

GENOCIDAS

ir REZISTENCIJA

**Genocidai:
praeities ir
dabarties
tikrovė**

***Genocides:
past and
present
reality***

2024 2 (56)

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO
IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

ISSN 1392-3463

Vilnius 2024

GENOCIDE AND RESISTANCE RESEARCH
CENTRE OF LITHUANIA

ISSN 1392-3463

Vilnius 2024

Žurnalas leidžiamas du kartus per metus / The journal is published twice a year

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LGGRTC leidinys

ISSN 1392-3463; ISSN 2783-8293 (online); <https://doi.org/10.61903/GR.2024.200>
2024 / 2(56)

REDAKcinė KOLEGIJA / EDITORIAL BOARD

- dr. Valdemaras Klumbys** Redakcinės kolegijos pirmininkas / Chairman of the Editorial Board
Lietuvos istorijos institutas
- dr. Tetiana Boriak** Vilniaus universitetas
- dr. Arūnas Bubnys** Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Vilnius
- dr. Marius Ėmužis** Vilniaus universitetas
- dr. Vladislav Hrynevych** Babin Jaro istorijos ir atminties kraštovaizdžio institutas, Ukraina /
Інститут дослідження території та ландшафту пам'яті
Бабиного Яру
- dr. Kārlis Kangeris** Stockholms universitet, Švedija
- dr. Ineta Lipša** Latvijos universitetas / Latvijas Universitāte, Latvija
- dr. Aigi Rahi-Tamm** Tartu Ülikool, Estija
- dr. Meelis Saueauk** Eesti Mälu Instituut, Estija
- dr. Arūnas Streikus** Vilniaus universitetas
- dr. Saulius A. Sužiedėlis** Millersville University, JAV
- dr. Joachim Tauber** Nordost Institut an der Universität Hamburg, Vokietija
- dr. Kristina Burinskaitė** Vyriausioji redaktorė / Editor-in-Chief
- dr. Rasa Čepaitienė** Žurnalo sudarytoja ir redaktorė

ISSN 1392-3463; ISSN 2783-8293 (online); <https://doi.org/10.61903/GR.2024.200>

© Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2024

TURINYS / CONTENTS

STRAIPSNIAI

Pratarmė p. 8

Rasa Čepaitienė

Genocidų tema europietiškosios istorijos politikoje **p. 14**

Azim Malikov

Stalino represijos ir aukų rehabilitacija

Uzbekistano atminties politikoje **p. 37**

Aleksej Kamenskikh

„Nepatogios praeities“ išstūmimas: sovietmečiu vykdytų
represijų ir genocido atmintis dabartinėje Rusijoje **p. 55**

Jurij Latyš

1932–1933 m. Holodomoras atminties politikoje Rusijos karo
su Ukraina metu **p. 68**

Hana Baženova

Genocido aspektai Rusijos ir Ukrainos kare: kėsینimasis
į Ukrainos žmones ir kultūros paveldą **p. 90**

Parvin Ahanchi

Kalnų Karabacho karas ir etninis valymas liudytojos
ir tyrėjos akimis **p. 109**

ARTICLES

Preface p. 134

Rasa Čepaitienė

Genocides in European historical politics **p. 140**

Azim Malikov

Stalin's Repressions and Rehabilitation of the Victims
in the Politics of Memory in Uzbekistan **p. 163**

Aleksey Kamenskikh

Displacing the “inconvenient past”: the memory of repressions
and genocides of the Soviet period in current Russia **p. 182**

Yurii Latysh

The Holodomor of 1932–1933 in Memory Politics
during the Russo–Ukrainian War **p. 196**

Hanna Bazhenova

Genocidal Dimensions of the Russo–Ukrainian War:
Targeting the People and Cultural Heritage of Ukraine **p. 218**

Parvin Ahanchi

The Karabakh war and Ethnic Cleansing through the Eyes
of a Witness and Researcher **p. 237**

RECENZIJOS / REVIEWS

Jan Brzozowski

Humanity and Ukraine. Resistance Through Language,
Culture and Taking up Arms **p. 264**

KRONIKA / CHRONICLE

Kristina Burinskaitė

Didysis pasitraukimas iš Baltijos šalių: emigraciniai procesai
Europoje 1944–1949 m. **p. 270**

Lina Gerdvilytė-Natkevičienė

Moterys Lietuvos partizaniniame kare 1944–1953 m. **p. 273**

Violeta Jasinskienė, Valdas Selenis

Konferencija „Kengyro sukilimas: priežastys,
pasipriešinimas, pasekmės ir atmintis“ **p. 275**

Knygos p. 278

Books **p. 278**

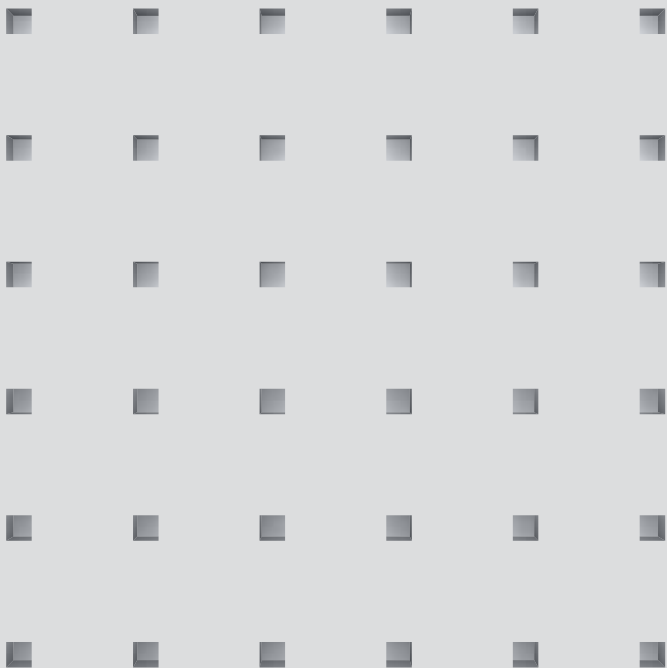
Apie autorius p. 281

Notes on Authors **p. 283**

Gairės autoriams p. 285

Guidelines for Authors **p. 292**

STRAIPSNIAI

Pratarmė

2022 m. vasario 24 d. prasidėjusi plataus masto Rusijos karinė invazija į Ukrainą pasi-
kėsino į tą Europos saugumo ir takaus tautų bendradarbiavimo architektūrą, kurią
tarptautinė bendruomenė buvo sukūrusi ir įtvirtinusi po Antrojo pasaulinio karo, siek-
dama Senajame žemyne užbėgti už akių ginkluotiems tarptautiniams konfliktams. So-
vietų Sąjungos teisių paveldėtoja Rusijos Federacija, kaip viena iš šio karo nugalėtojų,
Jungtinių Tautų Organizacijoje įgijo veto teisę, kurią dabar ciniškai išnaudoja blokuoda-
ma valstybių iniciatyvas pasmerkti jos agresiją prieš kaimyninės šalies suverenumą ir
pamėginti taikiai išspręsti dabartinę Ukrainos ir Rusijos krizę. Tačiau, pradėjus šį karą,
buvo pažeistas ne tik pokarinėje Europoje pasiektas jėgų balansas ir demonstratyviai
sulaužytos visuotinai priimtoms tarptautinio bendrabūvio taisyklės, bet ir pasikėsinta į
tuomet suformuluotas nuostatas, kaip derėtų vertinti karo nusikaltimus apskritai ir ką
inkriminuoti kaip juos sukėlusį blogį, be kita ko, įtvirtintas ir bendraeuropinėmis isto-
rijos politikos priemonėmis. Kijevo priemiesčiuose Bučioje ir Irpinėje arba Mariupolyje
ir kituose Ukrainos miestuose likę civilių gyventojų masinių žudynių įrodymai atskleidė
plačiai taikomas genocidines dabartinės Rusijos armijos praktikas, kurios pirmąkart po
1995 m. serbų kariuomenės įvykdytų masinio vietos musulmonų naikinimo Bosnijos ir
Hercegovinos mieste Srebrenicoje į aktualiąją Europos politinę dienotvarkę vėl sugrąži-
no genocido temą. Stebėtina ir tai, kad, teisindama savo agresiją Ukrainos „denacifikaci-
jos“ poreikiu, Rusija itin savitai traktuoja pokarinio „Niurnbergo konsensuso“ postulatus.
Šios naujosios geopolitinės aplinkybės skatina permąstyti tokių sąvokų ir reiškinių kaip
„genocidas“, „etninis valymas“, „masinės žudynės“, „teroro taktika“ ir „karo nusikaltimai“
istorinius ir juridinius ypatumus bei skirtumus. Sparčiai besikeičianti saugumo padėtis
regione kelia ir klausimus, ar istorinės genocidų bei kitokių nusikaltimų žmoniškumui
patirtys ir jų akademiniai tyrimai išvis gali ko nors išmokyti dabarties kartas ar persergė-
ti nuo jų pasikartojimo ateityje?

Tokiems sudėtingiems ir emociškai sunkiems klausimams aptarti ir buvo skirta Lietu-
vos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centre (LGGRTC) organizuota tarptautinė
mokslinė konferencija „Genocidai: praeities ir dabarties tikrovė“, įvykusi 2023 m. rugsėjo
29 d. Joje dalyvavo Lietuvos, Baltarusijos, Ukrainos, Azerbaidžano ir Rusijos istorikai bei
filosofai, kurių skaitytų pranešimų pagrindu parengtas šis teminis numeris, papildy-
tas konferencijoje turėjusio pranešimą skaityti, bet, deja, negalėjusio dalyvauti kolegos
dr. Azimo Malikovo iš Uzbekistano straipsniu. Pažymėtina, kad ir šiame numeryje skel-
biamų straipsnių autorių iš užsienio likimai gerai iliustruoja šių neramių laikų atmosferą,
nes praktiškai visi jie asmeniškai patyrė priverstinio emigranto ar perkeltoto asmens da-
lią, gelbėdamiesi nuo karų ar nuosavos valdžios politinio persekiojimo.

Nors aptariant įvykusias akademines konferencijas paprastai susitelkiama į jose skaitytų pranešimų bei po to vykusių diskusijų turinį, jų organizavimo užkuliusus paliekant nuošalyje, tačiau šįkart juos, manau, verta taip pat paminėti kaip iškalbingą iliustraciją, su kokia jautria, opia ir diplomatinio lankstumo reikalaujančia tema susidūrėme. Vienas kviestųjų pranešėjų iš Armėnijos turėjo skaityti pranešimą apie 1915 m. armėnų genocidą, bet pamatęs, kad galutinėje konferencijos programoje atsirado azerbaidžianietės pavardė, o ji kalbės apie Kalnų Karabacho tragediją, kurios tiesiogine liudininke ir auka pati tapo, kolega konferencijos organizatoriams iškėlė ultimatumą: arba jis pakeičia savo pranešimo temą į veidrodinę azerbaidžianietės pranešimui, arba išvis atsisako dalyvauti. Pasitarę su LGGRTC vadovybe vis dėlto nusprendėme, kad ultimatumo nepriimsime. Mūsų renginys – akademinis ir mes neturime noro jo paversti dviejų tautų ilgamečių sąskaitų suvedinėjimo arena ar tarptautiniu skandalu. Be to, tarptautinė teisė Kalnų Karabachą pripažįsta Azerbaidžianui, o ruošdamiesi konferencijai negalėjome numatyti konflikto paaštrėjimo būtent šio renginio dienomis, kai, pasinaudojęs Ukrainos fronte įklimpusios Rusijos susilpnėjimu, Azerbaidžanas galutinai atsiėmė šias ginčytinas teritorijas. Kita vertus, kolegę iš Azerbaidžano dr. Parvin Ahanchi, skirtingai nuo armėnų mokslininko, šių eilučių autorė pažįsta asmeniškai, todėl žinojome, kad jokių netikėtų ar nemalonių akibrokštų iš jos pusės nebus. Priešingai, kadangi nesyk teko lankytis abiejose valstybėse ir apie Karabacho konfliktą kalbėtis su abiejų tautų atstovais, susidarė įspūdis, jog ši problema ten perdaug jautri, gili ir skausminga, kad ją būtų galima kažkaip sureguliuoti dialogu ar kitomis abiem pusėms priimtinomis priemonėmis. Tačiau dr. Parvin Ahanchi buvo vienintelis mano Pietų Kaukaze sutiktas žmogus, nuoširdžiai ieškojęs abiejų tautų sutaukinimo galimybių, kad ir kaip tai atrodytų beviltiška, nepaisant to, kad, pati būdama karabachietė, per karą ir etninį valymą neteko ir gimtųjų namų, ir mylimo vyro, 37 metų amžiaus likdama našle su trejų metų sūnumi ant rankų. Ji iki šiol neturi savo būsto, nes Pirmąjį Karabacho karą azerbaidžaniečiai pralaimėjo, todėl jo veteranai ir nukentėjusieji iki šiol negauna bent kiek reikšmingesnių vyriausybės kompensacijų (skirtingai nuo Antrojo, pergalingojo, dalyvių). Tačiau, kai sugalvojome vietoje armėnų kolegos į konferenciją pasikviesti žinomą rusų filosofą ir istorinės atminties tyrinėtoją dr. Aleksejų Kamenskich, šis irgi iškėlė sąlygą – dalyvaus, jei tik tam neprieštaraus anksčiau į ją pakviesti ukrainiečių kolegos. Ir nors Kamenskich buvo priverstas veikiai po 2022 m. karo pradžios tapti politiniu emigrantu, nes buvo „Memorialo“ (Rusijos visuomeninės organizacijos, tiriančios ir saugančios atmintį apie stalinines represijas, kurią Vladimiro Putino režimas ilgai persekiojo ir galop 2021 m. uždarė ir kuri po metų greta kitų žmogaus teisių gynėjų gavo Nobelio taikos premiją) regioninės valdybos narys, jis jaučia gilią asmeninę kaltę bei atsakomybę dėl režimo dabar Ukrainoje vykdomų nusikaltimų. Tačiau abu kolegos ukrainiečiai dr. Hana Baženova ir dr. Jurij Latyš jo dalyvavimui neprieštaravo, ir taip šios konferencijos rengimo patirtis parodė, kad nusikaltimai žmoniškumui tebėra atvira žaizda, o mėginti apie juos kalbėti akademiškai neutraliai ir psichologiškai atsietai – tai lyg vaikščioti plonu ledu.

Konferencijos metu aptarti ir vėlesni įvykiai parodė, kaip glaudžiai viskas yra tarpusavyje susiję, o smurtiniai įvykiai linkę plėstis ir daugintis. Rusijos invazija į Ukrainą ir V. Putino pastangos mesti iššūkį JAV vadovaujamai pasaulinei tvarkai padrąsino ir sustiprino kitus tarptautinės politinės sistemos autsaiderius, tokius kaip Iranas, Serbija ar Šiaurės Korėja. Po 2023 m. spalio 7 d., kai Hamas užpuolė Izraelį ir šis ėmėsi atsakomųjų veiksmų, globaliųjų medijų dėmesys nuo Ukrainos nukrypo į Artimuosius Rytus, o per pasaulį nusiritę protestai prieš Izraelio politiką civilių palestiniečių atžvilgiu veikia iškels nepatogų klausimą, ar gali genocidą vykdyti žmonės, kurių tėvai ir seneliai patys jį dar taip neseniai patyrė? Tuo tarpu po lemiamos Azerbaidžano pergalės daugiau nei du dešimtmečius trukusiame konflikte buvusio Armėnijos anklavo Kalnų Karabacho gyventojai, baimindamiesi etninio valymo, 2020 m. buvo priversti bėgti į Armėniją. Kai, dalyvaudama Kaukazo Albanijos istorijai ir kultūrai skirtoje konferencijoje Baku, 2024 m. balandžio mėnesį lankiausi Kalnų Karabache, iš jo teritorijos vis dar traukėsi vadinamieji Rusijos taikdariai, galutinai jį palikę birželį, o kraštas tebesilaižė nuniokojimų žaizdas. Pakeliui prie kiekvieno miesto ar miestelio matėme savadarbius memorialus, skirtus azerbaidžaniečių kariam, žuvusiems atsiimant šias teritorijas (tuo tarpu Baku centre buvo demonstruojama mūsųuose dalyvavusi karinė technika). Įvažiavimas į šią sritį vis dar yra griežtai kontroliuojamas ir ribojamas vyriausybės ir įmanomas tik per vieną patikros postą, kadangi Karabachas iki šiol lieka nesaugus, mat pavyko išminuoti tik nedidelę išvaduotų žemių dalį. Apsilankymas šiame daug kentėjusiame krašte paliko prieštaringą ir slogų įspūdį – nuostabaus grožio gamtos apsuptyje visur stūksojo griuvėsiai ir tyla. Kraštas iki šiol praktiškai negyvenamas, nors jau tiesiami keliai ir atstatoma infrastruktūra, o buvę pabėgėliai vyriausybės skatinami sugrįžti, žadant dosnias dotacijas įsikūrimui. Galima numanyti, kad ši ekskursija nebuvo savitiksle ar skirta užsienio mokslininkų smalsumui patenkinti. Jos dalyviams – žymiesiems regiono senosios istorijos tyrinėtojams – keli visiškai sugriauti miesteliai su išlikusiomis sveikomis krikščionių bažnyčiomis ir jų šventoriuose esančiais apysveikiais antkapiais buvo parodyti tam, kad jie galėtų prieš filmavimo kameras autoritetingai paliudyti, jog Azerbaidžanas gerbia savo krikščioniškąjį (bet ne armėnišką, o vietinį, albanišką!) paveldą. Ši ištis išmoninga ir subtili propagandinė manipuliacija veda mus prie genocido, kaip nusikaltimo ne tik žmonėms, bet ir kultūrai bei paveldui, klausimo, kuriam Vilniuje vykusios konferencijos dalyviai irgi skyrė nemažai dėmesio.

Genocidas ir etninis valymas ir praeityje, ir dabar, atrodytų, siūlo politikams tai, kas gali pasirodyti kaip lengvas sudėtingų, įsisenėjusių ir daugiasluoksnių problemų sprendimas. Nebereikia ieškoti kompromisų, įtikinėti ir derėtis su priešininku, ypač, jeigu nebėra su kuo derėtis... Vis labiau poliarizuotos ir netolerantiškos politikos bei didėjančios egzistencinės grėsmės situacijoje, kurią nuolat pakursto priešiški kariniai aljansai ar ilgaamžį abipusių nuoskaudų šleifą velkančios etninės grupės, ši – fizinio eliminavimo – idėja vėl ima atrodyti patraukli. O svarbiausia, kad tarptautinė bendruomenė, ir ypač JAV, minimų konfliktų atžvilgiu pasirodė esanti nebepajėgi veikti laiku ir efektyviai. Jeigu po Antrojo

pasaulinio karo įsteigta tarptautinės humanitarinės teisės sistema ir Jungtinių Tautų konvencija dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį buvo skirtos užbėgti už akių masiniams žiaurumams ateityje, šiandien jos jau nebegali užtikrinti, kad šių susitarimų būtų laikomasi. Tuo tarpu ekspertinės bendruomenės ir genocido reiškinių tyrinėtojų raginimai vyriausybėms ir ginkluotoms grupuotėms liautis pažeidinėti tarptautinę teisę beturi menką poveikį. Dar blogiau, kad teisinės atsakomybės už įvykdytus masinius žiaurumus ir bausmių už juos taikymo rezultatai yra ne mažiau apgailėtini, tad likę nenubausti masinių nusikaltimų iniciatoriai ir vykdytojai gali ramiai tęsti savo juodus darbus. Svarbu ir tai, kad teisingos bausmės bei adekvataus moralinio įvertinimo negavę praeities nusikaltimai linkę pasikartoti. Pavyzdžiui, galima išvelgti tiesioginį ryšį tarp fakto, kad komunizmo nusikaltimai, kaip ir pati marksistinė ideologija, skirtingai nuo nacizmo, išskyrus menkas išimtis, taip ir liko visuotinai nepasmerkti, o jų vykdytojai – nenubausti, ir dabartinių, jau dokumentuotų, Rusijos vykdomų nusikaltimų žmoniškumui Ukrainoje. Tai verčia persvarstyti ir istorijos politikos, įgyvendinamos postsovietiniame regione, veiksmingumą ir prasmingumą, ypač, kai ja linkstama išmoningai manipuliuoti turint priešingų taikiam tarptautiniam bendradarbiavimui tikslų. Tai ir buvo padaryta LGGRTC vykusioje konferencijoje ir ją lydėjusiose diskusijose.

Į šį numerį, deja, nepateko dėl didelio užimtumo taip ir likęs neparengtas įdomus konferencijoje pranešimą skaičiusios baltarusių istorikės, Europos humanitarinio universiteto profesorės dr. Irinos Ramanavos tekstas, skirtas politiniam „baltarusių tautos genocido“ instrumentalizavimui 2020 m. Baltarusijoje vykusių masinių protestų kontekste, ir du lietuvių pranešėjų – Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejaus darbuotojos Danutės Selčinskajos ir Teresės Birutės Burauskaitės – pranešimai apie žydų gelbėtojus Lietuvoje (Tuskulėnų rimties parko konferencijų centre renginio metu veikė ir pasaulio teisuolių istorijoms skirta foto bei dokumentų paroda), suteikiantys viltį, kad net ir baisiausiomis aplinkybėmis žmoniškumas gali būti išsaugotas. Tuo tarpu prof. dr. Rasa Čepaitienė (LGGRTC) gilinosi į europinės istorijos politikos raidos bei kaitos kontekstus ir genocidų vietą juose. Šio pranešimo pagrindu parengtame straipsnyje plačiau analizuojamas politinis Holokausto išnaudojimas ir jo konkurencija su komunistinių nusikaltimų aukų įamžinimo pastangomis, pasireiškusiomis buvusiose posocialistinėse ir posovietinėse šalyse. Autorė konstatuoja, kad pokarinėje Europoje pasiektas vadinamasis „Niurnbergo konsensusas“ Vidurio Rytų Europos valstybių totalitarinę patirtį linksta laikyti veikiau konkurentu, o ne lygiaverčiu dialogo dalyviu Europos Sąjungoje įsivyravusiam „Holokausto kaip didžiausios žmonijos tragedijos“ ir „nacizmo kaip absoliutaus blogio“ naratyvui. Dėl to iki šiol kyla daug nesusipratimų ir konfliktų su nacionaline XX a. vidurio ir antrosios pusės istorijos perspektyva, pastaraisiais metais vis labiau pastebimų ir Lietuvos viešojoje erdvėje.

Politinis masinių nusikaltimų aukų atminties išnaudojimas (o dažnai ir piktnaudojimas) linkęs palikti nuošalyje ir klausimą, kas gi su jomis išties nutiko ir kokias ilgalaikes

pasekmes tai turi ištisų kartų ir visuomenių gyvenimams. Šį klausimą nagrinėja dr. Parvin Ahanchi, kurios tekste mėginama suderinti, atrodytų, nesuderinamus dalykus – asmeninių patirtų žiaurumų liudijimą ir šaltą akademinį jų tyrimą bei analizę. Tuo tarpu dr. Azimo Malikovo tekstas, skirtas Uzbekistano istorijos politikos apžvalgai ir stalininių represijų muziejaus Taškente analizei, atskleidžia, kaip ankstesnio režimo nusikaltimai yra reflektuojami ir panaudojami visuomenėje, kurioje įsigalėjo naujasis autoritarizmas. Jeigu uzbekų patirtis šiuo atžvilgiu būtų gana artima kitų posovietinių šalių patirtims siekiant atsiriboti nuo sovietmečio, tai dr. Aleksejaus Kamenskich atliktas tyrimas rodytų, kad Rusijoje nei anksčiau, nei žlugus SSSR nepavyko vienareikšmiškai pasmerkti komunizmo nusikaltimų, o stalininių represijų atmintis po tam tikro svyravimų laikotarpio, kai ji lyg ir buvo pradėta pripažinti net ir oficialiu lygmeniu, dabar vėl grubiai stumiama iš viešosios erdvės, o šalyje intensyvėja restalinizacija. Galiausiai dr. Hanos Baženovos iš Liublino Vidurio Europos tyrimų instituto ir nepriklausomo tyrėjo dr. Jurijaus Latyšo straipsniai gilinasi į dabartines Ukrainos žmogiškąsias bei kultūrinės netektis ir galimybes jas traktuoti naudojant genocido sąvoką. Šis klausimas, kaip žinia, yra sukėlęs nemenkas ekspertų diskusijas. Kai kurie jų dalyviai šiuos žiaurumus linkę vertinti per *jus ad bellum* ir *jus in bello* rėmus, todėl daro išvadą, kad įvykdyti veiksmai tėra atsitiktiniai ir iš anksto neplanuoti smurto atvejai. Tačiau kita mokslininkų grupė šiuos smurtinius įvykius analizuoja per genocido termino perspektyvą, įvesdama juos į platesnį istorinį, politinį ir kultūrinį kontekstą, susijusį su visapusiška Rusijos agresija prieš Ukrainą. H. Baženovos straipsnis prisideda prie pastarosios tyrimų krypties, siekdamas išnagrinėti karo nusikaltimus, kuriuos Rusijos kariuomenė vykdo prieš Ukrainos gyventojus plataus masto konflikto metu, ir nustatyti genocidinių ketinimų požymius žvelgiant per istorinę ir juridinę prizmes. Be to, straipsnyje nagrinėjamas ir sistemingas šalies kultūros paveldo naikinimas, kuris gali būti vertinamas kaip ketinimo bent iš dalies sunaikinti ukrainiečius kaip tautinę grupę, saugomą JT konvencijos dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį, įrodymas. Tuo tarpu J. Latyšas įtikinamai susieja dabar Ukrainoje putinistinio režimo daromus nusikaltimus su jo idėjinio pirmtako – stalinizmo – 1932–1933 m. ten vykdytu Holodomoru, kuris, kaip ir dabar, buvo nukreiptas prieš galimybę suformuoti ir įtvirtinti politinę ukrainiečių naciją.

Konferencijoje svarstytos temos, dalis kurių buvo išplėtota skaitytojų dėmesiui pateikiamame žurnalo numeryje, leidžia nubrėžti tiesiogines ir glaudžias sąsajas tarp istorijoje vykusių nusikaltimų žmoniškumui ir dabarties genocidinių praktikų. Šalių politika jų atžvilgiu gali skirtis, tačiau politinis istorijos panaudojimas, kurį liudytų ir čia išsamiau aptariami atvejai, ne visuomet veda prie šių tragiškų įvykių sąžiningo apmąstymo, kaltųjų nubaudo ar atgailos arba podiktatūrinių visuomenių susitaikymo pastangų, veikiau priešingai. Nors esama valstybių, savo politinį ir pilietinį tapatumą grindžiančių patirtu genocidu (žinomiausi atvejai – Armėnija, Izraelis, iš dalies ir Ukraina bei Kazachstanas),

tačiau, kaip rodytų įvairių genocidų tarptautinio (ne)pripažinimo peripetijos, tai dažnai neveda prie empatijos ir jautrumo kitų tautų patirtam skausmui. Ši liūdna padėtis genocido tyrėjus ar kolektyvinio smurto atminties vietose dirbančius edukatorius galėtų vesti į neviltį ir bejėgiškumą, tačiau nereikėtų nuleisti rankų, nes senaties termino neturi ne tik įvykdyti nusikaltimai, bet ir mūsų, kaip profesionalių istorikų, pareiga juos pažinti ir suprasti siekiant taikos.

Dr. Rasa Čepaitienė

Genocidų tema europietiškosios istorijos politikoje

Dr. Rasa Čepaitienė

Istorijos institutas

XX a. istorijos skyrius

✉ rasa.cepaitiene@istorija.lt

ORCID: 0000-0002-8023-7870

XX a. penktajame dešimtmetyje Vakarų teisiniame ir intelektualiniame diskursuose išsikristalizavusios „genocido“ ir „nusikaltimų žmoniškumui“ sąvokos iki šiol aktyviai išnaudojamos įvairiose vidaus politinėse kovose ir tarptautiniuose santykiuose (ryškiausi pavyzdžiai – Holokaustas ir ukrainiečių Holodomoras), o tai susiję ir su istorijos politikos sritimi. Per pastaruosius dvidešimt metų Europoje Sąjungos (ES) istorijos politikoje radosi reikšmingų pokyčių, nulemtų ir ES plėtros į Rytus, ir pačios ES vaidmens pasaulyje kaitos. Jeigu XX a. septintajame–aštuntajame dešimtmečiais Vakarų Vokietijoje susiformavo ir devintajame–dešimtajame dešimtmečiais ES mastu buvo įtvirtintas naratyvas, kurio centre atsidūrė Holokaustas, kaip savo masteliu ir padariniais unikalus pasaulio istorijoje įvykis, tai su 2004 m. ES plėtros banga jis sulaukė iššūkio iš naujųjų Sąjungos narių. Pastarieji pasiūlė vienodai traktuoti nacių ir sovietų totalitarizmus, lygiai vertinant ir pirmųjų, ir antrųjų padarytus nusikaltimus, taigi Gulagą prilyginti Holokaustui. Tai Europos istorijos politiką pavertė komplikuytesne ir paveikesne narių vidaus nesutarimams bei nesusikalbėjimui.

Straipsnio tikslas – išsamiau aptarti „genocido“ sąvokos teisinį ir politinį išnaudojimą besiformuojančios Europos Bendrijos intelektualiniame diskurse, susijusiame su istorijos politikos esminiais postulatais. Taip pat apibrėžti iššūkius, kuriuos jam meta naujos geopolitinės aplinkybės, pradedant Sovietų Sąjungos žlugimu ir baigiant Rusijos 2022 m. pradėta karine invazija į Ukrainą. Galiausiai išsamiau aptariamos naujausios intelektualinės – postkolonijinių studijų ir žmogaus teisių – tendencijos, besikėsinančios į nusi-stovėjusias europinės istorijos politikos nuostatas net ir pačioje Vokietijoje, kuri buvo jų formavimo ir globalaus diegimo lyderė. Daroma išvada, kad, nepaisant mėginimų rasti sąlyčio taškų ir kompromisų tarp skirtingų atminčių modelių, deja, pasiekti visus tenkinantį konsensuą šiuo metu nepavyksta ir vargu ar kada nors pavyks.

Reikšminiai žodžiai: istorijos politika, Holokaustas, Gulagas, genocidai.

Ižanga

XX a. šeštajame dešimtmetyje Vakarų teisiniame ir intelektualiniame diskursuose išsiskystalizavusi „genocido“ sąvoka ilgainiui pasirodė esanti pakankamai produktyvi siekiant suprasti praeitį, dabartį ir, deja, ateitį. Ypač XX a. pabaigoje ir XXI a. pradžioje genocido studijos, kurių dėmesio centre atsidūrė Holokaustas, išsiplėtė tiek istoriškai, tiek geografiškai, apimdamos ankstesnius laikotarpius, naujus žemynus ir naujus atvejus¹. Tačiau nuolat besiplečiantis geografinis ir teminis šios sąvokos taikymo laukas taip pat išryškino klausimus, kylančius ją vartojant teisinėje, akademinėje ir politinėje srityse. Akivaizdu, kad tai sukėlė neišvengiamą įtampą tarp sustabarėjusių ir nelanksčių juridinių šios sąvokos apibrėžčių ir daugiaaspektės brutalių masinių nusikaltimų realybės, kurią mokslininkai tyrinėja pasitelkdami tokias sritis kaip kriminologija, istorija, antropologija, teisė, smurto, karų ir ginkluotų konfliktų studijos, propagandos tyrimai, lyčių studijos, idėjų istorija ir t. t. Be to, kaip yra pastebėję šios srities ekspertai, „teisinės ir politinės pasekmės ir nauda, kurią davė „pasiektas genocido statusas“, tapo stipriu postūmiu apie istorinius įvykius kalbėti remiantis pernelyg supaprastintu dualistiniu būdu – „genocidas ar ne“, kuris susilaukė stipraus politinio spaudimo“². Taigi dėl šios temos opumo genocidai ir masiniai nusikaltimai niekada nebuvo ir dabar nėra ta tema, kurią tyrinėjant siekiama vien nešališkumo ir objektyvumo. Šios sąvokos itin aktyviai išnaudojamos įvairiuose politiniuose kontekstuose ir tarptautiniuose santykiuose (ryškiausi pavyzdžiai – Holokaustas ir ukrainiečių Holodomoras), o tai atveda mus prie jų vartojimo istorijos politikos srityje nacionaliniu ir tarptautiniu lygiu klausimo.

Per pastaruosius dvidešimt metų Europos istorijos politikoje įvyko reikšmingų pokyčių, kuriuos lėmė ir ES plėtra į Rytus, ir pačios ES vaidmens pasaulyje kaita³. XX a. aštuntajame–devintajame dešimtmečiais Vakarų Vokietijoje susiformavęs ir devintajame–dešimtajame dešimtmečiais ES mastu įtvirtintas naratyvas (vadinamasis „Niurnbergo konsensusas“⁴), kurio centre atsidūrė Holokaustas, savo apimtimi ir padariniais buvo suvoktas kaip unikalus pasaulio istorijoje įvykis. Tačiau su 2004 m. ES plėtros banga šis naratyvas

¹ Užtenka pažvelgti į daugybę žurnalų, skirtų vien šiai temai, tokių kaip *Holocaust and Genocide Studies* (pradėtas leisti 1986 m.), *Genocide Studies and Prevention* (pradėtas leisti 1994 m.) ir *Journal of Genocide Research* (pradėtas leisti 1999 m.), arba enciklopedijų, tokių kaip Jacques Sémelin *Encyclopédie en ligne des violences de masse* (2008 m.) ir *Violence de masse et Résistance – Réseau de recherche* (2008 m.) (<https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance>) arba Israel W. Charnyi *Encyclopedia of Genocide* (2000 m.), Donald Bloxham ir Anthony Dirk Moses *The Oxford Handbook of Genocide Studies* (2010 m.) bei Jens Meierhenrich *Genocide: A Reader* (2014) etc.

² Andrea Graziosi and Frank E. Sysyn, „Introduction. Genocide and Mass Categorical Violence“, in: *Genocide. The Power and Problems of a Concept*, ed. by A. Grazioci and F. E. Sysyn, McGill-Queen's University Press, 2022, p. 3.

³ Алексей Миллер, „Введение. Большие перемены. Что нового в политике памяти и в ее изучении?“, in: *Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Акторы, институты, нарративы: коллективная монография*, под ред. А. Миллера, Д. Ефременко, Санкт-Петербург: ЕГУ, 2020, с. 8.

⁴ Michele Battini, *The Missing Italian Nuremberg. Cultural Amnesia and Postwar Politics*, Palgrave MacMillan, 2007, pp. 115–124.

sulaukė iššūkio iš naujųjų ES narių. Nors pokomunistinėms Vidurio ir Rytų Europos (VRE) valstybėms buvo iškelta „minkštoji“ stojimo į ES sąlyga – konsoliduoti jų nacionalinę atmintį apie Holokaustą ir užtikrinti žydiškojo paveldo išsaugojimą, – ir kurį laiką jos imitavo paklusnumą toms nuostatoms, tačiau tai metė iššūkį nacionaliniam „dviejų totalitarizmų“ ir „aukų ir kančių“ naratyvui, kuris spontaniškai jose susiformavo jau žlungant Sovietų Sąjungai ar iš karto po to. Pastarasis siūlė vienodai traktuoti nacių ir sovietų režimus, taip pat vertinant ir pirmųjų, ir antrųjų padarytus nusikaltimus žmoniškumui, taigi Gulagą prilyginti Holokaustui⁵. Šios nevisuomet tiesiai išreiškiamos prieštaros Europos istorijos politiką veikia pavertė komplikuotesne ir paveikesne narių vidaus nesutarimams bei nesusikalbėjimui. O pastaraisiais metais ES ir jos valstybių narių istorijos politiką dar labiau komplikavo į šią sritį įsiveržę postkolonializmo ir žmogaus teisių diskursai. Kaip ir kodėl susidarė ši padėtis ir prie kokių rezultatų ji atvedė?

Atsižvelgiant į šį reikšmingą klausimą, straipsnio tikslas – išsamiau aptarti „genocido“ sąvokos teisinį ir politinį išnaudojimą besiformuojančios Europos Bendrijos intelektualiniame diskurse, susijusiame su propaguojamos istorijos politikos esminiais principais, ir apibrėžti iššūkius, kuriuos jam meta naujos geopolitinės aplinkybės, pradedant ES plėtra į Rytus ir baigiant Rusijos 2022 m. pradėta karine invazija į Ukrainą bei 2023 m. prasidėjusiu konfliktu tarp Izraelio ir Palestinos.

Europietiškosios istorijos politikos ištakos

Vienas pirmųjų „darbo su praeitimi“ sąvoką 1959 m. pavartojo Frankfurto mokyklos sociologas Theodoras Adorno, kritiškai apmąstydamas diktatūroms būdingų represinių praktikų priežastis ir padarinius⁶. Pastangos analizuoti ir formuoti susitaikymo su praeitimi patirtį visuomenėse, kuriose anksčiau dominavo valstybės organizuota ir palaikoma teroro sistema, buvo pagrindinė šio darbo idėja. Per kelis dešimtmečius po Antrojo pasaulinio karo pabaigos buvo imtasi gana įvairių priemonių, skirtų susitvarkyti su dramatiška XX a. Europos praeitimi. Visuomenėse, siekiančiose įveikti autoritarinį ar totalitarinį palikimą, represinės praeities pervertinimo procesai gali apimti ne tik įvairias socialines-politines, kultūrines, istorines, šviečiamąsias iniciatyvas, bet ir skirtingas teises ar administracines priemones, geriau žinomas kaip *pereinamojo laikotarpio teisingumo priemonės*⁷. Pereinamojo laikotarpio teisingumas paprastai suprantamas kaip įvairūs teisiniai mechanizmai, kuriais šalys, siekiančios kurti savo socialinį ir politinį gyvenimą nauju demokratiniu

⁵ Kristen Ghodsee, „A Tale of “Two Totalitarianisms”: The Crisis of Capitalism and the Historical Memory of Communism History of the Present”, in: *A Journal of Critical History*, 2014, Vol. 4, No. 2, pp. 115–142.

⁶ Theodor W. Adorno, *Critical Models: Interventions and Catchwords*, New York: Columbia University Press, 2005, pp. 89–103.

⁷ Ruti G. Teitel, *Transitional Justice*, New York: Oxford University Press, 2000.

ir teisiniu pagrindu, bando nubausti už nusikaltimus atsakingus asmenis ir reaguoti į sistemingus ankstesnių režimų žmogaus teisių pažeidimus⁸.

Kaip žinome, pirmoji reikšminga pereinamojo laikotarpio teisingumo patirtis šiuolaikinėje istorijoje buvo plataus masto denacifikacijos programa, kurią pokario Vokietijoje vykdė antihitlerinės koalicijos sąjungininkai. Denacifikacija, kurią visų pirma inicijavo ir pradėjo JAV, apėmė Vokietijos nacionalsocialistinės darbininkų partijos (VNDP) likvidavimą, visų kitų nacistinių, su nacistais susijusių ar jiems pavaldžių organizacijų uždraudimą; vokiečių valdininkų ir valstybės tarnautojų filtravimą; archyvų peržiūrą; penkių lygmenų sankcijų prieš nacistus įvedimą, taip pat darbo apribojimus demaskuotiems VNDP aktyvistams ir nacistinės ideologijos pašalinimą iš viešosios erdvės ir visų socialinių institucijų⁹. Buvo atšaukti visi nacistinio režimo priimti įstatymai, kuriais buvo siekiama jį sustiprinti, įskaitant įstatymus dėl rasės. Buvo uždaryti visų instancijų teismai ir vėl atidaryti tik išfiltravus teisėtvarkos personalą. Buvo įvestas draudimas bet kokiose komercinėse struktūrose į vadovaujamas pareigas skirti buvusius nacistus. Taip pat visais lygmenimis buvo denacifikuota švietimo sistema. Amerikiečiai pasirūpino, kad jų pradėta denacifikacija būtų vykdoma visose keturiose okupacinėse zonose. Tačiau kadangi vokiečių visuomenė į JAV denacifikacijos iniciatyvas žvelgė nelabai palankiai, už ją atsakingos Vokietijos institucijos taikė nuosaikesnes bausmes ir vertinimus. Tai, kad dėl vyraujančio teisinio chaoso ir korupcijos dažnai buvo skiriamos simbolinės bausmės tikriesiems nacistams ir tikros bausmės formaliems hitlerinio režimo rėmėjams, greitai šį procesą vokiečių akyse diskreditavo. Dėl vidinių sąjungininkų nesutarimų ir prasidėjusio Šaltojo karo denacifikacijos procesas veikiai tapo neefektyvus ir jį skubėta užbaigti iki 1948–1949 m.

Taigi ankstyvoji pokarinė Vokietijos denacifikacija buvo gana paviršutiniška. Iš esmės dauguma vokiečių apsiribojo Adolfo Hitlerio režimo ir jo parankinių pasmerkimu, tačiau nesijautė kaip nors susiję su jo padarytais nusikaltimais (panašiai pokarinės Prancūzijos istorijos politikoje buvo vengiama prisiminti Viši režimą ir pačių prancūzų bendrininkavimą su vokiečių okupantais, stengiantis maksimaliai išplėsti antinacistinės rezistencijos gretas¹⁰). Svarbiausias jos rezultatas buvo aiškus ir nedviprasmiškas nacistinio režimo administracinis, teisinis ir politinis pasmerkimas, kuriam visuomenė iš esmės pritarė. Susiklosčiusi padėtis kai kuriuos vokiečių intelektualus ilgainiui privertė kritikuoti šalyje

⁸ Ruti G. Teitel, *Globalizing Transitional Justice. Contemporary Essays*, Oxford University Press, 2013, p. xii.

⁹ Евгения Лезина, *XX век: проработка прошлого. Практики переходного правосудия и политика памяти в бывших диктатурах, Германия, Россия, страны Центральной и Восточной Европы*, Москва: НЛЮ, 2023, c. 32–160; Francis Graham-Dixon, *The Allied Occupation of Germany: The Refugee Crisis, Denazification and the Path to Reconstruction*, I. B. Tauris, 2013; Mikkel Dack, *Everyday Denazification in Postwar Germany*, Cambridge University Press, 2023.

¹⁰ Henry Rousseau, *Le syndrome de Vichy de 1944 a nos jours*, Paris: Seuil, 1990.

įsivyravusį moralinį klimatą. Karlas Jaspersas¹¹, o vėliau ir Theodoras Adorno¹² ėmė kelti klausimą apie kolektyvinę vokiečių kaltę – t. y. reikalauti atsakomybės ne tik iš konkrečių karo nusikaltėlių, bet ir iš visos tautos. Tačiau nacionalsocializmo ir Holokausto, kaip dominuojančio naratyvo, temų susiformavimas ir įtvirtinimas Vokietijos istorijos politikos lauke parodė, kad šis procesas anaip tol nebuvo vienalytis ar visuomet sklandus¹³. Tuo metu, kai sovietų satelitė VDR sukūrė ir įtvirtino „antifašistinės“ valstybės mitą, VFR nuėjo ilgą kelią nuo žydų genocido temos ignoravimo ir vokiečių visuomenės atsakomybės už jį nutylėjimo pirmajame pokario dešimtmetyje, kai labiau rūpėjo išgyvenimo ir ekonomikos atgaivinimo reikalai, per skirtingų ideologinių stovyklų atstovų ginčus, kuriuose, siekdami padaryti nacionalsocializmą kertiniu vokiečių istorinės sąmonės elementu, šeštajame–septintajame dešimtmėčiais bene reikšmingiausią vaidmenį suvaidino istorikai ir publicistai, iki savotiško sąmonės lūžio 1968 m. įvykių kontekste, kai dėl kairiųjų ir antifašistinių srovių inicijuotų socialinių debatų ir jų paskatintų neramumų buvo intensyviau imtasi vokiečių savimonės performavimo ir gydymo, grįsto kolektyvine kalte, atgaila ir kompensacijomis aukoms. „Istorijos įveikos“ programa, pradėta Vokietijos kanclerio socialdemokrato Willio Brandto, kurio žymusis atsiklaupimas Varšuvos žydų gete 1970 m. gruodžio 7 d. priešais paminklą geto sukilėliams buvo plačiai nušviestas žiniasklaidoje, aprėpė įvairiausias gyvenimo sritis, nuo švietimo iki memorialinės kultūros, o į ją buvo įlieta daug energijos ir intelektualinių bei finansinių išteklių. Būtent tuo metu buvo padėtas pagrindas keliems vėliau nekvestionuojamais tapusiems postulatams (vadinamajam „Niurnbergo konsensusui“), kurie netrukus pasklido Europos ir pasauliniu mastu:

1) kad Holokaustas yra unikalus žmonijos istorijoje reiškinys, kuriam neprilygo ir neprilygs joks kitas praeties ar ateities etninis valymas ar genocidas;

2) kad nacionalsocialistinis laikotarpis taip neigiamai paveikė vokiečių savivoką, kad ji privalo būti performuota, priimant postnacionalizmo koncepciją arba tai, ką filosofas ir sociologas Jūrgenas Habermasas yra pavadinęs „konstituciniu patriotizmu“¹⁴. Šis, sekant JAV ar Prancūzijos pavyzdžiu ir atsisiųs etninių apibrėžčių, privalėjo būti grįstas universaliais laisvės ir demokratijos vertybėmis.

¹¹ Karl Jaspers, „Kaltės klausimas“, in: *Gėrio kontūrai. Iš XX a. užsienio etikos*, Vilnius: Mintis, 1989, p. 261–280. Šioje 1946 m. išleistoje knygoje vokiečių filosofas ir psichiatras siekė padėti vokiečiams, kuriuos glumino Antrojo pasaulinio karto ir Holokausto padariniai, atsakyti į klausimus: „Kaip atsitiko, kad mes tame dalyvavome?“, „Jeigu aš nieko nenužudžiau, ar vis tiek esu kaltas dėl to, kas nutiko žydams?“ ir t. t. Stengdamasis išvengti to, ką jis pavadino „tauskalais apie kaltę“, Jaspersas išskyrė keturias kaltės formas: teisinę, politinę, moralinę ir metafizinę.

¹² Теодор Адорно, „Что означает «проработка прошлого»“, in: *Неприкосновенный запас*, 2005, № 40–41, с. 36–46.

¹³ Stefan Berger, Christoph Conrand, *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*, Palgrave MacMillan, 2015, pp. 321–322.

¹⁴ Jan-Werner Müller, Kim Lane Scheppele, „Constitutional Patriotism: An Introduction“, in: *International Journal of Constitutional Law*, 2007, No. 6, pp. 67–71.

Bėgant laikui taip pat buvo įvykdyta vokiečių tapatybės ir viešosios erdvės denacifikacija, performuota savimonė ir sutvirtintas kolektyvinės kaltės ir atsakomybės jausmas. Buvo mėginimų net Vokietijos istoriją perrašyti iš postnacionalinės perspektyvos, pabrėžiant jos vesternizacijos procesą, esą vykusį nuo pat XIII a.¹⁵ O po 1990 m. spalio 3 d. įvykusio abiejų Vokietijų susijungimo šios tendencijos dar labiau sustiprėjo, nors būta ir nedrąšių pastangų peržengti naujai įtvirtintus ideologinius tabu, primenant, kad ir patys vokiečiai buvo nacizmo aukos, bent jau kai kurie iš jų. Vokietijos istorinės atminties ir kolektyvinio tapatumo performavimas, taip pat 1950 m. prasidėjęs Europos vienijimosi procesas buvo suvokiami kaip vaistas nuo kraštutinės dešinės ir militarizmo recidyvų. Ilgainiui europietiškoji istorijos politika net įgavo nekvestionuojamo kanono arba katekizmo bruožų¹⁶, savo raiška artimų kitoje Europos pusėje – Rusijoje – plėtojamai istorijos politikai, kurioje taip pat vyrauja iš sovietmečio paveldėtas nekvestionuojamas „didžiosios pergalės“, „fašizmo kaip absoliutaus blogio“ ir „tarybinių žmonių pasiaukojimo“ naratyvas. Taigi, nepaisant akivaizdžių kokybinių skirtumų, dabartinės Vakarų ir Rusijos istorijos politikos stebėtinai vienija bendras bruožas – atminties naratyvų polinkis į „aukščiausio laipsnio“ retorinių figūrų (superliatyvų) vartojimą, kurį galima būtų pavadinti *superliatyvine atminties politika*.

Vokietijos denacifikacija tapo visų pereinamojo laikotarpio teisingumo priemonių, vėliau įgyvendintų įvairiose pasaulio šalyse, pirmtake ir modeliu¹⁷. Vakarietiško atminties modelio ištakos – 1946 m. Niurnbergo procesas, kuriame nacizmas buvo Tarptautinio karo nusikaltimų tribunolo pasmerktas kaip antihumaniška ideologija, atvedusi prie itin sunkių nusikaltimų žmoniškumui¹⁸. Po jo kai kurios šalys, ypač tos, kuriose iki 1945 m. egzistavo fašistiniai arba profašistiniai režimai, į savo teisėkūrą įsivedė normas, smerkiančias fašizmą ir draudžiančias fašistines partijas, judėjimus ir simboliką. Ilgametis ir nuoseklus vokiečių darbas istorijos politikos srityje, vadinamas *Vergangenheitsbewältigung* (praeities įveika) ir *Aufarbeitung der Vergangenheit* (darbas su praeitimi), imtas laikyti pavyzdiniu, sektinu ir kitose Europos šalyse. Tai tapo itin aktualu laikotarpiu, kai Vidurio ir Rytų Europoje (VRE) prasidėjo socialistinių režimų griūtis, kurios galop neišvengė ir Sovietų Sąjunga. XX a. devintajame dešimtmetyje taip pat žlugo dauguma Lotynų Amerikos karinių diktatūrų ir nelanksčių, autoritarinių Rytų Azijos vyriausybių, o 1994 m. Pietų Afrikoje kolapsą patyrė apartheido režimas. Visi šie įvykiai ir XX a. paskutinio dešimtmečio Jugoslavijos krizė sukėlė didelį susidomėjimą „susitaikymu su praeitimi“, žmogaus teisių

¹⁵ Heinrich A. Winkler, *Germany: The Long Road West*. Vol. 2: 1933–1990, Oxford University Press, 2007.

¹⁶ Anthony D. Moses, „The German Catechism“, in: *Geschichte der Gegenwart*, in: <<https://geschichtedergegenwart.ch/the-german-catechism/>>, [2021-05-23].

¹⁷ *Encyclopedia of Transitional Justice*, ed. by L. Stan and N. Nedelsky, New York: Cambridge University Press, 2015, I, II, III Vol.

¹⁸ Frederick Taylor, *Exorcising Hitler: The Occupation and Denazification of Germany*, Bloomsbury, 2013.

pažeidimų ir kitų diktatūrų įvykdytų nusikaltimų istorija, taip pat iškilo klausimas dėl kompensacijų tų nusikaltimų aukoms bei jų reabilitacijos. Į šį darbą įsitraukė ir vis daugiau įtakingų tarptautinių NVO, dėl kurių veiklos „atsiskaitymo už praeitį“ tema tapo ir svarbia pasaulio politikos dalimi.

Pasibaigus šaltojo karo sisteminei konfrontacijai žmogaus teisių klausimas atsidūrė tarptautinių santykių dėmesio centre ir palaipsniui įgavo ideologinių bruožų. Čia susipynė ne tik moraliniai imperatyvai („daugiau niekada“), bet ir lūkesčiai dėl sėkmingo visuomenių vystymosi. Šiuo pagrindu vykęs atminties europietinimas, pirmiausia suvokiamas kaip savo visuomenių kaltės už Holokausto nusikaltimus atradimas ir atgailos siekis¹⁹, vedė prie kosmopolitinės istorijos politikos, susirūpinusios „kritinio patriotizmo“ diegimu, akcentuojančiu ne šlovingus, bet veikiau gėdingus praeities epizodus, o tai kirtosi su iki tol VRE dominavusiu nacionaliniu „kovų ir kančių“ naratyvu. Kita vertus, kosmopolitinės atminties diegėjai buvo įsitikinę, kad būtina sukurti viršnacionalinius, tradicinius tarpetninius konfliktus ir priešišlumą pranokstančius istorinius pasakojimus, o tai ilgainiui virto bendrų istorijos vadovėlių rašymo ir kitų panašių projektų įgyvendinimu²⁰. Šis, ES viršūnėse įtvirtintas, kosmopolitinis santykis su nacionalinėmis Europos XX a. istorijomis daug kur iki šiol laikomas normatyviniu ir universaliu „vaistu nuo blogio“²¹, kuris užgožia, marginalizuoja ar paneigia alternatyvius požiūrius ir pirmenybę teikia „teisingiems“ praeities vertinimams, kartu pasmerkdamas „klaidingus“. Paradoksaliai, kad jis pirmiausia įsitvirtino Vakarų Europos šalyse, atstovaujančiose demokratijai ir nuomonių įvairovei. Tačiau šis vidinis prieštaravimas kaipmat buvo pridengtas įsitikinimu, kad moraliniai praeities valdymo aspektai yra svarbesni nei akademiniai, kurie šiuo atveju laikomi antraeiliais. Nors 1986–1987 m. vykusiam vokiečių *Historikerstreit* (istorikų dispute) nukaltas „istorijos politikos“ (*Geschichtspolitik*) terminas iš pradžių turėjo neigiamą reikšmę²², pasikeitus geopolitinėms aplinkybėms jis vis dažniau pradėtas sieti su poautoritarinių visuomenių demokratizavimo pastangomis. Manyta, kad kolektyvinė atmintis yra liberaliai demokratinės pilietinės visuomenės veikimo sritis. Tikėtasi, kad konfliktai, kylantys dėl skirtingų praeities interpretacijų, tėra laikina būklė, galiausiai turinti atvesti prie suderintos pozicijos kuriant bendrą, abi oponentų puses tenkinantį pasakojimą, skirtą praeities skriaudoms bei nuoskaudoms

¹⁹ Алейда Ассман, *Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика*, Москва: НЛО, 2014; Ljiljana Radonić, „Post-Communist Invocation of Europe: Memorial museums' Narratives and the Europeanization of Memory“, in: *National identities*, 2017, Vol. 19, No. 2, pp. 269–288.

²⁰ Ana Bull, Hans Hansen, „On Agonistic Memory“, in: *Memory Studies*, 2016, Vol. 9 (4), pp. 390–404.

²¹ Tzvetan Todorov, „Memory as a Remedy for Evil“, in: *Journal of International Criminal Justice*, 2009, Vol. 7, No. 3, pp. 447–462.

²² Алексей Миллер, „Введение. Большие перемены. Что нового в политике памяти и в ее изучении?“, in: *Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Акторы, институты, нарративы: коллективная монография*, под ред. А. И. Миллера, Д. В. Ефременко, Санкт-Петербург: ЕГУ, 2020, с. 10.

įveikti. Totalitarinei praeičiai tyrinėti, įvertinti ir įveikti taip pat buvo sukurta gausybė tarptautinių bei nacionalinių institucijų ir priemonių, tiek vyriausybinių, tiek visuomeninių. Pagrindiniu jų tikslu tapo siekis praeities žiaurumų atminimą paversti taikos užtikrinimo priemone dabartyje ir ateityje²³. Tačiau šio, pripažinkime, idealistinio ir ganėtinai naivaus požiūrio susidūrimas su nacionalinėmis VRE šalių istorijos politikomis ES plėtros kontekste veikiai atskleidė jo trūkumus ir spragas. Tiesa, bent kurį laiką šis konfliktas išliko veikiau latentinis, nes posocialistinio regiono šalys, besitikėdamos greičiau įstoti į ES, imitavo vakariečių kosmopolitinio istorijos kanono, kaip „bendraeuropietiškos vertybės“, perėmimą²⁴. Vis dėlto, laikui bėgant, tarpusavio nesupratimai tarp senųjų ir naujųjų ES narių ėmė gilėti.

Debatų apie „du totalitarizmus“

Vengrų sociologas Máté Zombory'is teigia, kad ES plėtra skatino VRE valstybes kandidates ne tik reaguoti į politinės galios lauke įtvirtintą reikalavimą pripažinti Holokausto unikalumą, tačiau ir pamėginti jam prilyginti komunizmo atmintį²⁵. Tai reiškė ir analogiškas pastangas jų vertinimų universalizavimo ir kriminalizavimo linkme teigiant, kad visos totalitarizmo aukos nusipelno būti traktuojamos vienodai, nepaisant jų kančių priežasčių. Tai, žinoma, neapsiribojo Gulagu, bet apėmė ir nacionalinio lygmenio nusi-kaltimų žmoniškumui atvejus, tokius kaip ukrainiečių 1932–1933 m. Holodomoras ar „didžiąja piktadariyste“ vadintas kazachų 1928–1934 m. badas (*Asharshylyk*), ir kt. Šios dviejų totalitarinių režimų suvienodinimo iniciatyvos, pasireiškusios ne tik nacionaliniu, bet ir ES lygmeniu, sukėlė ir įtakingų žydų organizacijų, ir Rusijos nepasitenkinimą²⁶. Pasak ukrainiečių istoriko Georgijaus Kasjanovo, Vidurio Rytų Europoje „susidarė paradoksali situacija: viena vertus, posūkis prie istorijos ir atminties, būtinos savęs įtvirtinimui, atvedė prie XIX–XX a. pr. pavyzdžio kultūrinio (etninio) nacionalizmo restauravimo. Kita vertus, „europietinimas“ pagal ES pavyzdį numatė kultūrinių ir politinių formų, nešusių etnonacionalizmo grėsmę, neutralizavimą. Po 1990 m. pagrindinis stimulus buvo „grįžimas prie šaknų“, nacionalinės savimonės atkūrimas, o po 2000 m. prisidėjo tam tikra „gynybinė“ funkcija, susijusi su siekiu, būnant ES sudėtyje, apginti kultūrinį savitumą, ypač dalies suvereniteto savanoriško atsisakymo akivaizdoje. Ir kartu parodyti savo is-

²³ Aleida Assmann, Linda Shortt, „Memory and Political Change: Introduction“, in: *Memory and Political Change*, ed. by A. Assmann, L. Shortt, Palgrave Macmillan, 2012, p. 1.

²⁴ Ivan Krastev, Stephen Holmes, „Explaining Eastern Europe: Imitation and its Discontents“, in: *Journal of Democracy*, 2018, Vol. 29, No. 3, pp. 117–128.

²⁵ Máté Zombory, „The Birth of the Memory of Communism: Memorial Museums in Europe“, in: *Nationalities Papers*, 2017, Vol. 45, iss. 6, pp. 1028–1046.

²⁶ Laure Neumayer, *The Criminalization of Communism in the European Political Space after the Cold War*, London, Routledge, 2018.

torinės patirties, nepažįstamos Vakarų Europai, lygiavertiškumą, pirmiausia, žinoma, kalbant apie patirtas kančias ir praradimus. Abiem atvejais istorijos politikos bendrąja tema tapo komunizmo laikų palikimas“²⁷. Jis buvo pasitelktas ir pagrindžiant savo „ypatingą istorinį vaidmenį“, ir pateisinant „raidos problemas“, ir konsoliduojantis kovai su Rusijos neoimperializmu.

Siekdamas kompromiso tarp šių požiūrių Europos Parlamentas 2006 m. priėmė *Rezoliuciją Nr. 1481 dėl totalitarinių komunistinių režimų nusikaltimų*, raginančią Europos Tarybą oficialiai juos pasmerkti. Taip pat 2009 m. Vilniuje buvo priimta Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacijos (ESBO) Parlamentinės Asamblėjos rezoliucija *Padalytosios Europos suvienijimas: žmogaus teisių ir pilietinių laisvių apsauga XXI amžiuje Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacijos (ESBO) regione*, kurioje smerkiami stalininio ir nacistinio režimų nusikaltimai ir raginama Molotovo–Ribbentropo pakto pasirašymo dieną paskelbti nacizmo ir stalinizmo aukų atminimo diena. Ši rezoliucija bemat sulaukė aštrios Rusijos diplomatų kritikos²⁸. Taigi nors VRE šalių politikų bei intelektualų pastangos atkreipti Vakarų europiečių dėmesį į komunizmo nusikaltimus neišvengiamai susidūrė su ES jau stipriai įsitvirtinusia „vokiškojo modelio“ istorijos politika ir atminties kultūra, akcentuojančia nacizmo nusikaltimus, nelygstamą Holokausto tragediją ir ponacionalinės savimonės formavimo poreikius, tačiau, bent iš pradžių, jiems pavyko šioje srityje įgyvendinti keletą reikšmingų iniciatyvų. Minėta rezoliucija Nr. 1481 konstatavo, kad, deja: „Ne visais atvejais totalitarinių komunistinių režimų žlugimą Vidurio ir Rytų Europoje lydėjo tarptautinis jų nusikaltimų tyrimas. Be to, šių nusikaltimų vykdytojai nebuvo teisiami tarptautinės bendruomenės, kaip kad siaubingų nacionalsocijalizmo (nacizmo) nusikaltimų atveju. Taigi visuomenės supratimas, kokie yra totalitarinių komunistinių režimų padaryti nusikaltimai, liko menkas. Kai kuriose šalyse komunistų partijos veikia legaliai ir yra aktyvios, net jei tam tikrais atvejais jos yra neatsiribojusios nuo ankstesnių totalitarinių komunistinių režimų nusikaltimų. Asamblėja įsitikinusi, kad istorijos išmanymas yra viena iš prielaidų išvengti panašių nusikaltimų ateityje“²⁹. Ši rezoliucija tapo rimtu argumentu politinėje kovoje šalių viduje, ypač kalbant apie istorijos politiką, nes minėjo buvusias komunistines partijas ir net numatė tam tikrų „tarptautinių organizacijų“, skirtų šiems nusikaltimams išsiaiškinti ir nuteisti, steigimą. Dar svarbiau, kad joje, bene pirmąkart taip aiškiai tokio lygio organizacijos, buvo sulygtinti nacistiniai

²⁷ Георгий Касьянов, *Украина и соседи. Историческая политика 1987–2018*, Москва: НЛО, 2019, с. 85–86; Georgiy Kasianov, „Challenges of Antagonistic memory: Scholars versus Politics and War“, in: *Memory Studies*, 2022, Vol. 15(6), pp. 1295–1298.

²⁸ „ESBO Vilniuje pasmerkė ir stalinizmą, ir nacizmą“, in: *Vz.lt*, <https://www.vz.lt/archive/straipsnis/2009/07/03/ESBO_Vilniuje_pasmerke_ir_stalinizma_ir_nacizma2>, [2009-07-03].

²⁹ Council of Europe Parliamentary Assembly, Resolution No. 1481 (2006), *Need for International Condemnation of Crimes of Totalitarian Communist Regimes*, in: <<https://pace.coe.int/en/files/17403/html>>.

ir komunistiniai nusikaltimai³⁰. Nesunku numanyti, kad toks sulyginimas buvo grįstas integracijos siekais. Taip VRE traumos buvo pripažintos ir pagerbtos bendraeuropiniu mastu ir tapo ES istorijos politikos dalimi, tuo tarpu Vakarų Europai įprastas Holokausto, kaip didžiausio žmonijos istorijoje nusikaltimo, modelis imtas diegti ir VRE. Jis turėjo pakeisti ten ilgam įtvirtintą iš esmės antisemitinį stalininį modelį, pagal kurį nacių mirties stovyklos buvo ne žydų genocido, o karo nusikaltimų prieš „taikius tarybinius piliečius“³¹ vietos. 2007 m. EP vykusiuose debatuose dėl bendraeuropinio įstatymo, numatančio baudžiamąjį persekiojimą už genocido ir nusikaltimų žmoniškumui neigimą arba menkinimą, Baltijos šalių atstovai pareikalavo į jį įtraukti ir punktą dėl komunistinių režimų nusikaltimų neigimo kriminalizavimo, tačiau ši iniciatyva nesulaukė palaikymo³². Apie 40 politikų, visuomenės veikėjų, tyrėjų ir teisininkų 2008 m. parengė kolektyvinę tekstą „Totalitarinių režimų padaryti nusikaltimai“³³, tapusį pamatu tolesniam dviejų XX a. totalitarinių režimų sugretinimui, taip pat, be abejo, turėjo svarbos ir rengiant 2008 m. *Prahos deklaraciją dėl Europos sąžinės ir komunizmo*³⁴. Šioje deklaracijoje atkreipiamas dėmesys į tai, kad Europa iki šiol per mažai žino apie komunistinių režimų nusikaltimus ir nesuvokia jų masto, tad šis nežinojimas tampa tam tikrų perlenkimų bei iškraipymų Europos atmintyje ir istorijos politikoje priežastimi. Pavyzdžiui, Čekija įstatymiškai sulygino nacių, fašistų ir komunistų ideologijas kaip nusikalstamas žmoniškumui, tačiau šalyje veikia ne-reformuota ir net pavadinimo nepakeitusi Čekijos ir Moravijos komunistų partija, kurios narių yra ir parlamente, ir regionų savivaldoje, ir net Europos Parlamente, mat iliustracijos įstatymas nedraudė komunistų lyderiams dalyvauti demokratiniuose rinkimuose³⁵. Todėl *Prahos deklaracijos* signatarai reikalavo: „pripažinti, kad daugelis komunizmo vardu padarytų nusikaltimų turėtų būti vertinami kaip nusikaltimai žmoniškumui, taip išpėjant ateities kartas, kaip kad nacių nusikaltimai buvo įvertinti Niurnbergo tribunole“³⁶. Taip pat, jų nuomone, „būtina suformuluoti bendrą požiūrį į totalitarinių režimų, įskaitant komunistinius režimus, nusikaltimus ir plėsti visos Europos žinias apie komunistinius

³⁰ Šį palyginimą pirmoji pasiūlė Hannah Arendt 1951 m. leidinyje *The Origins of Totalitarianism. The Black Book of Communism*, kurį 1997 m. sudarė prancūzų mokslininkai, vadovaujami Stephane Courtois, ir kuris vėliau buvo išverstas į daugybę kalbų. Ji pateikia bendrą skirtingu metu skirtinguose žemynuose vykdyto komunistinio teroro apžvalgą ir nurodo apytikrų aukų skaičių (apie 100 milijonų), kuris kelis kartus viršija kitų diktatūrų aukų skaičių. Knyga buvo smarkiai kritikuojama už tai, kad sausais skaičiais dangstė nacizmo ir komunizmo specifiškumą.

³¹ Daugiau skaitykite: Zigmas Vitkus, *Atminties miškas. Paneriai istorijoje, kultūroje ir politikoje*, Vilnius: Lapas, 2022.

³² Arfon Rees, „Managing the History of the Past in the Former Communist States“, in: *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, ed. by M. Pakier, V. Strath, Oxford: Berghahn Books, 2010, p. 231.

³³ *Crimes Committed by Totalitarian Regimes. Reports and Proceedings of the 8 April European Public Hearing Organized by the Slovenian Presidency of the Council of the European Union (January–June 2008) and the European Commission*, ed. by P. Jambrek, Ljubljana, 2008.

³⁴ Prague Declaration on European Conscience and Communism, in: <<https://www.praguedeclaration.eu>>.

³⁵ „Ar Prahos deklaracija pabudins Europos sąžinę?“, in: *Kultūros barai*, 2013, Nr. 3, p. 59.

³⁶ Prague Declaration on European Conscience and Communism, in: <<https://www.praguedeclaration.eu>>.

nusikaltimus, siekiant aiškiai apibrėžti bendrą požiūrį į juos³⁷. Dar du svarbūs *Prahos deklaracijos* teiginiai apėmė reikalavimą pripažinti komunizmą neatskiriama ir siaubinga bendros Europos istorijos dalimi ir nustatyti visos Europos atsakomybę už komunizmo nusikaltimus.

Nepaisant to, kad dvigubas – ES ir NATO plėtros į Rytus – procesas buvo ideologiškai grindžiamas siekiu atitaisyti istorinę neteisybę, kurią po karo patyrė sovietų okupuotos VRE šalys³⁸, ES narės naujokės veikiai pastebėjo, kad, palyginus su vienaprasmiu nacizmo traktavimu, komunizmo nusikaltimai dar laukia deramo istorinio, moralinio, politinio ir juridinio įvertinimo. Tad ėmė kauptis nuoskaudos dėl nesusikalbėjimo, neįsiklausymo ir nepripažinimo, juk pokario laikotarpiu Vakarai atidavė šias šalis iš pradžių A. Hitleriui, o paskui J. Stalinui³⁹. Nors *Prahos deklaracija* buvo siekiama solidaraus Europos požiūrio į XX a. totalitarinių režimų padarytus nusikaltimus, tačiau, praėjus daugiau kaip dešimtmėčiui nuo jos pasirašymo, nei Europoje, nei Rusijoje taip ir nebuvo pasiekta teisinio ir politinio sutarimo, kaip vertinti komunizmo nusikaltimus, panašaus į nediskutuotiną poziciją dėl Holokausto. Taigi *Prahos deklaracijos* nuostatos iš esmės liko neįgyvendintos. Nesutariama ne tik dėl akivaizdžių faktų – armėnų ar ukrainiečių genocidų pripažinimo (juos yra pripažinę tik kai kurių ES šalių nacionaliniai parlamentai), stalininių represijų prieš rusų ir kitas tautas (estus, latvius, lietuvius, Krymo totorius, čėčėnus ir daugelį kitų), bet netgi ir dėl vienaprasmiškos komunizmo, kaip totalitarinės ideologijos, traktuotės⁴⁰. Priešingai, Vakarų viešojoje erdvėje vis dar dominuoja tekstai ir teiginiai, kad ukrainiečių Holodomoro ar stalininio Gulago gretinti su Holokaustu negalima⁴¹. Taigi, kaip jau minėta, VRE, turinti abiejų totalitarinių režimų patirties, tampa savotiška „buferine atminties zona“, Holokausto ir „didžiosios pergalės prieš fašizmą“ naratyvų susiliejo trukdžiu, nes siūlo iš esmės kitokią – nacionalinę – praeities aiškinimo ir vertinimo perspektyvą, kurioje pabrėžiamas poreikis išsaugoti pasipriešinimo abiem totalitariniams režimams atmintį. Vis dėlto bene svarbiausias *Prahos deklaracijos* pasiekimas buvo tas, kad, remiantis ja, 2011 m. Višegrado grupės ministrų pirmininkų viršūnių susitikime Prahoje buvo įkurta Europos atminties ir sąžinės platforma, turinti „palaikyti nacionalinių tyrimų institutų, besispecializuojančių totalitarizmo istorijos srityje, bendradarbiavimą“⁴². 2024 m. duo-

³⁷ Ibid.

³⁸ Maria Mälksoo, „The Memory Politics of Becoming European: The East European Subalterns and the Collective Memory of Europe“, in: *European Journal of International Relations*, 2009, Vol. 15, No. 4, p. 662.

³⁹ Plačiau žr.: Emmanuel Droit, „The Gulag and the Holocaust in Opposition: Official Memories and Memory Cultures in an Enlarged Europe“, in: *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 2007, No. 94, p. 101.

⁴⁰ „Ar Prahos deklaracija pabudins Europos sąžinę?“, in: *Kultūros barai*, 2013, Nr. 3, p. 59–63.

⁴¹ Charles S. Maier, „Hot Memory... Cold Memory. On the Political Half-Life of Fascist and Communist Memory“, in: *Projectsindicate.org*, <<https://www.project-syndicate.org/commentary/hot-memory-cold-memory--the-political-half-life-of-fascism-and-communism>>, [2001-09-21].

⁴² Platform on European Memory and Conscience, in: <<https://www.memoryandconscience.eu>>.

menimis, Platformą sudaro 72 valstybinių ir nevyriausybinių organizacijų iš 24 Europos ir Šiaurės Amerikos šalių tinklas. Organizacija daugiausia užsiima šviečiamąja veikla, rengia tarptautines kilnojamasias parodas⁴³, tačiau jos pastangos įkurti tarptautinę teisminę instituciją, kuri aiškintųsi komunistinius nusikaltimus ir persekiotų jų vykdytojus, kol kas nėra sėkmingos. Tam galbūt turėjo reikšmės ir tas faktas, kad kai kurios nacių nusikaltimų vertinimus atspindinčios nuostatos *Prahos deklaracijos* ir Platformos atžvilgiu sukėlė nemenką įtakingų žydų organizacijų pasipiktinimą. Antai Simono Wiesenthalio centro atstovai Molotovo–Ribbentropo pakto pasirašymo datos – Rugsėjo 23-iosios – kaip komunistinių režimų nusikaltimų atminimo dienos, bendraeuropiniame minėjime net įžvelgė tikslą užgožti ar išvis atsisakyti Holokausto aukų atminimo dienos⁴⁴. Kaip esą ignoruojantis Holokaustą ir įtvirtinantis „dvigubo genocido“⁴⁵ teoriją (keista, kad šių pareiškimų autoriai čia neįžvelgė vidinio prieštaravimo) daug kritikuotas ir Vilniuje įsikūręs Genocido aukų muziejus⁴⁶ galiausiai buvo priverstas keisti pavadinimą į Okupacijų ir laisvės kovų muziejų⁴⁷.

Dėl patirto pasipriešinimo nacių ir sovietų nusikaltimų suliginimo idėja ir programa ilgainiui įstrigo. Ji virto ritualiniais temos paminėjimais įvairaus rango tarptautiniuose politiniuose bei akademiniuose renginiuose, naujomis, deja, mažai praktinės reikšmės turinčiomis, deklaracijomis⁴⁸ ir pan. Čekų intelektualo Ladislavo Cabados nuomone, „komunizmas bus sulygintas su kitais totalitariniais režimais, XX a. valdžiusiais Europą, tik tada, kai pasikeis kartos“⁴⁹. Deja, ši viltis atrodo apgaulinga. Vis dėlto Platformos veiklą galima vertinti teigiamai. Pasak minėto G. Kasjanovo, jos atsiradimas įteisino komunizmo ir nacizmo suliginimo idėją ES mastu ir leido VRE regiono šalims – ES naujokėms – pateikti save kaip abiejų totalitarinių režimų, arba „dvigubas“, aukas, kuo remiantis gali būti pa-

⁴³ Pavyzdžiui, nuo 2012 m. veikianti kilnojamoji ekspozicija „Totalitarizmas Europoje“ buvo sumanyta kaip „juodasis albumas“, kuriame pirmą kartą apžvelgiami sukaupti statistiniai duomenys apie XX a. 14-oje Europos šalių (Albanijoje, Estijoje, Latvijoje, Lietuvoje, Lenkijoje, Vokietijoje, Nyderlanduose, Čekijoje ir Slovakijoje, Vengrijoje, Slovėnijoje, Rumunijoje, Bulgarijoje ir Ukrainoje) totalitarinių režimų įvykdytų sunkiausių nusikaltimų aukas – civilius gyventojus. Taip pat pateikiami duomenys apie kai kuriuos pagrindinius nusikaltėlius ir jų baudžiamąjį persekiojimą žlugus režimui. Paroda jau buvo pristatyta 28 didžiuosiuose miestuose 20-ye Europos ir Šiaurės Amerikos šalių. Paminėtina ir paroda „Kankinių amžius“, kurią rėmė ir organizavo Lenkijos nacionalinis fondas, subūręs nacių, sovietų ir fašistų totalitarizmą išgyvenusį įvairių šalių mokslininkus. Ši ekspozicija skirta režimų nukankintiems įvairių konfesijų dvasininkams ir už sąžinės laisvę kovojusiems iškiliems pasauliečiams pagerbti.

⁴⁴ Prague Declaration. Manifesto of the 'Double Genocide' and Holocaust Obfuscation Movement, in: <<https://defendinghistory.com/prague-declaration/>>.

⁴⁵ Rod Nordland, „Where the Genocide Museum Is (Mostly) Mum on the Fate of Jews“, in: <<https://www.nytimes.com/2018/03/30/world/europe/lithuania-genocide-museum-jews.html>>.

⁴⁶ Abraham Cooper, „Dropping International Holocaust Memorial Day Would Be World's Final Insult To Survivors; Would Spur New Wave of Anti-Semitism“, in: <<https://www.wiesenthal.com/about/news/dropping-international.html>>.

⁴⁷ BNS, „Genocido aukų muziejus turi naują pavadinimą“, in: Lrt.lt, <<https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/209866/genocido-auku-muziejus-turi-nauja-pavadinima>>.

⁴⁸ Žr., pavyzdžiui, 2009 m. balandžio 2 d. Europos Parlamento rezoliuciją dėl Europos sąžinės ir totalitarizmo.

⁴⁹ „Ar Prahos deklaracija pabudins Europos sąžinę?“, in: *Kultūros barai*, 2013, Nr. 3, p. 59.

aiškinami jų socioekonominis atsilikimas ir eurointegracijos sunkumai⁵⁰. Nors kurį laiką net atrodė, kad Vidurio ir Rytų europiečių istorijos politikos modelis, susitelkęs į savo tautos kančias, kovas ir komunistinio režimo metais patirtas egzistencines grėsmes, ims dominuoti virš Vakarų Europos modelio, orientuoto į savos kaltės ir atsakomybės akcentavimą, šis trapus sutarimas buvo trumpalaikis ir nereikšmingas. Europos Parlamento narių iš VRE pastangos du kartus – 2005 m. ir 2013 m. – pasiekti bendraeuropinį draudimą vartoti komunistinę simboliką, pagal analogiją su nacistine, buvo atmestos. Nesėkmę patyrė ir pastangos į europinius įstatymus įtraukti nuostatą apie bausmes už komunizmo nusikaltimų neigimą arba menkinimą. Komunizmas tarptautinės bendruomenės taip ir nebuvo oficialiai pasmerktas, o komunistinės idėjos, Vakarų Europoje buvusios „ant bangos“ po karo, liko ten gajos iki šiol, ypač dėl kairiųjų, išsigalėjusių akademinėse bendruomenėse ir tarp viešųjų intelektualų, įtakos. Kita vertus, eurointegracijos sąlyga – Vakarų Europos istorijos politikos modelio diegimas VRE šalyse – veikiai ne tik susikirto su ten vyraujančiu savo tautos „kovų ir kančių“ naratyvu, bet ir baigėsi kaltinimais kai kuriems nacionaliniams didvyriams dėl bendradarbiavimo su naciais⁵¹ arba, priešingai, dėl dalyvavimo „komunizmo statyboje“. Į šį iššūkį VRE šalys atsakė „savų“ genocidų paieška ir „aukų varžytuvėmis“⁵².

Vis dėlto, regiono istorijos politikos tyrinėtojo Aleksejaus Millerio nuomone, 2004 m. ES plėtros banga nuvainikavo kosmopolitinį diskursą kaip vienintelį įmanomą ir teisingą, iškeldamą „dviejų totalitarizmų“ koncepciją⁵³. Be išlygų sutikti su tokiu vertinimu negalima, nes 2019–2020 m. regione suaktyvėję „atminties kariai“, kuriuose, bent jau Lietuvos atveju, vietos elitas ir pagrindinės žiniasklaidos priemonės aiškiai užėmė prokosmopolitinę poziciją, rodytų veikiau priešingas tendencijas, tačiau Milleris teisus, pateikdamas argumentuotą kosmopolitinio požiūrio į praeitį kritiką, nors dar neseniai pats buvo jo šalininkas⁵⁴. Besiformuojantis alternatyvus istorijos politikos reiškinių vertinimas, nebedemonizuojantis istorijos politinio panaudojimo, suteikė jam reikšmingai naujų konotacijų – juo remiantis istorijos politika imta suvokti kaip sudėtinė bendrosios politikos dalis, naudojama ir vidaus, ir užsienio kontekstuose⁵⁵. Taip kosmopolitinės žiūros šalininkų pretenzijos į apolitiškumą, neigiant arba ignoruojant skirtingų atminties lauko veikėjų

⁵⁰ Георгий Касьянов, *Украина и соседи. Историческая политика 1987–2018*, Москва: НЛЮ, 2019, с. 98.

⁵¹ Rasa Čepaitienė, „Controversies of the Memory of the Second World War in Lithuania: Between Cosmopolitan and Nationalist Approaches“, in: *Wojna i Pamięć. Czasopismo Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku*, 2023, No. 5, pp. 43–68.

⁵² Evgeny Finkel, „In Search of Lost Genocide: Historical Policy and International Politics in Post-1989 Eastern Europe“, in: *Global Society*, 2010, No. 24 (1), pp. 51–70.

⁵³ Алексей Миллер, „Введение. Что нового в политике памяти и в ее изучении?“, in: *Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Акторы, институты, нарративы: коллективная монография*, под ред. А. И. Миллера, Д. В. Ефременко, Санкт-Петербург: ЕГУ, 2020, с. 10.

⁵⁴ *Ibid.*, с. 7–12.

⁵⁵ Interview with Alexei Miller in Kiev, 17 July 2013.

dažnai tarpusavyje nesutaukomus politinius interesus, pasirodė besančios ne tik neadekvačios, bet ir nesąžiningos, nes pačios buvo nulemtos tam tikrų apriorinių ideologinių nuostatų.

Pasak kito istorijos regioninės politikos tyrinėtojo Nikolajaus Koposovo, „šiuolaikinės istorijos politikos specifika iš esmės susijusi su dviem dabartinės atminties ypatumais – praeities kriminalizavimu ir viktimizavimu, t. y. su įsivyravjančiu požiūriu į istoriją kaip į nusikaltimų grandinę ir žmonių bendruomenių troškimą susitapatinti su jų aukomis“⁵⁶. Tokio santykio su praeitimi paradigma daugiausia susiformavo aplink Holokausto atminimą, tačiau ne tik. Kaip yra pastebėję mokslininkai, tendencija instrumentalizuoti neseną praeitį arba moralizuoti ir istorizuoti šiuolaikinę politiką iš esmės būdinga visoms posocialistinėms ir posovietinėms valstybėms⁵⁷. Be to, jos pasižymi ir polinkiu į simbolinę „nekrofiliją“ – dėmesiu politiškai reikšmingų asmenų palaikų laidotuvėms ar perlaidojimams⁵⁸. Kita vertus, šalys varžosi ir dėl totalitarizmo aukų skaičiaus⁵⁹, o dalis jų – ypač Ukraina, Lietuva, Armėnija, Azerbaidžanas ir Kazachstanas – šiuos nusikaltimus net linkusios traktuoti kaip genocidus, o tai turi reikšmės ir jų vidaus, ir užsienio politikai⁶⁰. Išskirtinis pavyzdys – Rusija, priėmusi Baudžiamojo kodekso straipsnį 354.1 „Dėl nacizmo reabilitavimo“, iš esmės besiremiantį Holokausto neigimo kriminalizavimu, įgijo baudžiamąjį instrumentą persekioti už jai neįtinkančias praeities interpretacijas, kuriomis skleidžiama „sąmoningai melaginga informacija apie SSRS veiklą Antrojo pasaulinio karo metais ir apie Didžiojo Tėvynės karo veteranus“. Be to, Rusijoje veikia ir federalinis įstatymas „Dėl kovos su nacizmo reabilitacija ir nacių nusikaltėlių bei jų bendrininkų šlovinimu“, kas V. Putino režimui padeda ne tik persekioti ar užčiaupti jo kritikus, bet ir pasitarnauja kaip dingstis kaltinti Baltijos šalis ir Ukrainą neva gaivinant nacizmą. O tai galiausiai atvedė prie plataus masto karinės agresijos prieš Ukrainą jos „denacifikacijos“ pretekstu.

Nauji iššūkiai Europos istorijos politikai

Pastaraisiais metais „Niurnbergo konsensusui“ grėsmę pradėjo kelti ir kitos politinės bei intelektualinės terpės. Nors apie tai jau anksčiau yra rašę tokie autoriai kaip H. Arendt ir kt., remiantis postkolonializmo studijų teorijomis ir metodais intensyviai pradėtas

⁵⁶ Николай Копосов, *Память строгого режима. История и политика России*, Москва: НЛЮ, 2011, с. 52–53.

⁵⁷ George Schopflin, „Identities, Politics and Post-Communism in Central Europe“, in: *Nations and Nationalism*, 2003, Vol. 9, No. 4, pp. 488.

⁵⁸ Katherine Verdery, *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*, New York: Columbia University Press, 1999.

⁵⁹ Wilfried Jilge, „The Politics of History and the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986/1991–2004/2005), Divided Historical Cultures? World War II and Historic Memory in Soviet and Post-Soviet Ukraine“, in: *Jahrbuch für Geschichte Osteuropas*, 2006, Vol. 54, No. 1, pp. 51–82.

⁶⁰ Evgeny Finkel, „In Search of Lost Genocide: Historical Policy and International Politics in Post-1989 Eastern Europe“, in: *Global Society*, 2010, No. 24 (1), pp. 51–70.

nagrinėti kolonializmo ir Holokausto ryšys. 2020–2021 m. Vokietijoje kilo aršūs debatai, netrukus pavadinti *Historikerstreit 2.0*, savo reikšme prilygstantys garsiajai 1986–1987 m. polemikai. 2020 m. pradžioje Kamerūno istorikas ir filosofas Joseph-Achille Mbembe, gyvenantis Johanesburge, Pietų Afrikos Respublikoje (PAR), pakviestas pasisakyti Vokietijoje, netikėtai ten buvo apkaltintas reiškiantis „antisemitišką Izraelio kritiką“. Savo knygoje ir viešuosiuose pasisakymuose apartheidą PAR su padėtimi Gazos sektoriuje⁶¹ nekart lyginęs Mbembe tariamai sureliatyvino Holokaustą ir „skleidė ekstremistinę dezinformaciją“⁶², susilaukdamas kai kurių Vokietijos politikų pasipiktinimo ir mėginimų jį boikotuoti. Tačiau daugelis žymių intelektualų gynė Mbembe, pastebėdami, kad vokiečiai pamėgino Kamerūno, jų buvusios kolonijos, gyventoją mokyti, kaip reikia kalbėti apie genocidą ir Holokaustą.

Remiantis „Niurnbergo konsensusu“, Vokietijos ir Europos apskritai atminties kultūroje pokalbį apie genocidą reikia pradėti nuo Holokausto – tik diktatoriški režimai, pradedant A. Hitleriu ir baigiant S. Miloševičiumi, gali vykdyti arba bandyti vykdyti genocidą. Tačiau afrikiečiai patyrė pirmąjį vokiečių įvykdytą genocidą, kai, slopindama hererų ir nama gentių sukilimą vokiškoje Pietvakarių Afrikoje (šių dienų Namibijoje), vokiečių kolonistinė administracija 1904–1908 m. laikotarpiu sunaikino 80 proc. hererų genties ir apie pusę nama genties žmonių⁶³. Akademinėje bendruomenėje jau seniai buvo kalbama apie ryšį tarp nacistinės genocido praktikos ir kolonijinės patirties, bet tai taip ir liko Europos istorijos politikos paraštėse. Tačiau XXI a. trečiojo dešimtmečio pradžioje diskusijos šia tema suintensyvėjo, ypač Vokietijoje, kur nukrypstančiuosius nuo šio „katekizmo“ vokiškosios atminties kultūrai įprastu būdu pamėginta griežtai „disciplinuoti“ arba „kriminalizuoti“, tačiau jau ir sulaukta atkirčio⁶⁴. Taigi Mbembe atvejis yra vienas iš mnemoninio konflikto intensyvėjimo pačioje Vokietijoje pavyzdžių, nes naujieji šios diskusijos balsai jau priklauso imigrantų ainiams, kurie čia mokėsi ir kurie neretai yra Vokietijos piliečiai. Jie atsineša kitokią tradiciją ir kitokią istorijos viziją, tačiau tuo pat metu jie jau priklauso vokiečių visuomenei, todėl jaučiasi turintys teisę jos nuostatas pamėginti kvestionuoti iš vidaus⁶⁵. Vienas iš jų, 1988 m. gimęs Mohammed Amjahid, Berlyne studijavęs politikos mokslus,

⁶¹ Ulrike Capdepón, Anthony D. Moses, „Forum: The Achille Mbembe Controversy and the German Debate about Antisemitism, Israel, and the Holocaust. Introduction“, in: *Journal of Genocide Research*, 2021, Vol. 23, No. 3, pp. 371–373; Michael Rothberg, „Lived Multidirectionality: “Historikerstreit 2.0” and the Politics of Holocaust Memory“, in: *Memory Studies*, 2022, Vol. 15, No. 6, pp. 1316–1329.

⁶² Sabine Peschel, „Why Achille Mbembe was accused of anti-Semitism“, in: *Deutsche Welle*, <<https://www.dw.com/en/why-achille-mbembe-was-accused-of-anti-semitism/a-53293797>>.

⁶³ Matthias Häussler, *The Herero Genocide. War, Emotion, and Extreme Violence in Colonial Namibia*, New York: Bergahn Books, 2021.

⁶⁴ Anthony D. Moses, „The German Catechism“, in: *Geschichte der Gegenwart*, <<https://geschichtedergegenwart.ch/the-german-catechism/>> [2021-05-23].

⁶⁵ Michael Rothberg, „Lived Multidirectionality: “Historikerstreit 2.0” and the Politics of Holocaust Memory“, in: *Memory Studies*, 2022, Vol. 15, No. 6, pp. 1316–1329.

sugalvojo sunkiai išverčiamą sąvoką *Vergangenheitsbewältigung* (praeities įveika) pakeisti nauju, sarkastišku terminu *Erinnerungsüberlegenheit* (atminties viršenybė), apibūdinančiu prastai slepiamą Vokietijos įsivaizdavimą, kad ji yra pavyzdinis darbo su praeitimi modelis pasauliniu mastu⁶⁶. Šio modelio kvestionavimą paskatino ir 2023 m. spalio 7 d. prasidėjęs Hamas karas prieš Izraelį, privertęs pasaulio visuomenę vis arčiau kritikuoti Izraelio kariuomenės veiksmus prieš civilius palestiniečius, tai vadinant genocidu, jau nebepaisant tipiškų tokiomis atvejais kaltinimų antisemitizmu baimės. O 2024 m. PAR net pateikė ieškinį JT Teisingumo teismui dėl Izraelio veiksmų Gazoje. Teismo sprendimas, konstatavęs didelę Izraelio kaltės dėl genocido tikimybę, taip pat parodė, kad Holokaustu grindžiamas naratyvas, atleidžiantis Izraelį nuo bet kokių kaltinimų karo nusikaltimais, nebėra universaliai priimtinas, net ir Europoje. Žinoma, Vokietija ir toliau bando apginti šį naratyvą kaip dominuojantį, tačiau tai padaryti jai darosi vis sunkiau.

Kritikos susilaukė ir kitas šiuolaikinės atminties politikos aspektas – mėginimai sąsąskaitų suvedimo su praeitimi ir nusikaltimų prieš žmoniškumą aukų atminimo temas siekti su šiuolaikine žmogaus teisių ideologija. 2020 m. airių mokslininkė Leah David knygą įspūdingu pavadinimu „Praeitis mūsų neišgydys: pavojai, kuriuos kelia atminties įpareigojimas žmogaus teisių vardu“ paskyrė analizei, kaip susiformavo požiūris į atminties politiką, kurį ji vadina „moraliniu atminimu“, ir kiek jis yra ištis efektyvus⁶⁷. L. David pateikė keletą argumentų, grindžiančių teiginį, kad „moralinis atminimas“ yra ne tik neefektyvus, bet ir gali duoti neigiamų rezultatų. „Moralinio atminimo“ standartai grindžiami *konkrečia* praeitimi, t. y. griežtai ribojami laike ir reprezentuojami vieno naratyvo. Šis požiūris natūraliai kyla iš troškimo įvykių dalyvių vienareikšmiškai suskirstyti į *aukas*, *kaltininkus* ir *stebėtojus* (kartais dar įtraukiant ir *didvyrius*). Tačiau tarpnacionaliniuose konfliktuose toks skirstymas neretai tampa sudėtingas, nes aukomis pavadintos grupės atstovai kitokiomis aplinkybėmis gali patys tapti smurtautojais, ir atvirkščiai, kaip kad įtikinamai atskleidė žinomas JAV istorikas Timothy Snyder savo garsiaame veikale „Kruvinos žemės. Europa tarp Hitlerio ir Stalino“. Visų etninių konfliktų pusių siekis save praeityje vaizduoti kaip persekiojimo ar nusikaltimų žmoniškumui aukas aiškiai demonstruoja šį mechanizmą, nes jis kyla iš postulato, kad genocido aukai neva negalima kelti jokių nepatogių klausimų ar kaltinimų. Dėl tos pačios priežasties skirstymas į aukas ir kaltininkus sustiprina ir etninį susipriešinimą, kaip kad atsitiko ilgalaikio armėnų ir azerbaidžaniečių konflikto atveju, kai abi pusės kaltina viena kitą genocidu ir kuria vis naujas nesibaigiančio priešiskumo formas. L. David parodė, kad „moralinio atminimo“ standartai, primesti šalims tarpautinių organizacijų, pirma, neretai neatsižvelgia į vietinę specifiką ir nesvarsto kitų gali-

⁶⁶ Mohammed Amjahid, „Die deutsche Erinnerungsüberlegenheit“, in: *Der Spiegel*, <<https://www.spiegel.de/kultur/holocaust-gedenken-die-deutsche-erinnerungsueberlegenheit-a-056d10a7-2b3c-4383-804e-c2130ed6581d/>>, [2021-03-06].

⁶⁷ Leah David, *The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights*, Cambridge, MA: Cambridge University Press, 2020.

mų požiūrių ir, antra, verčia nacionalines institucijas imituoti tokį požiūrį, kai iš tikrųjų jos ieško (ir randa) galimybių nacionalinių didvyrių panteone išlaikyti tuos, kurie ištis įvykdė ir nusikaltimus žmoniškumui. L. David knyga, kurioje smarkiai kritikuojamas liberalusis globalinis normatyvinis požiūris į istorijos politiką, jau sulaukia ir plataus teigiamo atsako⁶⁸. Juk, galų gale, pastangos primesti ir standartizuoti „moralinį atminimą“ pasauliniu mastu ne tik neduoda pageidaujamo rezultato – sutvirtinti demokratiją ir žmogaus teises, – bet neretai pasiekia ir priešingų rezultatų, nes iškreipia istorinę tiesą ir cenzūruoja nuomonės bei saviraiškos laisvę.

Išvados

Pokario Vakarų Europos (ypač Vokietijos Federacinės Respublikos) istorijos politiką, arba „Niurnbergo konsensusą“, suformavo abiejų pasaulinių karų pasekmės ir pastangos užbėgti už akių bet kokiems būsimiems kariniams konfliktams Senajame žemyne. Besivienijanti Europa ieškojo moralinio pagrindo, ant kurio galėtų statyti amžinoje taikoje ir tarptautinėje harmonijoje gyvuojančią daugiatautę europiečių bendruomenę. Holokaustas, kaip didžiausia XX a. Europos tragedija, tapo transcendentine pamoka siekiant šių tikslų, o ja grindžiamas Europos „kolektyvinės kaltės ir atsakomybės“ naratyvas galop išsiplėtė apimdamas net tas vakarietiško pasaulio dalis, tokias kaip Jungtinės Amerikos Valstijos, kurios toje istorijoje tiesiogiai nedalyvavo. Tai, kaip ir ilgainiui išsikristalizavusios tendencijos akcentuoti aukas ir kriminalizuoti nusikaltimų prieš jas neigimą ar kvestionavimą, turėjo reikšmingos įtakos ir kitų etninių grupių siekiui praeityje patirtus persekiojimus mėginti traktuoti kaip genocidą ir masinius nusikaltimus žmoniškumui, už kuriuos reikalaujama kompensacijų ir kaltųjų atsakomybės bei atgailos, įskaitant šių nusikaltėlių ainius, ir vis labiau plečiant patirtos žalos bei skriaudų ribas. Šios tendencijos JAV ir kitose šalyse 2018–2020 m. peraugo į antirasistinius protestus – judėjimą *Juodaodžių gyvybės svarbios* (BLM), kuris irgi gali būti laikomas dar vienu konkurentu jau nusistovėjusiam Holokausto naratyvui.

Kita vertus, žlugus Sovietų Sąjungai, jos įtakoje gyvenusios tautos atgavo teisę prisiminti ir minėti stalinistinių represijų aukas ir, dideliame „Niurnbergo konsensuso“ rėmėjų Europos institucijose ir įtakingose žydų organizacijose nepasitenkinimui, iš esmės priskyre savo patirtas kančias genocido kategorijai. Konkurencijos tarp Holokausto ir Gulago kaip genocidų tema vis išskildavo įvairiuose eurointegracijos kontekstuose, tačiau, nepaisant tam tikrų reveransų Rytų Europos pokomunistinėms šalims ir viešų deklaracijų, smerkiančių komunizmo nusikaltimus, išsisknijusio naratyvo rytų europiečiams iki šiol išjudinti nepavyko. Tačiau dėl pastarųjų įvykių Ukrainoje, į kurią įsibrovusi Rusijos armija

⁶⁸ Book Debate on L. David's „The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights“, H-Diplo, 2021, in: *ISS Forum*, URL: <<https://issforum.org/roundtables/PDF/Roundtable-XXIII-7.pdf>>.

nuo 2022 m. vasario mėnesio vykdo genocido aktus, ir, Palestinoje kilus karui tarp Izraelio ir Hamas, atsirado poreikis ieškoti išeities iš šios aklavietės, įskaitant pastangas įveikti stereotipus ir tabu, kurie susiformavo ir įsitvirtino per kelis dešimtmečius. Ir nors Rusija iš paskutiniųjų stengiasi išsaugoti pagrindinius „Niurnbergo konsensuso“ postulatus tiek vidaus, tiek tarptautinėje arenoje⁶⁹, jos atmintyje apie karą taip pat vyksta reikšmingi pokyčiai. Jeigu anksčiau pagrindinis dėmesys buvo skiriamas nugalėtojų heroizmui, tai dabar vis svarbesnį vaidmenį įgauna kančių ir aukų tema⁷⁰. Pavyzdžiui, 2024 m. vasario mėnesį Rusijos vidaus reikalų ministerija daugybę politikų, istorikų ir teisininkų iš Baltijos šalių įtraukė į nepageidaujamų asmenų sąrašą dėl „istorinės atminties išniekinimo“ – prisidėjimo ar dalyvavimo sunaikinant Antrajame pasauliniame kare žuvusių sovietinių karių monumentus⁷¹.

Tačiau istorijos politika tapo nesutaikomų nesutarimų arena ne tik tarp Rusijos ir Vakarų, bet ir tarp Vakarų ir pokolonijinių šalių, taip pat ir pačiose Vakarų visuomenėse (BLM judėjimas JAV ir Jungtinėje Karalystėje, arba ginčai dėl Gulago ar Holodomoro kaip genocidų pripažinimo VRE). Ir niekas nedrįsta prognozuoti, kaip šie klausimai ateityje spęsis istorijos politikos lauke, kurio epicentre labai dažnai atsiduria genocido ir nusikaltimų žmoniškumui temos. Šiandien trys pagrindiniai globaliosios atminties ramsčiai – „Niurnbergo konsensusas“ dėl Antrojo pasaulinio karo atminties, Holokausto kaip unikalių, su niekuo nepalyginamų baisumų atmintis, ir moralinės pareigos neužmiršti nusikaltimų žmoniškumui bei žmogaus teisių pažeidimų standartai – yra ne tik kvestionuojami, bet ir netenka anksčiau turėto moralinio autoriteto. Tai itin aktualu augančio priešiško tarp įvairių – pasaulinių, nacionalinių ir vietinių – istorijos politikų ir institucijų, siekiančių apsaugoti tragiškų įvykių atmintį. Ypač, kai iš žiniasklaidos erdvės siekiama pašalinti „pavojingas išorines įtakas“, polinkio politinius oponentus demonizuoti, pavyzdžiui, kaltinant menamu „nacizmu“ arba „antisemitizmu“, o patirtų istorinių skriaudų klausimus sieti su viešąja politika, siekiant išpešti sau kuo didesnės naudos. Ir visa tai vis dažniau grindžiama noru atminti ir įamžinti savos bendruomenės aukas ignoruojant ar net atmetant kitas. Todėl, nepaisant mėginimų ieškoti sąlyčio taškų ir ieškoti kompromiso tarp skirtingų atminties modelių, šiuo metu pasiekti visus tenkinančio sutarimo, deja, nepavyksta ir vargu ar greitai metu pavyks.

⁶⁹ Алексей Миллер, „Новейшая история: краткий курс“, in: *Россия в глобальной политике*, 2023, т. 21, № 2, с. 88–103; Алексей Миллер, „Устои «глобальной» мемориальной культуры под вопросом“, in: *Россия в глобальной политике*, 2024, т. 22, № 3, с. 68–81.

⁷⁰ Apie pokyčius Rusijos memorialinėje kultūroje plačiau žr. Jade McGlynn, *Memory Makers. The Politics of the Past in Putin's Russia*, London: Bloomsbury Academic, 2023; Николай Эппле, *Неудобное прошлое. Память о государственных преступлениях в России и других странах*. Москва: НЛО, 2023, с. 24–124.

⁷¹ „Каллас объявили в розыск за «надругательство над исторической памятью»“, in: *Интерфакс*, <<https://www.interfax.ru/world/945828>>, [2024-02-13]; „Rusija paskelbė 29 Lietuvos politikų, istorikų ir teisininkų paiešką – kaltina priešaisiais veiksmais“, in: *lrt.lt*, <<https://www.lrt.lt/naujienos/pasaulyje/6/2194592/rusija-paskelbe-29-lietuvos-politiku-istoriku-ir-teisininku-paieska-kaltina-priesiskais-veiksmais/>>, [2024-02-13].

Literatūra

1. Adorno Theodor W., *Critical Models: Interventions and Catchwords*, New York: Columbia University Press, 2005.
2. Amjahid Mohammed, „Die deutsche Erinnerungsüberlegenheit“, in: *Der Spiegel*, <<https://www.spiegel.de/kultur/holocaust-gedenken-die-deutsche-erinnerungsueberlegenheit-a-056d10a7-2b3c-4383-804e-c2130ed6581d/>>, [2021-03-06].
3. „Ar Prahos deklaracija pabudins Europos sąžinę?“, in: *Kultūros barai*, 2013, Nr. 3, p. 59–63.
4. Assmann Aleida, Shortt Linda, „Memory and Political Change: Introduction“, in: *Memory and Political Change*, ed. by A. Assmann, L. Shortt, Palgrave Macmillan, 2012.
5. Battini Michele, *The Missing Italian Nuremberg. Cultural Amnesia and Postwar Politics*, Palgrave MacMillan, 2007.
6. Berger Stefan, Conrand Christoph, *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*, Palgrave MacMillan, 2015.
7. Bloxham Donald, Moses Anthony Dirk, *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, Oxford University Press, 2010.
8. BNS, „Genocido aukų muziejus turi naują pavadinimą“, in: *Lrt.lt*, <<https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/209866/genocido-auku-muziejus-turi-nauja-pavadinima>>.
9. Book Debate on L. David's „The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights“, H-Diplo, 2021, in: *ISS Forum*, URL <<https://issforum.org/roundtables/PDF/Roundtable-XXIII-7.pdf>>.
10. Bull Ana, Hansen Hans, „On Agonistic Memory“, in: *Memory Studies*, 2016, Vol. 9 (4), pp. 390–404.
11. Capdepón Ulrike, Moses Anthony D., „Forum: The Achille Mbembe Controversy and the German Debate about Antisemitism, Israel, and the Holocaust. Introduction“, in: *Journal of Genocide Research*, 2021, Vol. 23, No. 3, pp. 371–373.
12. Charny Israel W., *Encyclopedia of Genocide*, London: Bloomsbury Academic, 2000.
13. Cooper Abraham, „Dropping International Holocaust Memorial Day Would Be World's Final Insult To Survivors; Would Spur New Wave of Anti-Semitism“, in: <<https://www.wiesenthal.com/about/news/dropping-international.html>>.
14. Council of Europe Parliamentary Assembly, Resolution No. 1481 (2006), *Need for International Condemnation of Crimes of Totalitarian Communist Regimes*, in: <<https://pace.coe.int/en/files/17403/html>>.
15. *Crimes Committed by Totalitarian Regimes. Reports and Proceedings of the 8 April European Public Hearing Organized by the Slovenian Presidency of the Council of the European Union (January–June 2008) and the European Commission*, ed. by P. Jambrek, Ljubljana, 2008.
16. Čepaitienė Rasa, „Controversies of the Memory of the Second World War in Lithuania: Between Cosmopolitan and Nationalist Approaches“, in: *Wojna i Pamięć. Czasopismo Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku*, 2023, No. 5, pp. 43–68.
17. Dack Mikkel, *Everyday Denazification in Postwar Germany*, Cambridge University Press, 2023.
18. David Leah, *The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights*, Cambridge, Cambridge University Press, 2020.
19. Droit Emmanuel, „The Gulag and the Holocaust in Opposition: Official Memories and Memory Cultures in an Enlarged Europe“, in: *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 2007, No. 94, pp. 101–120.

20. Finkel Evgeny, „In Search of Lost Genocide: Historical Policy and International Politics in Post-1989 Eastern Europe“, in: *Global Society*, 2010, No. 24 (1), pp. 51–70.
21. Häussler Matthias, *The Herero Genocide. War, Emotion, and Extreme Violence in Colonial Namibia*, New York: Bergnhahn Books, 2021.
22. Jilge Wilfried, „The Politics of History and the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986/1991–2004/2005)“, in: *Jahrbuch für Geschichte Osteuropas*, 2006, Vol. 54, No. 1, pp. 50–82.
23. Ghodsee Kristen, „A Tale of “Two Totalitarianisms”: The Crisis of Capitalism and the Historical Memory of Communism History of the Present“, in: *A Journal of Critical History*, 2014, Vol. 4, No. 2, pp. 115–142.
24. Graham-Dixon Francis, *The Allied Occupation of Germany: The Refugee Crisis, Denazification and the Path to Reconstruction*, I. B. Tauris, 2013.
25. Graziosi Andrea, Sysyn Frank E., „Introduction. Genocide and Mass Categorical Violence“, in: *Genocide. The Power and Problems of a Concept*, ed. by A. Graziosi and F. E. Sysyn, McGill-Queen's University Press, 2022, pp. 3–21.
26. *Encyclopedia of Transitional Justice*, ed. by L. Stan and N. Nedelsky, New York: Cambridge University Press, 2015, I, II, III Vol.
27. „ESBO Vilniuje pasmerkė ir stalinizmą, ir nacizmą“, in: *Vz.lt*, <https://www.vz.lt/archive/straipsnis/2009/07/03/ESBO_Vilniuje_pasmerke_ir_stalinizma_ir_nacizma2>, [2009-07-03].
28. Jaspers Karl, „Kaltės klausimas“, in: *Gėrio kontūrai. Iš XX a. užsienio etikos*, Vilnius: Mintis, 1989, p. 261–280.
29. Kasianov Georgiy, „Challenges of Antagonistic Memory: Scholars versus Politics and War“, in: *Memory Studies*, 2022, Vol. 15(6), pp. 1295–1298.
30. Krastev Ivan, Holmes Stephen, „Explaining Eastern Europe: Imitation and its Discontents“, in: *Journal of Democracy*, 2018, Vol. 29, No. 3, pp. 117–128.
31. Maier Charles S., „Hot Memory... Cold Memory. On the Political Half-Life of Fascist and Communist Memory“, in: *Projectsindycate.org*, <<https://www.project-syndicate.org/commentary/hot-memory-cold-memory--the-political-half-life-of-fascism-and-communism>>, [2001-09-21].
32. Mälksoo Maria, „The Memory Politics of Becoming European: The East European Subalterns and the Collective Memory of Europe“, in: *European Journal of International Relations*, 2009, Vol. 15, No. 4, pp. 653–680.
33. McGlynn Jade, *Memory Makers. The Politics of the Past in Putin's Russia*, London: Bloomsbury Academic, 2023.
34. Meierhenrich Jens, *Genocide: A Reader*, OUP, USA, 2013.
35. Moses Anthony D., „The German Catechism“, in: *Geschichte der Gegenwart*, in: <<https://geschichte-dergegenwart.ch/the-german-catechism/>>, [2021-05-23].
36. Müller Jan-Werner, Scheppele Kim Lane, „Constitutional Patriotism: An Introduction“, in: *International Journal of Constitutional Law*, 2007, No. 6, pp. 67–71.
37. Neumayer Laure, *The Criminalization of Communism in the European Political Space after the Cold War*, London, Routledge, 2018.
38. Nordland Rod, „Where the Genocide Museum Is (Mostly) Mum on the Fate of Jews“, in: <<https://www.nytimes.com/2018/03/30/world/europe/lithuania-genocide-museum-jews.html>>.
39. Peschel Sabine, „Why Achille Mbembe was accused of anti-Semitism“, in: *Deutsche Welle*, <<https://www.dw.com/en/why-achille-mbembe-was-accused-of-anti-semitism/a-53293797>> [2020-04-30].
40. Platform on European Memory and Conscience, in: <<https://www.memoryandconscience.eu>>.

41. Prague Declaration on European Conscience and Communism, in: <<https://www.praguedeclaration.eu>>.
42. Prague Declaration. Manifesto of the 'Double Genocide' and Holocaust Obfuscation Movement, in: <<https://defendinghistory.com/prague-declaration/>>.
43. Radonić Ljiljana, „Post-Communist Invocation of Europe: Memorial Museums' Narratives and the Europeanization of Memory“, in: *National identities*, 2017, Vol. 19, No. 2, pp. 269–288.
44. Rees Arfon, „Managing the History of the Past in the Former Communist States“, in: *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, ed. by M. Pakier, V. Strath, Oxford: Berghahn Books, 2010, pp. 219–232.
45. Rothberg Michael, „Lived Multidirectionality: „Historikerstreit 2.0“ and the Politics of Holocaust Memory“, in: *Memory Studies*, 2022, Vol. 15, No. 6, pp. 1316–1329.
46. Rousseau Henry, *Le syndrome de Vichy de 1944 a nos jours*, Paris: Seuil, 1990.
47. „Rusija paskelbė 29 Lietuvos politikų, istorikų ir teisininkų paiešką – kaltina priešiškais veiksmais“, in: *lrt.lt*, <<https://www.lrt.lt/naujienos/pasaulyje/6/2194592/rusija-paskelbe-29-lietuvos-politiku-istoriku-ir-teisininku-paieska-kaltina-priesiskais-veiksmiais/>>, [2024-02-13].
48. Sémelin Jacques, *Encyclopédie en ligne des violences de masse*, in: <<https://www.sciencespo.fr/ceri/fr/content/encyclopedie-en-ligne-des-violences-de-masse-online-encyclopedia-mass-violence>>.
49. Schopflin George, „Identities, Politics and Post-Communism in Central Europe“, in: *Nations and Nationalism*, 2003, Vol. 9, No. 4, pp. 477–490.
50. Taylor Frederick, *Exorcising Hitler. The Occupation and Denazification of Germany*, London: Bloomsbury, 2013.
51. Teitel Ruti G., *Globalizing Transitional Justice. Contemporary Essays*, Oxford: University Press, 2013, p. xii.
52. Teitel Ruti G., *Transitional Justice*, New York: Oxford University Press, 2000.
53. Todorov Tzvetan, „Memory as a Remedy for Evil“, in: *Journal of International Criminal Justice*, 2009, Vol. 7, No. 3, pp. 447–462.
54. Vitkus Zigmąs, *Atminties miškas. Paneriai istorijoje, kultūroje ir politikoje*, Vilnius: Lapas, 2022.
55. „Violence de masse et Résistance – Réseau de recherche (2008)“, in: <<https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance>>.
56. Winkler Heinrich A., *Germany: The Long Road West. Vol. 2: 1933–1990*, Oxford University Press, 2007.
57. Zombory Máté, „The Birth of the Memory of Communism: Memorial Museums in Europe“, in: *Nationalities Papers*, 2017, Vol. 45, iss. 6, pp. 1028–1046.
58. Verdery Katherine, *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*, New York: Columbia University Press, 1999.
59. Адорно Теодор, „Что означает «проработка прошлого»“, in: *Неприкосновенный запас*, 2005, № 40–41, с. 36–46 [Adorno Teodor, „Čto označaeť „prorabotka prošlovo“, in: *Neprikosnovenyj zapas*].
60. Ассман Алейда, *Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика*, Москва: НЛО, 2014 [Asman Aleida, *Dlinaja ten prošlovo: Memorialnaja kultura i istoričeskaja politika*].
61. „Каллас объявили в розыск за «надругательство над исторической памятью»“, in: *Интерфакс* <<https://www.interfax.ru/world/945828>>, [2024-02-13] [„Kalas objaviли v rozysek za „nadrugatelstvo nad istoričeskoj pamiatju“, in: *Interfaks*].

62. Касьянов Георгий, *Украина и соседи. Историческая политика 1987–2018*, Москва: НЛО, 2019 [Kasjanov Georgij, *Ukraina i sosedi. Istoričeskaja politika 1987–2018*].
63. Копосов Николай, *Память строгого режима. История и политика России*, Москва: НЛО, 2011 [Koposov Nikolaj, *Pamiat strogovo režima. Istorija i politika Rosii*].
64. Лезина Евгения, *XX век: проработка прошлого. Практики переходного правосудия и политика памяти в бывших диктатурах, Германия, Россия, страны Центральной и Восточной Европы*, Москва: НЛО, 2023 [Lezina Jevgenija, *XX vek: prorabotka prošlovo. Praktika perechoda pravosudija i politika v byvšich diktaturach, Germanija, Rosija, strany Centralnoj i Vostočnoj Evropy*].
65. Миллер Алексей, „Введение. Большие перемены. Что нового в политике памяти и в ее изучении?“, in: *Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Акторы, институты, нарративы: коллективная монография*, под ред. А. Миллера, Д. Ефременко, Санкт-Петербург: ЕГУ, 2020, с. 8–5 [Miler Aleksej, „Vvedenije. Bolšije peremeny. Čto novovo v politike pamiat i v ejo izučenii?, in: *Politika pamiat i v sovremenoj Rosiji i stranach Vostočnoj Evropy. Aktory, instituty, narativy: kolektivnaja monografija*].
66. Миллер Алексей, „Новейшая история: краткий курс“, in: *Россия в глобальной политике*, 2023, т. 21, № 2, с. 88–103 [Miler Aleksej, „Noveišaja istorija: kratkij kurs“, in: *Rosija v globalnoj politike*].
67. Миллер Алексей, „Устои «глобальной» мемориальной культуры под вопросом“, in: *Россия в глобальной политике*, 2024, т. 22, № 3, с. 68–81 [Miler Aleksej, „Ustoi „globalnoj“ memorialnoj kultury pod voprosom“, in: *Rosija v globalnoj politike*].
68. Эппле Николай, *Неудобное прошлое. Память о государственных преступлениях в России и других странах*, Москва: НЛО, 2023, с. 24–124 [Epple Nikojaj, *Neudobnoje prošloe. Pamiat o gosudarstvennych prestuplenijach v Rossii i drugih stranach*].

Rasa Čepaitienė

Genocides in the European politics of history

Summary

The concepts of “genocide” and “crimes against humanity”, which crystallised in Western legal and intellectual discourse in the 1960s, have been actively exploited in various domestic political struggles and international relations (the most prominent examples being the Holocaust and the Ukrainian Holodomor), and this has implications for the politics of history. The last 20 years have witnessed significant changes in the European Union’s historical politics, both in the EU’s enlargement to the East and in the EU’s own role in the world. Whereas the narrative that emerged in West Germany in the 1970s and 1980s and was consolidated in the EU in the 1980s and 1990s centred on the Holocaust as an event unique in world history in terms of its scale and consequences, with the wave of EU enlargement in 2004 it was challenged by the new EU members. The latter proposed to treat Nazi and Soviet totalitarianism equally, thus equating the Gulag with the Holocaust. This has made European historical politics more complicated and more susceptible to internal disagreements and misunderstandings between members. The aim of this article is to elaborate on the legal and political exploitation of the concept of ‘genocide’ in the intellectual discourse of the emerging European Community, and to identify the challenges posed to it by the new geopolitical circumstances, ranging from the collapse of the Soviet Union to the military invasion of Ukraine by Russia in 2022. Finally, the recent challenges posed by post-colonial and human rights discourses are discussed in more detail, disrupting the established politics of European history, even in Germany itself, which has been at the forefront of their formation and global implementation. The conclusion is that, despite attempts to find points of contact and compromise between these different models of memory, a consensus that satisfies everyone is unfortunately not currently possible, and is unlikely to ever be achieved.

Keywords: politics of history, Holocaust, Gulag, decolonisation, human rights.

Stalino represijos ir aukų rehabilitacija Uzbekistano atminties politikoje

Dr. Azim Malikov

Olomouco Palacky universiteto Azijos studijų katedros docentas

77900, Svobody, 26, Olomoucas, Čekijos Respublika

✉ azimmal2018@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0173-2014

Šio straipsnio tikslas – išnagrinėti, kaip Stalino represijos atsispindi Uzbekistano atminties politikoje ir tampa nacionalinio ideologinio diskurso konstravimo proceso dalimi. Uzbekistano daugiatautiškumas ir autoritarinė valdymo sistema turėjo didelę įtaką šalies praeities suvokimui ir oficialiosios atminties formavimuisi. Tyrimo šaltiniai – oficialūs duomenys, publikuoti ir nepublikuoti memuarai, taip pat individualūs interviu su epochos liudininkais. Sovietinių represijų vertinimo antikolonialinės kovos prieš Rusijos imperijos agresiją kontekste idėja kilo ne uzbekų politiniam elitui – ją suformulavo ir išplėtojo vietos kultūrinis elitas kartu su užsienyje gyvenančiais uzbekų intelektualais. Pirmasis Uzbekistano prezidentas Islamas Karimovas, glaudžiai bendraudamas su uzbekų intelektualiniu elitu, prisidėjo prie nacionalinės atminties apie sovietines represijas ir aukas formavimo. Šiuo laikotarpiu sovietinių represijų aukų rehabilitacija buvo vykdoma selektyviai. Į valdžią atėjus Šavkatui Mirzijojevui, vyriausybės politika tapo liberalesnė, o sovietinių represijų ir jų aukų rehabilitacijos klausimas pradėtas svarstyti plačiau. Oficialiuose naratyvuose visi buvusios Uzbekijos SSR gyventojai, nukentėję nuo stalininių represijų, nepriklausomai nuo jų politinės pozicijos, laikomi sovietinio režimo aukomis. Skirtingai nei kaimyninėse šalyse, analizuodamas sovietinių represijų aukas, Uzbekistano politinis ir kultūrinis elitas nesivadovauja etniniu principu, o laikosi tarptautiškumo ir teritoriškumo principų.

Reikšminiai žodžiai: sovietinių represijų atmintis, tautos formavimasis, kultūrinis elitas, autoritarizmas.

Įvadas

Sovietmečiu milijonai žmonių tapo totalitarinės valstybės tironijos aukomis ir patyrė represijas dėl savo politinių, religinių įsitikinimų ir kitokių priežasčių. Stalininių represijų aukų rehabilitacijos procesas prasidėjo XX a. šeštojo dešimtmečio antroje pusėje. Vėliau rehabilitacijos procesas buvo sustabdytas. Spaudžiant visuomenei, 1989 m. jis buvo vėl atnaujintas.

Po SSRS žlugimo represuotųjų klausimas buvo glaudžiai susijęs su įvairiomis formomis reiškiamą SSRS kritika. Uzbekistane, vykdant tautos formavimo politiką, ypač svarbus stalininių represijų klausimas, susijęs su giliomis trauminėmis sovietmečio pasekmėmis vietos visuomenės religinėms ir kultūrinėms vertybėms. Aktyvi etninių grupių rusifikacija, taip pat kultūrų ir mažumų lyderių slopinimas buvo tapęs pagrindine sovietų valdžios strategija nuo XX a. ketvirtojo dešimtmečio vidurio¹. Remiantis oficialiais duomenimis, 1937–1953 m. daugiau kaip 100 tūkst. Uzbekistano piliečių patyrė represijas: 13 tūkst. žmonių buvo sušaudyta, tūkstančiai vietos inteligentijos atstovų buvo ištremti².

Nepriklausomo Uzbekistano ir jo kultūrinio elito daugiatautiškumas, taip pat sudėtinga pačios uzbekų tautos struktūra darė didelę įtaką šalies tautinio tapatumo ir praeities sampratai. Visgi derėtų pažymėti, kad valstybės politika sovietinės praeities atžvilgiu posovietiniame Uzbekistane skyrėsi priklausomai nuo šalies prezidento asmenybės ir politinio bei kultūrinio elito sąveikos. Nepriklausomo Uzbekistano istoriją apytiksliai galima suskirstyti į du ilgus laikotarpius, siejamus su Uzbekistano prezidentų – I. Karimovo (1991–2016 m.) ir Š. Mirzijojevo (nuo 2016 m. gruodžio mėn.) – asmenybėmis.

Tyrimus apie stalinines represijas ir jų vietą istorinėje atmintyje, tautos formavimąsi Uzbekistane galima suskirstyti į kelias grupes. Pirmajai grupei priskiriama vėlyvoji sovietinė istoriografija, turėjusi didelę įtaką valstybės politikai dėl tautos formavimosi nepriklausomame Uzbekistane. Uzbekistane, kaip ir kitose buvusios SSRS valstybėse³, tik perestroikos laikotarpiu spaudoje pasirodė pirmosios publikacijos apie stalinizmo laikotarpiu represijas patyrusius asmenis. Jos buvo skirtos ne tik uzbekams, bet ir kitų tautų atstovams, įskaitant kazachus⁴, rusus ir kt.

Antroji tyrimų grupė susijusi su nepriklausomybės laikotarpiu (1992–2024 m.) uzbekų istoriografija ir pasižymi antikolonijiniu požiūriu. Uzbekų viešajame diskurse „kolonializmas“ (*mustamlakacilik*) buvo vartojamas neigiamiems sovietmečio aspektams apibūdinti.

¹ Samira Samamo, Ulla Savolainen, „Chapter Introduction: Moving Memories of Stalin-Era Repression and Displacement“, in: *The Legacies of Soviet Repression and Displacement*, Taylor & Francis, 2023, p. 2.

² *Репрессия*, выпуск 1, Ташкент, 2005.

³ Раса Чепайтене, „Гулаговский опыт в культурных нарративах и коллективной идентичности постсоветской Литвы“, in: *Вестник археологии, антропологии и этнографии*, 2021, № 2 (53), с. 166–176.

⁴ Рано Раджапова, „Имя, возвращенное истории и народу“, in: *Общественные науки в Узбекистане*, 1988, № 2, с. 17–30.

ti, tačiau ši sąvoka pamažu pradėta vartoti tik XX a. dešimtajame dešimtmetyje⁵. B. Khanovas apsigynė habilituoto daktaro disertaciją, kurioje nagrinėjo valstybės politiką kultūrinio elito atžvilgiu ir tragišką Uzbekistano inteligentijos atstovų likimą⁶. Z. Ishankhodzhaeva⁷ tyrinėjo raudonąjį terorą ir stalinistines represijas prieš kultūros elitą.

Represijų aukų atminimo muziejus išleido šešis mokslinių straipsnių rinkinius⁸. R. Shamsuddinovas Andižono valstybiniame universitete subūrė tyrėjų grupę, kuri daugelį metų tyrinėjo represijas, skelbė straipsnius ir rašė knygas⁹. Analizuojant Stalino represijas buvo tiriama atskira tremtinių tema. Po 2012 m. Uzbekistane padaugėjo publikacijų apie represuotus rusus, totorius ir kitų tautybių žmones. R. Shigabdinovas rašė apie represuotus totorius, ypač apie A. Gubaidulliną¹⁰. Deportuotų buožių (valstiečių) likimai nušviečiami Uzbekistano istorikų darbuose¹¹. Nepriklausomybės metais Uzbekistane buvo sukurtas dokumentinių filmų ciklas apie represuotus Uzbekistano inteligentijos atstovus. Dzhumashevas rašė, kad 1933–1938 m. Karakalpakstane (autonominė Uzbekistano Respublika – A. M.)¹² buvo represuota daugiau kaip 10 tūkst. žmonių. Skirtingai nei Kazachstane, kuriame atliekami tyrimai apie Stalino represijas prieš etninius kazachus Vidurinės Azijos respublikose¹³, Uzbekistane etninio požiūrio į šią problemą nėra.

Trečioji tyrimų grupė palietė įvairius Stalino laikotarpio Uzbekistano istorijoje interpretavimo aspektus. Šiuose tyrimuose remiamasi šiuolaikiniais teoriniais požiūriais į nacionalizmą, postkolonializmą ir tautos formavimąsi. Tam tikrus represijų aukų atminimo muziejaus Taškente idėjų aspektus nagrinėjo rusų mokslininkas S. Abashinas. Pasak jo, sovietinių represijų klausimu Uzbekistane valdžia vykdo „tam tikrą manipuliavimą atmintimi“¹⁴. S. Abashinas neatsižvelgia į daugybės sovietinių represijų aukų istorinę atmin-

⁵ Laura Adams, *The spectacular state: Culture and national identity in Uzbekistan*, Duke University Press, 2010, p. 38.

⁶ Бахтиёр Хасанов, *Национальная интеллигенция Узбекистана и исторические процессы 1917–начала 50-х годов*, Ташкент, 2000.

⁷ Замира Ишанходжаева, *Репрессивная политика советской власти и культура Узбекистана: трагедия выживания (1925–1953 гг.)*, Ташкент: Тафаккур, 2011.

⁸ *Тарихнинг номаълум саҳифалари. Хужжат ва материаллар. Биринчи китоб*, Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009.

⁹ Рустам Шамсутдинов, *Қишлоқ фожеаси: жамоалаштириш, қулоқлаштириш, сургун*, Тошкент: Шарқ, 2003.

¹⁰ *У истоков узбекской историографии: взгляд татарских учёных Г. Губайдуллина и Б. Салиева*, Отв. ред Р. Шигабдинов. Казань: ИЯЛИ, 2021.

¹¹ Рустам Шамсутдинов, Анвар Мамажонов, *Шимолий Кавказ сургундаги юртдошлар қисмати*, Тошкент: Шарқ, 2005.

¹² Аскар Джумашев, „Политические репрессии 30-х годов советской власти в Каракалпакстане и ее последствия“, in: *Ўзбекистон тарихи*, 2020, № 1, с. 60.

¹³ *Политические репрессии среди казахов на территории республик Средней Азии в 20–50-е годы XX века (в свете новых архивных источников)*, Алматы, 2021, с. 186.

¹⁴ Сергей Абашин, „Мустакиллик и память об имперском прошлом: проходя по залам ташкентского Музея памяти жертв репрессий“, in: *Неприкосновенный запас*, 2009, № 4, с. 37–54.

tį, 1988–2000 m atsispindėjusia įvairiose publikacijose. Laruelle pažymi, kad autoritarinio režimo sąlygomis ir siekdamas savo politinių interesų I. Karimovas iš naujo interpretavo kovotojų prieš sovietus idėjas¹⁵. Stalino ir jo represijų suvokimą remdamasis Ferganos slėnio gyventojų pavyzdžiu tyrinėjo T. Dadabaevas. Remdamasis interviu, jis sugebėjo nustatyti teigiamos Josifo Stalino asmenybės interpretacijos versijas Uzbekistane¹⁶.

Šis tyrimas nuo ankstesnių skiriasi tuo, kad juo siekiama išnagrinėti Stalino represijų vaizdavimą Uzbekistano atminties politikoje. Straipsnyje taip pat siekiama atskleisti, kaip laikui bėgant keitėsi sovietinių represijų vaizdavimo oficialiojoje atmintyje formos ir reikšmės. Teigiama, kad atminties politiką Uzbekistane ir požiūrį į stalinines represijas drauge formuoja politinis ir intelektualusis elitas. Politinio ir intelektualiojo elito santykio dinamika priklauso nuo to, kokie kultūrinio elito sluoksniai yra artimi tam tikriems įtakingiems mūsų laikų politiniams veikėjams arba patys priklauso politiniam elitui. Kokiuose – sovietinės ar kolonijinės – chronologijos rėmuose apibrėžiamos stalininės represijos Uzbekistane? Remiantis kokiais kriterijais nustatomos stalininių ar sovietinių represijų aukos? Kaip buvo formuojama ir kaip keitėsi viešoji politika dėl represijų ir sovietmečio Uzbekistane? Kaip buvo reabilituojamos represijų aukos? Ypatingas dėmesys straipsnyje bus skiriamas sovietinių represijų įamžinimui institucijų lygmeniu Uzbekistane.

Atminties politika apima įvairių socialinių institucijų ir veikėjų viešąją veiklą, kuria siekiama populiarinti tam tikras kolektyvinės atminties interpretacijas¹⁷. Praeitį žmonių vaizduotėje įgyja daugybę formų ir susideda iš gausybės prieštarų ir sudėtingų versijų¹⁸. Ar valstybės prigimtis sudaro sąlygas pliuralistinėms diskusijoms vykti? Atskirų asmenų santykis su viešomis oficialiosios atminties formomis yra sudėtingas. Viešieji naratyvai gali rezonuoti su asmenine patirtimi.

Tyrimo šaltiniai – oficialūs duomenys, publikuoti ir nepublikuoti memuarai, asmeniniai interviu su to laikmečio liudininkais. Respondentai skirstomi į kelias grupes, tačiau daugiausia jų yra „1937–1938 m. aukų“ vaikai ir vaikaičiai. Pagal socialinę kilmę dauguma jų yra miesto ir kaimo inteligentijos – mokytojų, mokslininkų – palikuonys, tuo tarpu likusieji buvo partiniai darbuotojai.

¹⁵ Marlene Laruelle, *Central Peripheries: Nationhood in Central*, UCL Press, 2021, p. 53.

¹⁶ Timur Dadabaev, „Trauma and Public Memory in Central Asia: Public responses to political violence of the state policies in Stalinist Era in Uzbekistan and Kyrgyzstan“, in: *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies*, 2009, No. 3 (1), pp. 108–138.

¹⁷ Olga Malinova, „Politics of memory and nationalism“, in: *Nationalities Papers*, 2021, No. 49 (6), p. 997.

¹⁸ Michael Herzfeld, *A Place in History: Social and Monumental Time in a Cretan Town*, New Jersey: Princeton University Press, 1991, p. 226.

Diskursai apie sovietines represijas

Kai kurių istorikų nuomone, po 1917 m. dešimtmečius trukęs smurtas turi būti suprantamas pasaulinio smurto – Pirmojo pasaulinio karo, kolonijinių kovų ir kt. – kontekste¹⁹. Memuarai ir grožiniai kūriniai apie sovietmetį atliko svarbų vaidmenį visuotinėse viešose diskusijose apie Stalino represijas. Kaip 1989 m. pažymėjo uzbekų rašytojas, represuoto Uzbekistano komunistų lyderio Akmalu Ikramovo sūnus K. Ikramovas (1927–1989), „pagaliau turi būti atskleistas melas apie neva savanorišką Turkestaną (ikisovietiniu ir anksčiau turį būti atskleistas melas apie neva savanorišką Turkestaną buvo bendras visos Vidurinės Azijos pavadinimas – A. M.) prijungimą prie Rusijos, kurį įtvirtino Stalinas, jo OGPU, vėliau Nikolajus Ježovas (NKVD vadovas 1936–1938 m. – A. M.) ir Lavrentijus Berija (sovietų slaptosios policijos viršininkas – A. M.)“²⁰. Shukrullo ar Shukrullo Yusupovas (1921–2020), uzbekų rašytojas, poetas, vertėjas ir dramaturgas, 1951 m. buvo nuteistas už nacionalizmą ir antisovietinę veiklą dvidešimt penkeriems metams kalėjimo. Jo suėmimas, tardymas ir gyvenimas lageryje aprašyti 1995 m. išleistoje autobiografinėje apysakoje „Kafansiz ko'milganlar“ (liet. „Palaidotas be apsiausto“)²¹. Uzbekų rašytojas Togaimurodas Mengnovas (1948–2003) parašė romaną „Otamdan qolgan dalalar“ (liet. „Tėvo slėniai“). 1998 m. pagal šį romaną režisierius Sh. Abbasovas sukūrė filmą, vaizduojantį represijas nuo Rusijos Vidurinės Azijos užkariavimo iki XX a. devintojo dešimtmečio represijų. Rašytojas P. Ravshanovas (1941–2020) rašė romanus, kuriuose vaizduojama kova prieš Rusijos imperijos ekspansiją ir sovietų represijas Uzbekistane²².

Uzbekų istorikų nuomone, Didįjį terorą 1937–1938 m. pradėjo Vladimiras Leninas, o teroro kulminaciją pasiekė Stalinas²³. Stalinas politinį terorą pavertė oficialia valstybės politika ir suteikė jam teisėtą teisinį pobūdį²⁴. Uzbekistano mokslininkai pastebėjo, kad šeimų sąrašus su iš anksto numatytais bausmėmis peržiūrėdavo ir tvirtindavo pats Stalinas ir jo artimiausi bendražygiai²⁵. Paties Stalino ir jo vykdytų represijų pasmerkimas atsispindėjo B. Irzaevo monografijoje. Autorius tikino, kad vietiniai komunistų lyderiai tapo šių represijų aukomis, o kai kurie iš jų, pavyzdžiui, Akmalas Ikramovas, netgi priešinosi represijoms²⁶.

¹⁹ James Harris, "General Introduction", in: *The Anatomy of Terror: Political Violence under Stalin* (edited by James Harris), Oxford: Oxford University Press, 2013, p. 4.

²⁰ Камил Икрамов, *Дело моего отца*, Москва: Советский писатель, 1991, с. 74

²¹ Шукрулло, *Погребенные без савана*, Ташкент: Ёзувчи, 1995.

²² Поён Равшанов, *Қизил салтанат исқанжасида. Қатағон. (Хужжатлардаги тарих). Учинчи жилд*, [т. 3], Тошкент: Sharq, 2011.

²³ Наим Каримов, „Ўзбекистонда „катта қирғин“ нинг бошланиши“, in: *Ўзбекистонда совет давлатининг қатағон сиёсати: келиб чиқиши сабаблари ва фожiali оқибатлари*, Тошкент, 2012, с. 27.

²⁴ Замира Ишанходжаева, *op. cit.*, с. 26.

²⁵ *Репрессия*, выпуск 1, *op. cit.*, с. 206.

²⁶ Бахром Ирзаев, „Қатта қирғин“нинг келиб чиқиши арафасидаги сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий шароит, Тошкент: Фан, 2014, s. 23.

Uzbekų istorikai teigia, kad represijas patyrė įvairūs skirtingų politinių pažiūrų žmonės, įskaitant pačius bolševikus. Istorikų nuomone, turime pagerbti visų žuvusių tėvynainių atminimą. Pagerbti bolševikinės ideologijos nepripažinusiujų ir jai tarnavusiųjų atminimą. Tokiam požiūriui aiškinant represuotųjų statusą pritarė ir dabartinė Uzbekistano valdžia.

Diskusijų objektas – represuotųjų statusas. Pavyzdžiui, esama įvairių nuomonių dėl *Basmachi* judėjimo²⁷ (1918–1930 m.), kuris sovietmečiu buvo laikomas nusikalstamu ir kontrevoliuciniu. Kai kurie tyrinėtojai apskritai atmeta dabartinį šio termino vartojimą, manydami, kad jį sugalvojo komunistai. Jie siūlo vartoti terminą *istiqlolchilar* (nepriklausomybės kovotojai – A. M.). K. Radzhabovas laikė *Basmachi* ir *Jadidism* (šiuolaikinį judėjimą Vidurinėje Azijoje – A. M.) vienu ir tuo pačiu nacionalinio išsivadavimo judėjimu²⁸. Trečios mokslininkų grupės nuomone, būtina atskirti banditų darinius nuo nepriklausomybės judėjimo šalininkų. Ketvirtoji grupė tebesilaiko sovietinio šio judėjimo interpretavimo. Kitos intelektualų grupės nuomone, nebuvo bendro pasipriešinimo sovietų valdžiai judėjimo, o veikiau pavieniai kovos už atskirų regionų nepriklausomybę dariniai. Anot Laruelle, XX a. trečiajame dešimtmetyje islamas vaidino svarbų vaidmenį *Basmachi* judėjimo prieš sovietų valdžią ideologijoje, o tai I. Karimovui sukėlė problemų dėl sekuliaraus autoritarizmo, kurį įteisino kova su religiniu fundamentalizmu. Todėl *Basmachi* judėjimas palaipsniui pradėtas interpretuoti kaip „ginkluotas judėjimas“, o islamo vaidmuo nacionalinio išsivadavimo idėjoje buvo ignoruojamas²⁹.

Mokslininkai teigia, kad archyvinė medžiaga apie suimtuosius Samarkando regione rodo, kad jie buvo neteisingai apkaltinti dalyvavimu tokiose nacionalistinėse ar religinėse organizacijose kaip „Ittihodi va Taraqqiy“, „Milliy Ittikhod“, „Shuroi Islomiya“, „Shuroi Ula-mo“, „Milliy Istiqlol“³⁰. Deja, nepaisant išsamių tyrimų, klausimas dėl realaus antisovietinių organizacijų egzistavimo XX a. ketvirtajame dešimtmetyje lieka neatsakytas.

Apskritai, kitaip nei Rusijoje, kurioje yra prieštarų XX a. ketvirtojo dešimtmečio įvykių interpretacijų, Uzbekistane dominuoja su šiuo laikotarpiu susiję neigiami diskursai. Vertindami gyventojų atmintį apie represijų organizatorių, diktatorių Staliną, Uzbekistano istorijos tyrinėtojai priėjo prie skirtingų išvadų. Dadabaevas pažymėjo, kad nepaisant to, jog Uzbekistano gyventojai pripažįsta daugelį neigiamų aspektų, susijusių su Stalinu,

²⁷ Terminas „basmachi“ reiškia „banditą“. Šį terminą komunistai vartojo pasipriešinimo kovotojams Vidurinėje Azijoje apibūdinti ir jis buvo plačiai vartojamas visame regione, bandant įtikinti visuomenę, esą kovotojai yra tik nusikaltėliai.

²⁸ Kahramon Radjabov, „Struggle for independence in Turkestan and Muslim clergy“, in: *Oriente Moderno*, Nuova serie, Anno 87, No. 1, Studies on Central Asia. 2007, pp. 177–188.

²⁹ Marlene Laruelle, *op. cit.*, p. 53.

³⁰ Рустам Шамсутдинов, Элёр Холмирзаев, *Коллективлаштириш ва «катта террор» даврида қатағон қилинган ватандошларимизнинг хотира китоби*, Тошкент: Янги аср авлоди, 2015, s. 17.

žmonių sąmonėje išliko teigiamas Stalino įvaizdis³¹. Turima medžiaga ir Uzbekistano visuomenės nuomonė rodo, kad reikėtų atsargiai daryti tokius apibendrinimus dėl Uzbekistano visuomenės nuomonės apie Staliną. Teigiamas Stalino įvaizdis išlikęs tarp tų, kurie nenukentėjo nuo stalininių represijų, ir daugiausia tarp buvusių SSRS KGB narių, jų agentų, kai kurių karo veteranų ir pan.

Sovietmečiu ypač daug represijų patyrė religiniai lyderiai. Man pavyko užfiksuoti trauminių istorijų apie represijas prieš *Sayyids* (pranašo Mahometo palikuonis) ir *Khojas* (islamo šventųjų palikuonis). Sovietų valdžios metais Bukharos oazės *Khojas* ir *Sayyids* neteko savo turto ir privilegijų, o jų lyderiai patyrė represijas. *Khoja* intelektualai pabrėžė, kad jų seneliai labai nukentėjo nuo Stalino represijų, kurios padarė didžiulį trauminių poveikį visuomenei, ypač Bukharoje, kuri buvo pagrindinis religinio švietimo centras iki-sovietinėje Vidurinėje Azijoje. *Khojas* buvo oficialiai identifikuoti ir paženklinėti kaip „anti-visuomeniniai elementai“ arba „klasės priešai“ (Interviu, Bukhara, 2011 m. vasaris–kovas). Panašių pasakojimų apie trauminius Stalino epochos įvykius užfiksuota ir tarp Pietų Kazachstano *Khojas*.³² Būta atvejų, kai net sovietinio režimo kritikai neatsidurdavo Gulage. Pasak M. Rywkino (1925–2022)³³, 1944–1945 m. Samarkande atskiros jaunimo grupės kritiškai diskutuodavo apie sovietų valdžią, tačiau jos nepatyrė represijų (Interviu, Niujorkas, 2019 m. gegužės mėn.). Matyt, nė vienas iš jų apie tokius pokalbius nepranešė slaptajai policijai (NKVD – A. M.). Užfiksavau atvejų, kai arešto išvakarėse kai kurie žmonės pabėgo į kitus regionus, taip išvengdami suėmimo ir likdami gyvi (Interviu, Samarkandas, 2011 m.).

Kaip pažymėjo Torbakovas, „nacionalizuota“ istorija yra būtina įsivaizduojamam tautos įvaizdžiui, tačiau kartu tradicinis nacionalinis naratyvas gali būti užpildytas daugiatautiškumo ar tarptautiškumo požiūriu³⁴. Šiuo metu Uzbekistano politikoje dominuoja daugiatautiškumo požiūris. Pasak J. Adamso, Uzbekistano valdžia siekia imituoti pasaulietinį, pilietinį-tautinį valstybingumo modelį, kurį iš dalies lemia sovietinis internacionalizmo palikimas ir tarptautinių normų spaudimas³⁵. Uzbekistano pareigūnai pabrėžia, kad sovietinės represijos buvo nukreiptos ne tik prieš uzbekus, bet ir prieš kitų tautybių atstovus. Tyrėjai pripažįsta, kad tam tikri žmonės iš įvairių SSRS regionų buvo ištremti į Uzbekistaną. 1943–1944 m. į Uzbekistaną buvo perkelti Krymo totoriai, čečėnai, ingušai, balka-

³¹ Timur Dadabaev, *Identity and memory in post-Soviet Central Asia: Uzbekistan's Soviet past*, Routledge, 2015, p. 91.

³² Azim Malikov, „Sacred Lineages in Central Asia: Translocality and Identity“, *Mobilities, Boundaries, and Travelling Ideas*, in: *Rethinking translocality beyond Central Asia and the Caucasus*, Editors: M. Stephan-Emmrich, Ph. Schröder Open Book Publishers, 2018, p. 140.

³³ Michael Rywkin (1925–2022) amerikiečių mokslininkas, Vidurinės Azijos specialistas. Gimė Vilniuje. 1941–1945 m. buvo evakuotas į Uzbekistaną. 1963 m. tapo Niujorko miesto koledžo profesoriumi ir Rusijos regiono studijų direktoriumi; šias pareigas ėjo iki pat išėjimo į pensiją 1993 m.

³⁴ Igor Torbakov, „History, Memory and National Identity: Understanding the Politics of History and Memory Wars in Post-Soviet Lands“, in: *Demokratizatsiya*, 2011, No. 19 (3), p. 224.

³⁵ Laura Adams, *op. cit.*, pp. 104–105.

rai, graikai ir turkai meschetinai. Uzbekistane skelbiami duomenys apie įvairių profesijų ir įvairių tautybių tremtinius: baltarusius, žydus, kazachus, karakalpakus, kirgizus, latvius, lietuvius, rusus, tadžikus, totorius, ukrainiečius ir kt.³⁶ Uzbekijos valdžia, apibrėždama tremtinių kategorijas, vadovaujasi teritoriniu principu. Etniniai uzbekai, gyvenę už Uzbekijos SSR ribų ir nukentėję nuo Stalino represijų, oficialiuose Uzbekistano naratyvuose nefigūruoja.

Atminties politika Uzbekistane ir represijų aukų atminties institucionalizavimas

Vidurinės Azijos valstybės išradingai naudoja skirtingas tautos reprezentavimo priemones. Jomis gali būti nauja oficialioji istoriografija, mokykliniai vadovėliai, eksponatų atnaujinimas ar naujų muziejų kūrimas, taip pat miestų kraštovaizdžio, vietovardžių, naujų paminklų ir t. t. keitimas.³⁷ Atminties politikos esmė – įvairių filmų, memorialų, vietovardžių, muziejų, valstybinių švenčių, simbolių ir ritualų kūrimas³⁸.

Pasak A. Torbakovo, rimta kliūtis dialogui ir diskusijoms apie skirtingus praeities vaidinius yra autoritarinė politinė kultūra, netoleruojanti prieštaravimų, diskusijų ir konkuruojančių idėjų³⁹. Nors atminties politikoje dalyvauja daug veikėjų, autoritarinio valdymo sąlygomis Uzbekistane valstybės vaidmuo šiame procese ir oficiali sovietmečio bei stalininių represijų interpretacija įgyja ypatingą reikšmę. Kai kurių tyrėjų teigimu, dabartinis politinis elitas iš esmės yra nustūmęs į paraštes intelektualųjį elitą Uzbekistane⁴⁰. Atlikus valstybinės politikos stalininių represijų aukų atminimo įamžinimo klausimu Uzbekistane tyrimą, galima teigti, kad intelektualiojo elito atstovai B. Khasanovas, N. Karimovas ir nemažai kitų aktyviai bendravo ir bendrauja su politiniu elitu tam tikrais stalininių represijų Uzbekistane aspektų tyrimo ir populiarinimo strategijos kūrimo klausimais.

Stalino epochos masinių politinių represijų ir jų aukų rehabilitacijos tema naudojosi posovietinių Vidurinės Azijos respublikų, išskyrus Turkmėniją ir Tadžikistaną, politinis elitas. Kazachstane, Kirgizijoje ir Uzbekistane yra muziejų ir paminklų, susijusių su Stalino represijų atminimu⁴¹. Požiūrio į stalinines represijas ir jų aukas būdingas bruožas – selek-

³⁶ *Репрессия, 1937–1938 гг.: Документы и материалы, выпуск 4: Жертвы Большого террора из Узбекистана, 1937 год, декабрь*, Составители: Шамсутдинов Р. Т., Абдуллаев М., Дусматов Э. П., Курбанов Х. Р., Ташкент: Шарк, 2008.

³⁷ Marlene Laruelle, *op. cit.*, p. 9.

³⁸ Samira Saramo, Ulla Savolainen, *op. cit.*, p. 9.

³⁹ Igor Torbakov, *op. cit.*, p. 223.

⁴⁰ Diana Kudaibergenova and Boram Shin, „Authors and Authoritarianism in Central Asia: Failed Agency and Nationalising Authoritarianism in Uzbekistan and Kazakhstan”, in: *Asian Studies Review*, 2018, No. 42 (2), p. 319.

⁴¹ Павел Дятленко, „Взаимосвязь реабилитации жертв сталинских репрессий и политической трансформации постсоветских Центральноазиатских государств”, in: *Вестник Кыргызско-Российского славянского университета*, 2015, № 15 (12), с. 31–32.

tyvi tam tikrų sovietinių represijų aukų rehabilitacija. Kitaip nei Kazachstane, Kirgizijoje ir Turkmėnijoje, Uzbekistane nėra įstatymo dėl politinių represijų aukų rehabilitacijos. Yra tik Uzbekistano prezidento dekretai ir įsakymai dėl represijų aukų atminimo įamžinimo.

Galima išskirti keletą Uzbekistano atminties politikos bruožų: 1) naujų idėjų, alternatyvių sovietinei istoriografijai, kūrimas; 2) įvairių, taip pat ir neigiamų, Rusijos įvaizdžių kūrimas; 3) naujų valstybinių švenčių atsiradimas; 4) gatvių, aikščių ir kt. pervadinimas; 5) paminklų griovimas ir naujų įrengimas, memorialų, turinčių simbolinę su nacionalinio identiteto formavimu susijusią reikšmę, kūrimas⁴². Uzbekistano atminties politikoje praeities ir ypač sovietinio laikotarpio atžvilgiu galima išskirti tris pagrindinius etapus: 1) 1991–1999 m.; 2) 1999–2016 m.; 3) nuo 2017 m. iki dabar. Pirmojo etapo metu, vadovaujantis perestroikos epochos palikimu, Uzbekistane buvo atveriami archyvai, atliekami tyrimai, publikuojama medžiaga apie sovietines 1917–1989 m. represijas. Antrojo etapo metu valstybė aktyviau įsitraukė į represijų atminties formavimą, buvo paskirta represijų aukų atminimo diena, įkurtas represijų aukų atminimo muziejus, išleistos atminties knygos.

Pirmojo Uzbekistano prezidento I. Karimovo vadovavimo laikotarpiu (1991–2016) sovietinė praeitis iš pradžių buvo interpretuojama skirtingai, o vėliau neigiamas suvokimas sustiprėjo. Pažymėtina, kad šiuo laikotarpiu kai kurie šalies kultūrinio elito atstovai buvo įtraukti į valstybės aparatą ir darė tam tikrą įtaką valstybės ideologijos formavimui. Daugeliui intelektualiojo elito atstovų sovietinių represijų epocha buvo trauma, paveikusi ne tik jų šeimas, bet ir dvasines nacionalines vertybes bei religiją. Kartu pažymėtina, kad XX a. dešimtajame dešimtmetyje ir XXI a. pirmojo dešimtmečio pradžioje Taškento kultūros elito sluoksniuose sklandė nemažai dviprasmiškų nuomonių apie sovietinį kolonializmo palikimą, modernizaciją ir kultūros raidą⁴³. Nepaisant to, Uzbekistano autoritarinės sistemos ypatumai sumažino galimybes diskutuoti ir koegzistuoti dėl skirtingų sovietinių represijų interpretavimo versijų. I. Karimovo ir jo aplinkos politika sovietinės praeities atžvilgiu aiškinama pokolonijinio nacionalizmo prigimtimi. I. Karimovas siekė paskelbti istorinių, kultūrinių ir ideologinių idėjų naują interpretaciją, atitinkančią jo paties tikslus⁴⁴. Teritoriškumas ir bent jau etniškumas tapo vienais svarbiausių nacionalinės tapatybės aspektų, kuriuos bando populiarinti Uzbekistano politinis elitas⁴⁵.

Sovietmečio paveldo atmetimo diskursas pasireiškė ir valstybės politikoje sovietinių paminklų atžvilgiu. Nuo 1992 m. iki 2010 m. Uzbekistane buvo sunaikinti kai kurie Rusijos imperinio laikotarpio, taip pat sovietmečio memorialiniai paminklai, įskaitant pa-

⁴² Azim Malikov, *International Journal of Modern Anthropology*, 2018, No. 2 (11), pp. 127–145.

⁴³ Laura Adams, *op. cit.*, p. 117.

⁴⁴ Andrew March, „State ideology and the legitimization of authoritarianism“, in: *Journal of Political Ideologies*, 2003, No. 8 (2), p. 212.

⁴⁵ Matteo Fumagalli, „Ethnicity, state formation and foreign policy: Uzbekistan and 'Uzbeks abroad'“, in: *Central Asian Survey*, 2007, No. 26 (1), p. 119.

minklus represuotiems uzbekų komunistams (pavyzdžiui, Samarkande buvo nugriauti paminklai Akmalui Ikramovui (1898–1938) ir Mirkomilui Mirsharapovui (1900–1938). Ši politika išreiškė valstybės strategiją dekomunizuoti ir desovietizuoti Uzbekistano memorialinę kultūrą.

Intelektualų reikalavimus įamžinti per rusų užkariavimą ir sovietų represijas nužudytųjų atminimą palaikė Uzbekistano valdžia. Tačiau iš pradžių dėmesys buvo sutelktas į Stalino represijas. 1999 m. gegužės mėn. buvo paskelbtas Uzbekistano Respublikos prezidento dekretas „Dėl represijų aukų atminimo įamžinimo Uzbekistane“. 1999 m. birželį įsteigtas labdaros fondas „Shahidlar Khotirasi“ (liet. „Represijų aukoms atminti“), padedantis rengti atminimo knygą – „Qatagon Qurbonlari“ (liet. „Represijų aukos“). 1999 m. liepos mėn. buvo paskelbtas Ministrų kabineto prie Uzbekistano Respublikos prezidento nutarimas „Dėl patriotų, paaukojusių gyvybę už tėvynės ir tautos laisvę, atminimo įamžinimo“.

2000 m. gegužės 12 d. atidarytas „Shahidlar Khotirasi“ memorialinis kompleksas. Vėliau, 2001 m. gegužės mėn., buvo išleistas Uzbekistano Respublikos prezidento I. Karimovo dekretas „Dėl represijų aukų atminimo dienos paskelbimo“. Prezidentas 2001 m. pažymėjo, kad „represijos – tai priešiškos, smurtinės engimo ir bauginimo politikos, vykdytos prieš visus mūsų žmones ir mūsų tautą priklausomybės ir kolonializmo epochoje, pagrindas. Per Taškento okupaciją (1865 m. – A. M.) caro kariuomenė nubaudė daug nekaltų žmonių.“⁴⁶ Mano nuomone, prezidento I. Karimovo ir politinio elito politiką sovietinės praeities atžvilgiu galima paaiškinti antikolonijinio nacionalizmo prigimtimi. Be to, XX a. dešimtajame dešimtmetyje Uzbekistano elito antisovietinio diskurso formavimuisi tam tikrą įtaką darė uzbekų diaspora užsienyje. Sovietinių represijų klausimas ir antisovietinis diskursas atsispindėjo užsienyje gyvenančių uzbekų, pavyzdžiui, B. Hayito,⁴⁷ A. Andizhano ir kt. publikacijose prieš nepriklausomybės laikotarpį ir jos laikotarpiu.

Kultūrinis elitas ir jo požiūris į stalinines represijas vaidina svarbų vaidmenį suvokiant valstybės politiką sovietinės praeities atžvilgiu. Uzbekistano kultūriniam elitui priklauso ne tik sostinės, bet ir regioninių centrų intelektualai iš Samarkando, Andižono, Karšo, Bucharos ir kt. Inicatyvą įamžinti represijų aukų atminimą palaikė ir Uzbekistano regioninis elitas. Buvo išleisti atskiri rinkiniai, skirti tam tikrų regionų kultūrinio elito represijoms, iš jų aktyviausi buvo Ferganos slėnio tyrinėtojai. 2001 m. Andižone profesorius R. Shamsutdinovas įsteigė labdaros fondą „Shahidlar Chotirasi“ ir Tarptautinį mokslinės ir praktinės ekspedicijos fondą „Meros“ (liet. „Paveldas“), renkanti ir skelbianti medžiagą apie politinių represijų aukų likimus⁴⁸.

⁴⁶ Ислам Каримов, *За процветание Родины – каждый из нас в ответе*, т. 9, Ташкент: Узбекистон, 2001, с. 330.

⁴⁷ Baymirza Hayit, „Turkistan: a case for national independence“, in: *Institute of Muslim Minority Affairs. Journal*, 1979, No. 1 (1), pp. 38–50.

⁴⁸ *Репрессия*, выпуск 1, *op. cit.*, с. 8.

Manau, kad Š. Mirzijojevui atėjus į valdžią prasidėjo naujas atminties politikos etapas. Jo metu vyriausybės politika tapo liberalesnė ir kilo platesnės diskusijos sovietinių represijų ir jų aukų rehabilitacijos klausimais. Prezidento Š. Mirzijojevo vadovavimo laikotarpiu 2020 m. spalio 8 d. buvo išleistas įsakymas „Dėl papildomų priemonių, skirtų politinių represijų aukų paveldo gilesniam tyrimui ir atminimo įamžinimui“⁴⁹. Į šio klausimo tyrimą ir represijų aukų atminimo įamžinimą, idėjos propagavimą įsitraukė ministerijos, muziejai, Mokslų akademija, Nacionalinis archyvas ir kt. Buvo iškeltas klausimas dėl išsamaus represijų aukų sąrašo sudarymo. Pažymėtina, kad šiame sudėtingame procese kyla diskusijų dėl „egzekucijų vykdytojų“ ir jų „aukų“. Uzbekistano valdžia toliau aiškinoi XX a. trečiojo ir ketvirtąjo dešimtmečių represijų teises detales. 2023 m. balandžio 19 d. Uzbekistano Respublikos Aukščiausiojo teismo baudžiamųjų bylų kolegija išteisino 208 Uzbekistano piliečius, gimusius šalies Ferganos, Samarkando ir Kaškadijos srityse. Visi jie buvo nuteisti mirties bausme arba ilgalaikėmis laisvės atėmimo bausmėmis OGPU „troikų“ specialiųjų posėdžių 1930–1931 m. sprendimais⁵⁰. Planuojama sukurti represijų aukų atminimo kampelius ir atminimo knygas mahalose (*mahalla* – vietinis teritorinis-administracinis vienetas Uzbekistane – A. M.), kasmet rengti ir leisti rinkinius, skirtus represijų aukų gyvenimui ir veiklai⁵¹.

Uzbekistano istorikai Stalino represijas vertina antikolonijinės kovos su Rusijos imperija kontekste ir kaip jos dalį. Sovietinių represijų tema atsispindi ir Uzbekistano mokykliniuose vadovėliuose. Vidurinių mokyklų vadovėlyje 10 klasėms yra pastraipa „Sovietų valdžios represinė politika Uzbekistane: jos reikšmė ir pasekmės“⁵². Š. Mirzijojevo epochos istorikai daug dėmesio skiria represuotų jadidų (modernistų – A. M.) gyvenimui tyrinėti. Šiuo metu kai kurios jadidų idėjos pasirinktinai naudojamos populiarinant jų ideologinę platformą ir įtraukiamos į oficialius pasakojimus. Skirtingai nei I. Karimovo laikais, dabar istorikai gali laisvai kalbėti apie jadidų propaguotas tiurkizmo idėjas. Tačiau kai kurių jadidų lyderių išsakyti islamo elementai ir vietinė tapatybė lieka ignoruojami.

Pliuralistinė valstybės politika tiriant Uzbekistano praeitį leidžia vietos visuomenės atstovams atvirai reikšti skirtingus požiūrius apie kolonijinį laikotarpį. Iki 2022 m. Uzbekistano atminties politikoje svarbų vaidmenį vaidino ir kiti veiksniai, pavyzdžiui, buvo at-

⁴⁹ Распоряжение Президента Республики Узбекистан „О дополнительных мерах по более глубокому изучению наследия и увековечению памяти жертв репрессий“, 8 декабря 2020 года, in: <<https://lex.uz/docs/5041021>>, [2024-09-30].

⁵⁰ Рустам Темиров, „Узбекистан реабилитировал более 200 жертв сталинских репрессий“, in: <https://central-asia-news.com/ru/articles/cnmi_ca/features/2023/05/11/feature-01>, [2024-09-30].

⁵¹ Шавкат Мирзиёев, Участникам международной конференции «Джадиды: национальное самосознание, идеи независимости и государственности», 11-12-2023, in: <<https://president.uz/ru/lists/view/6919>>, [2024-09-30].

⁵² Кахрамон Ражабов, Акбар Замонов, *История Узбекистана Учебник для учащихся 10-классов средних образовательных учреждений и учреждений среднего специального, профессионального образования*, Ташкент: 2017, с. 80.

sižvelgiama į rusų diasporos balsus ir Antrojo pasaulinio karo istorinę atmintį. Pavyzdžiui, Taškente buvo pastatytas naujas paminklas Antrojo pasaulinio karo sovietų didvyriams S. Rakhimovui ir kitiems, taip pat 2018 m. buvo atstatytas istorinis paminklas – koplyčia, skirta 1865 m. per Taškento užėmimą kritusiems rusų kariams atminti. Pažymėtina, kad visuomenėje šiais klausimais verda aršios diskusijos ir reiškiasi alternatyvios nuomonės. Kitaip nei Rusijoje, kurioje sklindo prieštaringos Stalino epochos įvykių interpretacijos⁵³, Uzbekistane dominuoja su šiuo laikotarpiu susiję neigiami diskursai.

Valstybinis represijų aukų atminimo muziejus

Muziejai yra vietos, kuriose konstruojami specifiniai ir selektyvūs naratyvai apie tapatybes, „konkretizuojantys atmintį arba institucionalizuojantys tam tikrą istorijos viziją. Muziejai posovietinėje erdvėje formuoja diskursą, įteisina nacionalinę atmintį ir kuria kolektyvinę atmintį.“⁵⁴ Muziejai yra unikalios kultūrinės formos, taip pat politinės priemonės, kuriomis siekiama konkrečių politinių tikslų, taip pat yra švietimo, mokslinių tyrimų ir žinių apie smurto ir neteisybės kontekstus bei situacijas sklaidos centrai⁵⁵. Atminties politika apima tam tikrų praeities įvykių „prisiminimą“ ir kitų „užmiršinimą“.

1990–1991 m. represuotų asmenų vaikai, tarp jų ir Uzbekijos SSR Mokslų akademijos Astronomijos instituto direktorius T. Yuldashbaevas, pasisakė už tai, kad Taškente atsirastų memorialas žuvusiems nuo Stalino represijų⁵⁶. Tačiau tik po dešimties metų Uzbekistano valdžia nusprendė sukurti tokį muziejų. Represijų aukų atminimo muziejus buvo įkurtas vadovaujantis Uzbekistano Respublikos prezidento 2001 m. gegužės 1 d. dekretu „Dėl represijų aukų atminimo dienos paskelbimo“. Muziejus įrengtas toje vietoje, kurioje nuo XX a. trečiojo dešimtmečio pradžios iki ketvirtojo dešimtmečio pabaigos buvo vykdomos masinės represuotų žmonių egzekucijos. Muziejaus kupolo vidinėje pusėje yra užrašas: „Žuvusiųjų už šalies laisvę atminimas turi gyvuoti amžinai“ (uzbekų ir anglų kalbomis).

Muziejų sudaro šeši skyriai, kuriuose eksponatai išdėstyti chronologiškai pradedant nuo carinės Rusijos vykdyto Vidurinės Azijos (Turkestano) kolonizacijos laikotarpio ir vietos gyventojų kovų su kolonizatoriais. Kiti skyriai skirti 1930–1960 m. represijoms. Konkrečiai vaizdo medžiagoje pateikiami vaikų, kurių tėvai buvo „išbuožinti“ ir ištremti iš šalies, prisiminimai apie sunkias sąlygas, kuriomis jie buvo priversti gyventi ir dirbti. Atskiri stendai skirti represijoms prieš įvairias tautybes. Tūkstančiai korėjiečių, Krymo to-

⁵³ Kathleen Smith, *Remembering Stalin's victims: popular memory and the end of the USSR*, Cornell University Press, 1996, p. 207.

⁵⁴ Katarzyna Jarosz, „National narratives of 'occupation' in historical museums of the post-Soviet landscape“, in: *Visual Histories of Occupation: A Transcultural Dialogue*, Ed. Jeremy E. Taylor. London: Bloomsbury Academic, 2021, p. 242.

⁵⁵ Amy Sodaro, *Exhibiting atrocity: Memorial museums and the politics of past violence*, Rutgers University Press, 2018, p. 5.

⁵⁶ Камил Икрамов, *op. cit.*, c. 256.

torių, turkų meschetinų, Volgos vokiečių ir kitų tautybių atstovų buvo išstremti iš savo gyvenamųjų vietų į kitas respublikas, ypač į Uzbekistaną. Paskutiniai du skyriai apima XX a. devintojo dešimtmečio represijas, taip pat nepriklausomybės metais represuotų asmenų atminimo įamžinimą. Muziejaus ekspozicijose atsispindi visų tautybių atstovų, nukentėjusių nuo sovietinių represijų, istorija. Šie faktai paneigia kai kurių tyrėjų išsakytą nuomonę, kad neva muziejus yra skirtas tik represijoms prieš uzbekus⁵⁷.

Iš represijų aukų atminimo muziejaus akivaizdu, kad Uzbekistano tautų represijos šiek tiek skiriasi nuo rusiškų naratyvų, nes joms suteikiamas bendras kolonijinis pobūdis, apimantis ilgesnį laikotarpį⁵⁸. Muziejus neatsirado iš niekur, ir tai nesunku suprasti, jei perskaitysite XX a. devintojo dešimtmečio pabaigos ir dešimtojo dešimtmečio leidinius, kuriose Uzbekistano kultūrinis elitas daug diskutavo apie traumų ir represijų problematiką. Oficialioji represuotųjų atmintis ir valstybės įsteigtas Represijų aukų atminimo muziejus sulaukia represuotųjų artimųjų ir palikuonių palaikymo. Tačiau, kaip pažymėjo Dadabaevs, esama ir įvairių alternatyvių Stalino epochos suvokimo versijų⁵⁹.

2017 m. Uzbekistano Ministrų kabineto nutarimu prie regioninių universitetų, pavyzdžiui, Andižono universitete, buvo įsteigti muziejai „Qatagon qurbonlari hotirasi“ (liet. Represijų aukų atminimo muziejus). Ekspozicijų sudarymo principai panašūs į Taškento muziejaus, tačiau atsižvelgiama į regioninę specifiką ir mokslininkų pateiktą medžiagą. Panašus muziejus buvo sukurtas Urgenče, Uzbekistano Chorezmo srities regioniniame centre. Jame atsispindėjo tragiški Chorezmo vietinių gyventojų, tarp jų ir uzbekų kino meno pradininko Khudaibergeno Divanovo (1879–1938), likimai.⁶⁰

Parodų su informacija apie Stalino represijas yra A. Qadyrio, Oybeko Taškente ir F. Khojaevo namuose-muziejuose Bucharoje. Nuo 2017 m. Uzbekistane pastatyti paminklai represuotiems kultūros veikėjams: A. Avloniui, I. Ibratui, A. Fitratui, A. Chulponui, A. Qadyriui.

Išvados

Uzbekistano ir jo kultūrinio elito daugiatautiškumas turėjo didelės įtakos šalies praeities suvokimui ir oficialiosios atminties formavimuisi. Daugeliui intelektualiojo elito atstovų sovietinių represijų epocha ženklina traumą, paveikusią ne tik šeimas, bet ir dvasines nacionalines vertybes bei religiją. Michailo Gorbačiovo epochos politika ir intelektualų publikacijos apie trauminius prisiminimus suvaidino svarbų vaidmenį paskatinant visuoti-

⁵⁷ Zhanat Kundakbayeva, Didar Kassymova, „Remembering and forgetting: the state policy of memorializing Stalin's repression in post-Soviet Kazakhstan“, in: *Nationalities Papers*, 2016, No. 44 (4), pp. 611–627.

⁵⁸ Виктор Шнирельман, „Музей и конструирование социальной памяти: культурологический подход“, in: *Этнографическое обозрение*, 2010, № 4, с. 24.

⁵⁹ Timur Dadabaev, *op. cit.*, p. 91.

⁶⁰ „Хоразм қатагон қурбонлари хотираси музей тарихи“, in: <<https://www.youtube.com/watch?v=7z0YN5xIN7Q>>, [2024-01-15].

nes diskusijas apie Stalino represijas. Sovietinių represijų vertinimo antikolonialinės kovos prieš Rusijos imperijos agresiją kontekste idėja gimė ne uzbekų politiniam elitui – ją suformulavo ir išplėtojo vietos kultūrinis elitas kartu su užsienyje gyvenančiais uzbekų intelektualais. Tačiau autoritarinė I. Karimovo politika turėjo įtakos pasipriešinimo idėjų interpretacijai, neįtraukdama į ją islamiškų ir proturkiškų (pantiurkiškų) elementų.

Nuo 2017 m. pastebima liberalesnė valstybės politika, plačiau diskutuojama sovietinių represijų ir jų aukų rehabilitacijos tema. Skirtingai nei kaimyninėse šalyse, Uzbekistano politinis ir kultūrinis elitas nesivadovauja etniniu principu studijuodamas archyvinę medžiagą apie represuotuosius, o remiasi tarptautiškumo ir teritoriškumo principais. Etniniai uzbekai, gyvenę už Uzbekijos SSR ribų ir nukentėję nuo Stalino represijų, neįtraukiami į oficialius Uzbekistano naratyvus. Palyginti su Karimovo laikais, dabar valstybė daugiau dėmesio skiria sovietinių represijų aukų rehabilitacijos klausimui. Viešajame Uzbekistano diskurse buvo aptariama už represijas atsakingų asmenų problema, tačiau politinis elitas pirmenybę teikė susitaikymo koncepcijai ir atsisakė ieškoti išdavikų bei pasmerkti sovietinio režimo šalininkus. Vadovaujantis naująja politika visi buvusios Uzbekistano SSR gyventojai, nukentėję nuo stalininių represijų, nepriklausomai nuo jų politinės pozicijos, laikomi sovietinio režimo aukomis.

Literatūra

1. Adams Laura, *The spectacular state: Culture and national identity in Uzbekistan*, Duke University Press, 2010.
2. Dadabaev Timur, *Identity and memory in post-Soviet Central Asia: Uzbekistan's Soviet past*, Routledge, 2015.
3. Dadabaev Timur, „Trauma and Public Memory in Central Asia: Public responses to political violence of the state policies in Stalinist Era in Uzbekistan and Kyrgyzstan“, in: *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies*, 2009, No. 3 (1), pp. 108–138.
4. Fumagalli Matteo, „Ethnicity, state formation and foreign policy: Uzbekistan and 'Uzbeks abroad'“, in: *Central Asian Survey*, 2007, No. 26 (1), pp. 105–122.
5. Harris James, „General introduction in: Harris, James (ed.)“, in: *The Anatomy of Terror: Political Violence under Stalin*, Oxford University Press, 2013.
6. Hayit Baymirza, „Turkistan: a case for national independence“, in: *Institute of Muslim Minority Affairs Journal*, 1979, No. 1 (1), pp. 38–50.
7. Herzfeld Michael, *A Place in History. Social and Monumental Time in a Cretan Town*, New Jersey: Princeton University Press, 1991.
8. Jarosz Katarzyna, „National narratives of 'occupation' in historical museums of the post-Soviet landscape“, in: *Visual Histories of Occupation: A Transcultural Dialogue*, Red. Jeremy E. Taylor. London: Bloomsbury Academic, 2021.
9. Kudaibergenova Diana, Shin Boram, „Authors and Authoritarianism in Central Asia: Failed Agency and Nationalising Authoritarianism in Uzbekistan and Kazakhstan“, in: *Asian Studies Review*, 2018, No. 42 (2), pp. 304–322.

10. Kundakbayeva Zhanat, Didar Kassymova, „Remembering and forgetting: the state policy of memorializing Stalin's repression in post-Soviet Kazakhstan“, in: *Nationalities Papers*, 2016, No. 44 (4), pp. 611–627.
11. Laruelle Marlene, *Central Peripheries: Nationhood in Central Asia*, UCL Press, 2021.
12. Malikov Azim, „Sacred Lineages in Central Asia: Translocality and Identity“, in: *Mobilities, Boundaries, and Travelling Ideas: Rethinking translocality beyond Central Asia and the Caucasus*, Red. Stephan-Emmrich, Ph. Schröder. Open Book Publishers, 2018, pp. 121–150.
13. Malikov Azim, „The politics of memory in Samarkand in post-Soviet period“, in: *International Journal of Modern Anthropology*, 2018, No. 2 (11), pp. 127–145.
14. Malinova Olga, „Politics of memory and nationalism“, in: *Nationalities Papers*, 2021, No. 49 (6), pp. 997–1007.
15. March Andrew, „State ideology and the legitimization of authoritarianism: The case of post-Soviet Uzbekistan“, in: *Journal of Political Ideologies*, 2003, No. 8 (2), pp. 209–232.
16. Radjabov Kahramon, „Struggle for independence in Turkestan and Muslim clergy“, in: *Oriente Moderno, Nuova serie, Anno 87, Nr. 1, Studies on Central Asia*, 2007, pp. 177–188.
17. Saramo Samira, Ulla Savolainen, „Chapter Introduction: Moving Memories of Stalin-Era Repression and Displacement“, in: *The Legacies of Soviet Repression and Displacement*, Taylor & Francis, 2023, pp. 1–18.
18. Smith Kathleen E., *Remembering Stalin's victims: popular memory and the end of the USSR*, Cornell University Press, 1996.
19. Sodaro Amy, *Exhibiting atrocity. Memorial museums and the politics of past violence*, Rutgers University Press, 2018.
20. Torbakov Igor, „History, Memory and National Identity: Understanding the Politics of History and Memory Wars in Post-Soviet Lands“, in: *Demokratizatsiya*, 2011, No. 19 (3), pp. 209–232.
21. Абашин Сергей, „Мустакиллик и память об имперском прошлом: проходя по залам ташкентского Музея памяти жертв репрессий“, in: *Неприкосновенный запас*, 2009, № 4, с. 37–54 [„Mustaqillik i pamiat ob imperskom prošlom: prochodia po zalam taškentskovo Muzeja pamiati žrtv repressij“, in: *Neprikosnovenyj zasap*].
22. Джумашев Аскар, „Политические репрессии 30-х годов советской власти в Каракалпакстан и ее последствия“, in: *Ўзбекистон тарихи*, 2020, № 1, с. 54–63 [Dzumašev Askar, „Političeskije represiji v 30 tyx godov sovetsoj vlasti v Karakalpastane i ejo posledstviya“, in: *Uzbekiston Marichi*].
23. Дятленко Павел, „Взаимосвязь реабилитации жертв сталинских репрессий и политической трансформации постсоветских Центральноазиатских государств“, in: *Вестник Кыргызско-Российского славянского университета*, 2015, № 15 (12), с. 31–32 [Diatlenko Pavel, „Vzaimosviaz reabilitacii žrtv stalinskich represij i političeskoj transformacii postsovetских Centralnoazijatskich gosudarstv“, in: *Vestnik Kirgizko-Rosiskogo slavianskovo universiteta*].
24. Икрамов Камил, *Дело моего отца*, Москва: Советский писатель, 1991 [Ikramov Kamil, *Delo mojego otca*].
25. Ирзаев Бахром, *Катта қирғин „нинг келиб чиқиши арафасидаги сиёсий-иқтимоий ва иқтисодий шароит*, Тошкент: Фан, 2014 [Irzajev Bachrom, *Political, social and economic conditions on the eve of the origin of the "Great Massacre"*].
26. Ишанходжаева Замира, *Репрессивная политика советской власти и культура Узбекистана: трагедия выживания (1925–1953 гг.)*, Ташкент: Тафаккур, 2011 [Išanchodžajeva Zamira, *Represivnaja politika sovetsoj vlasti i kultura Uzbekistana: tragedija vyživaniya (1925–1953)*].

27. Каримов Ислам, *За процветание Родины – каждый из нас в ответе*, т. 9, Ташкент: Узбекистон, 2001 [Karimov Islam, *Za процветание Rodiny – každyj iz nas v otvete*].
28. Каримов Наим, „Ўзбекистонда „катта қирғин „нинг бошланиши““ [„Didžiųjų žudynių“ pradžia Uzbekistane“], *Ўзбекистонда совет давлатининг қатағон сиёсати: келиб чиқиши сабаблари ва фожиаи оқибатлари*, Тошкент, 2012 [Represinė sovietų valdžios politika Uzbekistane: atsiradimo priežastys ir tragiškos pasekmės].
29. Мирзиёев Шавкат, Участникам международной конференции „Джадиды: Национальное самосознание, идеи независимости и государственности“, in: 11-12-2023, <https://president.uz/ru/lists/view/6919>, [2024-09-30] [Mirzijojev Šavkat, Učiasnikam meždunarodnoj konferenciji „Dzadidy: nacionalnoje samosaznanije, ideji nezavisimosti i gosudarstvenosti“].
30. *Политические репрессии среди казахов на территории республик Средней Азии в 20–50-е годы XX века (в свете новых архивных источников)*, Алматы, 2021 [Politicheskije represiji sredi kazakov na teritoriji respubliki Srednej Aziji v 20–50 gody XX veka: v svete novych archivnych istochnikov].
31. Равшанов Поён, *Қизил салтанат исканжасида. Қатағон (Хужжатлардаги тарих). Учинчи жилд*, Тошкент: Sharq, 2011 [Raudonosios imperijos gniaužuose. Represijos (Istorija dokumentuose)].
32. Ражабов Кахрамон, Замонов, Акбар, *История Узбекистана Учебник для учащихся 10-классов средних образовательных учреждений и учреждений среднего специального, профессионального образования*, Ташкент: 2017 [Ražabov Kachmaron, Zamonov Akbar, *Istorija Uzbekistana dlia učiaščichsia 10 klasov srednich obrazovatelnych učreždenij i učreždenij srednevo specialnovo, profesionalnovo obrazovanija*].
33. Раджапова Рано, „Имя, возвращенное истории и народу“, in: *Общественные науки в Узбекистане*, 1988, № 12, с. 17–30 [Radzapova Rano, „Imia, vozvraščenoje istorii i narodu“, in: *Obščestvenye nauky v Uzbekistane*].
34. Распоряжение Президента Республики Узбекистан „О дополнительных мерах по более глубокому изучению наследия и увековечению памяти жертв репрессий“, in: <https://lex.uz/docs/5041021>, [2024 09 30] [Rasporiaženije prezidenta Respubliki Uzbekistana o dopolnitelnyh merach po bolee glubokomu izučeniju nasledija i uvekovečeniju pamiat i žertv represij].
35. *Репрессия. 1937–1938 гг. Документы и материалы*, вып. 1, Ташкент: Шарк, 2005 [Represija. 1937–1938 g.: Dokumenty i materialy, edition 1].
36. *Репрессия. 1937–1938 гг. Документы и материалы*, выпуск 4: *Жертвы Большого террора из Узбекистана. 1937 год, декабрь*, Составители: Шамсутдинов Р. Т., Абдуллаев М., Дусматов Э. П., Курбанов Х. Р., Ташкент: Шарк, 2008 [Represija. 1937–1938 g.: Dokumenty i materialy, edition 4: *Žertvy Bolšovo terora iz Uzbekistana, 1936 god, dekabr*].
37. *Тарихнинг номаълум саҳифалари. Хужжат ва материаллар. Биринчи китоб*, Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2009 [Nežinomi istorijos puslapiai. Dokumentai ir medžiaga. Pirmoji knyga].
38. Темиров Рустам, „Узбекистан реабилитировал более 200 жертв сталинских репрессий“, in: https://central.asia-news.com/ru/articles/cnmi_ca/features/2023/05/11/feature-01, [2024 09 30] [Temirov Rustam, „Uzbekistan reabilitiroval bolee 200 žertv stalinskich represij“].
39. *У истоков узбекской историографии: взгляд татарских учёных Г. Губайдуллина и Б. Салиева*, Отв.ред Р. Шигабдинов, Казань: ИЯЛИ, 2021 [U istokov uzbekskoj istoriografii: vzgliad tatarskich učionych G. Gubaidullina i B. Salijeve].

40. Хасанов Бахтиёр, *Национальная интеллигенция Узбекистана и исторические процессы 1917–начала 50-х годов*, Ташкент, 2000 [Chasanov Bachtior, *Nacionalnaja inteligencija Uzbekistana i istoričeskije procesy 1917–načiala 50-ch godov*].
41. „Хоразм қатағон қурбонлари хотираси музей тарихи“ [„Chorezmo represijų aukų memoria-linio muziejaus istorija“], in: <<https://www.youtube.com/watch?v=7z0YN5xIN7Q>>, [2024-01-15].
42. Чепайтене Раса, „Гулаговский опыт в культурных нарративах и коллективной идентичности постсоветской Литвы“, in: *Вестник археологии, антропологии и этнографии*, 2021, № 2 (53), с. 166–176 [Čepaitienė Rasa, „Gulagovskij opyt v kulturnych narativach i kolektivnoj identičnosti postsovestskoj Litvy“, in: *Vesnik archeologiji, antropologiji i etnografiji*].
43. Шамсутдинов Рустам, Холмирзаев Элёр, *Коллективлаштириш ва „катта теппор“ даврида қатағон қилинган ватандошларимизнинг хотира китоби*, Тошкент: Янги аср авлоди, 2015 [Šamstudinov Rustam, Cholmirzajev Elijor, *Atminimo knyga apie mūsų tautiečius, represuotus per kolektyvizaciją ir „didįjį terorą“*].
44. Шамсутдинов Рустам, Мамажонов Анвар, *Шимолий Кавказ сургундаги юртдошлар қисмати*, Тошкент: Шарқ, 2005 [Šamstudinov Rustam, Mamažonov Anvar, *Į Šiaurės Kaukazą ištremtų kraštiečių likimas*].
45. Шамсутдинов Рустам, Қишлоқ фожеаси: жамоалаштириш, қулоқлаштириш, сургун, Тошкент: Шарқ, 2003 [Šamstudinov Rustam, *Kaimo tragedija: kolektyvizacija, subuožinimas, tremtis*].
46. Шукрулло, *Погребенные без савана*, Ташкент: Ёзувчи, 1995 [Shukrulo, *Pogrebenyje bez sava-na*].
47. Шнирельман Виктор, „Музей и конструирование социальной памяти: культурологический подход“, in: *Этнографическое обозрение*, 2010, № 4, с. 8–25 [Šnirelman Viktor, „Muzej i konstruirovaniye socialnoj pamiaty kulturologičeskovo podchoda“, in: *Etnografičeskoje obozrenije*].

Azim Malikov

Stalin's Repressions and Rehabilitation of the Victims in the Politics of Memory in Uzbekistan

Summary

This article is devoted to the analysis of how Stalin's repressions are represented in the politics of memory in Uzbekistan, becoming part of the process of constructing a national ideological discourse. Uzbekistan's multi-ethnicity and authoritarian system of governance have had a significant impact on understanding the country's past and the formation of official memory. The research sources included official data, published memoirs, as well as individual interviews with witnesses of the era. The idea that Soviet repressions should be seen in the context of the anti-colonialist struggle against the aggression of the Russian Empire was not an invention of Uzbek political elites, but was developed by Uzbek cultural elites. The first president of Uzbekistan, Islam Karimov, in close dialogue with the Uzbek intellectual elite, contributed to the formation of a national memory of Soviet repressions and their victims. During this period, the rehabilitation of victims of Soviet repressions was carried out selectively. Since Shavkat Mirziyoyev came to power, there has been a more liberal government policy and a wider discussion of the issue of Soviet repressions and the rehabilitation of their victims. In official narratives, all residents of the former Uzbek SSR who suffered from Stalinist repressions, regardless of their political position, are considered victims of the Soviet regime. Unlike neighbouring countries, the political and cultural elite of Uzbekistan does not follow the ethnic principle of studying the victims of Soviet repressions, but adheres to internationalism and territoriality.

Keywords: memory of Soviet repressions, nation-building, cultural elites, authoritarianism.

„Nepatogios praeities“ išstūmimas: sovietmečių vykdytų represijų ir genocido atmintis dabartinėje Rusijoje

Dr. Aleksej Kamenskich

Rytų Europos studijų centras, Brėmeno universitetas

Asociacija „Perm Memorial – Europa e. V.“

✉ kamen.septem@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5666-731X

Straipsnyje apžvelgiami posovietinėje Rusijoje vykę atminties politikos, susijusios su sovietiniu laikotarpiu vykdytomis politinėmis represijomis, pokyčiai, apžvelgiant laikotarpį nuo XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžios iki šių dienų. Remdamasis Jano Kubiko ir Michaelio Bernhardo pasiūlyta atminties politikos studijų metodologija bei Aleidos Assmann kultūrinės atminties „kanono“ ir „archyvo“ koncepcijomis, autorius nagrinėja šio Rusijos „atminties kraštovaizdžio“ segmento pokyčių dinamiką, veikiamą politinių poslinkių, susijusių su agresyviais 2014–2022 m. Rusijos vadovybės veiksmais dėl atminties apie politinius valstybės nusikaltimus išstūmimo iš viešosios erdvės kaip politinio elito kovos su priešingai teigiančia „kontratmintimi“ forma. Ypatingas dėmesys skiriamas pokyčiams, vykstantiems sovietinių politinių represijų atminties politikoje nuo Rusijos visapusiškos invazijos į Ukrainą pradžios.

Reikšminiai žodžiai: sovietinės politinės represijos, atminties politika, mnemoniniai veikėjai, „Memorial“ draugija.

Per pastaruosius du dešimtmečius sovietmečiu vykdytų politinių represijų atmintis buvo viena svarbiausių „neoficialios kontratminties“ (vok. *Gegengedächtnis*)¹ apraiškų Rusijoje. Ši kontraatmintis prieštarauja oficialiam istoriniam naratyvui, kurį Putino režimas stiprina jau kelis dešimtmečius, šlovindamas valstybės valdžią ir siekdamas pateisinti visus tiek dabarties, tiek praeities Rusijos valdžios veiksmus kaip teisėtus².

Šiame straipsnyje mėginama bendrais bruožais apibūdinti pagrindinius atminties politikos etapus, susijusius su vienu iš šiuolaikinės Rusijos „atminties kraštovaizdžio“ segmentų – atmintimi apie sovietmečio politines represijas. Bandysime nustatyti pagrindines „mnemoninių veikėjų“ grupes ir strategijas, kurių šie veikėjai laikėsi kiekviename iš etapų, išskirti skirtingų veikėjų grupių sąveikos formas, nusakyti pagrindines kiekvieno etapo politinių represijų aukų atminimo įamžinimo formas ir kelti klausimą apie politinių represijų atminimo politikos SSRS santykį su bendrais politiniais pokyčiais šalyje.

Šiai apžvalgai svarbiausi tie atminties politikos pokyčiai, kurie įvyko Rusijos valdžiai 2021–2022 m. žiemą likvidavus dvi centrines „Memorial“ draugijos organizacijas ir netrukus po to pradėjus plataus masto invaziją į Ukrainą. Deja, šiuo metu neturime išsamios duomenų bazės, kurią išanalizavę galėtume kiekybiškai įvertinti konkrečių atminimo praktikos tendencijų raidą per pastaruosius dvejus su puse metų. Atsižvelgiant į šį apribojimą, tyrimo strategija neišvengiamai apima tendencijų išskyrimą ir reikšmingų faktų pripažinimą. Šiame tyrime ypatingas vaidmuo tenka Jano Kubiko ir Michaelio Bernhardo vadovaujamos tyrėjų grupės pasiūlytai konceptualiajai sistemai, skirtai tirti atminties politiką postsocialistinėje Europoje,³ bei socialinės atminties ir užmiršimo dinamikos (ypač atminties politikos kontekste) tyrimams, tarp kurių Aleidos Assmann⁴ išplėtotos socialinės atminties „kanono“ ir „archyvo“ sąvokos.

Šiame glaustame straipsnyje nesileisiu į svarstymus, ar konkrečios sovietinės represijos, vykusios daugiausia stalininėje epochoje, turėtų būti priskirtos genocidui ar socialiniam genocidui. Nesiimsiu nagrinėti 1922 m. ir 1945–1947 m. badmečio Urale⁵ įvykių,

¹ Aleida Assmann, *Formen des Vergessens*, Göttingen: Wallstein Verlag, 2016, p. 96.

² Apie modernaus rusiškojo etatizmo, kaip naujos Rusijoje vyraujančios politinės ideologijos formos, „retrospektyvų matmenį“ žr. *Laisvosios istorijos draugijos tyrimas: „Kokios praeities reikia Rusijos ateičiai, Maskva: Komitet graždanskikh iniciativ*, 2017. Taip pat žr. Maria Snegovaja, Michael Kimmage, Jade McGlynn, „The Ideology of Putinism: Is it Sustainable?“, in: *CSIS*, 27-09-2023, <https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/2023-09/230927_Snegovaya_Ideology_Putinism.pdf?VersionId=S1qYNbXnswlMssRTm9vZC86e0f.AYIbQ>, [2024-11-12].

³ Michael Bernhard, Jan Kubik (eds), *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration*, Oxford, New York: Oxford University Press, 2014.

⁴ Aleida Assmann, „Canon and Archive“, in: Astrid Erll & Ansgar Nünning (eds), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008, pp. 97–107. Apie perkėlimų (išskeldinimo) ir socialinio užmiršimo mechanizmus taip pat žr. Paul Connerton, *How Modernity Forgets*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

⁵ Apie 1922 m. masinį badą Urale žr. Igor Narskij, *Žizn v katastrofe: Budni naselenija Urala v 1917–1922 gg.*, Moskva: ROSSPEN, 2001.

kurie viešojoje istorinėje atmintyje iš esmės buvo marginalizuoti. Be to, neliesiu klausimo, ar 1932–1933 m. badas Ukrainoje⁶, Kazachstane, Vidurio ir Žemutinėje Volgoje ir Šiaurės Kaukaze turėtų būti laikomas genocidu. Taip pat nesigilinsiu į diskusijas apie tai, ar vokiečių deportacijos iš Volgos regiono 1941 m. ir priverstinis Krymo totorių, čečėnų, ingušų, bulgarų ir kalmukų iškeldinimas 1944 m. gali būti laikomi genocidu⁷. Nemėginsiu atsakyti, ar 1937–1938 m. NKVD vykdyta vadinamoji „lenkų operacija“, per kurią iš tuo metu SSRS gyvenusių 600 000 lenkų⁸ nukentėjo 111 000 asmenų, turėjo genocido požymių, ar į kitus panašius klausimus. Straipsnio tikslas – išnagrinėti, kaip keitėsi šių tragedijų atminimo įamžinimo formos pastaraisiais dešimtmečiais.

Pirmiausia norėčiau priminti: savo 2020 m. straipsnyje apie atmintį, tapatybę ir emocijas Aleida Assmann suformulavo tezę, kurią kai kuriuose savo darbuose jau buvo išsakiusi anksčiau. Susidūrusios su „nepatogia“ praeitimi, slepiančia masinius nusikaltimus ir traumas, šiuolaikinės tautinės atminties kultūros paprastai pripažįsta tik tris sankcionuotus vaidmenis: 1) blogį įveikusio nugalėtojo, 2) pasipriešinimo judėjimo kovotojo ir su blogiu kovojusio kankinio ir 3) blogį pasyviai kentėjusios aukos. Visa, kas nepatenka į šios pozicijos ar požiūrio ribas, negali tapti priimtino pasakojimo objektu arba į pasakojimą įtraukiama nenoriai, todėl oficialiu lygmeniu yra „pamirštama“⁹. Vienas sudėtingiausių dalykų, kurį reikia suvokti ir išlaikyti šiuolaikinėje socialinėje atmintyje, yra priminimas apie smurtą ir neteisybės kaltininkus toms šiuolaikinėms grupėms (politinėms, socialinėms, etninėms), kurių tapatybė konstruojama kaip tęstinė, susijusi su grupėmis, atsa-

⁶ Iš gausios bibliografijos, skirtos 1932–1933 m. masiniam badui Ukrainoje ir ypač polemikai, susijusiai su šios tragedijos klasifikavimu, apsiribosiu žymaus ukrainiečių istoriko Georgijaus Kasjanovo darbu: Georgij Kasjanov, *Danse macabre: golod 1932–1933 rokiv u politici, masovij svidomosti ta istoriografii (1980-ti–počatok 2000-h)*, Kyiv: Institut istorii Ukrainy, 2010.

⁷ Tačiau reikia pastebėti, kad net dabartiniuose Rusijos teisės aktuose šios deportacijos priskiriamos genocido kategorijai. 1991 m. balandžio 26 d. Rusijos Tarybų Federacinės Socialistinės Respublikos įstatymo Nr. 1107-I „Dėl represuotų tautų reabilitacijos“ (su pakeitimais ir papildymais nuo 1993 m. liepos 1 d.) 2 straipsnyje nustatyta: „Represuotomis tautomis pripažįstamos tos (tautos, tautybės ar etninės grupės ir kitos istoriškai susiklosčiusios kultūrinės etninės žmonių bendruomenės, pavyzdžiui, kazokų), kurių atžvilgiu pagal tautinės ar kitokios priklausomybės požymius valstybės mastu buvo vykdoma šmeižto ir genocido politika, lydimą jų prievartinio perkėlimo, nacionalinių valstybinių darinių panaikinimo, nacionalinių teritorinių sienų perbraižymo, teroro ir smurto režimo įvedimo konkrečiose gyvenamosiose vietose.“ Žr. *Zakon RSFSR ot 26 aprelia 1991 g. № 1107-I „O reabilitacii represirovannykh narodov“* (s izmenenijami i dopolnenijami), in: <<https://base.garant.ru/10200365/>>, [2024-01-10].

⁸ Svarbu pabrėžti, kad ne visi „lenkų operacijos“ metu represuoti asmenys buvo etniniai lenkai. Tarp nukentėjusiųjų buvo ukrainiečių, žydų, rusų, lietuvių, o kai kuriuose SSRS regionuose beveik pusę nukentėjusiųjų sudarė etniniai baltarusiai. Šia tema žr. Bogdan Musiał, „The ‘Polish Operation’ of the NKVD: The Climax of the Terror Against the Polish Minority in the Soviet Union“, in: *Journal of Contemporary History*, 2012, Vol. 48, No. 2, pp. 98–124; Nikita Petrov, Arsenij Roginskij, „Polskaja operacija NKVD 1937–1938 gg.“, in: Guryanov, A. E. (ed.), *Represii protiv poliakov i polskich graždan*, 1997, t. 1, Moskva: Zvenja, s. 22–43; Aleksey Kamenskikh, „Polskie perebežčiki“ iz Zapadnoj Belarusi v Polskoj operacii 1937–1938 godov v Permi“, in: *Perm University Herald – History*, 2020, t. 50, № 3, s. 76–88.

⁹ Aleida Assmann, „Erinnerung, Identität, Emotionen: Die Nation neu denken“, in: *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 2020, Vol. 3, s. 79–80.

kingomis už praeities smurto ir neteisybės aktus¹⁰. Tai jokių būdu nereiškia, kad istorinės atminties atsakomybės naratyvas negali egzistuoti (pavyzdžiui, „konstitucinio patriotizmo“ sąvoka nūdienos Vokietijoje)¹¹. Vis dėlto, kai visi kiti veiksniai vienodi, kurti savo tapatybę šliejantis prie nugalėtojų kovoje su blogiu arba neteisybę patyrusių aukų yra nepalyginamai „lengviau“, negu suvokti atsakomybę už nusikaltimus, kuriuos praeityje įvykdė grupės, kuriai priklausai, nariai.

Ši Aleidos Assmann tezė iškyla prieš akis kaskart, kai bandoma paaiškinti Rusijos atminimo kultūros istoriją per pastaruosius trisdešimt septynerius metus. Kol Vokietijoje vystėsi vadinamasis „Historikerstreit“ („istorikų ginčas“), kurio kulminaciniu tašku tapo Holokausto tragedijos, kaip pagrindinio šiuolaikinės Vokietijos istorijos įvykio, ir vokiečių tautos istorinės atsakomybės už nacionalsocializmo nusikaltimus, kaip pagrindinius šiuolaikinio Vokietijos „mnemoninio režimo“ (kalbant Michaelio Bernhardo ir Jano Kubiko terminais¹²) elementus, įtvirtinimas, vėlyvuju sovietmečiu be vadinamosios *perestroikos* (pertvarkos) reformos ir *glasnost* (viešumo) politikos įgyvendinimo, susiformavo visuomenės išitraukimas ir pradėjo plėtotis diskusija skaudžia stalininių represijų ir apskritai sovietinio politinio teroro tema.

Pastarųjų procesų kulminacija tapo draugijos „Memorial“ įkūrimas (1987–1989 m.), dešimčių draugijos regioninių skyrių visoje SSRS su dešimtimis tūkstančių narių atidarymas ir skulptūros sovietinės politinės policijos įkūrėjui Feliksui Dzeržinskiui nugriovimas Lubiankos aikštėje Maskvoje (1991 m. rugpjūčio 23 d. Valstybiniam nepaprastosios padėties komitetui susidūrus su revanšistiniu bandymu įvykdyti perversmą). „Konstitucinio patriotizmo“ sampratos Vokietijoje ir nacionalinio konsensuso dėl stalininių represijų vėlyvojoje SSRS ir posovietinėje Rusijoje XX a. dešimtajame dešimtmetyje bendras bruožas – etinis istorinės atminties „posūkis“ (metanoja), įvykęs be išorinio spaudimo. Šis posūkis pasireiškė noru prisiimti atsakomybę už savo šalies praeityje padarytus nusikaltimus, siekiant, kad ateityje jie taptų neįmanomi.

Šis *perestroikos* laikotarpiu susiformavęs ir iki 2014 m. iš esmės išlaikytas konsensusas reiškė, kad stalininės represijos laikomos nusikaltimais, kuriuos valstybė įvykdė tiek prieš savo piliečius, tiek prieš kitų šalių gyventojus (pvz., lenkų karo belaisvius, kuriems buvo įvykdyta mirties bausmė Katynėje ir Mednoje¹³). Besąlygiško šių represijų pasmerkimo

¹⁰ Socialinių grupių tapatybės „atminties aspekto“ klausimu žr. Kathrin Bachleitner, „Collective memory and the social creation of identities: Linking the past with the present and future“, in: Shane M. O'Mara (ed.), *Collective Memory*, Dublin: The University of Dublin, 2022, pp. 167–176.

¹¹ Žr., be kita ko, Ciaran Cronin, „Democracy and Collective Identity: In Defense of Constitutional Patriotism“, in: *European Journal of Philosophy*, 2003, 11(1), pp. 1–28.

¹² Apie „mnemoninį režimą“ žr. Michael Bernhard, Jan Kubik (eds), *Twenty Years after Communism...*, pp. 4–34.

¹³ Žr. Alexandr Gurianov, Anna Dzenkevitch, Sergej Zenkov (eds), *Ubyty v Kalinine, zachoroneny v Mednom: Kniga pamiati polskich voennoplennykh – uznikov Ostaškovskovo lageria NKVD SSSR, rastreliannykh po rešeniju Politburo VKP(b) ot 5 marta 1940 goda*, t. 1–3, Moskva: Memorial, 2019.

ryškiausia išraiška – Katynės memorialinio komplekso (1998 m.), kaip Rusijos ir Lenkijos nacionalinio susitaikymo simbolio, sukūrimas. Šis požiūris taip pat atsispindėjo perduodant Lenkijos pusei dokumentus, liudijančius apie sovietų vadovybės, 1940 m. organizavusios lenkų karo belaisvių egzekuciją, nusikaltimus¹⁴. Be to, buvo imtasi teisėkūros priemonių, įskaitant įstatymų „Dėl represuotų tautų reabilitacijos“ (1991 m. balandis, 1993 m. liepa) ir „Dėl politinių represijų aukų reabilitacijos“ (1991 m. spalio) – nors ir neišbaigtų bei su vidiniais prieštaraivais – priėmimą¹⁵. Represijų istorijos skyriai buvo įtraukti į mokyklinius Rusijos šiuolaikinės istorijos vadovėlius; išleista daug specialių vadovėlių, skirtų sovietinių politinių represijų istorijai mokyklose dėstyti¹⁶. Taip pat būtų galima paminėti KGB archyvinių fondų (dalies) perdavimą Centriniam ir regioniniams valstybiniais socialinės-politinės istorijos archyvams (1991–1992 m.); be kitų visoje šalyje minimų datų, spalio 30-osios paskelbimą Politinių represijų aukų atminimo diena (1991 m.); Valstybinės politinės politikos koncepcijos dėl politinių represijų aukų atminimo įamžinimo priėmimą (2015 m.); regioninių komisijų, kurioms pavesta įgyvendinti šią koncepciją, įsteigimą (jos veikė iki 2022 m. pavasario).

Svarbiausias vaidmuo išsaugant ir įamžinant sovietinių represijų atmintį teko „Memorial“ draugijos veiklai, kuri vykdė tiriamąją ir šviečiamąją darbą, išleido šimtus „Atminimo knygų“¹⁷. Nuo 1999 m. organizacija „International Memorial“ ir regioniniai „Memorial“ draugijos skyriai Rusijoje kasmet organizuodavo moksleivių tiriamųjų darbų konkursą „Žmogus istorijoje. Rusija – XX amžius“. Per dvidešimt metų jame dalyvavo tūkstančiai vyresniųjų klasių moksleivių, kurie savo tyrimus skyrė tokioms temoms kaip „Pergalės kaina“, „Šeimos istorija“, „Žmogus ir valdžia“, „Žmogus ir tėvynė“, „Mūsų – kitų“¹⁸.

¹⁴ Be kitų, žr. Čaika: peredača Polše materialov katynskovo dela počti zaveršena“, in: RIA Novosti, 19-05-2011, <<http://ria.ru/society/20110519/376748675.html>>, [2024-11-12].

¹⁵ Įstatymo „Dėl politinių represijų aukų reabilitacijos“ kritinė analizė pateikta, pvz., Roman Lazukov, „Kvadratnyj metr GULAGA: Kak dejstvuet Zakon 'O reabilitacii žertv političeskich repressij' I doživut li do evo ispolnenija postradavšje“, in: Novaja Gazeta, 12-10-2020, <<https://novayagazeta.ru/articles/2020/12/10/88308-kvadratnyj-metr-gulaga>>, [2024-11-12].

¹⁶ Be kita ko, žr. Nikolaj Ivnickij, *Kollektivizacija I raskulačivanie (načalo 30-ch godov): Učebnoe posobie dlja vuzov i škol*, Moskva: Magistr, 1996; Juri Kachanovskij, *Diktatura Stalina. Uroki I vyvody: Učebnoe posobie*. Chabarovsk, 2002; Viktor Kirilov, *Istorija repressij I pravozaščitnoe dviženie v Rossiji: Učebnoe posobie*, Ekaterinburg: Uralskij pedagogičeskij institut, 1999; Anfisa Kukuškina, *Stanovlenie sovetskoj totalitarnoj sistemy (20–30-e gody XX veka): Učebnoe posobie*, Karaganda, 2002; Andrej Suslov, Maria Čeremnykh, *Izučenie v škole istorii stalinskich repressij: Metodičeskoe posobie*, Perm: Centr graždanskovo obrazovanja i prav čeloveka, 2016.

¹⁷ Nuo 2010-ųjų vidurio šių regionuose išleistų *Atminimo knygų* duomenis „International Memorial“ apibendrinio sukeldamas į skaitmenines bazes Represijų aukos: <<https://www.memo.ru/ru-ru/history-of-repressions-and-protest/victims/obshie-bazy-zhertv-repressij/>>.

¹⁸ Nuo 2021 m. konkursas nutrauktas visos šalies mastu, nes vyriausybė persekioja „Memorial“ draugiją. Tačiau kai kurie regioniniai „Memorial“ skyriai, ypač Permės skyrius, toliau organizavo ir vykdė konkursą iki 2023 m. vasaros. Konkurso archyvas ir daugybė su jo veikla susijusių leidinių saugomi interneto svetainėje „Istorijos pamokos“: <<https://urokiistorii.ru>>.

Viena iš pagrindinių nuo XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžios vyravusių „atminties infrastruktūros“ formų, susijusių su sovietinėmis represijomis, – daugybė paminklų, skirtų jų aukoms atminti. Galima išskirti kelias tokių paminklų kategorijas. Pirmiausia tai paminklai genocido aukoms (beveik išimtinai kalbama apie tautas, patyrusias masinius trėmimus XX a. penktajame ir šeštajame dešimtmečiais): paminklas kalmukams – operacijos „Ulusy“ aukoms (Elista, 1992 m.), iš antkapinių paminklų sudėliotas paminklas čečėnų deportacijos aukoms atminti (Groznas, 1992 m.)¹⁹, paminklas iškeldintiems ir deportuotiems ingušams (vadinamas „Devyniais bokštais“ (Nazranas, 1997 m.), paminklas vokiečių deportacijos iš Volgos regiono aukoms atminti (Engelsas, 2011 m.) ir pan.

Kitą kategoriją sudaro daugybė paminklų politinių represijų aukoms už nacionalinių respublikų ribų. Pavyzdžiui, „12 kilometrų“ – vieta Maskvos regione netoli Jekaterinburgo, kur 1937–1938 m. tranšėjose buvo užkasti tūkstančiai NKVD sušaudytų didžiulės tuometinės Sverdlovsko srities gyventojų. Šis memorialas įkurtas 1996 m., o 2017 m. čia buvo įrengta viena iš memorialinių bronzinių Ernsto Neizvestno sukurtų „Gedulo kaukių“. Kitas pavyzdys – paminklas politinių represijų aukoms Permės Jegošichos kapinėse, įrengtas 1996 m. vietos gyventojų lėšomis²⁰. Pažymėtina, kad su nedidelėmis išimtimis (pavyzdžiui, 2017 m. baigta statyti „Sielvarto siena“ Maskvoje) paminklus, skirtus represijų aukoms už nacionalinių respublikų ribų, beveik visada statė pilietinių aktyvistų grupės, nedalyvaujant valstybės ar dažnai net vietos valdžios institucijoms. Tai pasakytina ir apie trečiojo tipo memorialus ir paminklus, skirtus lietuvių ir lenkų trėmimų aukoms atminti. Paprastai juos steigė etnokultūrinių lenkų ir lietuvių bendruomenių atstovai arba kai kuriais atvejais tokių bendruomenių atminimo vietos tapo „bendru“ paminklų politinių represijų aukoms tam tikrame regione (vėlgi Permės pavyzdys).

Baigdamas šią trumpą (ir jokių būdu ne išsamią) su traumine praeitimi susijusios pilietinės atminties srities „infrastruktūros“, kurią pirmaisiais posovietinio laikotarpio dešimtmečiais sukūrė pilietinės visuomenės jėgos, apžvalgą, paminėsiu daugybę viešųjų muziejų ir memorialinių kompleksų, skirtų SSRS politinių represijų istorijai. Garsiausias iš jų – Politinių represijų istorijos muziejus „Permė-36“, kurį 1995 m. pilietiniai aktyvistai įkūrė vieno iš liūdnai pagarsėjusio „Permės trikampio“ lagerių, kuriame 1972–1989 m.

¹⁹ Tai rodo, kad vėliau Čečėnija tapo pirmuoju Rusijos regionu, kuriame valdžia pradėjo kampaniją prieš šią „nepatogią“ atmintį. Iš pradžių Ramzano Kadyrovo administracijos taikiniu tapo atmintina data, susijusi su čečėnų ir ingušų tautų deportacija: Vasario 23 d. (sutampanti su viena iš Rusijos kasmetinių karinių švenčių). Jau 2011 m. R. Kadyrovo dekretu oficialūs su deportacija susiję renginiai buvo perkelti į gegužės 10 d. (dabartinio Čečėnijos prezidento tėvo Achmado Kadyrovo palaidojimo metinės). Sekdama R. Kadyrovo pavyzdžiu, 2014 m. Ingušijos valdžia taip pat perkėlė minėjimo datą į vasario 24 d. 2014 m. vasario mėn. R. Kadyrovo administracija likvidavo liaudies memorialą, skirtą čečėnų deportacijos aukoms atminti, Grozne. Žr. Murad Magomadov, „Memorial v Groznom: likvidacija pamati čеченского народа“, in: BBC News, 20-02-2014, <https://www.bbc.com/russian/blogs/2014/02/140220_blog_caucasus_chechnya_deportation>, [2024-01-15].

²⁰ Monumento nuotrauką ir aprašymą „Memorial“ draugijos Permės regioninio padalinio vietoje žr. <<http://www.pmem.ru/index.php?id=5454>>.

buvo laikomi politiniai disidentai, vietoje. 2014 m., padidėjus valstybinei spaudai „nepatogios praeities“²¹ atžvilgiu, penkiasdešimt aštuoni tokie muziejai, tiesiogiai skirti sovietinių politinių represijų istorijai, įsteigė Atminties muziejų asociaciją²². Be to, vykdomi pilietiniai atminimo įamžinimo projektai, tokie kaip „Vardų sugrąžinimas“ (viešas sovietų valdžios aukų vardų skaitymas, rengiamas kasmet spalio 29 d., pradedant 2007 m.) ir „Paskutinis adresas“ (pagal sumanymą ir koncepciją panašus į vokiškąjį „Stolpersteine“ projektą, kai ant namų, kuriuose gyveno sovietų politinio teroro aukos, įrengiamos plieninės atminimo lentos; šis projektas įgyvendinamas nuo 2014 m.)²³.

Padėtis kokybiškai keičiasi nuo 2012 m., po to, kai Bolotnajos aikštėje Maskvoje įvyko masiniai protestai, o Rusijos valdžia pradėjo aktyvią kovą dėl viešosios istorijos, laikydama ją mobilizaciniu „ištekliumi“. Tais metais įsteigtos dvi provyriausybės organizacijos, kontroliuojančios istorijos politiką šalyje: Rusijos karinė istorinė draugija (RVIO), kuriai vadovauja Rusijos Federacijos kultūros ministras Vladimiras Medinskis, ir Rusijos istorinė draugija (RIO), kuriai vadovauja Sergejus Naryškinas, tuo metu ėjęs Valstybės dūmos pirmininko pareigas. Šiuo laikotarpiu pradėtas kurti etatistinis naratyvas, skatinantis, kad diskusijos apie istorinius įvykius vestų išskirtinai prie pasididžiavimo jausmo propagavimo. Prasideda paskelbta kampanija prieš „istorijos perrašinėjimą“, o provyriausybės „istorinės“ organizacijos inicijuoja pastangas sukurti „vieningą istorijos vadovėlį“.

Nuo 2014 m. pavasario pradžios ši tendencija tik stiprėja: prokremliški politikai ir žiniasklaida apeliuoja į istorinius įvykius kaip į priemonę, skirtą mobilizuoti gyventojus prasidėjus ginkluotai agresijai prieš Ukrainą. Be to, būtent 2014 m. išryškėja masinė Stalino „reabilitavimo“ ir viešo šlovavimo kampanija (dar vadinama „stalininė baneriana“, kai kurios ankstesnės apraiškos siekia 2011 m.)²⁴. Kiek vėliau (nuo 2016 m.) Rusijoje pirmą kartą jos istorijoje tokiuose miestuose kaip Oriolas, Aleksandrovai ir Čeboksarai išdygsta paminklai vienai tamsiausių istorinių asmenybių – Ivanui Rūsčiam. Projektuojant istorinius įvykius, vystoma tezė, kad valstybė turi teisę disponuoti žmonių gyvenimais savo nuožiūra. Tais pačiais 2014 m. provyriausybės pajėgos neteisėtai perėmė visuomeninio politinių represijų istorijos muziejaus „Perm-36“ (anksčiau ne tik muziejaus, bet ir

²¹ Nikolajaus Epplė's terminas. Žr. jo *Neudobnoje prošloe: pamiat o gosudarstvennyh prestuplenijach v Rossiji i drugih stranach*, Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2022.

²² Asociacija tęsia savo veiklą. Jos tinklalapis žr. <<http://memorymuseums.ru/members>>.

²³ Nuo 2024 m. pradžios Rusijoje ir už jos ribų pakabinta apie 3000 projekto lentelių. Projektą „Paskutinis adresas“ koordinuoja ir vykdo nepriklausomas to paties vardo fondas. Apie projekto organizavimo principus ir jau pakabintas ar planuojamas pakabinti lenteles, žr. oficialią interneto svetainę: <<https://www.poslednyadres.ru>>.

²⁴ Aleksej Kamenskich, „Vizualizacija pamiat o političeskich represijach i istorija 'stalinskoj banneriany': permskij keis (2014–2015)“, *Lectorium of the Museum of Contemporary Art PERMM*, 15-01-2021, in: <https://www.youtube.com/watch?v=MWiYc59O5qY&embeds_referring_euri=https%3A%2F%2Fpermm.ru%2F&source_ve_path=Mjg2NjY>, [2024-11-12].

kasmetinių masinių atminties forumų ir politinių diskusijų „Pilorama“ vietos) valdymą. 2014 m. gegužės 5 d. į Rusijos Federacijos baudžiamąjį kodeksą įtraukiamas 354.1 straipsnis, numatantis bausmes už „nacizmo reabilitavimą“, kuris, be kita ko, apima „sąmoningai melagingos informacijos apie SSRS veiklą Antrojo pasaulinio karo metais skleidimą“²⁵ (įskaitant, pavyzdžiui, informaciją apie glaudų SSRS ir nacistinės Vokietijos bendradarbiavimą nuo 1939 m. rugpjūčio mėn. pabaigos iki 1941 m. birželio).

Vis dėlto po 2014 m. pasipriešinimas „etatistiniam braižui“ išliko gana intensyvus. Reaguodami į prokremliškų politikų vykdomą viešosios istorijos srities neteisėtą perėmimą, profesionalūs istorikai įkūrė Laisvąją istorikų asociaciją, kuriai vadovauja Nikita Sokolovas. Būtent 2014 m. buvo inicijuotas minėtas pilietinio atminimo įamžinimo projektas sovietinių politinių represijų aukoms „Paskutinis adresas“. Buvo rūpinamasi esamais memorialais, atsirado naujų, skirtų politinių represijų aukoms atminti. To puikiau ir iliustratyviu pavyzdžiu galima laikyti paminklą šiaurinės Permės krašto dalies – Gالياšoro – apleistose lietuvių ir lenkų „specialiųjų gyventojų“ kapinėse. Memorialo sukūrimą 2016 m. inicijavo Leonidas Ladanovas (buvusio lagerio administratoriaus sūnus) ir jo draugas Antanas Gurbšnis (lietuvių tremtinių sūnus). Inicijatyva įgyvendinta aktyviai dalyvaujant Permės „Memorial“ ir lietuvių savanoriams. Iškart po memorialo įkūrimo Gالياšore apie jį Permės regioninėje žiniasklaidoje išsivystė aktyvi kampanija. Laimei, 2016–2017 m. šis klausimas baigėsi paminklo kūrėjams palankia linkme, o Antanas Gurbšnis gavo Permės krašto žmogaus teisių įgaliotinio padėkos raštą.

Tačiau represijos prieš „nepatogios“ atminties gynėjus stiprėja. 2016 m. gruodį buvo suimtas „Memorial“ Karelijos skyriaus vadovas Jurijus Dmitrijevas. Dėl jo ilgamečių tyrimų ir švietėjiškų pastangų Karelijoje esantis Sandarmochos miškas – Solovecko ypatingosios paskirties lagerio (SLON) kalinių masinių egzekucijų vieta – tapo svarbi atminties ir gedulo vieta. J. Dmitrijevui ir jo kolegoms pavyko nustatyti beveik visų iš maždaug tūkstančio Sandarmochos²⁶ sušaudytų asmenų pavardes. Nepaisant ilgai trukusios viešos kampanijos už jo išlaisvinimą (kurios metu jis buvo išteisintas, vėliau vėl suimtas, o galiausiai jam iškelta nauja baudžiamoji byla ir skirta penkiolikos metų laisvės atėmimo bausmė griežtojo režimo kolonijoje), J. Dmitrijevas tebėra suimtas. 2018 m. sausio mėn. buvo suimtas draugijos „Memorial“ Čechėnijos regioninio padalinio vadovas Ojubas Titijevas (2019 m. birželio mėn. dėl masinės jam apginti organizuotos kampanijos O. Titijevas buvo paleistas). Buvusį Politinių represijų istorijos muziejų „Permė-36“ bandoma paversti „SSRS kalėjimų sistemos istorijos muziejumi“. Prokremliški istorikai bando „pakeisti“ Sandarmochos „paskirtį“ (teigdami, kad Karelijos miške esantys palaikai yra ne Solovecko lagerio kalinių, o Raudonosios armijos karių, kuriems 1918 m. suomiai įvykdė mirties bausmę). Panašaus „paskirties pakeitimo“ poveikio siekiama Katynės

²⁵ *Ugolovnyj kodeks RF. Statja 354.1 UK RF „Reabilitacija nacyzma“*, in: <<https://www.ugolkod.ru/statya-354-1>>.

²⁶ Žr. Irina Flige, *Sandarmokch: Dramaturgija smyslov*, Sankt-Peterburg: Nestor-Istorija, 2019.

memorialinio komplekso ekspozicijoje įrengiant standus, pasakojančius apie sunkų 1920 m. į lenkų kariuomenės nelaisvę patekusių Raudonosios armijos karių likimą. 2020 m. pavasarį Mednoje, netoli Tverės, nuo Tverės medicinos universiteto sienos buvo nuimtos 1991 m. įrengtos varinės atminimo lentos, skirtos 1940 m. šiame pastate sušaudytiems lenkų karininkams atminti. Nuo 2019 m. rudens iki 2021 m. pradžios kilo nauja persekiojimų banga, apimanti tiek regioninę, tiek federalinę žiniasklaidą, kartu su kratomis ir teisminiais procesais, nukreipta prieš lietuvių ir lenkų specialiųjų gyventojų atminimo įamžinimo Galiašore memorialo gynėjus Leonidą Ladanovą ir Permės organizacijos „Memorial“ darbuotojus.

Svarbiu dabartinės Rusijos mnemoninio režimo pokyčių tašku tapo 2021–2022 m. žiema. Ruošdamasi plataus masto invazijai į Ukrainą, Rusijos valdžia siekė atlikti visapusišką atminties kultūros lauko „valymą“, nukreiptą prieš visas institucijas, kurios palaikė jai priešingus istorinius naratyvus. Rusijos Federacijos Aukščiausiojo Teismo sprendimu likviduoti „International Memorial“ ir Žmogaus teisių centras „Memorial“ – du pagrindiniai su „Memorial“ draugija susijusių organizacijų tinklo subjektai²⁷.

Nuo 2023 m. pavasario galime stebėti, kaip provyriausybinių jėgų vykdo neoficialią nacionalinę kampaniją, kurios metu naikinami paminklai, skirti sovietinių represijų ir trėmimų aukoms atminti, kurie anksčiau buvo pastatyti (pagal dabartinę oficialią terminologiją) „nedraugiškų šalių“ atstovams, ypač lietuviams ir lenkams, atminti. 2023 m. balandį pasirodė žinia apie sunkiąja technika sunaikintą paminklą, skirtą lenkų ir lietuvių tremtiniais Galiašore. Gegužės mėnesį Irkutsko srities Pivovarichos kaime buvo nugriauti paminklai, skirti Stalino laikų represijų lietuvių ir lenkų tautybių aukoms atminti. Liepos mėnesį paslaptinai „dingo“ paminklas represuotiems lenkams pagerbti Levašovo kapinėse Sankt Peterburge. Birželio–rugsėjo mėn. pamažu buvo naikinamas lenkų tremtiniais skirtas memorialinis kompleksas Jakutske. Rugsėjį netoli Vorkutos buvo sunaikintas masyvus betoninis paminklas, skirtas lenkams, dirbusiems Gulago kasyklose.

Visoje šalyje pranešama apie projekto „Paskutinis adresas“ atminimo lentų išniekinimo ir sunaikinimo atvejus. 2023 m. vasarą ir rudenį Rusijos valdžia pagaliau įgyvendino savo ilgametį projektą įvesti „vieningą istorijos vadovėlį“: visos šalies mokykloms buvo išplatintas Vladimiro Medinskio redaguotas vadovėlis, kuriuo siekiama tikslų, labiau susijusių su „etatistine indoktrinacija“ nei švietimu. Šiame vadovėlyje visi Rusijos istorijos momentai, kai valstybės valdžia pasirodė ne pačioje geriausioje šviesoje, yra arba apeinami, arba aprašomi naudojant legitimuojančias ir šlovinančias formuluotes.

²⁷ Atsižvelgiant į tai, kad „Memorial“ ne tik organizavo projektus, susijusius su atminimo įamžinimu, bet ir aktyviai dalyvavo žmogaus teisių gynimo veikloje, ir į tai, kad Rusijos valdžia sunaikino kitas opozicines organizacijas (pirmiausia susijusias su opozicijos veikėjo Aleksejaus Navalno veikla), santykinai silpna konsolidacija su protesto judėjimu Rusijos karinės invazijos į Ukrainą pradžioje tampa suprantamesnė.

Dabartinės Vakarų Ukrainos ir Vakarų Baltarusijos teritorijų aneksija 1939 m. rudenį ir Lietuvos, Latvijos ir Estijos užgrobigimas 1940 m. šiame vadovėlyje aiškinami kaip teritorijų, kurios „buvo atimtos iš mūsų šalies“ 1918–1920 m., grąžinimas. Sąvoka „genocidas“ šiame vadovėlyje vartojama tik kalbant apie „mums nedraugiškų jėgų“ veiksmus (nacių „su vietinių kolaborantų parama“ vykdytas holokaustas Baltijos šalyse ir Ukrainoje; Ukrainos sukilėlių armijos (UPA) pajėgų veiksmai prieš lenkų gyventojus Galicijoje ir Voluinėje 1943–1944 m.).

Stiprėjant atminimo režimui prieš SSRS okupuotas tautas, vykdyto genocido naratyvas gali įgauti naujas, anksčiau jam nebūdingas funkcijas, ir būti naudojamas vidinėms kovoms tarp proputiniško politinio elito atstovų. Vieną tokių pavyzdžių galima rasti Čečėnijos vadovo Ramzano Kadyrovo 2023 m. rudenį paskelbtame pareiškime, kuris prieštarauja V. Medinskio vadovėliui, pateisinančiam čečėnų ir kitų Šiaurės Kaukazo tautų deportaciją 1944 m. Dėl kilusio konflikto naujojo vadovėlio platinimas Čečėnijos teritorijoje buvo sustabdytas, o vadovėlio autorius apsilankė Grozne, kur audiencijos pas Kadyrovą metu atsiprašė už savo „klaidas“.

Tuo pat metu Rusijos karo prieš Ukrainą fone stebimos naujos protestų sovietmečio politinių represijų aukų atminimo apraiškos. Tarkim, 2023 m. sausį Rusijos raketai sugriovus gyvenamąjį pastatą Dnipre, daugybė paminklų sovietų politinių represijų aukoms visoje Rusijoje, taip pat su Ukraina siejamų paminklų ir vietų miesto erdvėse (pvz., skirtose Lesiai Ukrainai ir Tarasui Ševčenkai), tapo spontaniškų masinių antikarinųjų memorialų, išreiškiančių sielvartą ir solidarumą su ukrainiečių tauta, vietomis²⁸.

Kad Rusijos valdžia ir toliau skiria dėmesį sovietinių politinių represijų aukų atminimui kaip svarbiai „mnemoninių kovų“ arenai, net ir vykstant karui prieš Ukrainą, rodo 2024 m. birželio 20 d. Rusijos vyriausybės priimtas sprendimas dėl Valstybinės politinių represijų aukų atminimo įamžinimo koncepcijos pakeitimo. Šios pataisos yra tokios didelės apimties, kad iš esmės panaikina praktinį koncepcijos poveikį²⁹, taip užbaigdamas sovietinio politinio teroro aukų atminimo įamžinimo imitavimo praktiką oficialiu lygmeniu. Po šių valstybinės politikos koncepcijos pakeitimų sekė Rusijos Federacijos generalinės prokuratūros pareiškimas apie nuo 2022 m. vidurio vykstantį precedento neturintį „dereabilitacijos“ procesą: politinio teroro aukų bylų peržiūrą ir dar Stalino laikais prokurorų priimtų apkaltinamųjų nuosprendžių pakartotinį patvirtinimą³⁰.

²⁸ Kultūros antropologė Aleksandra Archipova savo tyrimuose šią spontaniškų antikarinųjų akcijų bangą vadina „tyliaisiais“ arba „gėlių“ protestais. Žr. Alexandra Arkhipova, „Empatija kak protest“, *Holod*, 02-02-2023, <<https://holod.media/2023/02/02/flower-protest/>>, [2024-11-12].

²⁹ Išsamią šių pokyčių analizę pateikia Boris Vishnevskij, „Memento — šory: V Rossiji utočnili kanony gosudarstvennoj istoričeskoj pamiat: sovetskije represii ne byli 'massovymi', a amnistii politzegov dali svobodu 'banderovcam'“, in: *Novaja Gazeta*, 02-09-2024, <<https://novyagazeta.ru/articles/2024/09/02/memento-shory>>, [2024-11-12].

³⁰ Katia Zagvozdina, „Prokuratura za dva goda dobilas otmeny reabilitacii bolee čem 4000 čelovek“, in: *Forbes*, 19-09-2024, <<https://www.forbes.ru/society/521510-prokuratura-za-dva-goda-dobilas-otmeny-reabilitacii-bolee-čem-4000-čelovek>>, [2024-11-12].

Taigi pokyčiai, paveikę vieną šiuolaikinės Rusijos „atminties kraštovaizdžio“ segmentą – atmintį apie sovietmečio politines represijas – rodo stiprėjančią tendenciją šiuolaikinėje Rusijoje institucionalizuoti specifinę etatizmo formą, kuri legitimuoja visus praeities ir dabarties valstybės veiksmus kaip oficialią ir dominuojančią ideologiją. Šio proceso pasekmė – prisiminimų apie valstybės įvykdytus nusikaltimus iš palyginti netolimos praeities marginalizavimas, išstumiant juos iš istorinės atminties „kanono“.

Literatūra

1. Arkhipova Alexandra, „Empatija kak protest“, *Holod*, 02-02-2023, in: <<https://holod.media/2023/02/02/flower-protest/>>, [2024-11-12].
2. Assmann Aleida, Erinnerung, „Identität, Emotionen: „Die Nation neu denken“, in: *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 2020, Vol. 3, s. 79–80.
3. Assmann Aleida, „Canon and Archive“, in: Astrid Erll & Ansgar Nünning (eds), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008.
4. Assmann Aleida, *Formen des Vergessens*, Göttingen: Wallstein Verlag, 2016.
5. Bachleitner Kathrin, „Collective memory and the social creation of identities: Linking the past with the present and future“, in: Shane M. O'Mara (ed.), *Collective Memory*, Dublin: The University of Dublin, 2022, pp. 167–176.
6. Bernhard Michael, Kubik Jan (eds), *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration*, Oxford, New York: Oxford University Press, 2014.
7. „Čaika: peredačia Polše materialov katynskovo dela počti zaveršena“, in: *RIA Novosti*, 19-05-2011, <<http://ria.ru/society/20110519/376748675.html>>, [2024-11-12].
8. Connerton Paul, *How Modernity Forgets*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
9. Cronin Ciaran, „Democracy and Collective Identity: In Defense of Constitutional Patriotism“, in: *European Journal of Philosophy*, 2003, 11(1), pp. 1–28.
10. Eppe Nikolaj, *Neudobnoje prošloje: pamiat o gosudarstvenych prestuplenijach v Rossiji i drugih stranach*, Moskva: Novoje literaturnoje obozrenie, 2022.
11. Flige Irina, *Sandormokch: Dramaturgija smyslov*, Sankt-Peterburg: Nestor-Istorija, 2019.
12. Gurianov Alexandr, Dzenkevitch Anna, Zenkov Sergej (eds), *Ubyty v Kalinine, zachoroneny v Mednom: Kniga pamiaty polskich voennoplennych – uznikov Ostaškovskovo lageria NKVD SSSR, rasstrelianych po rešeniju Politburo VKP(b) ot 5 marta 1940 goda*, t. 1–3, Moskva: Memorial, 2019.
13. Ivnickij Nikolai, *Kollektivizatsija i raskulačivanie (načalo 30-ch godov): Učebnoe posobie dlja vuzov i škol*, Moskva: Magistr, 1996.
14. Kachanovskij Yuri, *Diktatura Stalina. Uroki i vyvody: Učebnoe posobie*, Chabarovsk, 2002.
15. Kamenskikh Aleksey, „Polskie perebežčiki' iz Zapadnoj Belarusi v 'Polskoj operaciji 1937–1938 godov v Permi'“, in: *Perm University Herald – History*, 2020, t. 50, № 3, s. 76–88.
16. Kamenskikh Aleksey, „Vizualizacija pamiaty o političeskich repressijach i istorija 'stalinskoj banneriany': permskij keis (2014–2015)“, *Lectorium of the Museum of Contemporary Art PERMM*, 15-01-2021, in: <https://www.youtube.com/watch?v=MWiYc59O5qY8embeds_referring_euri=https%3A%2F%2Fpermm.ru%2F&source_ve_path=Mjg2NjY%3E>, [2024-11-12].
17. Kasianov Georgij, *Danse macabre: golod 1932–1933 rokiv u politici, masovij svidomosti ta istoriografii (1980-ti–počatok 2000-ch)*, Kyiv: Institut istorii Ukrainy, 2010.
18. Kirillov Viktor, *Istorija represij i pravozaščitnoje dviženije v Rossiji: Učebnoe posobie*, Ekaterinburg: Uralskij pedagogičeskij institut, 1999.

19. Kukuškina Anfisa, *Stanovlenie sovetskoj totalitarnoj sistemy (20–30-e gody XX veka): Učebnoe posobie*, Karaganda, 2002.
20. Lazukov Roman, „Kvadratnyj metr GULAGa: Kak deistvuet Zakon 'O reabilitacii žertv političeskich represij' I doživut li do ego ispolnenija postradavšie“, in: *Novaja Gazeta*, <<https://novayagazeta.ru/articles/2020/12/10/88308-kvadratnyy-metr-gulaga>>, [2024-11-12].
21. Magomadov Murad, „Memorial v Groznom: likvidacija pamiaty čečenskovo naroda“, in: *BBC News*, 20-02-2014, <https://www.bbc.com/russian/blogs/2014/02/140220_blog-caucasus-chechnya-deportation>, [2024-01-15].
22. Musial Bogdan, „The 'Polish Operation' of the NKVD: The Climax of the Terror Against the Polish Minority in the Soviet Union“, in: *Journal of Contemporary History*, 2012, Vol. 48, No. 2, pp. 98–124.
23. Narskij Igor, *Žizn v katastrofe: Budni naselenija Urala v 1917–1922 gg.*, Moskva: ROSSPEN, 2001.
24. Petrov Nikita, Roginskij Arsenij, „Polskaja operacija NKVD 1937–1938 gg.“, in: Gurjanov, A. E. (ed.), *Represii protiv poliakov i polskich graždan*, t. 1, Moskva: Zvenja, 1997, s. 22–43.
25. Snegovaja Maria, Kimmage Michael, McGlynn Jade, „The Ideology of Putinism: Is it Sustainable?“, in: *CSIS*, 27-09-2023, <https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/2023-09/230927_Snegovaya_Ideology_Putinism.pdf?VersionId=S1qYNbXnswIMssRTm9vZC86e0f.AYIbQ>, [2024-11-12].
26. Suslov Andrej, Čeremnykh Maria, *Izučenie v škole istorii stalinskich represij: Metodičeskoe posobie*, Perm: Centr graždanskovo obrazovanija i prav čeloveka, 2016.
27. *Ugolovnyi Kodeks RF, Statja 354.1 UK RF Reabilitacija nacyzma*, in: <<https://www.ugolkod.ru/statya-354-1>>.
28. Višnevskij Boris, „Memento – šory: V Rossiji utočnili kanony gosudarstvennoj istoričeskoj pamiaty: sovetskije represii ne byli 'massovymi', a amnestii politzegov dali svobodu 'banderovcam'“, in: *Novaya Gazeta*, 02-09-2024, <<https://novayagazeta.ru/articles/2024/09/02/memento-shory>>, [2024-11-12].
29. Volnoje istoričeskoe obščestvo, *Kakoe prošloe nužno buduščemu Rossii*, Moskva: Komitet graždanskich iniciativ, 2017.
30. Zagvozdina Katia, „Prokuratura za dva goda dobilas otmeny reabilitacii bole čem 4000 čelovek“, *Forbes*, 19-09-2024, in: <<https://www.forbes.ru/society/521510-prokuratura-za-dva-goda-dobilas-otmeny-reabilitacii-bolee-čem-4000-čelovek>>, [2024-11-12].
31. *Zakon RSFSR ot 26 aprelija 1991 g. № 1107-I „O reabilitacii represirovanych narodov“* (s izmenenijami I dopolnenijami), in: <<https://base.garant.ru/10200365/>>, [2024-01-10].

Aleksey Kamenskikh

Displacing the “inconvenient past”: the memory of repressions and genocides of the Soviet period in current Russia

Summary

The paper provides a review of the shifts occurring in politics of memory regarding the political repressions of the Soviet period within post-Soviet Russia, spanning from the early 1990s to the present day. Drawing on methodology of memorial politics studies offered by Jan Kubik and Michael Bernhard, and Aleida Assmann's concepts of “canon” and “archive” of cultural memory, the author examines the dynamics of changes in this segment of Russia's “memorial landscape” under the influence of political shifts associated with the aggressive actions of the Russian leadership in 2014 and 2022, regarding the displacement of memory about political crimes of the state from the public sphere as a form of the struggle of political elites against the opposite “counter-memory”. Particular attention is paid to the changes taking place in the politics of remembrance of Soviet political repression since the beginning of Russia's full-scale invasion of Ukraine.

Keywords: Soviet political repressions, politics of memory, mnemonic actors, The Memorial Society.

1932–1933 m. Holodomoras atminties politikoje Rusijos karo su Ukraina metu

Dr. Jurij Latyš

Istorijos mokslų daktaras

Londrinos valstybinio universiteto vizituojantis profesorius

Džordžo Vašingtono universiteto neetatinis mokslinis bendradarbis

perkeltas asmuo iš Ukrainos

✉ j_latysh@ukr.net

ORCID: 0000-0001-5884-5522.

„<...> bendra kančia vienija labiau nei džiaugsmas. Iš tikrųjų gedulo laikotarpiai tautos atminčiai yra vertingesni už pergales, nes jie įpareigoja ir reikalauja bendrų pastangų.“

Ernest Renan¹

Ukrainos atminties politikoje 1932–1933 m. Holodomoras užima svarbią vietą kaip ukrainiečių tautos genocidas, kuriuo siekta užkirsti kelią ukrainiečių tautos susiformavimui ir Ukrainos atsiskyrimui nuo SSRS. Per Rusijos ir Ukrainos karą mnemoninės politikos akcentas buvo perkeltas nuo ukrainiečių nukentėjimo prie jų pasipriešinimo, trukdžiusio Kremlui įgyvendinti savo planus. Ukrainos istorikai kritikavo nepagrįstą Ukrainos Didžiojo badmečio aukų skaičiaus perversinimą iki 10,5 mln. žmonių, prieštaraujančią demografų tyrimams, kurie tiesioginius nuostolius dėl bado sukėlto itin didelio mirtingumo 1932–1934 m. įvertino 3,94 ir 4,5 mln. aukų kartu su tais metais negimusiais vaikais. Vietoj komunistinio totalitarinio režimo nusikaltimų svarbiausia Holodomoro apibūdinimo sąvoka tapo Rusijos kaltė. Vladimirui Putinui naudojantis maistu kaip ginklu, Bučos, Irpinės, Mariupolio tragedijos tapo Rusijos (SSRS) genocidinės imperinės politikos tęsinium. Holodomoro atminties politika siekiama nutraukti bet kokius ryšius su Rusija.

Reikšminiai žodžiai: badas, genocidas, plataus masto Rusijos invazija į Ukrainą, istorijos politika, atminimo įamžinimo praktika.

¹ Ernest Renan, „What is a Nation?“, text of a conference delivered at the Sorbonne on March 11th, 1882, translated by Ethan Rundell, in: Ernest Renan, *Qu'est-ce qu'une nation?*, Paris: Presses-Pocket, 1992, <http://ucparis.fr/files/9313/6549/9943/What_is_a_Nation.pdf>, [2023-11-25].

Ivadas

Ukraina dažnai vadinama postgenocido valstybe² ir pagal Timočio Snaiderio koncepciją – „Kraujo žemių“ dalimi³. Labai daug Ukrainos gyventojų žuvo per Antrąjį pasaulinį karą (8–10 mln.) ir 1932–1933 m. per Didįjį Ukrainos badmetį (apie 4 mln.).

Holodomoras užima išskirtinę vietą Ukrainos atminties politikoje kaip didžiausia tragedija. Ukrainos istorikai mano, kad teroras badu buvo panaudotas tik dviejuose Sovietų Sąjungos regionuose – Ukrainos SSR ir Kubanėje. Stalino Holodomoras buvo nukreiptas ne prieš tam tikros tautybės ar profesijos žmones, o prieš Ukrainos valstybės, susikūrusios žlugus Rusijos imperijai, piliečius. Pasak Stanislovo Kulčickio, Kremlius savo priešais laikė ne ukrainiečius kaip etninės kilmės atstovus, o ukrainiečius kaip nacionalinio valstybingumo idėjos puoselėtojus. Ukrainoje teroro taikiniu tapo valstiečiai (teroras badu) ir tautos intelektualai (masiniai areštai). Genocido prieš ukrainiečius tikslas buvo ne išnaukinti visus ukrainiečius, bet užkirsti kelią ukrainiečių tautos vystymuisi ir formavimuisi⁴.

Postkolonijiniu požiūriu Ukraina apibūdinama kaip vidinė kolonija ir jos statusas lyginamas su Airija ir Bengalija, kurios buvo Britų imperijos dalis ir taip pat patyrė badą. Britų ir sovietų centrinė valdžia apskritai buvo abejinga kultūriškai savitų regionų gyventojų gerovei ir užmerkė akis prieš sunkią Airijos ir Ukrainos valstiečių padėtį. Michaelio Hechterio teigimu, kadangi vidinės kolonijos yra potencialios separatistinių judėjimų plėtos vietos, centrinės valdžios institucijos gali imtis represyvesnės politikos periferijoje, o ne valstybės branduolyje⁵.

Straipsnio teorinė struktūra grindžiama Vidurio ir Rytų Europos kaip ypatingo atminties regiono, kuriame susiformavo specifinė istorinės atminties kultūra, pasižyminti „praities apsėdimu“ ir „prisiminimų pertekliumi“, galingu valstybių kaip atminties politikos veikėjų dalyvavimu, supratimu. Po 2005 m. Ukrainos valstybė tapo dominuojančiu atminties politikos subjektu. Regiono atminties vaizdą lemia gyvenimo ypatingos prievartos sąlygomis dviejų totalitarinių režimų – nacizmo ir stalinizmo – patirtis⁶.

Todėl Vidurio ir Rytų Europos atminties modelis yra poligenocidinis, priešingai nei Vakarų Europos, pripažįstančios unikalų Holokausto pobūdį. Normanas Naimarkas prie

² Джеймс Мейс, „Ваші мертві вибрали мене... Спадщина голодомору: Україна як постгеноцидне суспільство“, in: *День*, 12-02-2003, <<https://day.kyiv.ua/article/panorama-dnya/vashi-mertvi-vybraly-mene>>, [2023-11-16].

³ Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*, London, Vintage, 2011.

⁴ Станіслав Кульчицький, *Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид. Труднощі усвідомлення*, Kyiv: Nash chas, 2007.

⁵ Bohdan Klid, „Empire-Building, Imperial Policies, and Famine in Occupied Territories and Colonies“, in: *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 2021, Vol. VIII, No. 1, pp. 11–32; Michael Hechter, „Internal Colonialism, Alien Rule, and Famine in Ireland and Ukraine“, in: *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 2021, Vol. VIII, No. 1, pp. 145–157.

⁶ Barbara Törnquist-Plewa, „Eastern and Central Europe as a Region of Memory. Some Common Traits“, in: *Constructions and Instrumentalization of the Past. A Comparative Study on Memory Management in the Region*, ed. N. Mörner, Stockholm: Södertörn University, 2020, p. 15.

Stalino genocido priskiria dirbtinai sukeltą badą Ukrainoje ir Kazachstane, Didįjį terorą, „dekulakizaciją“, Katynės žudynes, tautų kraustymąsi⁷. Ukrainiečių istorikas Yaroslavas Hrycakas „genocido aktais“ Ukrainoje vadina: „dekulakizaciją“, 1932–1933 m. Holodomorą, Vidaus reikalų liaudies komisariato (NKVD) „lenkų“ ir „graikų“ operacijas, Holokaustą, romų genocidą, nacių vykdytas sovietų karo belaisvių, ukrainiečių nacionalistų – lenkų, lenkų pogrindininkų – ukrainiečių žudynes, tris masines deportacijas: Krymo totorių iš Krymo, ukrainiečių iš pietryčių Lenkijos ir lenkų iš Vakarų Ukrainos⁸.

Šio straipsnio objektas – Holodomoro atminties politika Rusijos karo su Ukraina metu. Jame bus analizuojamas Didžiojo Ukrainos badmečio virtimas svarbiausiu Ukrainos nacionalinės atminties ir istorijos politikos įvykiu, ukrainiečių požiūris į genocidinę Holodomoro koncepciją, Holodomoro atminimo praktikų ir ritualų formavimasis, aukos diskurso pakeitimas pasipriešinimo diskursu, Holodomoro panaudojimas Ukrainos užsienio politikoje, naudojimas maistu kaip ginklu vykstančio karo metu kaip Rusijos genocidinės politikos, kuria siekiama išnaikinti ukrainiečių tautą, tęsinys.

Pirminė medžiaga buvo renkama iš įvairių šaltinių: Ukrainos ir Rusijos vyriausybių medžiaga, prezidentų, vyriausybių narių, politikų, istorikų kalbos, pareiškimai ir publikacijos, straipsniai žiniasklaidoje, interviu (dauguma šių publikacijų atspindi oficialią Ukrainos ir Rusijos valdžios institucijų nuomonę, o jų autorius vargu ar galima vadinti nesuinteresuotais stebėtojais), atminties vietų įamžinimo koncepcijos, sociologinės apklausos.

Šiame straipsnyje pirmą kartą kalbama apie Holodomorą atminties politikoje vykstant karui. Autorius tęsia ir plėtoja Georgijaus Kasjanovo, analizavusio bado idėjas masinėje sąmonėje, politikoje ir istoriografijoje, idėjas apie Didįjį Ukrainos badą kaip pagrindinį simbolį, padedantį suprasti sovietinį Ukrainos istorijos laikotarpį, istorijos nacionalizavimą ir jos panaudojimą kuriant valstybę, idėjas. Kasjanovo teigimu, Holodomoras kartu yra ideologinis konstruktas, istorinis pasakojimas, istorinės atminties fragmentas, praeities vaizdiny, politikos subjektas ir objektas⁹. Jis taip pat mano, kad kolektyvinė Holodomoro atmintis dažnai konkuruoja su Holokausto atmintimi¹⁰. Straipsnyje, pasitelkiant Kasjanovo požiūrį į istorijos nacionalizavimą ir jos panaudojimą kuriant tautą, parodoma, kaip Rusijos agresijos metu nukentėjusi Holodomoro atmintis Ukrainoje palaipsniui papildoma ir pakeičiama rezistencine.

Remiantis „atminties vietų“ koncepcija ir Wiktorijos Kudelos–Šwiątek tyrimais, kuriuose ji nagrinėjo Holodomoro įamžinimą, tyrinédama paminklus, ikonografinius motyvus

⁷ Norman Naimark, *Stalin's Genocides*, Princeton University Press, 2010, pp. 51–120.

⁸ Ярослав Грицак, *Подолати минуле. Глобальна історія України*, Київ: Portal, 2022, c. 198–199.

⁹ Георгій Касьянов, *Danse macabre. Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х)*, Київ: Nash chas, 2010.

¹⁰ Georgiy Kasianov, „Holodomor and the Holocaust in Ukraine as Cultural Memory: Comparison, Competition, Interaction“, in: *Journal of Genocide Research*, 2022, Vol. 24, No. 2, p. 216.

paminkluose ir memorialuose, atminimo įamžinimo praktikų Ukrainoje ir diasporoje sąsajas¹¹, straipsnyje nagrinėjamas Holodomoro paminklų kaip pasipriešinimo simbolių naudojimas dabartinio karo metu.

Holodomoras atminties politikoje šaltojo karo ir perestroikos laikotarpiu

Apie Didįjį 1932–1933 m. badą Ukrainoje SSRS buvo nutylima iki devintojo dešimtmečio vidurio. Komunikacinė atmintis apie šią tragediją buvo išsaugota kaip priešprieša oficialiam sovietiniam kolektyvizacijos naratyvui per asmeninius prisiminimus ir šeimos istorijas. Badas išnyko iš viešosios erdvės, apie jį nebuvo rašoma vadovėliuose, istorijos knygose ar literatūroje.

Tragedijos, dažnai vadinamos „ukrainiečių Holokaustu“¹², atminimas buvo gyvas ukrainiečių diasporoje. Prieš 50-ąsias Holodomoro metines ukrainiečių diaspora Jungtinėse Valstijose inicijavo viešas akcijas. 1984 m. buvo įkurta JAV komisija dėl Ukrainos bado. Jos pirmininku tapo kongresmenas Danielis Mica (demokratas iš Floridos), personalo direktoriumi – dr. James Mace. Tel Avive vykusioje tarptautinėje konferencijoje apie Holokaustą ir genocidą J. Macas pirmasis iš Vakarų mokslininkų 1932–1933 m. Didįjį Ukrainos badą apibūdino kaip genocido aktą¹³. Jis buvo įsitikinęs, kad siekiant sutelkti visą valdžią Stalino rankose, buvo būtina kontroliuoti antrąją pagal dydį sovietinę respubliką, o tai reiškė ukrainiečių valstiečių, inteligentijos, kalbos ir istorijos naikinimą. 1988 m. balandžio 22 d. Kongresui pateiktoje galutinėje Komisijos ataskaitoje daroma išvada, kad dirbtinai sukeltas badas buvo Stalino ir jo bendrininkų vykdytas genocido aktas prieš Ukrainos žmones. 1986 m. pasirodė pirmoji mokslinė knyga apie Holodomorą anglų kalba: Robert Conquest, „The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine“ („Sielvarto derlius: Sovietinė kolektyvizacija ir teroro badas“).

SSRS valdžia manė, kad JAV nori sutrukdyti sovietų valdžios įtvirtinimo Ukrainoje 70-ųjų metinių minėjimą, ir stengėsi kovoti su informacijos apie Holodomorą skleidimu kaip su priešo propaganda¹⁴. Buvęs Ukrainos prezidentas Leonidas Kravčiukas (1991–1994 m.) prisiminė: „Aštuntojo dešimtmečio pradžioje Vakarų spaudoje pasirodė daug publikacijų, skirtų vienos iš baisiausių tragedijų mūsų tautos istorijoje penkiasdešimtųjų metinių proga. Buvo paleista kontrapropagandos mašina, ir aš buvau vienas iš jos ratų.“¹⁵

¹¹ Wiktoria Kudela-Świątek, *Eternal Memory: Monuments and Memorials of the Holodomor*, Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2021.

¹² Anthony Yaremovich, „Collectivization Through Famine: 45th Anniversary of Anti-Ukrainian Holocaust“, in: *Ukrainian Quarterly* (New York), Winter 1978, Vol. 34, No. 4, pp. 349–362.

¹³ Джеймс Е. Мейс, „Автобіографія. Факти і цінності: особистий інтелектуальний пошук“, in: *День і вічність Джеймса Мейса*, за заг. ред. Л. Івшиної, Київ: Ukrajinska pres-grupa, 2005, с. 15.

¹⁴ Дмитро Веденєєв, Дмитро Будков, *Заручниця глобального протистояння. Трагедія великого голоду 1932–1933 років в Україні у контексті „холодної війни“ 1945–1991 років*, Київ: Dorado-Druk, 2013.

¹⁵ Леонід Кравчук, *Маємо те, що маємо: спогади і роздуми*, Київ: Stolittya, 2002, с. 44.

1986 m. pabaigoje, perestroikos metu, prie Ukrainos komunistų partijos centro komiteto buvo įkurta speciali komisija, sudaryta iš Ukrainos SSR mokslų akademijos istorijos instituto ir Ukrainos komunistų partijos istorijos instituto prie centro komiteto mokslininkų, kurie buvo pavesta ištirti archyvinę medžiagą apie Didįjį badą.

1987 m. gruodžio 25 d. Ukrainos komunistų partijos lyderis Volodymyras Ščerbickis kalboje, skirtoje Spalio revoliucijos 70-osioms metinėms ir sovietų valdžios Ukrainoje įtvirtinimui, pirmą kartą pripažino badą, tačiau teigė, kad „sovietų valdžia tomis sąlygomis padarė viską, kas įmanoma, kad padėtų nuo šios nelaimės nukentėjusiems Ukrainos, Dono ir Kubanės, Volgos srities, Pietų Uralo ir Kazachstano gyventojams“. Tarp bado priežasčių Ščerbickis nurodė „nepagrįstą kolektyvizacijos spartinimą“, savanoriško prisijungimo prie kolūkių pažeidimą ir didelę sausrą¹⁶. Po to Ukrainos laikraščiai pradėjo spausdinti dokumentus ir straipsnius apie badą, kurių pirmojo autorius buvo Stanislas Kulčickis¹⁷.

1988 m. Sovietų Sąjungos komunistų partijos XIX visuotinėje konferencijoje ukrainiečių poetas Borisas Olijnikas paragino „viešai paskelbti 1933 m. bado, nusinešusio milijonus ukrainiečių gyvybių, priežastis ir įvardyti tuos, dėl kurių kaltės įvyko ši tragedija“¹⁸. 1990 m. sausio 26 d. Ukrainos komunistų partijos centro komitetas priėmė rezoliuciją, kurioje badą pavadino „nusikalstamo Stalino ir jo artimiausios aplinkos elgesio su valstiečiais rezultatu“¹⁹.

Kovoje dėl valdžios antikomunistinė opozicija pasinaudojo Holodomoru ir komunistų partijos atsakomybe už jį. Jų nuomone, Holodomoras pražudė pačius geriausius ukrainiečius, sudavė nepataisomą smūgį ukrainiečių tautai ir jos genetiniam potencialui, o šio smūgio pasekmės jaučiamos iki šiol. Todėl ši tema iš pradžių buvo politizuota ir tapo svarbiu argumentu kovoje už komunistų valdžios diskreditavimą ir nuvertimą bei agituojo už nepriklausomybę.

¹⁶ Володимир Шербицький, „Під прапором Великого Жовтня, курсом перебудови: Доповідь на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю встановлення Радянської влади на Україні“, in *Радянська Україна*, 26 December 1987.

¹⁷ Станіслав Кульчицький, „До історії першої радянської публікації про голод 1932–1933 рр. (січень 1988 р.)“, in: *Український історичний журнал*, 2023, № 5, с. 83–92.

¹⁸ XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня–1 июля 1988 г.: Стенографический отчет, т. 2, Москва: Политиздат, 1988, с. 30.

¹⁹ „О голоде 1932–1933 годов на Украине и публикации связанных с ним архивных материалов: постановление ЦК Компартии Украины“, in: *Правда Украины*, 7 February 1990.

Ilgas atminties atkūrimas

Atminties apie Holodomorą atkūrimas užtruko labai ilgai, nes daugelis liudininkų buvo traumuoti ir bijojo arba nenorėjo prisiminti tragedijos, o Ukrainos visuomenė neturėjo bendro požiūrio į savo praeitį. Nuo XX a. devintojo dešimtmečio pabaigos Ukrainoje koegzistavo ir tarpusavyje konkuravo du atminties modeliai. Tai buvo sovietinis nostalginis modelis, pagal kurį badas buvo derliaus nuėmimo ir kolektyvizacijos klaidų pasekmė, ir nacionalinis modelis, kuris Holodomorą vertino kaip ukrainiečių tautos genocidą. Pagrindiniai atminties veikėjai buvo ukrainiečių diaspora, inteligentija, visuomenės veikėjai ir sovietiniai disidentai (nacionalinio atminties modelio šalininkai). Jie suformavo pagrindinius atminties politikos naratyvus, kurie buvo įgyvendinami po 2014 m.

1993 m. pirmasis Ukrainos prezidentas L. Kravčiukas išleido dekretą „Dėl 1932–1933 m. Holodomoro Ukrainoje aukų atminimo įamžinimo“. Jis badą pavadino „administraciniu būdu suplanuota akcija“, kuria siekta išnaikinti ukrainiečių tautą. 1993 m. rugsėjį Kijevo centre, Mykhailivska aikštėje, buvo pastatytas memorialinis paminklas Holodomoro aukoms – kryžius su Ukrainos simbolio – motinos Bereginya su nuleistomis rankomis ir vaiku ant krūtinės – figūra. 1998 m. prezidentas Leonidas Kučma paskutinį lapkričio šeštadienį paskelbė Holodomoro aukų atminimo dieną.

Po 2004 m. Oranžinės revoliucijos prezidentas Viktoras Juščenka pradėjo kurti naują nacionalinės atminties modelį, paremtą komunistinio totalitarinio režimo nusikaltimais. Pagrindinis įvykis buvo 1932–1933 m. Holodomoras – ukrainiečių tautos genocidas. 2006 m. buvo priimtas Ukrainos įstatymas „Dėl 1932–1933 m. Holodomoro Ukrainoje“. Holodomoras buvo pripažintas ukrainiečių tautos genocidu. Kaltė dėl šio nusikaltimo buvo priskirta komunistiniam režimui ir komunistinei ideologijai. V. Juščenka ne kartą siūlė nustatyti baudžiamąją atsakomybę už Holodomoro kaip ukrainiečių tautos genocidą ir Holokausto kaip žydų tautos genocido neigimą, tačiau parlamentas šią idėją atmetė.

Pagrindiniu atminties politikos dalyviu tapo valstybė, kuri istorijos politiką reguliavo įstatymais ir steigdama valstybines institucijas. 2006 m. V. Juščenkos iniciatyva buvo įsteigtas Ukrainos nacionalinės atminties institutas (UINM) – centrinė nacionalinės atminties atkūrimo ir išsaugojimo vykdomoji institucija. UINM direktoriumi buvo paskirtas politikas ir akademikas fizikas Igoris Juchnovskis. Pagrindiniu instituto uždaviniu buvo paskelbtas Holodomoro aukų atminimo įamžinimas. UINM veikė kaip V. Juščenkos istorinės politikos priemonė populiarinti postkolonijinės ir postgenocidinės ukrainiečių tautos, sumokėjusios didžiausią kainą už savo nepriklausomybę, koncepciją. V. Juščenka šiuurškiai kišosi į Holodomoro tyrimus. Jis nubaudė vietos pareigūnus už prastą pasiruošimą 75-osioms tragedijos metinėms ir už tai, kad buvo rasta mažai bado aukų pavardžių²⁰.

²⁰ Валерій Солдатенко, „Трагедія тридцять третього: нотатки на історіографічному зрізі“, in: *Національна та історична пам'ять*, 2012, т. 3, с. 39.

1 pav. Memorialinis paminklas Holodomoro aukoms. Kyjivas, Mykhailivska aikštė.
Wikipedia nuotrauka

2008 m. Kijevo centre atidarytas Nacionalinis Holodomoro ir genocido muziejus. Muziejaus pastatas yra žvakės formos. Priešais jį stovi bronzinė mergaitės su kviečių varpomis skulptūra „Kartūs vaikystės prisiminimai“. V. Juščenkos prezidentavimo laikotarpiu buvo suformuotos oficialios Holodomoro aukų atminimo įamžinimo ceremonijos ir ritualai: pastatyti kryžiai, rengtos viešos pamaldos, išleistos atminimo knygos. Atminimo apeigų simboliai buvo kryžius, motina ir vaikas(-ai), rankos, angelas, varpas, apskritimas²¹, kviečių varpos ir putino kekės. Holodomoro aukų atminimo dieną 16 val. tylos minute pagerbiamos

²¹ Wiktoria Kudela-Świątek, *op. cit.*, pp. 302–341.

aukos, po to vyksta renginys „Uždek atminimo žvakę lange“. 2023 m. 71,7 proc. respondentų teigė, kad visuomet arba kartais dalyvauja kasmetiniame Holodomoro aukų atminimo minėjime. 59,7 proc. respondentų teigė, kad uždega žvakę lange, o 19,5 proc., kad dalyvauja viešuose renginiuose²².

2 pav. Ukrainos prezidentas Volodymyras Zelenskis ir jo žmona Olena Zelenska 1932–1933 m. Holodomoro 90-ųjų metinių minėjimo renginiuose.

Ukrainos prezidento kanceliarijos nuotrauka,
<https://www.president.gov.ua/en/news/glava-derzhavi-ta-persha-ledi-vshanuvai-pamyat-zhertv-golod-87253>

2010 m. Kijevo apeliacinis teismas išnagrinėjo Ukrainos saugumo tarnybos iškeltą baudžiamąją bylą dėl masinio bado fakto, kurioje buvo kaltinami SSRS ir Sovietų Ukrainos vadovai Josifas Stalinas, Viačeslavas Molotovas, Stanislavas Kosioras, Vlasas Čubaras, Pavelas Pociševs, Lazaras Kaganovičius ir Mendelis Chatajevičius. Teismas nustatė, kad kaltinamieji įvykdė genocido nusikaltimą, ir nutraukė baudžiamąją bylą dėl kaltinamųjų mirties.

²² „У близько половини українців зріс інтерес до історії після повномасштабного вторгнення – соціопитування“, in: Український інститут національної пам'яті, 23-11-2023, <<https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/u-blyzko-polo-vyny-ukrayinciv-zris-interes-do-istoriyi-pislya-povnomasshtabnogo-vtorgnennya-socopytuvannya>>, [2024-09-12].

Holodomoras Rusijos atminties politikoje

Nuo V. Juščenkos prezidentavimo laikotarpio (2005–2010 m.) tarp Rusijos ir Ukrainos vyko įvairaus intensyvumo „atminties karai“, kurie nuo 2014 m. vyksta hibridinio karo, o nuo 2022 m. vasario 24 d. – plataus masto karo fone. Rusijoje valdžia ir istorikai Holodomorą laiko tik „bendra SSRS tautų tragedija“²³. Rusija ir prorusiškos jėgos Ukrainoje genocido koncepciją suvokė kaip bandymą kaltę dėl Holodomoro organizavimo suversti pirmiausia Rusijai, o ne komunistinei ideologijai²⁴.

2008 m. balandžio 2 d. Rusijos Federacijos Valstybės dūmos pareiškimе teigiama, kad dėl priverstinės kolektyvizacijos sukulto bado nukentėjo daugelis Rusijos regionų (Volgos regionas, Centrinis Juodosios žemės regionas, Šiaurės Kaukazas, Uralas, Krymas ir Vakarų Sibiro dalys), Kazachstanas, Ukraina ir Baltarusija. Tačiau ši tragedija neturi ir negali turėti tarptautiniu mastu nustatytų genocido požymių ir neturėtų būti dabartinių politinių spekuliacijų objektas²⁵.

V. Putinas V. Juščenkai teigė, kad Rusija negali būti atsakinga už sovietų ar caro valdžią ir prisiimti atsakomybę už jų klaidas²⁶. 2008 m. Dmitrijus Medvedevas atmetė V. Juščenkos kvietimą dalyvauti Holodomoro metinių minėjimo renginiuose. Savo pranešime Rusijos prezidentas teigė, kad Ukraina naudojasi šia tragedija kaip užsienio politikos svertu. „Šiomis pastangomis veikiau siekiama kuo labiau suskaldyti mūsų tautas, kurias vienija šimtmečius trunkantys istoriniai, kultūriniai ir dvasiniai ryšiai, ypatingi draugystės ir tarpusavio pasitikėjimo jausmai“, – teigė D. Medvedevas²⁷.

Rusija visada neigė Ukrainos žmonių genocidą, tačiau pripažino, kad badas kilo dėl derliaus trūkumo. 2010 m. Rusijos ir Ukrainos prezidentai D. Medvedevas ir Viktoras Janukovyčius, neigiantys Holodomoro genocidinį pobūdį, padėjo žvakes prie paminklo Holodomoro aukoms Kyjive.

2011 m. Rusijoje kai kurios knygos apie Holodomorą buvo pripažintos ekstremistinėmis. Po Krymo okupacijos Rusijos kontroliuojamas Feodosijos teismas pripažino Feodosijos centrinės bibliotekos sistemos direktorę Galiną Maliarčiuk kalta dėl brošiūros apie Holodomorą laikymo ir skyrė jai 2000 rublių administracinę baudą. Tuo pat metu Feodosijos gimnazijos direktorei iškelta baudžiamoji byla dėl panašios knygos laikymo.

²³ Владимир Козлов, „Общая трагедия народов СССР“, in: *Голод в СССР. 1929–1934*, т. 1, книга 2, Москва: Издательство МФД, 2011, с. 5–9.

²⁴ „Не надо смешивать память и политику“, in: *Крымская правда*, 25 November 2006.

²⁵ Заявление Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации «Памяти жертв голода 30-х годов на территории СССР», in: *Государственная Дума Российской Федерации*, 02-04-2008, <<https://duma.consultant.ru/page.aspx?955838>>, [2023-11-30].

²⁶ Віктор Ющенко, „Розмови із Путіним про українську ідентичність, Голодомор та взаємне примирення“, in: *Історична Правда*, 21-11-2013, <https://www.istpravda.com.ua/columns/2013/11/21/139795/>, [2023-11-16].

²⁷ „Разъяснения по Голодомору“, in: *Интерфакс*, 14-11-2008, <<https://www.interfax.ru/russia/45578>>, [2023-11-16].

3 pav. Dmitrijus Medvedevas ir Viktoras Janukovyčius padeda žvakės prie Holodomoro memorialo Kyjive.

Reuters nuotrauka

Krymo bibliotekose esanti „ekstremistinė“ literatūra apie Holodomorą buvo konfiskuota. 2015 m. Maskvoje uždaryta Ukrainiečių literatūros biblioteka; jos direktorė Natalija Šarina vėliau buvo nuteista ketverių metų lygtine bausme už 25 „ekstremistinių knygų“, įskaitant ir knygą apie Holodomorą, laikymą²⁸.

2014 m. Rusijos kontroliuojamose Donecko ir Luhansko „liaudies respublikose“ pradėti ardyti Holodomoro memorialai. Okupavus Mariupolį, buvo išmontuotas nuo 2004 m. miesto centre stovėjęs memorialas 1932–1933 m. Holodomoro ir politinių represijų aukoms. Istorikas iš Donecko Artemas Bobrovskis, pritardamas išmontavimui teigė, kad „nuo 1932–1933 m. bado labiausiai nukentėjo ne Ukraina ar Donbasas“, o Kazachstanas, Volgos regionas ir Šiaurės Kaukazas²⁹. 2023 m. Rusijos okupantai sunaikino 14 paminklų Holodomoro aukoms atminti Chersono srities Geničesko rajono Ivanivkos bendruomenės teritorijoje. Rusijos kontroliuojama vietos valdžia aiškino, kad Holodomoras nebuvo

²⁸ Сергей Громенко, „Голодомор и Крым: стертая память о трагедии“, in: *Крым. Реалии*, 28-11-2018, <<https://ru.krymr.com/a/golodomor-i-krym-sterтая-pamyat-o-tragedii/29624569.html>>, [2023-11-20].

²⁹ „В аннексированном Мариуполе демонтировали мемориал «Жертвам Голодомора»“, in: *Медуза*, 19-10-2022, <<https://meduza.io/news/2022/10/19/v-anneksirovannom-mariupole-demonirovali-memorial-zhertvam-golodomora>>, [2023-11-16].

4 pav. Paminklo Holodomoro aukoms Ivanivkos mieste griovimas.

Telegram kanalo nuotrauka, Администрация Ивановского муниципального округа

unikalus reiškiny ir dirbtinai sukeltas badas³⁰. 2024 m. liepą Luhanske buvo išmontuoti memorialiniai paminklai stalininių represijų ir Holodomoro aukoms.

Naudojimasis maistu kaip ginklu

Timočio Snaiderio teigimu, Rusijai neigiant Holodomorą iš tikrųjų buvo rengiamasi pasinaudoti maistu kaip ginklu:

„Prezidentas V. Putinas bando įrodyti, kad kontroliuoja Ukrainą, todėl Afrikos ir Azijos lyderiams sako, kad dabar jis yra maisto šeimininkas. Kad dabar jis valdo alkį. Kad jis nuspręs, kas gyvens, o kas mirs. Žinoma, tai yra labai tiesioginis XX a. trečiojo dešimtmečio ir Stalino politikos aidas.“³¹

Ukrainos valdžios institucijos teigia, kad Rusija vykdo Ukrainos uostų blokadą ir sudaro kliūtis ukrainietišų grūdų eksportui, siekdama sukelti maisto krizę, panašiai kaip

³⁰ „Ликвидируем последствия искажений нашей истории: в Ивановском округе снесли памятники жертвам голодомора“, in: ZOV Херсон, 23-11-2023, <<https://kherson-news.ru/society/2023/11/23/233121.html>>, [2023-11-29].

³¹ Тимоти Снайдер, „Росія використовує голод як зброю“, in: Історична Правда, 21-11-2023, <<https://www.istpravda.com.ua/columns/2023/11/21/163373/>>, [2023-11-29].

1932–1933 m. Stalino režimas sukėlė dirbtinį badą. Rusija ne tik kariauja mūšio lauke, bet ir siekia sukelti pasaulinę maisto krizę, naikindama Ukrainos civilinių uostų infrastruktūrą ir grūdų saugyklas, blokuodama Ukrainos Juodosios jūros pakrantę ir trukdydama teisėtam tranzitui Ukrainos teritoriniuose vandenyse³². „Putinas didžiuojasi, kad seka didžiausių XX a. žudikų pavyzdžiu. Jei jis galėtų Ukrainai surengti dar vieną Holodomorą, jis tai padarytų“, – teigė Ukrainos prezidentas Volodymyras Zelenskis³³.

Holodomoro atminimo dienomis V. Zelenskis rengia tarptautinės humanitarinės iniciatyvos „Grūdai Ukrainos maisto saugumui“ susitikimus. Pagal šią programą partneriai iš Ukrainos gamintojų perka maisto produktus Afrikos ir Azijos šalims, atsidūrusiems ties bado riba³⁴.

„Ukrainiečiai patyrė genocidą. Ir šiandien darome viską, kas įmanoma ir neįmanoma, kad sustabdytume naują Rusijos genocido politiką. Naują, bet panašią į tą, kuri XX a. pradžioje milijonus žmonių“³⁵, – kalbėjo V. Zelenskis.

Ukrainos Aukščiausioji Rada paskelbė, kad plataus masto neišprovokuota Rusijos ginkluota agresija prieš Ukrainą yra Rusijos genocidinės imperinės politikos, kuria siekiama nubausti ukrainiečius už jų norą sukurti modernią, sėkmingą demokratinę valstybę ir civilizacinį pasirinkimą būti Jungtinės Europos dalimi, tęsinys. Nuo Holodomoro laikų Rusijos imperializmas nepakeitė savo tikslo sunaikinti Ukrainą ir ukrainiečių tautą³⁶.

Žmogaus teisių advokatai iš organizacijos „Global Rights Compliance“ rengia karo nusikaltimų bylą, kurią pateiks Tarptautiniam baudžiamajam teismui, kaltindami Rusiją sąmoningai sukėlus badą. Naudojimasis maistu kaip ginklu vyko trimis etapais, pradedant nuo pirmosios invazijos, kai buvo apgulti Ukrainos miestai ir nutrauktas maisto tiekimas. Tarp užfiksuotų incidentų – 2022 m. kovo 16 d. ankstų rytą Černigovo mieste žuvo 20 civilių gyventojų, kai prie miesto prekybos centro, kuriame ukrainiečiai stovėjo eilėje prie duonos ir maisto produktų, sprogo rusiškos prieštankinės bombos. Taip pat buvo nutrauktas maisto tiekimas į Mariupolį, o humanitarinės pagalbos koridoriai buvo blokuojami arba

³² „Address of the President of Ukraine on the occasion of the Day of Remembrance of the Victims of the Holodomors“, in: *President of Ukraine*, 25-11-2023, <<https://www.president.gov.ua/en/news/zvernennya-prezidenta-ukrayini-z-nago-di-dnya-pamyati-zhertv-87249>>, [2023-11-26].

³³ „Volodymyr Zelenskyy at the second international summit Grain from Ukraine: Never again should hunger become a weapon against the freedom of people“, in: *President of Ukraine*, 25-11-2023, <<https://www.president.gov.ua/en/news/volodimir-zelenskij-na-drugomu-mizhnarodnomu-samiti-grain-uk-87265>>, [2023-11-26].

³⁴ „Opening address of President of Ukraine at the inaugural International Summit on Food Security under Grain from Ukraine humanitarian program“, in: *President of Ukraine*, 26-11-2022, <<https://www.president.gov.ua/en/news/vistup-prezidenta-ukrayini-na-mizhnarodnomu-ustanovchomu-sam-79449>>, [2023-11-16].

³⁵ „Never again should hunger be used as a weapon – address of President Volodymyr Zelenskyy“, in: *President of Ukraine*, 26-11-2022, <<https://www.president.gov.ua/en/news/nikoli-bilshe-golod-ne-maye-vikoristovuvatis-yak-zbroja-zver-79469>>, [2023-11-16].

³⁶ „Заява Верховної Ради України у зв'язку з 90-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні“, in: *Верховна Рада України*, 22-11-2023, <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3488-IX#Text>>, [2023-11-25].

bombarduojami. Antrasis etapas – tai mūsų metu visoje Ukrainoje sunaikintos maisto ir vandens atsargos, taip pat pažeisti energijos šaltiniai. Mykolajivas, didelis miestas pietuose, nuo konflikto pradžios liko be geriamojo vandens. Trečiasis etapas – Rusijos bandymai užkirsti kelią Ukrainos maisto produktų eksportui arba jį apriboti. 2023 m. liepos pabaigoje–rugpjūčio pradžioje buvo sunaikinta 270 000 tonų maisto produktų³⁷.

Ukrainos prezidento kanceliarijos vadovas Andrijus Jermakas palygino Holodomorą su Rusijos išpuoliais prieš civilinę energetikos infrastruktūrą:

„Praėjusių savaitgalį Ukraina minėjo 90-ąsias Holodomoro metines. Dabar mūsų kraštus persekioja naujas teroras – Cholodomoras. Šis žodis, rašomas tik su viena papildoma raide, reiškia „mirtį nuo sušalimo“. Žodžiai „badas“ ir „šaltis“ ukrainiečių kalboje skamba panašiai, o rezultatas tas pats. Ar kada nors bandėte įsivaizduoti masines mirtis nuo sušalimo? Milijonai lėtų, kankinančių, skausmingų mirčių – joks filmas ar knyga neperteiks šių baisybių, o mes net nenorime bandyti jų įsivaizduoti. Tačiau būtent tokį likimą šiandien Ukrainai ruošia rusai. Jau keletą savaitžių, artėjant žiemai, jie šimtais raketų apšaudo Ukrainos civilinę energetikos infrastruktūrą.“³⁸

Holodomoras ir atminties politikos saugojimas Ukrainoje: nuo aukos iki pasipriešinimo

Po Euromaidano revoliucijos ir 2014 m. prasidėjus Rusijos agresijai prieš Ukrainą Ukrainos valdžia ėmėsi mnemoninės karių strategijos, siekdama panaikinti nostalgiką sovietinį atminties modelį. Pagal šią strategiją turėjo būti sukurta vieninga praeities vizija, o alternatyvos tapo uždraustomis ir kriminalizuotomis³⁹. Tai buvo šoko terapija atminties politikos srityje, vadinama dekomunizacija. Istorinė atmintis pradėta laikyti valstybės saugumo dalimi. Sovietinė praeitis buvo paskelbta egzistencine grėsme Ukrainai. Ukrainos istorijos politika siekiama sumažinti priklausomybę nuo Rusijos, įskaitant bendrą praeities viziją⁴⁰.

Rusijos agresija prieš Ukrainą pakeitė ukrainiečių požiūrį į istorinius klausimus, ypač susijusius su „bendra“ sovietine istorija. Per pastaruosius dešimt metų pusantro kar-

³⁷ Dan Sabbagh, „War crimes dossier to accuse Russia of deliberately causing starvation in Ukraine“, in: *The Guardian*, 24-09-2023, <<https://www.theguardian.com/world/2023/sep/24/war-crimes-dossier-to-accuse-russia-of-deliberately-causing-starvation-in-ukraine>>, [2023-11-28].

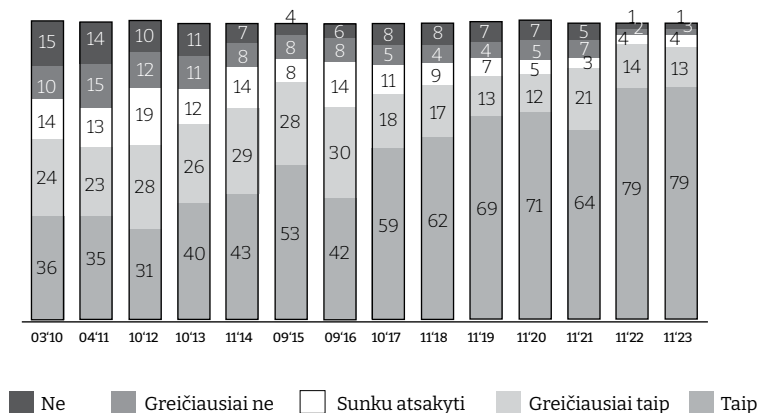
³⁸ Andriy Yermak, „In Ukraine, Russia is trying to freeze us into submission or death. It will fail“, in: *The Guardian*, 1-12-2022, <<https://www.theguardian.com/commentisfree/2022/dec/01/ukraine-russia-freeze-power-starvation-holodomor-terror>>, [2023-11-28].

³⁹ Michael Bernhard, Jan Kubik, „The Politics and Culture of Memory Regimes“, in: *Twenty Years After Communism*, edited by M. Bernhard J. Kubik, New York: Oxford University Press, 2014, p. 277.

⁴⁰ Tomasz Stryjek, Volodymyr Sklokin, „Wprowadzenie. Kultury historyczne. O niepowodzeniu pojednania historycznego z nową perspektywą“, in: *Kultury historyczne Polski i Ukrainy: O źródłach nieporozumień pomiędzy sąsiadami*, pod red. T. Stryjeka i V. Sklokina, Warszawa: Scholar, s. 12.

to padaugėjo respondentų, sutinkančių su teiginiu, kad 1932–1933 m. Holodomoras yra ukrainiečių tautos genocidas. 2010 m. tik 60 proc. ukrainiečių Holodomorą laikė ukrainiečių tautos genocidu. Naujausios apklausos duomenimis, 2023 m. su šiuo teiginiu sutiko 92 proc. apklaustųjų (žr. 1 diagramą).

Ar sutinkate, kad 1932–1933 m. Holodomoras buvo ukrainiečių tautos genocidas?

1 diagrama. Ukrainiečių požiūris į 1932–1933 m. Holodomorą kaip į ukrainiečių tautos genocidą⁴¹

Per karą V. Juščenkos laikais sukurtą Holodomoro aukos diskursą pradėjo keisti pasipriešinimo diskursas. Istorikas Genadijus Efimenko mano, kad Holodomoras yra ne tik auka, tragedija ir nusikaltimas, bet ir „ukrainiečių pasipriešinimas, dėl kurio mes išlikome kaip tauta. Tai istorija ne tik tų, kurie mirė nuo nusikalstamai organizuoto bado, bet ir tų, kurie išgyveno ir galiausiai nugalėjo“. Dėl šios kovos Kremlius buvo nugalėtas, o ukrainiečių tauta išliko⁴².

Ukrainos istorikai pradėjo kritikuoti Holodomoro aukų skaičiaus sureikšminimą. Anksčiau politikai ir kai kurie istorikai aukų skaičių dažnai vertino nuo 7 iki 10 milijonų, nes trūko patikimų šaltinių ir norėta parodyti, kad Holodomoro aukų skaičius nenusileidžia Holokausto aukų skaičiui, o gal net jį viršija. Po 2008 m. Ukrainos ir JAV demografų komanda (Olehas Volovyna, Natalija Levčuk, Omelianas Rudnytskis ir kiti) išanalizavo turimus šaltinius, taip pat ir iš Rusijos archyvų, ir maksimaliai atsižvelgė į migracijos veiksnį. De-

⁴¹ „Динаміка ставлення до Голодомору 1932–33 рр.“, in: Соціологічна група «Рейтинг», November 2023, <https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_holodomor_112023_0001.pdf>, [2023-11-28].

⁴² Антон Печерський, Геннадій Єфіменко, „Голодомор 1932–1933 років і сучасний напад РФ на Україну – дві ланки одного ланцюга“, in: *АрміяInform*, 25-11-2023, <<https://armyinform.com.ua/2023/11/25/golodomor-1932-1933-rokiv-i-suchasnyj-napad-rf-na-ukrayinu-dvi-lanky-odnogo-lancyuga/?fbclid=IwAR0iTJR7uShtpV8a-4Ojd0Vi0-dvBEt75uoYrWzEgGvP1g8zYGbxrnLIE>>, [1981-11-16].

mografei apskaičiavo, kad 1932–1934 m. tiesioginiai nuostoliai dėl bado sukkelto itin didelio mirštamumo siekė 3,94 mln. žmonių, o kartu su tais metais negimusiais vaikais – 4,5 mln.⁴³

2021 m. rudenį Nacionalinis Holodomoro ir genocido muziejus išleido kriminalistinių statistinių ir kriminalistinių ekspertizių knygą, kurioje nustatė, kad Holodomoro aukų skaičius yra 10,5 mln., iš jų 9,1 mln. Ukrainos SSR⁴⁴. 2021 m. gruodžio 1 d. grupė istorikų ir visuomenės veikėjų atviru laišku kreipėsi į Ukrainos vadovus, kaltindami muziejaus direktorę Olesią Stasiuk ir vieną iš knygos autorių, Ukrainos saugumo tarnybos generolą Mykolą Herasimenką, daugybe falsifikacijų ir „pradėjus diskreditavimo ir faktinio šmeižto kampaniją“ prieš mokslininkus, kurie nepritaria 10,5 mln. aukų skaičiui⁴⁵. Aukų skaičiaus padidinimas rodo, kad ukrainiečių pasipriešinimas Kremliaus veiksams yra mažesnis, nei buvo iš tikrųjų, arba net visiškai juos ignoruoja.

Ukrainos valdžios institucijos nėra apibrėžusios savo pozicijos dėl Holodomoro aukų skaičiaus. Ukrainos kultūros ir informacinės politikos ministerija bei UINM pritarė atviro laiško autoriams. Dėl to Olesya Stasiuk buvo atleista iš muziejaus direktorės pareigų ir teisme bando susigrąžinti pareigas. Vėliau jos disertacijoje buvo rasta plagiato požymių⁴⁶. Tačiau Ukrainos užsienio reikalų ministerija į šią situaciją nereagavo. Kai kurios ambasados ir konsulatai užsienyje parodė dokumentinį filmą „10,5“, paremtą kriminalistiniais statistiniais ir teismo medicinos kriminalistiniais tyrimais.

Ukrainos diskurse karo metu Rusija užėmė komunistų vietą kaip Holodomoro kaltininkė ir organizatorė. Genocido priežastys glūdi artimoje kaimynystėje su Maskva. Visų ryšių su Rusija, įskaitant kultūrinius ir istorinius ryšius, nutraukimas yra apsauga nuo naujo genocido. Pasak G. Efimenko, „Holodomoras, kaip genocidas, buvo ne tik ir net ne tiek komunistinio režimo, kiek komunistinės Rusijos nusikaltimas, ir šiame apibrėžime pagrindinis daiktavardis yra „Rusija“, o ne būdvardis „komunistinė“⁴⁷.

Per karą Ukrainos valdžia nusprendė Kyjive užbaigti Holodomoro muziejaus statybą. Kaip paaiškino Ukrainos kultūros ir strateginių komunikacijų ministras Mykola Točickis,

⁴³ Omelian Rudnytskyi, Nataliia Levchuk, Oleh Wolowyna, Pavlo Shevchuk, Alla Kovbasiuk, „Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933“, in: *Canadian Studies in Population*, 2015, No. 42 (1–2), pp. 53–80.

⁴⁴ *Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань*, Упоряд: О. Петришин, М. Герасименко, О. Стасюк. Київ: Marko Melnyk Publishers, 2021.

⁴⁵ „Відкритий лист науковців та громадськості щодо фальсифікацій у сфері дослідження та поширення інформації про Голодомор–геноцид Українського народу“, in: *Історична Правда*, 1-12-2021, <<https://www.istpravda.com.ua/columns/2021/12/1/160581/>>, [2023-11-16]; Олександр Гладун, Наталія Левчук, Олег Воловина, „Ще раз про кількість втрат унаслідок Голодомору: експертна оцінка“, in: *Український історичний журнал*, 2023, № 5, с. 93–118.

⁴⁶ Геннадій Єфіменко, „Казус Стасюк: майстер-клас з дискредитації історичної науки та тематики Голодомору в Україні“, in: *Ділова столиця*, 18-02-2022, <<https://www.dsnews.ua/ukr/blog/kazus-stasyuk-mayster-klas-z-diskreditacii-istorichnoji-nauki-ta-tematiki-golodomoru-v-ukrajini-18022022-451784>>, [2023-11-16].

⁴⁷ Антон Печерський, *op. cit.*

„Nacionalinis Holodomoro muziejus yra ne tik XX a. genocido istorinės atminties išsaugojimo klausimas, bet ir tiesiogiai susijęs su kova, kurią Ukrainos žmonės šiandien kovoja už savo egzistenciją. Juk šis šalies agresorės sukeltas užkariavimo karas yra tiesioginė amžinos ir nekintančios Rusijos imperinės politikos, kuria siekiama sunaikinti viską, kas ukrainietiška, tąsa“⁴⁸.

Tarptautinis 1932–1933 m. Holodomoro pripažinimas genocidu

Svarbi Ukrainos valstybinės politikos dalis buvo tai, kad kitos valstybės pripažino Holodomorą genocidu. Holodomoro pripažinimą genocidu tarptautiniu lygmeniu labai paspartino plataus masto Rusijos invazija, kurios metu Rusijos valdžia atvirai deklaravo ketinimus sunaikinti ukrainiečius kaip tautą. Šis faktas parodė istorinį Rusijos nusikaltimų tęstinumą nuo Holodomoro iki žudynių Bučioje ir Irpinėje.

2022 m. lapkričio 16 d. Ukrainos Aukščiausioji Rada paragino pasaulio parlamentus pripažinti Holodomorą ukrainiečių tautos genocidu. Jei iki 2022 m. genocidu jį pripažino tik 15 Jungtinių Tautų valstybių narių ir Vatikanas, tai po nusikaltimų Bučioje Holodomorą pripažino 17 valstybių, įskaitant Vokietiją ir Didžiąją Britaniją, kurios anksčiau atmetė aktus, pripažįstančius 1932–1933 m. vykdytą ukrainiečių tautos genocidą. Be to, Holodomorą genocidu pripažino kelios tarptautinės organizacijos, įskaitant Europos Parlamentą ir Europos Tarybos Parlamentinę Asamblėją (žr. 1 lentelę). Kai kurios šalys Holodomorą pasmerkė kaip nusikaltimą žmoniškumui.

1 lentelė. 1932–1933 m. Holodomoro pripažinimas genocidu tarptautiniu mastu⁴⁹

	Data	Šalis
1	1993-10-20	Estija
2	1993-10-28	Australija
3	2003-06-20	Kanada
4	2003-11-26	Vengrija
5	2004-02-04	Vatikanas
6	2005-11-24	Lietuva
7	2005-12-20	Gruzija
8	2006-03-16–04-12	Lenkija
9	2007-06-19	Peru
10	2007-10-25	Paragvajus

⁴⁸ „Микола Точицький зустрівся з представниками Світового конгресу українців“, in: Кабінет Міністрів України, 09-09-2024, <<https://www.kmu.gov.ua/news/mykola-tochytskyi-zustrivsia-z-predstavnykamy-svitovoho-konhresu-ukraintsiv>>, [2024-09-15].

⁴⁹ Compiled by: „Визнання Голодомору актом геноциду в світі“, in: Національний музей Голодомору-геноциду, <<https://holodomormuseum.org.ua/vyznannia-v-sviti-holodomoru-aktom-henotsydu/>>, [2023-11-16].

	Data	Šalis
11	2007-10-30	Ekvadoras
12	2007-12-21	Kolumbija
13	2008-02-19	Meksika
14	2008-03-13	Latvija
15	2017-03-03	Portugalija
16	2018-10-04-12-11	JAV
17	2022-04-06	Čekija
18	2022-04-26	Brazilija
19	2022-11-24	Moldova
20	2022-11-24	Airija
21	2022-11-30	Vokietija
	2022-12-15	Europos Parlamentas
22	2022-12-21	Čilė
23	2023-02-01	Bulgarija
24	2023-03-10	Belgija
25	2023-03-23	Islandija
26	2023-03-28	Prancūzija
27	2023-05-23	Slovėnija
28	2023-05-25	Jungtinė Karalystė
29	2023-06-13	Liuksemburgas
30	2023-06-20	Slovakija
31	2023-06-28	Kroatija
32	2023-07-07	Nyderlandai
33	2023-07-26	Italija
	2023-10-12	Europos Tarybos Parlamentinė Asamblėja

Išvados

Holodomoras kaip ukrainiečių tautos genocidas buvo pripažįstamas palaipsniui, tačiau šiandien tam pritaria dauguma Ukrainos gyventojų. Susiformavo Holodomoro aukų atminimo įamžinimo praktika, kurioje gausu krikščioniškų ir liaudies simbolių (kryžiai, žvakės, kviečių varpos, putino kekės).

Holodomoras visada buvo politizuota tema, kurią Ukrainos politikai naudojo tarpusavio kovoje ir konfrontacijoje su Rusija. Holodomoro atminties politika siekiama nutraukti ryšius su Rusija. Vykstant Ukrainos atminties politikos karui, komunistinio totalitarinio režimo nusikaltimas buvo transformuotas į Rusijos kaltę. Holodomoro aukos diskursą keičia pasipriešinimo diskursas.

Ukrainos valdžios institucijos įrodo, kad Rusija nuo pat Holodomoro laikų vykdė ukrainiečių tautos naikinimo politiką, o šiuolaikinės Bučos, Irpinės, Mariupolio tragedijos yra Rusijos (SSRS) genocidinės imperinės politikos tęsinys. Holodomoro pripažinimas užsienio valstybių vykdomu ukrainiečių tautos genocidu išlieka viena svarbiausių Ukrainos užsienio politikos kryptių. Po nusikaltimų Bučioje Holodomorą genocidu pripažino 17 valstybių.

Literatūra

1. „Address of the President of Ukraine on the occasion of the Day of Remembrance of the Victims of the Holodomors”, in: *President of Ukraine*, 25-11-2023, <<https://www.president.gov.ua/en/news/zvernennya-prezidenta-ukrayini-z-nagodi-dnya-pamyati-zhertv-87249>>, [2023-11-26].
2. Bernhard Michael, Kubik Jan, *The Politics and Culture of Memory Regimes: A Comparative Analysis*, *Twenty Years After Communism*, ed. by M. Bernhard J. Kubik, New York: Oxford University Press, 2014, pp. 261–295.
3. Hechter Michael, „Internal Colonialism, Alien Rule, and Famine in Ireland and Ukraine”, in: *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 2021, Vol. VIII, No. 1, pp. 145–157.
4. Kasianov Georgiy, „Holodomor and the Holocaust in Ukraine as Cultural Memory: Comparison, Competition, Interaction”, in: *Journal of Genocide Research*, 2022, Vol. 24, No. 2, pp. 216–227.
5. Klid Bohdan, „Empire-Building, Imperial Policies, and Famine in Occupied Territories and Colonies”, in: *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 2021, Vol. VIII, No. 1, p. 11–32.
6. Kudela-Świątek Wiktoria, *Eternal Memory: Monuments and Memorials of the Holodomor*, Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2021.
7. Naimark Norman, *Stalin's Genocides*, Princeton University Press, 2010.
8. „Never again should hunger be used as a weapon – address of President Volodymyr Zelenskyy”, in: *President of Ukraine*, 26-11-2022, <<https://www.president.gov.ua/en/news/nikoli-bilshe-golod-ne-maye-vikorisuvatis-yak-zbroya-zver-79469>>, [2023-11-16].
9. „Opening address of President of Ukraine at the inaugural International Summit on Food Security under Grain from Ukraine humanitarian program”, in: *President of Ukraine*, 26-11-2022, <<https://www.president.gov.ua/en/news/vistup-prezidenta-ukrayini-na-mizhnarodnomu-ustanovcho-mu-sam-79449>>, [2023-11-16].
10. Renan Ernest, „What is a Nation?”, text of a conference delivered at the Sorbonne on March 11th, 1882, translated by Ethan Rundell, in: Renan Ernest, *Qu'est-ce qu'une nation?*, Paris: Presses-Pocket, 1992, <http://ucparis.fr/files/9313/6549/9943/What_is_a_Nation.pdf>, [2023-11-25].
11. Rudnytskyi Omelian, Levchuk Nataliia, Wolowyna Oleh, Shevchuk Pavlo, Kovbasiuk Alla, „Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933”, in: *Canadian Studies in Population*, 2015, No. 42 (1–2), pp. 53–80.
12. Sabbagh Dan, „War crimes dossier to accuse Russia of deliberately causing starvation in Ukraine”, in: *The Guardian*, 24-09-2023, <<https://www.theguardian.com/world/2023/sep/24/war-crimes-dossier-to-accuse-russia-of-deliberately-causing-starvation-in-ukraine>>, [2023-11-28].
13. Snyder Timothy, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*, London, Vintage, 2011.
14. Stryjek Tomasz, Sklokin Volodymyr, „Wprowadzenie. Kultury historyczne. O niepowodzeniu pojednania historycznego z nowej perspektywy”, in: *Kultury historyczne Polski i Ukrainy: O źródłach nieporozumień pomiędzy sąsiadami*, pod. red. T. Stryjeka i V. Sklokina, Warszawa: Scholar, s. 7–50.
15. Törnquist-Plewa Barbara, „Eastern and Central Europe as a Region of Memory. Some Common Traits”, in: *Constructions and Instrumentalization of the Past. A Comparative Study on Memory Management in the Region*, ed. by N. Mörner, Stockholm: Södertörn University, 2020, pp. 15–22.
16. „Volodymyr Zelenskyy at the second international summit Grain from Ukraine: Never again should hunger become a weapon against the freedom of people”, in: *President of Ukraine*, 25-11-2023, <<https://www.president.gov.ua/en/news/volodimir-zelenskij-na-drugomu-mizhnarodnomu-samiti-grain-uk-87265>>, [2023-11-26].

17. Yaremovich Anthony, „Collectivization Through Famine: 45th Anniversary of Anti-Ukrainian Holocaust“, in: *Ukrainian Quarterly* (New York), Winter 1978, Vol. 34, No. 4, pp. 349–362.
18. Yermak Andriy, „In Ukraine, Russia is trying to freeze us into submission or death. It will fail“, in: *The Guardian*, 1-12-2022, <<https://www.theguardian.com/commentisfree/2022/dec/01/ukraine-russia-freeze-power-starvation-holodomor-terror>>, [2023-11-28].
19. „В аннексированном Мариуполе демонтировали мемориал «Жертвам Голодомора»“, in: *Медуза*, 19-10-2022, <<https://meduza.io/news/2022/10/19/v-anneksirovannom-mariupole-demon tirovali-memorial-zhertvam-golodomora>>, [2023-11-16]. [„V aneksirovanom Mariupole demon tirovali memorial „Žertvam Golodomora“, in: *Meduza*].
20. Зеденеев Дмитро, Будков Дмитро, *Заручниця глобального протистояння. Трагедія великого голоду 1932–1933 років в Україні у контексті “холодної війни” 1945–1991 років*, Kyiv: Dora-do-Druk, 2013 [Vedeneev Dmitro, Budkov Dmitro, *Zarúčnica globalnoho protistojania. Tragedija velikovo golodu 1932–1933 rokov v Ukraini u konteksti „chłodnojoj vijni” 1945–1991 rokov*].
21. „Визнання Голодомору актом геноциду в світі“, in: *Національний музей Голодомору-геноциду*, <<https://holodomormuseum.org.ua/vyznannia-v-sviti-holodomoru-aktom-henotsydu/>>, [2023-11-16] [„Viznannia Golodomoru aktom genocidu v sviti“, in: *Nacionalnij muzej Golodomoru-genocidu*].
22. „Відкритий лист науковців та громадськості щодо фальсифікацій у сфері дослідження та поширення інформації про Голодомор–геноцид Українського народу“, in: *Історична Правда*, 1-12-2021, <<https://www.istpravda.com.ua/columns/2021/12/1/160581/>>, [2023-11-16] [„Vidkritij list naukovciv ta gromadskosti ščodo falcifikacij u sferi doslidžennia ta poširennia informacii pro Golodomor–genocid Ukrainskovo narodu“, in: *Istorična Pravda*].
23. *Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань*, Упоряд: О. Петришин, М. Герасименко, О. Стасюк. Kyiv: Marko Melnyk Publishers, 2021 [Genocid ukrainciv 1932–1933 za materialami dosudovich rozsliduvan, Uporiad: M. Gerasimenko, O Stasiuk].
24. Гладун Олександр, Левчук Наталія, Воловина Олег, „Ще раз про кількість втрат унаслідок Голодомору: експертна оцінка“, in: *Український історичний журнал*, 2023, № 5, с. 93–118 [Gladyn Oleksandr, Levčuk Natalija, Volovina Oleg, „Šče raz pro kilkist vtrat unaslidok Golodomoru: ekspertna ocinka“, in: *Ukrainskij istoričnij žurnal*].
25. Грицак Ярослав, *Подолати минуле. Глобальна історія України*, Kyiv: Portal, 2022. [Gricak Jaroslav, *Podolati minule. Globalna istorija Ukraini*].
26. Громенко Сергей, „Голодомор и Крым: стертая память о трагедии“, in: *Крым. Реалии*, 28-11-2018, <<https://ru.krymr.com/a/golodomor-i-krym-stertaya-pamyat-o-tragedii/29624569.html>>, [2023-11-20] [Gromenko Sergej, „Golodomor i Krym: stertaja pamiat o tragediji“, in: *Krym. Realiji*].
27. „Динаміка ставлення до Голодомору 1932–33 рр.“, in: *Соціологічна група «Рейтинг»*, November 2023, <https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_holodomor_112023_0001.pdf>, [2023-11-28]. [„Dinamika stavlenia do Golodomoru 1932–33 rr.“, in: *Sociologična grupa „Reiting”*].
28. Єфіменко Геннадій, „Казус Стасюк: майстер-клас з дискредитації історичної науки та тематики Голодомору в Україні“, in: *Ділова столиця*, 18-02-2022, <<https://www.dsnews.ua/ukr/blog/kazus-stasyuk-majster-klas-z-diskreditaciji-istorichnoji-nauki-ta-tematiki-golodomoru-v-ukrajini-18022022-451784>>, [2023-11-16] [Efimenko Genadiji, „Kazus Stasiuk: majster-klas z diskreditaciji istoričnoj nauki ta tematiki Golodomoru v Ukraini“, in: *Dilova stolicia*].
29. „Заява Верховної Ради України у зв’язку з 90-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні“, in: *Верховна Рада України*, 22-11-2023, <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3488-IX#Text>>, [2023-11-25] [„Zajava Verchovnoj radi Ukraini u zviazku z 90-mi rokovinami Golodomoru 1932–1933 rokov v Ukraini“, in: *Verchovnaja rada Ukraini*].

30. Заявление Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации «Памяти жертв голода 30-х годов на территории СССР», in: *Государственная Дума Российской Федерации*, 02-04-2008, <<https://duma.consultant.ru/page.aspx?955838>>, [2023-11-30]. [Zajavlenije Gosudarstvennoj Duma Federalnovo Sobranija Rosijskoj Federaciji: „Pamiatii žertv goloda 30-ch godov na teritoriji SSSR“, in: *Gosudarstvenaja Duma Rosiskoj Federacii*].
31. Касьянов Георгий, *Danse macabre. Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті–початок 2000-х)*, Kyiv: Nash chas, 2010 [Kasjanov Georgij, *Danse makabre. Golod 1932–1933 rokov u politici, masovij svidomosti ta istoriografiji (1980-ti-počatok 2000-x)*].
32. Козлов Владимир, „Общая трагедия народов СССР“, in: *Голод в СССР. 1929–1934*, т. 1, книга 2, Москва: Издательство МФД, 2011, с. 5–9 [Kozlov Vladimir, „Obščaja tragedija narodov SSSR“, in: *Golod v SSSR 1929–1934*].
33. Кравчук Леонід, *Маємо те, що маємо: спогади і роздуми*, Kyiv: Stolittya, 2002. [Kravčuk Leonid, *Maemo te, ščo masmo: spogadi i razdumi*].
34. Кульчицкий Станіслав, *Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид. Труднощі усвідомлення*, Kyiv: Nash chas, 2007 [Kulčickij Stanislav, *Golodomor 1932–1933 rr. jak genocid. Trudnošči usvidomlenia*].
35. Кульчицкий Станіслав, „До історії першої радянської публікації про голод 1932–1933 рр. (січень 1988 р.)“, in: *Український історичний журнал*, 2023, № 5, с. 83–92. [Kulčinskij Stanislav, „Do istorii peršoi radianskoj publikacii pro golod 1932–1933 rr. (sičen 1988)“, in: *Ukrainskij istoričnij žurnal*].
36. „Ликвидируем последствия искажений нашей истории: в Ивановском округе снесли памятники жертвам голодомора“, in: *ZOV Херсон*, 23-11-2023, <<https://kherson-news.ru/society/2023/11/23/233121.html>>, [2023-11-29] [„Likvidiruem posledstviya iskaženij našej istorii: v Ivanovskom okruge snesli pamiatniki žertvam golodomora“, in: *ZOV Cherson*].
37. Мейс Джеймс, „Ваші мертві вибрали мене... Спадщина голодомору: Україна як постгеноцидне суспільство“, in: *День*, 12-02-2003, <<https://day.kyiv.ua/article/panorama-dnya/vashi-mertvi-vybraly-mene>>, [2023-11-16] [Meis Džeims, „Vaši mertvi vibrali mene... Spadščina godlodomoru: Ukraina jak postgenocidne suspilstvo“, in: *Den*].
38. Мейс Джеймс Е., „Автобіографія. Факти і цінності: особистий інтелектуальний пошук“, in: *День і вічність Джеймса Мейса*, за заг. ред. Л. Івшиної, Kyiv: Ukrajinska pres-grupa, 2005 [Meis Džeims, „Avtobiografija. Fakti I cinosti: osobostij intelektualnij pošuk“, in: *Den i vičnist Džeimsa Mejsa*, za zag. red. L. Ivšinoj].
39. „Микола Тоцицький зустрівся з представниками Світового конгресу українців“, in: *Кабінет Міністрів України*, 09-09-2024, <https://www.kmu.gov.ua/news/mykola-tochytyskiy-zustrivsiaz-predstavnykamy-svitovoho-konhresu-ukraintsiv>, [2024-09-24] [„Mikola Točickij зустрівся з представниками Svitovo kongresu ukrainciv“, in: *Kabinet Ministriv Ukraini*].
40. „Не надо смешивать память и политику“, in: *Крымская правда*, 25 November 2006 [Ne nado smešivat pamiat i politiku“, in: *Krymaskaja pravda*].
41. „О голоде 1932–1933 годов на Украине и публикации связанных с ним архивных материалов: постановление ЦК Компартии Украины“, in: *Правда Украины*, 7 February 1990 [„O golode 1932–1933 godov na Ukraine i publikacii svjazanyh s nim archivnyh materialov: postanovlenije SK Kompartii Ukrainy“, in: *Pravda Ukrainy*].
42. Печерський Антон, Єфіменко Геннадій, „Голодомор 1932–1933 років і сучасний напад рф на Україну – дві ланки одного ланцюга“, in: *АрміяInform*, 25-11-2023, <<https://armyinform.com.ua/2023/11/25/golodomor-1932-1933-rokiv-i-suchasnyj-napad-rf-na-ukrayinu-dvi-lanky-odnogo-lancyuga/?fbclid=IwAR0iTJR7uShtpV8a4Ojd0Vi0-dvBEnudd75uoYrWzEgGvP1g8->

- zYGbxrnLIE>, [1981-11-16] [Pečerskij Anton, Efimenko Genadij, „Golodomor 1932–1933 rokiv i sučasnij napad rf na Ukrainu – dvi lanki odnovo lanciuga“, in: *ArmijaInform*].
43. „Разъяснения по Голодомору“, in: *Интерфакс*, 14-11-2008, <<https://www.interfax.ru/russia/45578>>, [2023-11-16]. [„Razjasnenija po golodomoru“, in: *Interfaks*].
44. Снайдер Тімоті, „Росія використовує голод як зброю“, in: *Історична Правда*, 21-11-2023, <<https://www.istpravda.com.ua/columns/2023/11/21/163373/>>, [2023-11-29] [Snajder Timoti, „Rosija vikoristovue golod jak zbroju“, in: *Istorična Pravda*].
45. Солдатенко Валерій, „Трагедія тридцять третього: нотатки на історіографічному зрізі“, in: *Національна та історична пам'ять*, 2012, т. 3, с. 3–92 [Soldatenko Valerij, „Tragedija tridciat tretjovo: notatki na istoriografіchnomu zrizi“, in: *Nacionlna ta іstorična pamiat*].
46. „У близько половини українців зріс інтерес до історії після повномасштабного вторгнення – соціопитування“, in: *Український інститут національної пам'яті*, 23-11-2023, <<https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/u-blyzko-polovyny-ukrayinciv-zris-interes-do-istoriyi-pislya-povnomasshtabnogo-vtorgnennya-socopytuvannya>>, [2024-09-12] [„U blizko polovini ukrainciv zriz interes do istorii pislia povnomaštabnovu vtorgnenia – socopituvania“, in: *Ukrainskij institut nacionalnoj pamiatі*].
47. Щербицький Володимир, „Під прапором Великого Жовтня, курсом перебудови: Доповідь на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю встановлення Радянської влади на Україні“, in: *Радянська Україна*, 26 December 1987 [Ščerbickij Volodimir, „Pid praporom Velikovo Žovtnia, kursom perebudovi: Dopovid na uročistomu zasidani, prіsviačenomu 70-riččiu vstnovlenia Radianskoj vladi na Ukraini“, in: *Radianska Ukraina*].
48. Ющенко Віктор, „Розмови із Путіним про українську ідентичність, Голодомор та взаємне примирення“, in: *Історична Правда*, 21-11-2013, <<https://www.istpravda.com.ua/columns/2013/11/21/139795/>>, [2023-11-16] [Juščenko Viktor, „Razmovi iz Putinim pro ukrainську іdentičnist, Golodomor ta vzaemne primirenia“, in: *Istorična Pravda*].
49. XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня –1 июля 1988 г.: Стенографический отчет, т. 2, Москва: Политиздат, 1988 [XIX Vsesojuznaja konferencija Komunističeskoj partii Soveskovo Sojuza, 28 іjunia–1 іjulia 1988 g.: Stenografičeskij otčet].

Yurii Latysh

The Holodomor of 1932–1933 in Memory Politics during the Russo–Ukrainian War

Summary

In the Ukraine's politics of memory, the Holodomor of 1932–1933 takes a key place as the genocide of the Ukrainian people, which aimed to prevent the formation of the Ukrainian nation and the separation of Ukraine from the USSR. During the Russo–Ukrainian War, the emphasis of mnemonic politics was shifted from the victimhood of Ukrainians to their resistance, which prevented the Kremlin from implementing its plans. Ukrainian historians criticised the unreasonable overestimation of the number of Holodomor victims to 10.5 million people, contrary to studies by demographers who estimated the direct losses from famine-induced supermortality in 1932–1934 at 3.94 million, and 4.5 million together with children not born in those years. Instead of the crimes of the communist totalitarian regime, Russian guilt became the key concept in the description of the Holodomor. Putin's policy of weaponising food, tragedies of Bucha, Irpin and Mariupol are considered as a continuation of the genocidal imperial policy of Russia/the USSR. The Holodomor memory politics is aimed at breaking any ties with Russia.

Keywords: famine, genocide, full-scale Russian invasion of Ukraine, politics of history, commemorative practices.

Genocido aspektai Rusijos ir Ukrainos kare: kėsinimasis į Ukrainos žmones ir kultūros paveldą

Dr. Hana Baženova

Istorijos mokslų daktarė

Vidurio Europos instituto vyresnioji analitikė

Liublino Marijos Kiuri-Sklodovskos universiteto

Tarptautinės atminties tyrimų laboratorijos docentė

✉ bagenovaa@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1724-7213

Pradėdama plataus masto agresiją prieš Ukrainą, Rusijos Federacija pažeidė Jungtinių Tautų Chartijos 2 straipsnio 4 dalyje įtvirtintą draudimą „naudoti jėgą prieš bet kurios valstybės teritorinį vientisumą ar politinę nepriklausomybę“. Nuo 2022 m. vasario 24 d. Ukrainoje vykdomi Rusijos ginkluotųjų pajėgų nusikaltimai yra patys sunkiausi tarptautinio masto nusikaltimai, tą patvirtina ir Tarptautinio baudžiamojo teismo išduotas arešto orderis Rusijos prezidentui Vladimirui Putinui ir prezidentui pavaldžiai vaiko teisių įgaliotinei Marijai Aleksejevnei Lvovai-Belovai dėl konkrečių veikų, kurias šis teismas priskiria karo nusikaltimams. Siekiant šias veikas pripažinti genocido nusikaltimu, būtina įrodyti kaltinamojo ketinimą visiškai ar iš dalies sunaikinti nacionalinę, etninę, rasinę ar religinę grupę.

Šiame straipsnyje nagrinėjami karo nusikaltimai, kuriuos Rusijos ginkluotosios pajėgos įvykdė prieš civilius Ukrainos gyventojus per Rusijos ir Ukrainos karą, ir nustatomi šių veikų ketinant vykdyti genocidą požymiai. Jame analizuojami aiškūs genocido veiksmai, įskaitant žudymus, sunkių kūno ar psichinių sužalojimų padarymą, priverstinį ukrainiečių vaikų perkėlimą į Rusiją ir okupuotas teritorijas bei sąmoningą gyvenimo sąlygų, nukreiptų į ukrainiečių kaip tautos fizinį sunaikinimą, sudarymą. Be to, straipsnyje kruopščiai nagrinėjami išpuoliai prieš šalies kultūros paveldo objektus, kurie, nelygu aplinkybės, gali būti kvalifikuojami kaip karo nusikaltimai (kai, be kita ko, jų negalima pateisinti karo būtinybe ir yra pažeidžiamas karinių ir civilių taikinių atskyrimo principas), nusikaltimai žmoniškumui (kai jie yra sistemingi) arba genocidas (kai jis yra tapatybės naikinimo politikos dalis).

Autorė įrodo, kad Rusijos agresija prieš Ukrainą ne tik kelia grėsmę šalies teritoriniam vientisumui ir valstybės suverenitetui, bet ir siekia bent iš dalies sunaikinti ukrainiečių tautą, jos tapatybę ir kultūrinį paveldą. Rusijos ir Ukrainos konfliktas turi genocido požymių, kurie pripažįstami tarptautinėje teisėje pagal 1948 m. Genocido konvenciją. Šie požymiai pasireiškia bandymu vykdyti genocidą, tiesioginiu ir viešu genocido kurstymu bei genocido vykdymu tam tikrose teritorijose, konkrečiai Buchoje ir Mariupolyje.

Bus sudėtinga pagrįsti ir įrodyti šio nusikaltimo vykdymą visoje Ukrainoje – šios pastangos gali užtrukti ne vienerius metus. Išimtis iš šio iššūkio – masinis beveik 4500 ukrainiečių našlaičių perkėlimas į Rusiją – nusikaltimas, palietęs visą šalį. Be to, kankinimų ir žudynių veiksmai, įvykdyti ankstyvuoju plataus masto įsiveržimo laikotarpiu (2022 m. vasario ir kovo mėn.) Kyjivo ir Černigovo regionuose, rodo tam tikrose vietovėse vykdyto genocido požymius. Vertinant turimus faktus per istorinę prizmę, Rusijos pajėgų veiksmuose Ukrainoje galima įžvelgti genocido požymių.

Reikšminiai žodžiai: Rusijos Federacija, Ukraina, Jungtinių Tautų konvencija dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį, Raphaelis Lemkinas, karas, žmonės, kultūros paveldas, genocidas.

Ižanga

2022 m. vasario 24 d. Rusijos Federacija pradėjo plataus masto karinę agresiją prieš Ukrainą. Rusijos kariuomenė smogė visoje šalyje, įžengdama į Žytomyro, Kyjivo, Černigovo, Sumų, Charkivo, Luhansko, Donecko, Zaporožės, Chersono ir Mikolajivo sričių teritorijas. Dėl invazijos smarkiai padaugėjo civilių gyventojų aukų, buvo sunaikinta daugybė civilių objektų, įskaitant gyvenamuosius namus, medicinos ir švietimo įstaigas, prekybos centrus, geležinkelio stotis, maisto produktų bei vaistų sandėlius ir t. t.¹ Netrukus po Rusijos pajėgų pasitraukimo iš šiaurinių šalies sričių ėmė rasti pranešimų apie daugybę nužudymų ir vietos civilių gyventojų individualias ar kolektyvines masines kapavietes. Nuo to laiko dažnai pasigirsta teiginiai, kad „Rusija yra teroristinė valstybė“ ir kad „Rusijos valstybė remia terorizmą“. Šiame kontekste svarbu prisiminti 2022 m. spalio 13 d. Europos Tarybos Parlamentinės Asamblėjos priimtą rezoliuciją, kurioje dabartinis Rusijos režimas paskelbtas teroristiniu². Jau 2022 m. lapkričio 23 d. Europos Parlamentas priėmė rezoliuciją, pagal kurią pripažino Rusiją „valstybe, remiančia terorizmą“ ir valstybe, „naudojančia teroristines priemones“³.

Agresoriaus veiklą Ukrainoje liudija taikoma klasikinė teroro taktika ne tik kovos veiksmų zonoje, bet ir visoje šalyje. Rusijos pajėgos naudoja sunkiąją artileriją prieš civilius gyventojus ir civilinę infrastruktūrą, pasitelkia civilius gyventojus kaip gyvuosius skydus, persekioja asmenis dėl jų politinių ar religinių įsitikinimų, žiauriai elgiasi su paimitais į nelaisvę Ukrainos kariais ir trukdo tarptautinių organizacijų veiklai, įskaitant trukdymą atvykti Jungtinių Tautų ir Raudonojo Kryžiaus humanitariniams konvojams. Taip pat aktyviai vykdoma propaganda ir daromas psichologinis spaudimas laikinai okupuotose teritorijose gyvenančiam ukrainiečių jaunimui. Be to, Rusija intensyviai naudoja internetą propagandos, verbavimo ir finansiniais tikslais⁴. Visa ši veikla, įskaitant „branduolinį terorizmą“, kelia sunaikinimo grėsmę visiems Ukrainos gyventojams ir ją tarptautinė bendruomenė jau galėtų kvalifikuoti kaip genocidą.

¹ United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, Ukraine, *Killings of Civilians: Summary Executions and Attacks on Individual Civilians in Kyiv, Chernihiv, and Sumy Regions in the Context of the Russian Federation's Armed Attack against Ukraine, 24 February–31 October 2022*, 7 December 2022, p. 6; United Nations in Ukraine, 7-12-2022, in: <<https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ukraine/2022/2022-12-07-OHCHR-Thematic-Report-Killings-EN.pdf>>, [2023-11-24].

² Council of Europe Parliamentary Assembly Resolution 2463 (2022) „Further escalation of the Russian Federation's aggression against Ukraine“, in: *Parliamentary Assembly*, <<https://pace.coe.int/en/files/31390/html>>, [2023-11-25].

³ European Parliament resolution of 23 November 2022 on recognising the Russian Federation as a state sponsor of terrorism (2022/2896 (RSP), in: *European Parliament*, <https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0405_EN.docx>, [2023-11-25].

⁴ Оксана Епель, Олександр Скрипнюк, „«Спецоперація» як злочин“, in: *Закон і Бізнес*, 13-09-2022, <https://zib.com.ua/ua/152930-deystviya_rossii_podpadayut_pod_priznaki_mezhdunarodnogo_ter.html>, [2023-11-27].

Svarstymai, ar Rusijos pajėgų vykdomi žiaurumai Ukrainoje yra genocido nusikaltimas, sukėlė mokslines diskusijas⁵. Kai kurie jų dalyviai žiaurumus linkę vertinti per *jus ad bellum* ir *jus in bello* prizmę, todėl daro išvadą, kad įvykdyti veiksmai tėra atsitiktiniai smurto atvejai⁶. Kita mokslininkų grupė įvykius analizuoja per genocido prizmę, siedama juos su platesniu istoriniu, politiniu ir kultūriniu kontekstu, t. y. Rusijos vykdoma plataus masto agresija prieš Ukrainą⁷. Šis straipsnis palaiko pastarąją tyrimų kryptį, siekdamas išnagrinėti karo nusikaltimus, kuriuos Rusijos kariuomenė įvykdė prieš civilius Ukrainos gyventojus per plataus masto konfliktą, ir nustatyti ketinimo vykdyti genocidą požymius. Autorė analizuoja akivaizdžias genocido veikas, įskaitant žudymus, sunkių kūno ar psichinių sužalojimų padarymą, priverstinį ukrainiečių vaikų perkėlimą ir sąmoningą gyvenimo sąlygų, nukreiptų į fizinį ukrainiečių tautos sunaikinimą, sudarymą. Be to, straipsnyje nagrinėjamas sistemingas šalies kultūros paveldo naikinimas, kuris gali būti vertinamas kaip sąmoningo siekio bent iš dalies sunaikinti ukrainiečius kaip tautinę grupę, saugomą Jungtinių Tautų konvencijos dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį, įrodymas.

Genocido konvencija ir karas Ukrainoje

Tarptautinėje baudžiamojoje teisėje yra apibrėžiamos keturios pagrindinės tarptautinių nusikaltimų kategorijos: genocido nusikaltimas, nusikaltimai žmoniškumui, karo nusikaltimai ir agresijos nusikaltimai. Šie „pagrindiniai“ tarptautiniai nusikaltimai yra tokie sunkūs, kad jiems netaikomi jokie senaties terminai⁸. Terminą „genocidas“ pirmą kartą pavartojo lenkų kilmės teisininkas Raphaelis Lemkinas savo veikale *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress* (1944 m.). 1948 m. gruodžio 9 d. Jungtinių Tautų Generalinė Asamblėja priėmė Konvenciją dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį. 1954 m. Sovietų Sąjunga ratifikavo

⁵ See Douglas Irvin-Erikson, „Is Russia Committing Genocide?“, in: *Opinio Juris*, 21-04-2022, <<https://opinio-juris.org/2022/04/21/is-russia-committing-genocide-in-ukraine/>>, [27-11-2023]; Yulia Ioffe, „Forcibly Transferring Ukrainian Children to the Russian Federation: A Genocide?“, in: *Journal of Genocide Research*, 2023, DOI: 10.1080/14623528.2023.2228085; Martin Shaw, „Russia's Genocidal War in Ukraine: Radicalization and Social Destruction“, in: *Journal of Genocide Research*, 2023, DOI: 10.1080/14623528.2023.2185372; Tomasz Lachowski, Tomasz Stepniewski, *Russia's War on Ukraine: Geopolitics, International Law, and Genocide*, (ser. Prace IEŚ, 10/2023), Lublin: Instytut Europy Środkowej, 2023; Przemysław Pietrzak, Mariia Tkaczuk, „Czy można uznać działania Rosji podczas wojny na Ukrainie za ludobójstwo?“, in: *Instytut na Rzecz Kultury Prawnej Ordo Iuris*, 2022-06-22, <<https://ordoiuris.pl/wolnosc-obywatelskie/czy-mozna-uznac-dzialania-rosji-podczas-wojny-na-ukrainie-za-ludobojstwo>>, [2023-11-27]; ir t. t.

⁶ Žr., pvz., Noëlle Quénivet, „The Conflict in Ukraine and Genocide“, in: *Journal of International Peacekeeping*, 2022, No. 25 (2), pp. 141–154.

⁷ Žr., pvz., Denys Azarov [et al.], „Understanding Russia's Actions in Ukraine as the Crime of Genocide“, in: *Journal of International Criminal Justice*, May 2023, Vol. 21, Issue 2, pp. 233–264.

⁸ *Rome Statute of the International Criminal Court* [The Hague: International Criminal Court, 2011], p. 3, 15. Taip pat žr. Marcin Marcinko, „On legal classification of international crimes“, in: *Jagiellonian University in Kraków*, <https://en.uj.edu.pl/en_US/ju-research/-/journal_content/56_INSTANCE_2XezEHY2NT5h/81541894/150609631>, [2023-12-26].

šią konvenciją, o žlugus SSRS tiek Rusija, tiek Ukraina liko šios pirmosios žmogaus teisių sutarties šalimis. Pats Konvencijoje įtvirtintas genocido apibrėžimas yra pripažintas tarptautiniu mastu. Šis apibrėžimas naudojamas Tarptautinio baudžiamojo teismo (TBT) Romos statute, o vienas iš jo prokurorų, Karimas Khanas, tiria Rusijos nusikaltimus prieš Ukrainą.

Pagal Konvencijos 2 straipsnį genocidu laikoma toliau išvardyta veika, kuria „siekiama visiškai ar iš dalies sunaikinti kokią nors nacionalinę, etninę, rasinę ar religinę grupę, būtent“:

- a) tos grupės narių žudymas;
- b) rimtų fizinių ar psichikos sužalojimų padarymas tos grupės nariams;
- c) tyčinis sudarymas tai grupei tokių gyvenimo sąlygų, kuriomis apgalvotai siekiama fiziškai sunaikinti ją visą ar jos dalį;
- d) priemonių, kuriomis siekiama riboti tai grupei priklausančių žmonių gimstamumą, panaudojimas;
- e) prievartinis vienos tokios grupės vaikų perdavimas kitai.

Pagal šios tarptautinės sutarties 3 straipsnį baustina tokia veika, kaip: a) genocidas; b) susitarimas vykdyti genocidą; c) tiesioginis ir viešas kurstymas vykdyti genocidą; d) pasikėsinimas vykdyti genocidą; e) bendrininkavimas vykdant genocidą⁹. Taigi, siekiant įrodyti genocido veiką, būtina įrodyti ketinimą sunaikinti socialinę grupę fizine ir biologine, o ne tik kultūrine prasme. Kitaip tariant, nepakanka įrodyti tik žudynių (kurios yra karo nusikaltimai) ar infrastruktūros sunaikinimo (kurie taip pat gali būti laikomi karo nusikaltimais) faktą; svarbiausia yra nustatyti ketinimus, arba *dolus specialis*. Paprastai kaltinimai įvykdžius genocidą pareiškiama valstybei ir jos vadovams.

Timothy'io Snyder'io, garsaus amerikiečių istoriko, besidominčio Vidurio ir Rytų Europa, Sovietų Sąjunga ir Holokaustu, tvirtinimu, Rusija vienareikšmiškai vykdo penkių rūšių nusikaltimus, nurodytus Genocido konvencijoje. Tačiau unikalu yra tai, kad, žvelgiant iš istorinės perspektyvos, Rusija tiek viešuose pareiškimuose, tiek žiniasklaidoje aiškiai deklaruoja ketinimus vykdyti genocidą¹⁰.

Po 2022 m. vasario 24 d. terminas „genocidas“ Ukrainos teisėsaugos sluoksniuose buvo vartojamas retai, vietoj jo dažniau buvo vartojamas „agresijos“ terminas. Situacija pasikeitė Ukrainos pajėgoms išlaisvinus Kyjivo sritį iš Rusijos kariuomenės. Bučos, Irpinės,

⁹ Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 9 December 1948, in: *United Nations, Office on Genocide Prevention and the Responsibility to Protect*, <https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf>, [2023-12-26].

¹⁰ Timothy'io Snyder'io kalba panelinėje diskusijoje „Rusijos genocidas Ukrainoje“, žr. „Helsinki Commission Briefing on Russia's Genocide in Ukraine“, in: *Commission on Security and Cooperation in Europe*, U. S. Helsinki Commission, 2022-11-14, <<https://www.csce.gov/press-releases/helsinki-commission-briefing-on-russias-genocide-in-ukraine/>>, [2023-11-28].

Gostomelio miestuose ir sričių kaimuose buvo aptikta masinių civilių gyventojų, įskaitant vaikus, žudynių, kankinimų ir prievartavimo faktų¹¹. 2022 m. balandžio 14 d. Ukrainos parlamentas priėmė deklaraciją, kurioje Rusijos ginkluotųjų pajėgų ir jos politinės bei karinės vadovybės veiksmus Ukrainos teritorijoje per plataus masto invaziją pripažino ukrainiečių tautos genocidu¹². Dokumente konstatuojama, kad egzistuoja oficiali Rusijos Federacijos politika nepripažinti ukrainiečių tautos teisės į saviidentifikaciją, apsisprendimą, taigi ir teisės egzistuoti. Be to, deklaracijoje patvirtinama Rusijos šimtmečiais vykdomos „deukrainizacijos“ politikos kryptis, kuria siekiama „praryti“ ukrainiečių tautą iškraipant ir pasisavinant jos istoriją, mokslo, kultūros ir meno pasiekimus, taip pat iškreipiant ukrainiečių tautos tapatybės įvaizdį ir jos nepriklausomybės siekį¹³.

Svarbu pažymėti, kad dar 2022 m. kovo 23 d. Lenkijos Seimas priėmė rezoliuciją dėl Rusijos vykdomų karo nusikaltimų ir nusikaltimų žmoniškumui, genocido nusikaltimų, sisteminių žmogaus teisių pažeidimų ir kitų nusikalstamų tarptautinės teisės pažeidimų Ukrainoje. Be to, Seimas Rusijos prezidentą V. Putiną pavadino karo nusikaltėliu. 2022 m. balandžio 21 d. Estijos ir Latvijos parlamentai pripažino Rusijos veiksmus Ukrainoje genocidu. 2022 m. gegužės 10 d. Lietuvos Seimas vienbalsiai paskelbė Rusiją teroristine valstybe, pabrėždamas Kremliaus siekį sunaikinti ukrainiečių tautą ir kvalifikuodamas šiuos veiksmus kaip genocidą. Tuo pat metu Kanados parlamento Bendruomenių rūmai vienbalsiai pritarė rezoliucijai, kuria Rusijos veiksmai Ukrainoje pripažinti genocidu (balandžio 28 d.). Čekijos (gegužės 11 d.) ir Airijos (birželio 1 d.) Senatai priėmė panašias rezoliucijas, kuriose Rusijos kariuomenės nusikaltimai Ukrainoje pripažinti genocidu prieš ukrainiečių tautą.

Po 2022 m. spalio mėnesio, Rusijos karinėms pajėgoms pradėjus masinius išpuolius prieš šalies kritinę infrastruktūrą, „genocido“ terminas vis dažniau imtas vartoti kalbant apie įvykius Ukrainoje. Taikydamosi į energetikos sektorių, Rusijos vadovybė siekė sukurti sąlygas, kuriomis ukrainiečiai negalėtų išgyventi. Vėliau genocidui buvo priskirtas ir medicinos įstaigų¹⁴ naikinimas, evakuacijos koridorių blokavimas, vadovėlių laikinai okupuotose teritorijose naikinimas, švietimo programų keitimas, kultūros ir kultūros paveldo naikinimas.¹⁵

¹¹ Martin Shaw, „Russia's Genocidal War in Ukraine: Radicalization and Social Destruction“, in: *Journal of Genocide Research*, 2023, DOI: 10.1080/14623528.2023.2185372.

¹² Постанова Верховної Ради України від 14 квітня 2022 року № 2188-IX „Про Заяву Верховної Ради України 'Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні'“, in: *Верховна Рада України, Законодавство України*, <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-IX#Text>>, [2023-11-28].

¹³ *Ibid.*

¹⁴ Žr. Hanna Bazhenova, „System opieki zdrowotnej Ukrainy w warunkach wojny“, in: *Komentarze IEŚ*, 2/2023, nr 754, s. 1–3.

¹⁵ Pavyzdžiui, žr. Hanna Bazhenova, *Ukraina w ogniu: pozamilitarne wymiary wojny*, (ser. *Prace IEŚ*, 15/2022), Lublin: Instytut Europy Środkowej, 2022; eadem, *Ukraine on Fire: The Non-Military Dimensions of the War*, (ser. *Prace IEŚ*, 15/2022), Lublin: Instytut Europy Środkowej, 2022; eadem, „Niszczenie dziedzictwa kulturowego Ukrainy w czasie rosyjskiej agresji“, in: *Komentarze IEŚ*, 16/2024, nr 1040, s. 1–3.

Pirmasis oficialus dokumentas nuo plataus masto Rusijos invazijos pradžios, kuriame tarptautinė bendruomenė pavartojo genocido terminą vertindama Rusijos veiksmus, buvo 2023 m. balandžio 27 d. Europos Tarybos Parlamentinės Asamblėjos rezoliucija. Joje ukrainiečių vaikų deportacija ir priverstinis perkėlimas į Rusijos Federaciją buvo pripažintas genocidu¹⁶. Tai įvyko po to, kai kovo 17 d. Tarptautinis baudžiamasis teismas (TBT) paskelbė kaltinimus prezidentui V. Putinui ir prezidentui pavaldžiai vaiko teisių įgaliotinei M. Aleksejevnei Lvovai-Belovai įvykdžius karo nusikaltimus neteisėtai deportuojant ir perkeltiant vaikus iš Ukrainos į Rusiją¹⁷. 2023 m. gegužės 22 d. NATO Parlamentinė Asamblėja pripažino Rusijos nusikaltimus prieš Ukrainą genocidu, o teroristinį režimą Rusijos Federacijoje – „rašizmu“¹⁸.

Ketinio paieškos

Iš genocido požymių sunkiausia įrodyti ketinimą visiškai ar iš dalies sunaikinti Jungtinių Tautų konvencijos dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį saugomą nacionalinę grupę. Bendras Rusijos kariuomenės įvykdytų nusikaltimų kontekstas ir pobūdis rodo, kad nusikaltimai buvo vykdomi greta ilgalaikės kampanijos, kuria buvo siekiama dehumanizuoti ir demonizuoti ukrainiečių tautą¹⁹ ir kurios atstovai vadinti „naciais“, „ukrofašistais“ arba „ukronaciais“. 2022 m. vasario 24 d. paskelbęs apie „specialiąją karinę operaciją“, prezidentas V. Putinas pareiškė „sieksias demilitarizuoti ir denacifikuoti Ukrainą“²⁰. Pažymėtina, kad denacifikacijos supratimas grindžiamas kiek amorfišku stereotipinių formulių rinkiniu, plačiai naudojamu Rusijos žiniasklaidoje ir Rusijos politikų kalbose bei pareiškimuose²¹.

¹⁶ Council of Europe Parliamentary Assembly Resolution 2495 (2023) „Deportations and forcible transfers of Ukrainian children and other civilians to the Russian Federation or to temporarily occupied Ukrainian territories: create conditions for their safe return, stop these crimes and punish the perpetrators“, in: *Parliamentary Assembly*, <<https://pace.coe.int/en/files/31776/html>>, [2023-11-29].

¹⁷ „Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova“, in: *International Criminal Court*, 17-03-2023, <<https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and->>, [2023-11-29].

¹⁸ NATO Parliamentary Assembly Declaration 482 „United and Resolute in Support of Ukraine“, 22-05-2023, in: *NATO Parliamentary Assembly*, <<https://www.nato-pa.int/download-file?filename=/sites/default/files/2023-05/DECLARATION%20%20482%20-%20UKRAINE%20.pdf>>, [2023-11-29].

¹⁹ Žr. Azarov et al., *op cit.*; „New Lines Institute for Strategy and Policy, Raoul Wallenberg Centre for Human Rights, An Independent Legal Analysis of the Russian Federation's Breaches of the Genocide Convention in Ukraine and the Duty to Prevent“, May 2022, p. 16–18, in: <<https://newlinesinstitute.org/wp-content/uploads/English-Report-2.pdf>>, [2023-11-30]; *idem*, „The Russian Federation's Escalating Commission of Genocide in Ukraine“, in: *A Legal Analysis*, July 2023, pp. 22–25, <https://newlinesinstitute.org/wp-content/uploads/20230726-Genocide-Ukraine-Report-NISLAP_.pdf>, [2023-11-30].

²⁰ Vladimir Putin, „Address by the President of the Russian Federation“, in: *President of Russia*, 24-02-2022, <<http://en.kremlin.ru/events/president/news/67843>>, [2023-11-30].

²¹ Dėl išsamios šios temos analizės žr. Georgiy Kasianov, 'Denazification' and the Use of the Ukrainian Nationalist History Myth by Russia, in: *Russia's War in Ukraine: Implications for the Politics of History in Central and Eastern Europe*, edited by Hanna Bazhenova (ser. IES Policy Papers, 10/2023), Lublin: Instytut Europy Środkowej, 2023, pp. 15–29.

Išsamiausią „denacifikacijos“ tikslų interpretaciją galima rasti prieštaringai vertinamame Rusijos politikos technologo Timofejaus Sergejtsevo straipsnyje „Ką Rusija turėtų daryti su Ukraina?“, kurį paskelbė valstybinė naujienų agentūra „RIA Novosti“. Autoriaus nuomone, denacifikacija, kuri kartu yra ir šalies deukrainizacija, ir deeuropaizacija, turėtų apimti:

- a) Ukrainos ginkluotųjų pajėgų, „nacių batalionų“ ir teritorinės gynybos pajėgų, kurios visos, pasak T. Sergejtsevo, prisidėjo prie „rusų tautos genocido“, sunaikinimą;
- b) Ukrainos valdžios institucijų liustraciją, išvalant jas nuo „nacių“;
- c) visų organizacijų, „susijusių su nacizmo praktika“, likvidavimą ir uždraudimą;
- d) gyventojų perauklėjimą „ideologiškai slopinant“ nacistines nuostatas ir taikant griežtą cenzūrą²².

Be to, Rusijos valdžia neigia atskiros ukrainiečių tautos egzistavimą. Savo straipsnyje „Apie istorinę Rusijos ir Ukrainos vienybę“, tapusiame plataus masto Rusijos agresijos preliudija, V. Putinas teigė, kad ukrainiečiai niekada nebuvo atskira tauta²³. 2022 m. vasario 21 d., teisindamas „specialiąją karinę operaciją“, jis pareiškė, kad Ukraina „niekada neturėjo stabilų tikro valstybingumo tradicijų“ ir yra neatsiejama Rusijos „istorijos, kultūros ir dvasinės erdvės“ dalis. Be to, V. Putinas teigė, kad šiuolaikinę Ukrainą „visiškai sukūrė Rusija“, taip kvestionuodamas Ukrainos valstybingumo ir tapatybės teisėtumą²⁴.

Ketiniai vykdyti genocidą pasireiškia ne tik oficialiuose Rusijos politinės ir karinės vadovybės, diplomatų ar valstybinės žiniasklaidos komentatorių pasisakymuose. Juos galima įrodyti ir analizuojant Rusijos pajėgų veiksmus Ukrainos teritorijoje. Vykstantys karo veiksmai sukėlė didžiulę grėsmę Ukrainos kultūriniam ir istoriniam paveldui visoje šalies teritorijoje. Daugybės sakralinių pastatų, muziejų, memorialinių kompleksų, paminklų, istorinių ir kultūrinių objektų, teatrų ir bibliotekų bombardavimų žalos mastas yra toks, kokio šalis nebuvo patyrusi nuo Antrojo pasaulinio karo laikų. Be to, iš laikinai okupuotų teritorijų išvežami muziejų eksponatai, perkeliamos švietimo įstaigų ir privačių asmenų meno kolekcijos.

Ukrainos kultūros ir informacinės politikos ministerijos tvirtinimu, 2022 m. vasario 24 d.–2023 m. lapkričio 25 d. laikotarpiu buvo sunaikinti arba sugadinti 863 kultūros paveldo objektai²⁵, iš jų 119 nacionalinės svarbos objektų, 674 vietinės svarbos objektai ir 70

²² Тимофей Сергейцев, „Что Россия должна сделать с Украиной“, in: *РИА Новости*, 3-04-2022, <<https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>>, [2023-11-30].

²³ Владимир Путин, „Об историческом единстве русских и украинцев“, in: *Президент России*, 12-07-2021, <<http://kremlin.ru/events/president/news/66181>>, [2023-12-01].

²⁴ *Idem*, „Обращение Президента Российской Федерации“, in: *Президент России*, 21-02-2022, <<http://kremlin.ru/events/president/news/67828>>, [2023-12-01].

²⁵ UNESCO duomenimis, 2023 m. gruodžio 20 d. šis skaičius siekė 334, į kurį įėjo 125 maldos namai, 147 istorinės ir (arba) meninės vertės pastatai, 29 muziejai, 19 paminklai, 13 bibliotekų ir 1 archyvas. Žr. „Damaged cultural sites in Ukraine verified by UNESCO“, in: *UNESCO*, 12-22-2023, <<https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco>>, [2023-12-23].

naujai atrastų objektų²⁶. Be to, buvo sunaikinta arba apgadinta 1750 kultūros infrastruktūros objektų, įskaitant 864 bendruomenių centrus, 613 bibliotekų, 136 meno mokymo įstaigas, 106 muziejus ir galerijas, 31 teatrą, kino teatrą ir filharmoniją. Daugiausia nuostolių ir žalos kultūros infrastruktūrai patyrė Donecko, Charkivo, Chersono, Kyjivo, Mikolajivo, Luhansko ir Zaporožės srityse bei Kyjivo mieste²⁷. Tačiau dabartiniai skaičiavimai toli gražu nėra galutiniai, nes didžiosios dalies sugriovimų neįmanoma užfiksuoti. Tai ypač pasakytina apie visiškai sugriautus miestus ir miestelius, tokius kaip Volnovacha, Popasna ir Mariupolis, kuriuose ištisi istoriniai kvartalai buvo sulyginti su žeme arba kurie yra aktyvaus karo zonose ir okupuotose teritorijose²⁸. Nuo 2023 m. lapkričio pabaigos beveik visa Luhansko teritorija ir didelės Donecko, Zaporožės ir Chersono sričių dalys yra laikinai okupuotos. Rusijos vykdyto niokojimo mastas ir pobūdis rodo, kad tai yra sąmoningas masinis ukrainiečių tautos, jos tapatybės ir kultūros naikinimas.

Projekto „Religion on Fire“ komandos surinktais duomenimis, 2023 m. rugsėjo pabaigoje nugriautų ir apgadintų bažnyčių bei maldos namų skaičius išaugo iki daugiau kaip 500. Iš jų daugiau kaip 100 religinių objektų buvo arba sugriauti, arba smarkiai apgadinti ir nebėgi būti naudojami religinėms apeigoms. Tai reiškia, kad maždaug kas penkiasdešimta bažnyčia Ukrainoje buvo tam tikru mastu apgadinta nuo Rusijos plataus masto agresijos pradžios. Iš jų mažiausiai 283 apgadinti stačiatikių maldos namai, daugiau kaip 155 protestantų, 15 žydų, 12 katalikų ir 7 musulmonų pastatai. Be to, apšaudytos ir mažiausiai septynios religinės švietimo įstaigos²⁹. Šiuo atžvilgiu labiausiai nukentėjo rytiniai regionai.

Dėl nuolatinio apšaudymo smarkiai nukentėjo Charkivo ir Odesos istoriniai centrai ir daugelis šių miestų kultūros paveldo objektų. Visų pirma tai Charkivo nacionalinis akademinis Lysenkos vardo operos ir baleto teatras, įtrauktas į UNESCO pasaulio paveldo sąrašą, Charkivo dailės muziejus ir Odesos Kristaus Atsimainymo katedra. Be to, Sviatohirsko laura – viena iš trijų stačiatikių laurų (vienuolynų) Ukrainoje – smarkiai nukentėjo nuo daugkartinių bombardavimų, nes nuo pat karo pradžios atsidūrė aktyvaus konflikto zonoje.

²⁶ „Через російську агресію в Україні постраждали 863 пам'ятки культурної спадщини“, in: *Міністерство культури та інформаційної політики України*, 01-12-2023, <<https://mcip.gov.ua/news/chez-rosijsku-agresiyu-v-ukraini-postrazhdaly-863-pamyatky-kulturnoyi-spadshhyny/>>, [2023-12-05].

²⁷ „МКІП: Через російську агресію в Україні постраждали 1750 об'єктів культурної інфраструктури“, in: *Урядовий портал*, 1-12-2023, <<https://www.kmu.gov.ua/news/mkip-chez-rosiisku-ahresiiu-v-ukraini-postrazhdaly-1750-obiektiv-kulturnoi-infrastruktury>>, [2023-12-05].

²⁸ „МКІП: Через російську агресію в Україні постраждали 1750 об'єктів культурної інфраструктури“, in: *Урядовий портал*, 1-12-2023, <<https://www.kmu.gov.ua/news/mkip-chez-rosiisku-ahresiiu-v-ukraini-postrazhdaly-1750-obiektiv-kulturnoi-infrastruktury>>, [2023-12-05]. H. Bazhenova, *Ukraine on Fire...*, p. 65.

²⁹ „В Україні понад 500 релігійних споруд знищено або пошкоджено внаслідок російського вторгнення“, in: *Духовний фронт України*, 26-09-2023, <<https://df.news/2023/09/26/v-ukraini-ponad-500-relihijnykh-sporud-znyshcheno-abo-poshkodzheno-vnaslidok-rosijskoho-vtorhnennia/>>, [2023-11-23].

Dėl Rusijos agresijos sudegė Charkivo srities Skovorodynivkos kaime esantis Nacionalinis literatūrinis memorialinis muziejus, skirtas 1722 m. gimusiam didžiajam ukrainiečių filosofui Hryhoriui Skovorodai. Be to, Ivankive, netoli Kyjivo, buvo sudegintas Istorijos ir kraštotyros muziejus, kuriame buvo saugomi iškilios liaudies dailininkės ir Ukrainos *art naiif* (naiviojo meno) atstovės Marijos Prymachenko darbai. Laimei, didelė šių muziejų kolekcijų dalis buvo išgelbėta ir pervežta į saugesnes vietas. Tarp beveik visiškai sunaikintų pastatų buvo Donecko akademinis regioninis dramos teatras³⁰ ir Arkhipo Kuindzhio meno muziejus (abu įsikūrę Mariupolyje), Mariupolio kraštotyros muziejus, Ochtyrkos municipalinis kraštotyros muziejus (Sumų sritis), Černigovo antikvaro muziejus, Lisičansko daugiafunkcinė gimnazija – XIX a. pabaigos belgų architektūros paminklas (Luhansko sritis) ir kt. Didelę žalą patyrė ir Odesos nacionalinis vaizduojamojo meno muziejus bei Kyjivo nacionalinis Bohdano ir Varvaros Khanenko meno muziejus. Nukentėjo net vienintelis Ukrainos muziejus, skirtas rusų poetui Sergejui Jeseninui, nuo 2010 m. veikęs Charkivo mokykloje. Naikinamos ir archeologinės vietovės, kai kurios iš jų – dėl persikeliančios kariuomenės ir statomų įtvirtinimų³¹.

Nuo ketinimų prie veiksmų

Naikinti ukrainiečius kaip tautą buvo siekiama vykdant genocido veiką, apibrėžtą Konvencijoje dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį. Ši veika apima žudymą ir sunkių kūno ar psichinių sužalojimų padarymą, kuris apima ne tik kankinimus, prievartavimus ir seksualinį smurtą, netinkamą elgesį su sulaikytaisiais, bet ir lytinių organų žalojimą, taip pat tyčinį tokių gyvenimo sąlygų sudarymą, siekiant fiziškai sunaikinti visą ukrainiečių tautą ar jos dalį, pavyzdžiui, atimant galimybę gauti būtiniausių išgyvenimui reikalingus daiktus, blokuojant humanitarinius krovinius, trukdant civilių gyventojų evakuaciją, smarkiai gadinant ir naikinant svarbią infrastruktūrą, vykdant „urbicidą“ ir „ekocidą“; priverstinai perkelti ukrainiečių vaikus į Rusiją ar okupuotas teritorijas³².

Informaciją apie Rusijos nusikaltimus renka ir fiksuoja Ukrainos valstybinės institucijos, daugybė visuomeninių organizacijų, žiniasklaida ir tarptautinės organizacijos. Tačiau

³⁰ 2022 m. kovo 16 d. per Rusijos oro antskrydį prieš teatrą žuvo mažiausiai 300 teatre besislėpusių civilių. Žr. Amnesty International, „Children: The Attack on the Donetsk Regional Academic Drama Theatre in Mariupol, Ukraine, London: Amnesty International Ltd, 2022, p. 3.

³¹ „Збитки від руйнувань культурних та релігійних об'єктів під час війни складають понад \$15 млрд“, in: *Kyiv School of Economics*, 16-03-2023, <<https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zbitki-vid-ruynuvan-kulturnih-ta-religijnih-ob-yektiv-pid-chas-viyni-skladayut-ponad-1-5-mlrd/>>, [2023-11-23]; H. Bazhenova, *Ukraine on Fire...*, pp. 45–46; eadem, „Niszczenie dziedzictwa kulturowego Ukrainy...“, s. 2.

³² Žr. Azarov et al., *op cit.*, p. 25–31; Валерій В. Сокуренько, „Війна Росії проти України – геноцид українського народу“, in: *Злочинність і протидія їй в умовах війни: глобальний, регіональний та національний виміри: збірник доповідей науково-практичної конференції* (м. Вінниця, 12 квітня 2023 р.), Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2023, с. 11–13.

įvertinti tikrąjį šių nusikaltimų mastą karo veiksmų metu yra sudėtinga dėl didelės valstybės teritorijos dalies okupacijos³³. Nuo 2023 m. gruodžio 19 d. Ukrainos generalinė prokuratūra užregistravo daugiau kaip 118 tūkst. Rusijos Federacijos įvykdytų karo nusikaltimų, o 681 Rusijos karinės ir politinės vadovybės atstovą įvardijo kaip įtariamąjį³⁴. Pagrindinė problema tiriant šiuos nusikaltimus yra beprecedentis jų skaičius.

2022 m. vasario 24 d.–2023 m. gruodžio 4 d. laikotarpiu Jungtinių Tautų vyriausiojo žmogaus teisių komisaro biuras užfiksavo ir patvirtino daugiau kaip 10 tūkst. dėl konflikto žuvusių civilių mirčių, iš kurių daugiau kaip 560 buvo vaikai. Dar 18 500 civilių buvo sužeisti, daugelis iš jų – sunkiai. Dauguma nukentėjo nuo tolimojo nuotolio sprogstamųjų ginklų, tokių kaip artilerijos sviediniai, raketos, kasetinė amunicija ir bepiločiai orlaiviai. Daug aukų užfiksuota dėl Rusijos raketų atakų prieš taikinius, esančius tankiai apgyvendintuose gyvenamuosiuose rajonuose, dažnai nutolusiuose nuo fronto linijos. Vienas tokių pavyzdžių – 2023 m. gruodžio viduryje Kyjivo apšaudymas raketomis, per kurį buvo sužeista daugiau kaip 50 žmonių ir apgadinta keletas gyvenamųjų pastatų³⁵. Tačiau faktiniai nuostoliai yra daug didesni. Tikslus Ukrainos piliečių, žuvusių praktiškai nušluotuose nuo žemės paviršiaus miestuose ir miesteliuose, pavyzdžiui, Sievierodonecke, Lisičanske, Popasnoje, Bachmute ir kituose, skaičius lieka nežinomas. Vien Mariupolyje, kuris 2022 m. pavasarį buvo beveik sugriautas per raketų antskrydžius, kukliausiu vertinimu galėjo žūti daugiau kaip 20 tūkst. civilių gyventojų. Į šiuos skaičius įskaičiuojami nuostoliai, užfiksuoti Ukrainos valdžios institucijų buvimo mieste metu. Tačiau žmogaus teisių aktyvistų teigimu, šis skaičius potencialiai gali svyruoti nuo 60 tūkst. iki 100 tūkst. gyventojų. Šie asmenys pirmiausia buvo tiesioginio smurto aukos, dėl apšaudymo nukentėję ar dingę be žinios asmenys, arba asmenys, tragiškai atėmę sau gyvybę³⁶.

Veika, kuria, kaip dažnai manoma, buvo siekiama sunaikinti dalį ukrainiečių tautos ir dėl to pagal tarptautinę teisę pirmiausia galimai kvalifikuotina kaip genocidas, yra neteisėtas ukrainiečių vaikų deportavimas į Rusiją. Jungtinių Tautų nepriklausoma tarptautinė tyrimo komisija dėl Ukrainos, kurią įsteigė Žmogaus teisių taryba, savo ataskaitoje išskyrė tris deportuotų vaikų kategorijas: 1) vaikus, kurie karo veiksmų metu neteko tėvų arba laikinai prarado ryšį su jais; 2) vaikus, kurie buvo atskirti po to, kai vienas iš tėvų buvo sulaikytas

³³ Jakub Olchowski, *War Crimes of the Russian Federation during the Invasion of Ukraine* (ser. Prace IEŚ, 11/2023), Lublin: Instytut Europy Środkowej, 2023, p. 34.

³⁴ „Понад 118 тисяч воєнних злочинів задокументував Офіс Генерального прокурора”, in: *АрміяInform*, 19-12-2023, <<https://armyinform.com.ua/2023/12/19/ponad-118-tysyach-voyennyh-zlochyniv-zadokumentuvav-ofis-general-nogo-prokurora/>>, [2023-12-21].

³⁵ „Russia ‘should immediately cease its use of force against Ukraine,’ Türk declares”, in: *UN Human Rights Office of the High Commissioner*, 19-12-2023, <<https://www.ohchr.org/en/statements-and-speeches/2023/12/russia-should-immediately-cease-its-use-force-against-ukraine-turk>>, [2023-12-23].

³⁶ Олександр Янковський, Олена Бадюк, ‘Це був дійсно геноцид’: в Україні документують злочини РФ в Маріуполі для окремого подання у Гаагу, in: *Радіо Свобода*, 14-12-2023, <<https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-mariupol-henotsyd-rosiya-haaha/32682784.html>>, [2023-11-25].

filtravimo punkte; 3) vaikus, kurie buvo institucijose (pavyzdžiui, našlaičių prieglaudose ar internatinėse mokyklose)³⁷.

Oficialios Ukrainos statistikos duomenimis, 19 546 vaikai (beveik 4500 iš jų yra našlaičiai) buvo deportuoti ir (arba) priverstinai perkelti iš Donecko, Luhansko, Charkivo, Chersono ir Zaporožės sričių į Rusiją, o nuo 2023 m. gruodžio 26 d. iš jų į Ukrainą grįžo tik 387. Tačiau Rusijos atvirų šaltinių duomenys rodo, kad deportuotų vaikų skaičius yra daug didesnis – 744 tūkst. vaikų³⁸. Filtravimo stovyklos yra neatsiejamas perkėlimo elementas. Filtravimo metu vyrai, moterys ir vaikai laikomi atskirai. Tuomet rusai juos apklausia vienu metu, lygindami gautą informaciją. Pasitaikė ir prievartinio tėvų ir vaikų atskyrimo atvejų, kai tėvai buvo sulaikomi dėl tam tikrų jiems užduodamų klausimų, o vaikai į Rusiją išsiunčiami vieni.

Jungtinių Tautų tyrimo komisijos duomenimis, nė vienas iš nagrinėtų ukrainiečių vaikų perdavimo atvejų neatitiko tarptautinės humanitarinės teisės reikalavimų. Ši teisė draudžia ginkluoto konflikto šaliai evakuoti vaikus be tėvų ar teisėtų globėjų sutikimo, išskyrus laikiną evakuaciją, kai yra svarbių priežasčių, susijusių su vaikų sveikata ar gydymu, arba priežasčių, susijusių su jų saugumu, išskyrus okupuotas teritorijas. Deportuoti ir priverstinai perkelti ukrainiečiai išvežami į įvairius Rusijos regionus, įskaitant ir pačius atokiausius: Sibirą, Tolimuosius Rytus, Šiaurės Kaukazą, Čečėniją ir Sachaliną. Be to, rusai nuolat keičia vaikų buvimo vietą, kad Ukrainos pusė negalėtų jų susekti ir imtis kokių nors veiksmų jiems susigrąžinti. Konfiskuojami šių vaikų dokumentai, atimami asmeniniai daiktai ir ryšio priemonės³⁹.

Aprašytas karo nusikaltimas vykdomas prieš ypač pažeidžiamą Ukrainos civilių gyventojų grupę. Tarptautinio baudžiamojo teismo prokuroras ir teisėjai surinko pakankamai įrodymų, kad būtų galima išduoti Rusijos prezidento ir prezidento vaiko teisių įgaliotinės arešto orderį dėl priverstinio vaikų perkėlimo į Rusiją. Šiuo atveju labai svarbu tai, kad dėmesio sutelkimas į vaikus gali padėti delegitimuoti pačias Rusijos invazijos priežas-

³⁷ Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine, (A/HRC/52/62), 15 March 2023, p. 15, in: *UN Human Rights Office of the High Commissioner*, <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_HRC_52_62_AUV_EN.pdf>, [2023-11-25].

³⁸ Šie skaičiai gali būti padidinti ir gali apimti duomenis apie vaikus, kurie su šeimomis išvyko tranzitu per Rusijos Federacijos ir Baltarusijos teritoriją, nes kai kuriose apskrityse evakuacija buvo galima tik per šių valstybių teritorijas. „Children of War: 24 February 2022–26 December 2023“, 26-12-2023, in: <<https://childrenofwar.gov.ua/en/>>, [2023-12-26]; „Росія могла депортувати сотні тисяч українських дітей – Верещук“, in: *Голос Америки*, 02-12-2023, <<https://www.holosameryky.com/a/vereshchuk-razhe-shcho-bykradenykh-ditej-mozhe-but-y-sotni-tysiach/7380966.html>>, [2023-12-26].

³⁹ Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine, p. 15; „Навіщо Росія викрадає українських дітей та що робити постраждалим?“, in: *ZMINA*, 13-03-2023, <<https://zmina.ua/media/navishho-rosiya-vykradaye-ukrayinskyh-ditej-ta-shho-robyty-postrazhdalym/>>, [2023-11-27]; „Росія викрадає українських дітей: як їх повернути?“, in: *Українформ*, 18-08-2023, <<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3750020-rosia-vykradae-ukrainskih-ditej-ak-ih-povernuti.html>>, [2023-11-27].

tis, viena kurių neva buvo savigyna⁴⁰. Kaip pažymėjo plačiai žinomas tarptautinės teisės ekspertas Michaelas Byersas, „vaikų grobimas galų gale neturi nieko bendra su Rusijos apsauga nuo NATO“⁴¹.

Priverstinis ukrainiečių vaikų perkėlimas ir asimiliacija gali lemti jų tautinės ir kultūrinės tapatybės ištrynimą. Vadinas, ši karo nusikaltimą galima kvalifikuoti kaip neatsiejamą identicidą, kuris pasireiškia:

a) sistemingu Rusijos Federacijos švietimo standartų diegimu Ukrainos švietimo įstaigose laikinai okupuotose teritorijose;

b) draudimu vartoti ukrainiečių kalbą ir ukrainiečių kalba parašytas knygas, įskaitant vadovėlius, tokių knygų naikinimu, neatidėliotinu rusų ideologinės orientacijos švietimo rusų kalba diegimu;

c) plačiai paplitusia politine propaganda ir politiniu persekiojimu laikinai okupuotose teritorijose;

d) Ukrainos piliečių, ypač vaikų, neteisėto sulaikymo ir perkėlimo į Rusijos Federaciją praktika;

e) deportuotų ukrainiečių vaikų perauklėjimu, kai kurių iš jų įvaikinimu rusų šeimose ir pavertimu Rusijos piliečiais⁴². Pasitaiko įvaikinimo atvejų, kai pakeičiamas ne tik vaiko vardas ir pavardė, bet ir jo gimimo vieta bei data.

Verta paminėti, kad tradiciškai mūsų istorinis genocido supratimas pirmiausia rėmėsi etninės ar rasinės grupės sunaikinimu. Pasak Izraelio ir JAV politologo ir istoriko Eugene'o Finkelio, Ukraina greičiausiai yra unikalus atvejis, kai bandoma sunaikinti ne tik etninius ukrainiečius, bet ir visą tautą. Šiuo požiūriu jis teigia, kad nors teisiškai nustatyti genocidą visoje šalyje gali būti sudėtinga ir užtrukti ne vienerius metus, istoriniu požiūriu yra ne20-03-ginčijamų įrodymų, rodančių, kad tai yra genocidas⁴³.

⁴⁰ Mark Kersten, „Why did the International Criminal Court focus on the transfer and deportation of children from Ukraine to Russia?“, in: *Justice in Conflict*, 21-03-2023, <<https://justiceinconflict.org/2023/03/21/why-did-the-international-criminal-court-focus-on-the-transfer-and-deportation-of-children-from-ukraine-to-russia/>>, [2023-11-29].

⁴¹ Michael Byers, „An arrest warrant for Vladimir Putin will have consequences for China“, in: *The Globe and Mail*, 20-03-2023, <<https://www.theglobeandmail.com/opinion/article-putin-icc-arrest-warrant-china/>>, [2023-11-29].

⁴² Сокуренько, *op. cit.*, c. 12; Kaveh Khoshnood et al., *Russia's Systematic Program for the Re-education & Adoption of Ukraine's Children. A Conflict Observatory Report*, Humanitarian Research Lab at Yale School of Public Health, [New Haven] 14 February 2023, pp. 6, 14–15.

⁴³ Eugene Finkel interviu su Bartłomiej Gajos: Бартоломей Гайос, „Нет никакого сомнения, что в Украине речь идет о геноциде“, in: *Новая Польша*, 10-06-2022, <<https://novayapolsha.eu/article/ukraina-pervyi-sluchai-genocida-kogda-pytayutsya-unichtozhit-naciyu/>>, [2023-11-28].

Išvados

Atliktas tyrimas leidžia daryti išvadą, kad Rusijos agresija ne tik kelia grėsmę Ukrainos teritoriniam vientisumui ir valstybės suverenitetui, bet ir siekia bent iš dalies sunaikinti ukrainiečių tautą, jos tapatybę ir kultūrinį paveldą. Vykstantis karas turi genocido kampanijos požymių, kuriai būdinga tokia veika, kaip žudymai, sunkių kūno ir psichinių sužalojimų padarymas, tyčinis gyvenimo sąlygų sudarymas, kuriomis siekiama visiškai ar iš dalies fiziškai sunaikinti ukrainiečių tautą. Šiai kampanijai taip pat būdingas prievartinis ukrainiečių vaikų perkėlimas į Rusijos Federaciją ir okupuotas teritorijas, lydimas sąmoningo jų tapatybės keitimo vykdant asimiliacijos politiką.

Viena sudėtingiausių problemų kvalifikuojant nusikaltimą kaip genocido veiką yra įrodymų, rodančių tyčinį ketinimą visiškai ar iš dalies sunaikinti tam tikrą grupę, pakankamumas ir priimtinumai. Dabartinio karo kontekste yra įtikinamų įrodymų, patvirtinančių bandymą vykdyti genocidą, tiesioginį ir viešą genocido kurstymą ir genocido vykdymą tam tikrose teritorijose, konkrečiai Buchoje ir Mariupolyje.

Nors genocido nusikaltimui pagrįsti ir įrodyti visoje Ukrainoje kyla didelių teisinių sunkumų, o šios pastangos gali užtrukti ne vienerius metus, sisteminis šių veikų pobūdis kartu su plačiai paplitusiais žiaurumus patvirtinančiais dokumentais suteikia tvirtą pagrindą daryti istorines paraleles ir kvalifikuoti šiuos veiksmus kaip genocidą. Visų pirma masinis beveik 4500 ukrainiečių našlaičių perkėlimas į Rusiją yra akivaizdus genocido aktas, turintis įtakos visai šaliai. Be to, kankinimų ir žudynių aktai, įvykdyti ankstyvaisiais plataus masto karo etapais (2022 m. vasario ir kovo mėn.) Kyjivo ir Černigovo srityse, taip pat turi genocido požymių.

Minėti ir kiti esantys įrodymai, vertinant juos per istorinę prizmę, rodo, kad Rusijos ginkluotųjų pajėgų veiksmai Ukrainoje turi genocido požymių. Todėl yra būtina skubiai pripažinti šiuos nusikaltimus tarptautiniu mastu ir prisiimti atsakomybę už juos, kad būtų užkirstas kelias tolesniam naikinimui ir apsaugota ukrainiečių tautos ateitis.

Literatūra

1. Amnesty International, „Children”: The Attack on the Donetsk Regional Academic Drama Theatre in Mariupol, Ukraine, London: Amnesty International, 2022.
2. Azarov Denys et al., „Understanding Russia’s Actions in Ukraine as the Crime of Genocide”, in: *Journal of International Criminal Justice*, 2023, No. 21 (2), pp. 233–264.
3. Bazhenova Hanna, „Niszczzenie dziedzictwa kulturowego Ukrainy w czasie rosyjskiej agresji”, in: *Komentarze IEŚ*, nr 1040 (16/2024), s. 1–3.
4. Bazhenova Hanna, „System opieki zdrowotnej Ukrainy w warunkach wojny”, in: *Komentarze IEŚ*, 2023, nr 754, s. 1–3.
5. Bazhenova Hanna, *Ukraina w ogniu: pozamilitarne wymiary wojny* (ser. *Prace IEŚ*, 15/2022), Lublin: Instytut Europy Środkowej, 2022.

6. Bazhenova Hanna, *Ukraine on Fire: The Non-Military Dimensions of the War* (ser. Prace IEŚ, 15/2022), Lublin: Instytut Europy Środkowej 2022.
7. Byers Michael, „An Arrest Warrant for Vladimir Putin will have Consequences for China”, in: *The Globe and Mail*, 20-03-2023, <<https://www.theglobeandmail.com/opinion/article-putin-icc-arrest-warrant-china/>>, [2023-11-29].
8. *Children of War: 24 February 2022–26 December 2023*, 26-12-2023, in: <<https://childrenofwar.gov.ua/en/>> [2023-11-26].
9. Commission on Security and Cooperation in Europe, U.S. Helsinki Commission, „Helsinki Commission Briefing on Russia's Genocide in Ukraine”, 14-11-2022, video, in: <<https://www.csce.gov/press-releases/helsinki-commission-briefing-on-russias-genocide-in-ukraine/>>, [2023-11-28].
10. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 9 December 1948, in: *United Nations, Office on Genocide Prevention and the Responsibility to Protect*, <https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf>, [2023-11-26].
11. Council of Europe Parliamentary Assembly Resolution 2463 (2022) „Further Escalation of the Russian Federation's Aggression Against Ukraine”, in: *Parliamentary Assembly*, <<https://pace.coe.int/en/files/31390/html>> [2023-11-25].
12. Council of Europe Parliamentary Assembly Resolution 2495 (2023) „Deportations and Forcible Transfers of Ukrainian Children and Other Civilians to the Russian Federation or to Temporarily Occupied Ukrainian Territories: Create Conditions for Their Safe Return, Stop These Crimes and Punish the Perpetrators”, in: *Parliamentary Assembly*, <<https://pace.coe.int/en/files/31776/html>>, [29-11-2023].
13. European Parliament resolution of 23 November 2022 on recognising the Russian Federation as a state sponsor of terrorism (2022/2896(RSP), in: *European Parliament*, <https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0405_EN.docx>, [2023-11-25].
14. Finkel Eugene, interviewed by Bartłomiej Gajos: Бартоломей Гайос, „Нет никакого сомнения, что в Украине речь идет о геноциде”, in: *Новая Польша*, 10-06-2022, <<https://novayapolsha.eu/article/ukraina-pervyi-sluchai-genocida-kogda-pytayutsya-unichtozhit-naciyu/>>, [2023-11-28]. [Bartolomej Gajos, „Net nikakovo somnenija, čto v Ukraine reč idet o genocide”, in: *Novaja Polša*].
15. International Criminal Court, „Situation in Ukraine: ICC Judges Issue Arrest Warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova”, 17-03-2023, in: <<https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and>>, [2023-11-29].
16. Ioffe Yulia, „Forcibly Transferring Ukrainian Children to the Russian Federation: A Genocide?”, in: *Journal of Genocide Research*, 2023.
17. Irvin-Erickson Douglas, „Is Russia Committing Genocide?”, in: *Opinio Juris*, 21-04-2022, <<https://opiniojuris.org/2022/04/21/is-russia-committing-genocide-in-ukraine/>>, [2023-11-27].
18. Kasianov Georgiy, „Denazification” and the Use of the Ukrainian Nationalist History Myth by Russia”, in: *Russia's War in Ukraine: Implications for the Politics of History in Central and Eastern Europe* (edited by Hanna Bazhenova) (ser. IEŚ Policy Papers, 10/2023), Lublin: Instytut Europy Środkowej, 2023, pp. 15–29.
19. Kersten Mark, „Why did the International Criminal Court Focus on the Transfer and Deportation of Children From Ukraine to Russia?”, in: *Justice in Conflict*, 21-03-2023, <<https://justiceinconflict.org/2023/03/21/why-did-the-international-criminal-court-focus-on-the-transfer-and-deportation-of-children-from-ukraine-to-russia/>>, [2023-11-29].

20. Khoshnood Kaveh et al., *Russia's Systematic Program for the Re-education & Adoption of Ukraine's Children. A Conflict Observatory Report*, Humanitarian Research Lab at Yale School of Public Health, (New Haven) 14 February 2023.
21. Kyiv School of Economics, „Збитки від руйнувань культурних та релігійних об'єктів під час війни складають понад \$1.5 млрд“, 16-03-2023, in: <<https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zbitki-vid-ruynuvan-kulturnih-ta-religijnih-ob-yektiv-pid-chas-viyni-skladayut-ponad-1-5-mlrd/>>, [2023-11-23]. [„Zbitki vid rujnuvan kulturnich ta religijnich objektiv pid cas viyni skladajut ponad \$1.5 mlrd“].
22. Lachowski Tomasz, Stępniewski Tomasz, *Russia's War on Ukraine: Geopolitics, International Law, and Genocide*, (ser. *Prace IEŚ*, 10/2023), Lublin: Instytut Europy Środkowej, 2023.
23. Marcinko Marcin, „On Legal Classification of International Crimes“, in: *Jagiellonian University in Kraków*, <https://en.uj.edu.pl/en_US/ju-research/-/journal_content/56_INSTANCE_2XezEHy2NT5h/81541894/150609631>, [2023-12-26].
24. NATO Parliamentary Assembly Declaration 482 „United and Resolute in Support of Ukraine“, 22-05-2023, in: *NATO Parliamentary Assembly*, <<https://www.nato-pa.int/download-file?filename=/sites/default/files/2023-05/DECLARATION%20%20482%20-%20UKRAINE%20.pdf>>, [2023-11-29].
25. New Lines Institute for Strategy and Policy, Raoul Wallenberg Centre for Human Rights, *An Independent Legal Analysis of the Russian Federation's Breaches of the Genocide Convention in Ukraine and the Duty to Prevent*, May 2022, in: <<https://newlinesinstitute.org/wp-content/uploads/English-Report-2.pdf>>, [2023-11-30].
26. New Lines Institute for Strategy and Policy, Raoul Wallenberg Centre for Human Rights, *The Russian Federation's Escalating Commission of Genocide in Ukraine: A Legal Analysis*, July 2023, in: <https://newlinesinstitute.org/wp-content/uploads/20230726-Genocide-Ukraine-Report-NIS-LAP_.pdf>, [2023-11-30].
27. Olchowski Jakub, *War Crimes of the Russian Federation during the Invasion of Ukraine* (ser. *Prace IEŚ*, 11/2023), Lublin: Instytut Europy Środkowej, 2023.
28. Pietrzak Przemysław, Tkaczuk Mariia, „Czy można uznać działania Rosji podczas wojny na Ukrainie za ludobójstwo?“, in: *Instytut na Rzecz Kultury Prawnej Ordo Iuris*, 22-06-2022, <<https://or-do-iuris.pl/wolnosc-obywatelskie/czy-mozna-uznac-dzialania-rosji-podczas-wojny-na-ukrainie-za-ludobojstwo>>, [2023-11-27].
29. Putin Vladimir, „Address by the President of the Russian Federation“, in: *President of Russia*, 24-02-2022, <<http://en.kremlin.ru/events/president/news/67843>>, [2023-11-30].
30. Quénivet Noëlle, „The Conflict in Ukraine and Genocide“, in: *Journal of International Peacekeeping*, 2022, No. 25 (2), pp. 141–154.
31. *Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine*, (A/HRC/52/62), 15 March 2023, in: *UN Human Rights Office of the High Commissioner*, <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_HRC_52_62_AUV_EN.pdf>, [2023-11-25].
32. *Rome Statute of the International Criminal Court* [The Hague: International Criminal Court, 2011].
33. Shaw Martin, „Russia's Genocidal War in Ukraine: Radicalization and Social Destruction“, in: *Journal of Genocide Research*, 2023, doi: 10.1080/14623528.2023.2185372.
34. UN Human Rights Office of the High Commissioner, „Russia 'should immediately cease its use of force against Ukraine,' Türk declares“, 19-12-2023, in: <<https://www.ohchr.org/en/statements-and-speeches/2023/12/russia-should-immediately-cease-its-use-force-against-ukraine-turk>>, [2023-11-23].

35. UNESCO, „Damaged Cultural Sites in Ukraine Verified by UNESCO“, 22-12-2023, in: <<https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco>>, [2023-12-25].
36. United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, Ukraine, *Killings of Civilians: Summary Executions and Attacks on Individual Civilians in Kyiv, Chernihiv, and Sumy Regions in the Context of the Russian Federation's Armed Attack Against Ukraine, 24 February–31 October 2022*, 7 December 2022, in: *United Nations in Ukraine*, 7-12-2022, <<https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ukraine/2022/2022-12-07-OHCHR-Thematic-Report-Killings-EN.pdf>>, [2023-11-24].
37. ZMINA, „Навіщо Росія викрадає українських дітей та що робити постраждалим?“, 13-03-2023, in: <<https://zmina.ua/media/navishho-rosiya-vykradaye-ukrayinskyh-ditej-ta-shho-robyty-postrazhdalym/>>, [27-11-2023] [„Naviščo Rosija vikradae ukrainiskich ditej ta šcio robiti postrazhdalim?“].
38. АрміяInform, „Понад 118 тисяч воєнних злочинів задокументував Офіс Генерального прокурора“, 19-12-2023, in: <<https://armyinform.com.ua/2023/12/19/ponad-118-tysyach-voyenyh-zlochyniv-zadokumentuvav-ofis-generalnogo-prokurora/>>, [2023-12-21]. [ArmijaInform, „Ponad 118 tisiač voennich zločiniv zadokumentuvav Ofis Generalnogo prokurora“].
39. Голос Америки, „Росія могла депортувати сотні тисяч українських дітей – Верещук“, 2-12-2023, in: <<https://www.holosameryky.com/a/vereshchuk-razhe-shcho-bykradenykh-ditej-mozhe-buty-sotni-tysiach/7380966.html>>, [2023-12-26]. [Golos Ameriki, „Rosija mogla deportuvati sotni tisiač ukrainiskich ditej – Vereščuk“].
40. Духовний фронт України, „В Україні понад 500 релігійних споруд знищено або пошкоджено внаслідок російського вторгнення“, 26-09-2023, in: <<https://df.news/2023/09/26/v-ukraini-ponad-500-relihijnykh-sporud-znyshcheno-abo-poshkodzheno-vnaslidok-rosijskoho-vtorhnen-nia/>>, [2023-11-23] [Duchovnij front Ukraini, „V Ukraini ponad 500 religijnich sporud zničeno abo poškodženo vnaslidok rosijskovo vtorhnenija“].
41. Епель Оксана, Скрипнюк Олександр, «Спецоперація» як злочин, in: *Закон і Бізнес*, 13-09-2022, <https://zib.com.ua/ua/152930-deystviya_rossii_podpadayut_pod_priznaki_mezhdunarodno-go_ter.html>, [2023-11-27] [Epel Oksana, Skripniuk Oleksandr, „Specoperacija“ jak zločin, *Zakon i Biznes*].
42. Міністерство культури та інформаційної політики України, „Через російську агресію в Україні постраждали 863 пам'ятки культурної спадщини“, 1-12-2023, in: <<https://mcip.gov.ua/news/cherez-rosijsku-agresiyu-v-ukrayini-postrazhdaly-863-pamyatky-kulturnoyi-spadshhy-nu/>>, [2023-12-05] [Ministerstvo kultury ta informacijnoj politiki Ukraini, „Čerez rosijsku agresiju v Uraini postrazhdali 863 pamiatki kulturnoj spadščini“].
43. Постанова Верховної Ради України від 14 квітня 2022 року № 2188-IX „Про Заяву Верховної Ради України“ Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні“, in: *Верховна Рада України, Законодавство України*, <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-IX#Text>>, [2023-11-28] [Pastanova Verchovnoj radi Ukraini vid 14 kvitnia 2022 roku № 2188-IX „Pro Zajavu Verchovnoj radi Ukraini „Pro včinnennia Rosiskoju Federacieju genocidu v Ukraini“].
44. Путин Владимир, „Об историческом единстве русских и украинцев“, in: *Президент России*, 12-07-2021, <<http://kremlin.ru/events/president/news/66181>> [2023-12-01] [Putin Vladimir, „Ob istoričeskom jedinstve ruskich i ukraincev“].
45. Путин Владимир, „Обращение Президента Российской Федерации“, in: *Президент России*, 21-02-2022, <<http://kremlin.ru/events/president/news/67828>>, [2023-12-01] [Putin Vladimir, „Obraščeniye prezidenta Rosijskoj Federacii“, in: *Prezident Rossiji*].

46. Сергейцев Тимофей, „Что Россия должна сделать с Украиной“, in: *РИА Новости*, 3-04-2022, <<https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>>, [2023-11-30] [Sergejcev Timofej, „Čto Rosija dolžna sdelat s Ukrainoj“, in: *RIA Novosti*].
47. Сокуренько Валерій В., „Війна Росії проти України – геноцид українського народу“, *Злочинність і протидія їй в умовах війни: глобальний, регіональний та національний виміри: збірник доповідей науково-практичної конференції (м. Вінниця, 12 квітня 2023 р.)*, Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2023, с. 11–13 [Sokurenko Valerij V., „Vijna Rosiji protiv Ukraini – genocid ukraïnskovo narodu“, *Zločinnist i protidija ij v umovach vijny: globalnij, regionalnij ta nacionalnij vimiri: zbirnik dopovidej naukovo-praktičnoj konferenciji (m. Vinnicia 12 kvitnia 2023 r.)*, Charkiv: Charkivskij nacionalnij universitet vnutrišnich sprav, 2023, с. 11–13].
48. *Укрінформ*, „Росія викрадає українських дітей: як їх повернути?“, 18-08-2023, in: <<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3750020-rosia-vikraade-ukrainskih-ditej-ak-ih-povernuti.html>>, [2023-11-27] [*Ukrinform*, „Rosija vikraade ukrainskich ditej: jak ich povernuti?“].
49. *Урядовий портал*, „МКІП: Через російську агресію в Україні постраждали 1750 об'єктів культурної інфраструктури“, 1-12-2023, in: <<https://www.kmu.gov.ua/news/mkip-cherez-rosi-sku-ahresiiu-v-ukraini-postrazhdaly-1750-obiektiv-kulturnoi-infrastruktury>>, [2023-12-05] [Uriadovij portal, „MKIP: Čerez rosijsku agresiju v Ukraini postrazhdali 1750 objektiv kulturnoj infrastrukturi“].
50. Янковський Олександр, Бадюк Олена, „Це був дійсно геноцид“: в Україні документують злочини РФ в Маріуполі для окремого подання у Гаагу“, in: *Радіо Свобода*, 14-11-2023, <<https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-mariupol-henotsyd-rosiya-haaha/32682784.html>>, [2023-11-25] [Jankovskij Oleksandr, Badiuk Olena, „Ce був dijsno genocid“: v Ukraini dekoumentujut zločini RF v Mariupoli dlia okremovo podannia u Gaagu“, in: *Radio Svoboda*].

Hanna Bazhenova

**Genocidal Dimensions of the Russo-Ukrainian War:
Targeting the People and Cultural Heritage of Ukraine**

Summary

When the Russian Federation launched a full-scale aggression against Ukraine, it violated the prohibition on the “use of force against the territorial integrity or political independence of any state”, embodied in Article 2, paragraph 4, of the United Nations Charter. The crimes committed by the Russian armed forces since 24 February 2022 in Ukraine constitute the most serious crimes of international concern, as confirmed by the International Criminal Court’s arrest warrant for Russian President Vladimir Putin and the Presidential Commissioner for Children’s Rights Maria Alekseyevna Lvova-Belova in connection with specific acts classified by this court as war crimes. At the same time, to constitute a crime of genocide, there must be a proven intent on the part of the accused to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial, or religious group.

This article examines the war crimes perpetrated by the Russian armed forces against the civilian population of Ukraine during the Russo-Ukrainian war and identifies signs of genocidal intent in these actions. It analyses explicit acts of genocide including killings, causing serious bodily or mental harm, the forced transfer of Ukrainian children to Russia and occupied territories, and the intentional creation of living conditions geared toward the physical destruction of the Ukrainians as a nation. Additionally, the article scrutinises the attacks on the country’s cultural heritage sites, which in turn can be qualified depending on the circumstances, as war crimes (when, inter alia, military necessity is not justified and the principle of distinguishing between military and civilian targets is violated), crimes against humanity (when they are systematic), or genocide (when they are part of a policy of identity destruction).

The author demonstrates that Russian aggression against Ukraine not only poses a threat to the territorial integrity and state sovereignty of the country, but also seeks to annihilate – at least partially – the Ukrainian nation, its identity, and its cultural heritage. The Russo-Ukrainian conflict exhibits signs of a genocidal campaign that are recognised by international law under the 1948 Genocide Convention. This is manifested in an attempt to commit genocide, direct and public incitement for genocide, and the commission of genocide in certain territories, specifically in Bucha and Mariupol.

However, substantiating and proving the crime across all of Ukraine will be more difficult and may take years. An exception to this challenge is the mass transfer of almost 4,500 Ukrainian orphans to Russia – a crime that concerns the entire country. Additionally, acts of torture and killings that occurred in the early stages of the full-scale invasion (February and March 2022) in the Kyiv and Chernihiv regions exhibit signs of genocide committed in certain territories. At the same time, the existing facts, viewed through a historical prism, indicate that the actions taken by Russian forces in Ukraine embody the characteristics of genocide.

Keywords: Russian Federation, Ukraine, UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Raphael Lemkin, cultural heritage, genocide.

Kalnų Karabacho karas ir etninis valymas liudininkės ir tyrėjos akimis

(Socialinis antropologinis tyrimas)

Dr. Parvin Ahanchi

Docentė

Baku aukštosios naftos mokyklos vyriausioji tyrėja

Azerbaidžano nacionalinė mokslų akademija

A. A. Bakikhanovo istorijos ir etnologijos institutas

✉ parvinahanchi@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0378-8115

Šis straipsnis grindžiamas liudininkų parodymais apie Karabacho konflikto (Kalnų Karabacho konflikto) ir Pirmojo Kalnų Karabacho karo (1988–1994 m.) metu armėnų ultranacionalistų vykdytą etninį etninių azerbaidžaniečių valymą. Nuo 1988 m. etninis valymas buvo vyraujanti smurto prieš etninius azerbaidžaniečius forma, dėl kurios iš Karabacho regiono ir Armėnijos prievarta buvo iškeldinta maždaug milijonas asmenų. Šiame straipsnyje Kalnų Karabacho konfliktas ir etninis valymas nagrinėjami remiantis žodiniais liudijimais, kuriuose pateikiama svarbių įrodymų apie prieš azerbaidžaniečius vykdytus žiaurumus. Šių žiaurumų istorija ilga – ji apima žiaurius etninius konfliktus, pavyzdžiui, 1905 m. ir 1918 m. armėnų musulmonų žudynes ir plataus masto armėnų šovinistų terorą prieš azerbaidžaniečius gyventojus. Šiuose incidentuose buvo sistemingai naikinami azerbaidžaniečių kaimai¹, o jų kulminacija tapo žiaurūs 1917 m. ir 1921 m.² Pietų Kaukaze įvykdyti smurto ir genocido aktai³. Šie įvykiai pasižymėjo didelio masto etniniu smurtu ir masinėmis žudynėmis, kurių metu atimta daug gyvybių, o įtampa tarp armėnų ir azerbaidžaniečių bendruomenių dar labiau sustiprėjo. Šie įvykiai paliko neišdildomų randų regione ir sustiprino etninius bei teritorinius konfliktus, kurie lėmė tolesnę istorinę raidą. Straipsnyje taip pat aptariamas mažiau žinomas Kalnų Karabacho konflikto aspektas: sraigtasparnio katastrofa, kurios metu žuvo 44 keleiviai, daugiausia moterys ir

¹ Kamran Ismaylov, *Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsi 1918-1920-ci illərdə*, Baku, 2019, s. 16–17.

² Геноцид Азербайджанского народа 1918 года. Организаторы и палачи, Баку, 2013, 272 с. 30; Илгар Нифталиев, Геноцид азербайджанцев в Иреванской губернии (1918–1920), Баку, 2017, с. 188; Сабир Асадов, *Философия реваншизма или армянская кровожадность*, Баку, 2001, с. 216.

³ „Азəбајджан“, 1918, 13 ноября; Vaqif Abışov, *Bakıda Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı*, Baku, 2017, s. 220.

vaikai, ir trys įgulos nariai. Jame atskleidžiamos per Kalnų Karabacho konfliktą dėl etninio valymo ir teroro aktų sukeltos žmonių ir aplinkos katastrofos. Azerbaidžaniečių liudininčių parodymais bei istorine Armėnijos žiniasklaidos dezinformacijos analize pabrėžiama būtinybė pripažinti šiuos žiaurius nusikaltimus ir į juos atsižvelgti, siekiant teisingumo ir susitaikymo.

Reikšminiai žodžiai: Kalnų Karabacho konfliktas ir etnis valymas, Armėnijos teroro aktai, nusikaltimai žmoniškumui, kolektyvinė trauma, kolektyvinė atmintis.

Įvadas

Pastaruosius du dešimtmečius šio straipsnio autorė tyrinėja šalies viduje perkeltųjų asmenų ir pabėgėlių, kuriuos paveikė Kalnų Karabacho konfliktas, žodinę istoriją ir kolektyvinės atminties socialinę antropologiją. Išsami informacija apie šį konfliktą patyrusius arba kitaip jo paveiktus asmenis saugoma Kalnų Karabacho konfliktą patyrusių ir pamenančių asmenų duomenų banke (1988–2020 m.). Šioje duomenų bazėje daugiausia yra įrašų apie azerbaidžaniečių etninės kilmės respondentus iš Azerbaidžano ir Armėnijos Kalnų Karabacho regiono. Ji apima įvairias amžiaus grupes, įskaitant konfliktą išgyvenusius ir po konflikto gimusius vaikus, taip pat jaunimą, vidutinio ir vyresnio amžiaus žmones. Be to, tiek vyrų, tiek moterų požiūris apžvelgiamas plačiai pristatant įvairių demografinių grupių asmeninius pasakojimus, prisiminimus ir išgyvenimus. Tyrime respondentų liudijimai pateikiami kartu su autorės asmeniniais prisiminimais. Šioje iniciatyvoje taip pat pabrėžiama, kaip svarbu kolektyvinėje istorinių įvykių atmintyje išlaikyti įvairias nuomones ir perspektyvas. Pagrindinę šio tyrimo medžiagą sudaro paskutinių taikių sraigtasparnio skrydžių iš Baku į Šušą (azer. *Şuşa*) (1992 m. sausio 20 d.) ir iš Šušos į Agdamą (azer. *Ağdam*) (1992 m. sausio 28 d.) keleivių pasakojimai. Šušos ir Chalfalio (azer. *Xəlfəli*) gyventojų liudijimai apie per Pirmąjį Kalnų Karabacho karą įvykdytą teroristinį išpuolį prieš sraigtasparnį „Mi-8“ čia atskleisti pirmą kartą, ir tai yra labai svarbūs įrodymai teisminiam kaltininkų persekiojimui. Be to, prie šio tyrimo reikšmingai prisidėjo su „Mi-8“ sudužimu susijusi Azerbaidžano naujienų tarnybos vaizdo medžiaga. Autorės socioantropologinis tyrimas pateikiamas iš istorinės perspektyvos, įtraukiant buvusius Šušos bataliono narius ir liudininkus, kurie Pirmojo Kalnų Karabacho karo metu buvo vaikai arba suaugusieji. Respondentai dalijasi mintimis apie sraigtasparnio katastrofą, kuri smarkiai paveikė jų šeimas, draugus ir asmeninį gyvenimą, pateikia neįkainojamų įžvalgų apie katastrofos padarinius. Šie pasakojimai neįkainojami atskleidžiant sraigtasparnio katastrofos poveikį. Tyrime taip pat pateikiami civilių ir ginkluotų konflikto dalyvių liudijimai. Tyrime nagrinėjama, kaip kuriama, saugoma ir ateities kartoms perduodama kolektyvinė karo atmintis. Pagrindiniai respondentams užduoti klausimai: Kaip konfliktas prasidėjo, eskalavosi ir pasiekė plataus masto karo stadiją? Kaip konfliktas paveikė kasdienį žmonių gyvenimą?

Šiuo tyrimu siekiama išanalizuoti kolektyvinės ir individualios atminties santykį skirtingų etninių grupių ginkluoto konflikto kontekste. Analizuojant Kalnų Karabacho konfliktą, ypač svarbu išnagrinėti sudėtingus kolektyvinės atminties aspektus bei atminties ir istorijos sąveiką. Įrodinėju, kad šalies viduje perkeltų asmenų ir pabėgėlių asmenine ir kolektyvine atmintimis ne tik perduodama praeities patirtis dabarčiai, bet ir perteikiama atsakomybės samprata. Šie prisiminimai suteikia galimybę svarstyti ir numatyti takaus susitaikymo ir konflikto išsprendimo galimybes. Kita vertus, tie patys prisiminimai taip pat gali pakurstyti tolesnį ginkluotą smurtą pateisinančius ar numatančius naratyvus.

Kalnų Karabacho konfliktas: istorinės aplinkybės

1987 m. pabaigoje Kalnų Karabacho armėnai⁴ surinko daugiau kaip 80 000 parašų, palai-kančių peticiją sovietų vyriausybei dėl regiono atsiskyrimo nuo sovietinio Azerbaidžano ir susijungimo su Armėnija. Azerbaidžanas nesutiko ir dėl Kalnų Karabache bei Jerevane vykusių demonstracijų Azerbaidžane prasidėjo azerbaidžaniečių ir armėnų susirėmi-mai⁵. 1988 m. rudenį armėnai Stepanakerto⁶ aikštėje surengė iš anksto suplanuotą mi-tingą, kuriame skandavo šūkius už nepriklausomą Karabachą, susivienijimą su Armėnija, didžiąją Armėniją. Šis judėjimas kasdien stiprėjo, darėsi vis radikalesnis ir priešiškesnis vietos azerbaidžaniečiams. Įvykių eskalavimasis ir peraugimas į plataus masto karą etni-niams azerbaidžaniečiams buvo netikėtas: netrukus jie buvo priversti iš miestų ir kaimų bėgti. Dviejų kaimyninių tautų smurtinis konfliktas teisiškai pripažintoje Azerbaidžano teritorijoje Kalnų Karabache išplieskė skylant Sovietų Sąjungai – 1988 m. vasarį ir truko iki 2020 m.

Kalnų Karabacho regioną ir aplinkines teritorijas kaip Azerbaidžano valstybės dalį tarptautiniu mastu pripažįsta Jungtinės Tautos, didžioji dalis tarptautinės bendruomenės ir pagrindinės organizacijos, pavyzdžiui, Europos saugumo ir bendradarbiavimo organi-zacija. Azerbaidžano teritorinis vientisumas, įskaitant Kalnų Karabachą, patvirtintas dau-gelyje 1993 m. priimtų svarbiausių JT Saugumo Tarybos rezoliucijų (822, 853, 874, 884), kuriomis dar kartą patvirtintas Azerbaidžano teritorinis vientisumas ir paraginta išvesti Armėnijos pajėgas iš okupuotų teritorijų⁷. Nepaisant to, dėl šio, į plataus masto karą per-augusio konflikto daugybė žmonių buvo perkelta ir išsibarstė po visą Kaukazo regioną ir už jo ribų. Karabacho konflikto eskalavimasis ir vėlesni kariniai veiksmai nuo pirmųjų su-sirėmimų 1988 m. iki plataus masto mūšių XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje, užsi-tęsęs „iššaldytas konfliktas“ arba „nei taikos, nei karo“ laikotarpis 1994–2020 m. ir 2020 m. atsinaujinusios kovos pražudė ir sužeidė tūkstančius žmonių ir sukėlė didžiules civilių kančias. Panašiai kaip ir kituose užsitęsusių istoriniuose konfliktuose, sunki našta teko civiliams gyventojams – jie buvo masiškai perkelti, prarado šeimos ryšius, buvo sugriauti namai ir kultūros objektai. Šie traumuojantys padariniai paliko negyjančius randus, ypač

⁴ Kalnų Karabachas, kalnuoto regiono vakarų Azerbaidžane, pavadinimas kilęs iš rusiško „Нагорный Карабах“ ir azerbaidžanietiško „Dağlıq Qarabağ“, reiškiančių „Kalnų Karabachas“. Konfliktas dėl šio regiono buvo pradėtas vadinti „Kalnų Karabacho konfliktu“ arba „Karabacho konfliktu“ – nuo pat konflikto pradžios šis terminas vartojamas tarptau-tinėse diskusijose. Autorė šį terminą visame savo darbe vartoja dėl suderinamumo su istoriniame ir šiuolaikiniame diskurse nusistovėjusiomis nuorodomis į šį regioną.

⁵ UNHCR internetinis archyvas, in: <<https://webarchive.archive.unhcr.org/20230518095635/https://www.refworld.org/do-cid/469f3866c.html>>, [2024-11-11].

⁶ 1991 m. Azerbaidžano parlamentas Kalnų Karabacho autonominės srities (NKAO) centriniam miestui Stepana-kertui oficialiai sugrąžino istorinį pavadinimą Chankendi. Į tai atsižvelgiant, visame šiame straipsnyje bus vartojamas istorinis pavadinimas Chankendi.

⁷ Jungtinių Tautų Saugumo Tarybos rezoliucijos 822, 853, 874 ir 884 „Patvirtinant pagarbą Azerbaidžano suverenite-tui ir teritoriniam vientisumui“ (1993 m.).

perkeltosioms bendruomenėms, kurios ir toliau išgyvena dešimtmečius trukusio konflikto sukeltas asmenines ir kultūrines netektis. Konfliktą pakurstė išorinė armėnų diasporos parama, Rusijos kariuomenės karinės operacijos ir regiono ultranacionalistinės grupuotės⁸. Dėl painedaus konflikto įvykių pobūdžio buvo sunku rasti sprendimą. Įvairūs istorikai, politikos analitikai ir įvykių liudininkai teigia, kad armėnų provokatoriai ir KGB 1988 m. vasario 27 d. Sumgaito pogromą surežisavo, siekdami pakurstyti tolesnį konfliktą ir atkreipti tarptautinės bendruomenės dėmesį į sunkią armėnų padėtį Kalnų Karabache. Šie įvykiai buvo nukreipti prieš mieste gyvenančius armėnų tautybės gyventojus ir jie laikomi vienu iš svarbiausių ankstyvųjų konflikto dėl Kalnų Karabacho protrūkių. Šiuo smurtu buvo siekiama iššaukti atsaką, kuris būtų palankus Armėnijos teritorinėms pretenzijoms. „Išpuoliai prieš azerbaidžaniečius Jerevane pastebimai stiprėja, ir Armėnijos vyriausybė nesugeba persekioti ir patraukti baudžiamojon atsakomybėn daugumos išpuolių kaltininkų. Dėl to smurtas prieš azerbaidžaniečius Armėnijoje stiprėja ir prasideda masinis azerbaidžaniečių išsikėlimas. Tuo tarpu Azerbaidžane, ypač Baku, taip pat stiprėja smurtas prieš armėnus“⁹. Sumgaito pogromas¹⁰ įvyko kaip atsakas į Armėnijoje kilusį masinį judėjimą išsivalyti nuo azerbaidžaniečių, skelbiant tokius šūkius kaip „Armėnija turi būti išvalyta nuo turkų! Armėnija – tik armėnams!

Baku ir kituose miestuose augantis azerbaidžaniečių pabėgėlių skaičius prisidėjo prie Azerbaidžane didėjančio smurto. Padėtį radikalizavo ir plataus masto karą pagreitino abipusis priešiškus ir dėl sovietų kariuomenės palikimo padidėjęs ginklų prieinamumas. 1992 m. vasario 26 d. armėnų separatistai įvykdė Chodžalio (azer. *Xocalı*) genocidą prieš taikius iš gyvenvietės pabėgti bandžiusius gyventojus – tai buvo vienas tragiškiausių ir šurpiaučių Karabacho konflikto istorijos skyrių¹¹. Chodžalio genocidas – brutalaus etninio valymo simbolis¹². Šis genocidas nebuvo visuotinai teisiškai pripažintas genocidu pagal tarptautinę teisę, nes tam paprastai reikia oficialaus teismo sprendimo. Tačiau jį politiškai pripažino daugelis valstybių ir teisėkūros institucijų, pasmerkusių smurtą prieš civilius azerbaidžaniečius Chodžalyje. Tai tarptautiniu mastu pripažinta ir pažymėta 15 valstybių ir 28 JAV valstijose priimtomis rezoliucijomis. Nors politiniu pripažinimu pabrėžiama moralinė pozicija prieš žiaurumus, tai neturi tokių pat teisinių pasekmių kaip teismo spren-

⁸ Parvin Ahanchi, „Witnesses“ and „Memorizers“ of the Conflict and Occupation in Nagorno-Karabakh, in: *Azerbaijan Archaeology and Ethnography*, 2017, No. 2, pp. 241–251.

⁹ UNHCR internetinis archyvas, in: <<https://web.archive.archive.unhcr.org/20230518095635/https://www.refworld.org/do-cid/469f3866c.html>>, [2024-11-11].

¹⁰ Svante E. Cornell, *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*, London: Routledge, 2001, ISBN 978-0-7007-1162-8.

¹¹ Rachel Denber, *Bloodshed in the Caucasus: Escalation of the Armed Conflict in Nagorno-Karabakh*, New York: Helsinki Watch, 1992, pp. 19–21.

¹² Johannes Rau, *The Nagorno-Karabakh Conflict between Armenia and Azerbaijan. A brief historical Outline*, Berlin: Verlag Dr. Koster, 2008, p. 39.

dimas. Dėl šio nepaskelbto karo buvo okupuota daugiau kaip 20 proc. Azerbaidžano teritorijos, įvykdytas etninis valymas ir perkelta apie milijonas azerbaidžaniečių, kurie tapo perkeltaisiais asmenimis arba pabėgėliais iš Armėnijos¹³. Tuo pat metu Azerbaidžano miestuose ir kaimuose gyvenantys armėnai dėl skirtingų etninių grupių tarpusavio smurto ir įtampos bėgo į Kalnų Karabachą, Armėniją ir kaimynines šalis. Šis laikotarpis išryškina tebesitęsiančią kovą ir pastangas išspręsti Pietų Kaukaze įsisenėjusį konfliktą.

Karabacho konflikto metu dėl masinio persikėlimo Azerbaidžane susiformavo dvi skirtingos grupės: pabėgėliai ir perkeltieji asmenys šalies viduje. Šios grupės persikėlė dėl skirtingų jėgų, o tai turėjo įtakos tam, kur jos galėjo persikelti. Daugiau nei 700 000 azerbaidžaniečių šalies viduje perkelti iš okupuotų Karabacho regiono teritorijų. Maždaug 300 000 azerbaidžaniečių iš Armėnijos į Azerbaidžaną pabėgo dėl prasidėjus konfliktui kilusios etninės įtampos ir priverstinio perkėlimo. Beveik milijono žmonių perkėlimas drastiškai pakeitė regiono demografinį kraštovaizdį ir smarkiai paveikė Azerbaidžano socialinę ir ekonominę sistemą. Tarptautiniai teismai, pavyzdžiui, Tarptautinis baudžiamasis teismas (TBT) ir JT tribunolai, panašius veiksmus kituose konfliktuose, pavyzdžiui, buvusioje Jugoslavijoje ir Ruandoje, pripažino etniniu valymu. Sąvoka „etninis valymas“ reiškia sistemingą ir sąmoningą etninės grupės išstūmimą iš tam tikro regiono, paprastai naudojant smurtą, bauginimus ar priverstinį perkėlimą. Dažnai tokiu būdu siekiama sukurti vienalytę etninę teritoriją. Už tokius veiksmus baudžiama pagal įvairius tarptautinius susitarimus, pavyzdžiui, Ženevos konvencijas ir Tarptautinio baudžiamojo teismo Romos statutą¹⁴. Nors etninis valymas nėra oficialiai apibrėžtas tarptautinėje teisėje, už jį paprastai traukiama baudžiamojon atsakomybėn pagal nusikaltimų žmoniškumui ir genocido arba karo nusikaltimų sistemą. JT ekspertų komisijos galutinėje ataskaitoje etninis valymas apibūdinamas kaip „teritorijos pavertimas etniškai vienalyte naudojant jėgą ar bauginant, siekiant iš tos teritorijos pašalinti tam tikroms grupėms priklausančius asmenis“. Jis apima tokius veiksmus kaip šiuo tikslu vykdomas žudymas, kankinimas, savavališkas suėmimas, prievartinis išvarymas ir turto naikinimas¹⁵. Karabacho konfliktas daugeliu atžvilgių atitinka daugumą etninio valymo požymių – daugiausia dėl prievartinio azerbaidžaniečių išvarymo ir genocido, kurį vykdė ultranacionalistinės armėnų organizacijos ir grupės. 1988–1994 m. dėl organizuoto smurto, taip pat Agda-

¹³ Parvin Ahanchi, „Witnessing the War in Nagorno-Karabakh: Shusha's IDPs Testify“, in: *Azerbaijan in the World*, 2011, No. 4 (10), pp. 74–79.

¹⁴ 1949 m. Ženevos konvencijos 49 ir 147 straipsniai; Tarptautinio baudžiamojo teismo (TBT) Romos statuto 7 straipsnio 1 dalies d ir h punktai, kuriuose kalbama apie nusikaltimus žmoniškumui, susijusius su priverstiniu perkėlimu ir persekiojimu.

¹⁵ Ekspertų komisijos, įsteigtos pagal Saugumo Tarybos rezoliuciją 780 (1992 m.), galutinė ataskaita, S/1994/674, 1994 m. gegužės 27 d., Priedas, p. 130.

bano (azer *Ağdaban*)¹⁶, Baligajos (azer. *Ballıqaya*)¹⁷, Bašlybelo (azer. *Başlıbel*)¹⁸, Garadagli (azer. *Qaradağlı*)¹⁹ ir Chodžalio²⁰ genocidų azerbaidžaniečiai buvo masiškai išvaryti iš Kalnų Karabacho ir aplinkinių teritorijų, sunaikinti kaimai ir vykdyti sunkūs žmogaus teisių pažeidimai. Dėl sistemingo smurto ir bauginimų šimtai tūkstančių azerbaidžaniečių buvo prievarta išstumti iš savo protėvių žemių, taip sunaikinant ne tik jų buvimą, bet ir turtingą istorinį bei kultūrinį šimtmečių palikimą.

Per trisdešimt metų konfliktas perėjo keletą etapų: taikių demonstracijų, eskalacijos, ginkluoto konflikto, ilgo „išsaldyto“ laikotarpio ir atnaujintų karinių operacijų. Armėnijos okupacijos metais Karabacho regiono gamtiniai ištekliai buvo išeikvoti, kultūros paminklai, gyvenamieji namai, muziejai, bibliotekos ir kiti statiniai sugriauti arba pritaikyti armėnų verslo įmonėms. Svarbu pažymėti, kad, nepaisant įvairių konflikto etapų, taikių abiejų tautų ir kitų etninių grupių Karabacho regiono gyventojų gyvenimas smarkiai pasikeitė. Konfliktas, dėl kurio kilo du karai, faktiškai nutraukė taikią abiejų šalių žmonių būtį. Karabacho konflikto sudėtingumą dar labiau didina regiono ir galingųjų pasaulio valsty-

¹⁶ Agdabano tragedija – tai sukrečiantis Azerbaidžano istorijos tarpsnis, platesnio Kalnų Karabacho konflikto dalis. Ji įvyko 1992 metų balandžio 8 dienos naktį, kai Armėnijos karinės pajėgos atakavo Agdabano kaimą, esantį Azerbaidžano Kalbadžaro (azer. *Kəlbəcər*) rajone. Šis žiaurus nusikaltimas prisimenamas dėl jo brutalumo, nukreipto prieš azerbaidžaniečių civilius gyventojus ir palikusio gilius randus vietos gyventojams. Agdabanas buvo nedidelis kaimas, kuriame gyveno daug poetų, muzikantų ir intelektualų, garsėjantis turtingu kultūros paveldu. Šis išpuolis buvo sąmoningas etninio valymo ir teroro aktas, kuriuo siekta išstumti azerbaidžaniečius iš šios vietovės. Per žudynes žuvo 67 civiliai gyventojai, įskaitant moteris, vaikus ir senelius. Išgyvenusieji, kuriems pavyko pabėgti, pasakojo apie siaubingą žiaurumą, kai armėnų pajėgos nerodė jokio pasigailėjimo beginkliams kaimo gyventojams.

¹⁷ Baligajos tragedija – vienas iš mažiau žinomų, bet ne mažiau sukrečiančių Kalnų Karabacho konflikto įvykių. 1993 m. rugpjūčio 28 d. Azerbaidžano Goranbojaus (azer. *Goranboy*) rajone esančiame nedideliame Baligajos kaime įvyko žiaurios žudynės, kurias įvykdė Armėnijos ginkluotosios pajėgos. Per šį išpuolį buvo negailestingai nužudyti 24 civiliai azerbaidžaniečiai, įskaitant moteris, vaikus ir senolius. Tarp aukų tragiškai žuvo šeši vaikai, kurių jauniausiam buvo vos šeši mėnesiai. Panašu, kad šios žudynės buvo teroro ir etninio valymo akto, kuriuo siekta paskleisti baimę ir priversti azerbaidžaniečius išsikelti iš šio rajono. Išgyvenusieji išpuolį pasakojo apie ypatingą žiaurumą, kai Armėnijos pajėgos nepaisė civilių gyventojų, kurių daugelis bandė pabėgti nuo smurto, gyvybių. Nepaisant savo žiaurumo, Baligajos tragedija nesulaukė didelio tarptautinio dėmesio, nors Azerbaidžane ji minima per nacionalinį gedulą dėl Kalnų Karabacho konflikto metu įvykdytų žiaurumų.

¹⁸ Bašlybelo tragedija – dar vienas tragiškas Kalnų Karabacho konflikto įvykis, atspindintis žiaurų smurtą, su kuriuo karo metu susidūrė Azerbaidžano civiliai gyventojai. Jis įvyko 1993 m. balandį Bašlybelo kaime, esančiame Azerbaidžano Kalbadžaro rajone. Šios žudynės įvyko per Armėnijos karinę kampaniją siekiant užimti Kalbadžarą ir jo apylinkes, kai azerbaidžaniečiai buvo priversti bėgti arba susidurti su smurtu. Armėnijos pajėgoms veržiantis į Kalbadžarą, daugelis Bašlybelo kaimo gyventojų bandė bėgti į netoliese esančius kalnus ir slėptis urvuose. Galiausiai juos aptiko Armėnijos kariai. 1993 m. balandžio 18 d. šiuose urvuose pasislėpusius azerbaidžaniečių civilius Armėnijos pajėgos žiauriai atakavo. Per puolimą 12 žmonių buvo žiauriai nužudyti, o kiti pateko į nelaisvę arba sugebėjo pabėgti gliaui į kalnus, kur ilgą laiką slapstėsi atšiauriomis sąlygomis, be maisto ir medicininės pagalbos.

¹⁹ „Genocidas Garadaglyje“, in: <https://www.youtube.com/watch?v=9QxImFfwOzU6ab_channel=AhmeDos11329/5:33>, [2024-09-22].

²⁰ Vienas iš šiurpiausių etninio valymo pavyzdžių 1992 m. vasario 25 d. įvyko Chodžalyje, kai šimtai civilių azerbaidžaniečių buvo išžudyti, o dar daugiau buvo prievarta išstumti armėnų pajėgų, remiamų buvusios sovietų armijos 366-ojo motorizuotojo šaulių pulko. „Chodžalio tragedija“, in: <https://azerbaijan-az.translate.google/related-information/?7?_x_tr_sl=az&_x_tr_tl=en&_x_tr_hl=en&_x_tr_pto=sc>.

bių, įskaitant Azerbaidžaną, Armėniją, Iraną, Rusiją, JAV, Turkiją ir Prancūziją, politiniai ir ekonominiai interesai. Konflikto ideologinis pagrindas – „Miatsum“ (išvertus iš armėnų kalbos – „Suvienijimas“). Jame buvo pasisakoma už Kalnų Karabacho autonominės srities [NKAO]²¹ prijungimą prie Armėnijos. Šią idėją propagavo armėnų istorikai, visuomenės veikėjai, ultranacionalistinės organizacijos ir partijos, pavyzdžiui, ASALA²², „Artsakh“²³, „Gnchak“²⁴, „Dashnaksutyun“²⁵ ir „Krunk“²⁶. Armėnų diaspora, reikšmingai finansiškai rėmusi separatistus, suvaidino nemažą vaidmenį 1988–1994 m. ir 2020 m. eskaluojant konfliktą iki karinių veiksmų. Armėnų ultranacionalistai iš tokių partijų kaip „Dashnaksutyun“ ir „Krunk“ klaidino gyventojus iškreiptais istoriniais naratyvais, teigdami, kad „Kalnų Karabachas priklauso Armėnijai“, ir taip kurstė gyventojus kovoti už susivienijimą. Šis naratyvas, vaizduojantis armėnus kaip istorines musulmonų kaimynų, tokių kaip Azerbaidžanas, Iranas ir Turkija, aukas, aštrino konfliktą. Tačiau išsamūs tyrimai ir istoriniai dokumentai atskleidžia armėnų teroristinių organizacijų smurtinius veiksmus ir jų nusikaltimus tiek vietoje, tiek Vakaruose²⁷.

²¹ Kalnų Karabacho autonominė sritis (NKAO) įkurta 1923 m. liepos 7 d. Azerbaidžano Sovietų Socialistinės Respublikos (1920–1991 m.) sudėtyje. Jos įkūrimą lėmė ankstyvosios Sovietų Sąjungos geopolitinės realijos, kai sienos dažnai buvo nustatomos pagal etninę sudėtį. Įkūrimo metu NKAO daugiausiai gyveno etniniai armėnai, o tai nuo pat pradžių prisidėjo prie didėjančios įtampos su azerbaidžaniečių bendruomene. Ši sudėtinga demografinė ir politinė situacija sudarė prielaidas konfliktų eskalavimui, ypač veikiant armėnų ultranacionalistinėms grupuotėms ir partijoms, kurios padėjo kurstyti ir vykdyti masines teroro akcijas prieš azerbaidžaniečių bendruomenes. Tai aštrino ilgalaikę etninę įtampą ir sukėlė plataus masto smurtą, nukreiptą prieš azerbaidžaniečių gyventojus įvairiuose regionuose. Plačiau žr.: *К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. Документы и материалы*, Баку: Азернешп, 1989, с. 334.

²² ASALA (Armėnų slaptoji Armėnijos išlaisvinimo armija) – kovotojų grupuotė, garsėjusi smurtine taktika, ypač Turkijos diplomatų nužudymais. Tai buvo viena iš radikaliųjų organizacijų, rėmusių Armėnijos teritorinės ekspansijos idėją.

²³ „Artsakh“ – armėnų nacionalistinė grupė, pasisakanti už Kalnų Karabacho atsiskyrimą nuo Azerbaidžano ir jo sujungimą su Armėnija.

²⁴ „Gnchak“ – XIX a. įkurta armėnų revoliucinė partija, kuri taip pat rėmė nacionalistinį siekį ir „Miatsum“ idėją.

²⁵ „Dashnaksutyun“ (Armėnų revoliucinė federacija (ARF) – 1890 m. armėnų nacionalistų įkurta politinė partija, pasisakiusi už „Miatsum“, Karabacho konflikto ir karų metu žiauriai prisidėjusi prie etninio azerbaidžaniečių valymo ir masinių žudynių.

²⁶ „Krunk“ – armėnų nacionalistų grupė, turėjusi įtakos Kalnų Karabacho konflikto metu, ypač 1980-ųjų pabaigoje ir 1990-ųjų pradžioje. Organizacija rėmė „Miatsum“ judėjimą, kuriame buvo raginama Kalnų Karabachą sujungti su Armėnija, ir šiam tikslui telkė armėnų paramą. „Krunk“ veiksmams didino įtampą regione ir suvaidino lemiamą vaidmenį konfliktui peraugant į plataus masto karą. Šios organizacijos pastangos, sustiprinusios Armėnijos pretenzijas dėl Kalnų Karabacho, konflikto eigai padarė ilgalaikį poveikį ir formavo politinius bei karinius įvykius tuo laikotarpiu.

²⁷ Michael Gunter, *Pursuing the Just Cause of Their People: A Study of Contemporary Armenian Terrorism*, New York: Greenwood Press, 1986, p. 30; Bruce Hoffman, *Terrorism in the United States During 1985*, Santa Monica, CA: Rand, 1985; Michael Szaz, „Armenian Terrorists and the East-West Conflict“, in: *Journal of Social, Political and Economic Studies*, (Winter 1983), pp. 387–394; Paul Wilkinson, „Armenian Terrorism“, in: *World Today*, September 1983, No. 39, pp. 344–350; Francis P. Hyland, *Armenian Terrorism: The Past, the Present, the Prospects*, Boulder, CO: Westview Press, 1991; Sonyel Salahi Ramsdan, *Armenian Terrorism: A Menace to the International Community*, London: Cyprus Turkish Association, 1987.

Įvykių eskalavimasis ir vėlesnis perėjimas į karinį etapą sutrikdė ramų abiejų respublikų žmonių gyvenimą. Konflikto neatitaisomumą dar labiau įtvirtino Rusijos karinė intervencija. Įsitraukus buvusios sovietinės 366-osios motorizuotosios šaulių divizijos pajėgoms, dislokuotoms Chankendyje, armėnų pajėgos ėgijo didelį pranašumą prieš nepakankamai koordinuotą Azerbaidžano kariuomenę ir paskubomis suformuotus savanorių batalionus. Daugybę smurto ir vandalizmo aktų įrodymų užfiksavo išlaisvintuose miestuose ir kaimuose apsilonkę liudininkai, taip pat vietos ir užsienio žurnalistai.

Antrasis Karabacho karas (2020 m.) baigėsi Azerbaidžano teritorijų, kurios beveik 30 metų buvo okupuotos Armėnijos, išlaisvinimu. Nepaisant paliaubų, kurias palengvino Rusijos taikos palaikymo pajėgų atvykimas, Chodžalio, Chankendžio (azer. *Xankəndi*), Chodžavendo (azer. *Xocavənd*) ir Agderės (azer. *Ağdərə*) klausimai ir toliau liko neišspręsti. Azerbaidžano kariuomenė atgavo penkis miestus, keturias gyvenvietes ir 286 kaimus. Be to, Armėnija be tolesnių karinių prieštaravimų grąžino Azerbaidžanui Kalbadžaro, Agdamo (azer. *Ağdam*) ir Lačino (azer. *Laçın*) regionus. 2023 m. rugsėjį, praėjus maždaug trejiems metams po Antrojo Karabacho karo, Azerbaidžanas Karabache pradėjo antiteroristinę operaciją, nukreiptą prieš separatistų karinius dalinius. Po šios operacijos Chodžalio, Chankendžio, Chodžavendo ir Agderės teritorijos vėl buvo prijungtos prie Azerbaidžano.

Konflikto paaštrėjimas ir šeimų tragedijos per Pirmąjį Karabacho karą

Nuo pat Karabacho konflikto pradžios žmonės pateko į įvykių sūkurį, įsirežusį į jų atmintį ir sukėlusį galias traumas. Vieni jų tapo liudininkais ir pasakotojais, kiti – nukentėjusiais arba dingusiais be žinios. Autorė, kilusi iš Šušos, šiuos sukrečiančius įvykius išgyveno asmeniškai. Po jų ji prarado ryšį su mokiniais, kuriuos mokė Šušoje. Po daugelio metų jie vėl susitiko imant interviu apie moksleivių išgyvenimus per Karabacho konfliktą ir karą. Prisiminimai, kuriais pasidalijo buvę pradinės mokyklos mokiniai ir kiti moksleiviai, buvo neįkainojami rengiant šį straipsnį. Deja, dėl karo nepavyko susitikti su visais buvusiais mokiniais, nes kai kurie jų tragiškai žuvo.

Kamala Abbasova, branginama vienintelė dukra šeimoje, baigė mokyklą, ištekėjo ir susilaukė sūnaus. Būdama nėščia, ji buvo priversta palikti Šušą dėl karinių išpuolių, o po kelių mėnesių ji grįžo į Šušą gimdyti. Tragiška tai, kad grįžtant atgal, jų automobilis buvo susprogdintas, ir Kamala, jos vyras, mažametis sūnus, jos motina ir vairuotojas žuvo.

Sarkhanas Ismaylovas, gabus Azerbaidžano medicinos instituto penkto kurso studentas, tragiškai žuvo sudužus sraigtasparniui. Jis buvo žinomas dėl savo atsidavimo medicinai ir aistros padėti kitiems, dažnai savanoriaudavo vietos klinikose ir dalyvau-davo bendruomenės sveikatos iniciatyvose. Jo bendraamžiai žavėjosi juo dėl nepalaužiamo atsidavimo studijoms ir nuoširdžios užuojautos pacientams. Ankstyva Sarkhano

1 pav. Kamala Abbasova su šeima. Šeima tragiškai žuvo per bombos sprogimą, kairėje: Kamala Abbasova, jos vyras Abbasovas Sulejmanas, jų mažametis sūnus, jos motina. Dešinėje: autorė su mokytoja Kamala Abbasova, nuotrauka daryta 1987 m. prie Šušos mokyklos Nr. 2.

mirtis paliko gilią tuštumą ne tik jo draugų ir šeimos narių širdyse, bet ir medikų bendruomenėje, kuri dėjo daug vilčių į jo būsimą indėlį. Jo ankstyva mirtis – tai širdį veriantis priminimas apie gyvenimo trapumą, ypač tų, kurie siekia pakeisti pasaulį.

***Pirmojo Karabacho karo veteranų prisiminimai apie karą
„Prisimenant Šušą: Dadašo Rahimovo apmąstymai apie Šušos gynybą ir žlugimą“***

2 pav. Dadašas Rahimovas

Karabacho konfliktas ir jo padariniai stipriai palietė daugybę jaunų Azerbaidžano ir Armėnijos žmonių, kurių daugelis jame dalyvavo prieš savo valią. Šiuo tyrimu siekiama užfiksuoti su konfliktu ir po jo vykusiais karais susijusius jų prisiminimus ir išgyvenimus. Dėl ribotos apimties pateikiama tik keletas ypač skaudžių istorijų. Viena iš jų – Dadašo Rahimovo, vieno iš Šušos bataliono įkūrėjų ir autorės vaikystės draugo, istorija. Tuo metu autorė negalėjo numanyti, kokią didelį asmeninį poveikį konfliktas turės jos, kaip ir milijonų kitų žmonių, gyvenimui. Daugelis moterų tapo vienišomis motinomis, likusiomis auginti vaikus be tėvų. Dadašas, aktyvus Šušos gynybos dalyvis, pasiaukojamai gynė civilius gyventojus ir per karą išgelbėjo daugybę gyvybių, tarp jų ir moterų bei vaikų. Tačiau, nepaisant jo didvyriškų pastangų, dėl bendros geopolitinės dinamikos Šušos gynyba galiausiai žlugo. Jis dalyvavo apsikeičiant įkaitais, tačiau dėl karinės galios skirtumų galiausiai patyrė nesėkmę. Šušos užėmimo dieną (1992 m. gegužės 8 d.) Dadašas buvo sužeistas ir vėliau perkeltas gydyti į Baku ligoninę. Jo prisiminimai apie Šušą kupini ašarų ir skausmo. Norėdamas pagerbti savo mylimo miesto atminimą, Dadašas savo sūnų pavadino Vatanu, kas azerbaidžaniečių kalba reiškia Tėvynę. Jis paaiškino, kad pavadindamas sūnų Vatanu, siekė išsaugoti Šušos dvasią jų širdyse ir mintyse. Jis mokė sūnų, kad „visas mus supantis grožis simbolizuoja Šušą [...] visa pasaulio stiprybė – Šuša“, o „visa, kas džiugina – vaisiai, pyragaičiai ir sultys – susiję su Šuša“. Šušos ypatingumą jis pabrėždavo, kad sūnus suprastų jos gilią reikšmę. Šušos netektis ir intensyvios kovos labai paveikė Dadašą, todėl jam pasireiškė potrauminio streso sutrikimas (PTSS), kuriam būdingi traumuojantys sapnai ir stipri depresija. Naktimis jis dažnai prabusdavo, persekiojamas žiaurių Karabacho konflikte ir kare matytų įvykių. Ši psichologinė žala atskleidžia, kokią gilų ilgalaikį poveikį karas padarė tokiems asmenims kaip Dadašas, ir atkreipia dėmesį į būtinybę palaikyti veteranus ir pripažinti jų psichikos sveikatos problemas. Dėl savo, kaip Šušos gynėjo, padėties jis jautėsi itin nelaimingas ir prislėgtas. Tai užfiksuota jo apgailestavime: „Mes pralaimėjome, praradome Šušą ir nepadarėme pakankamai Šuškai išgelbėti“. Nors vyriausybė dėl karo metu patirtų sužalojimų suteikė jam antros grupės invalidumą, jis jo atsisakė, nes Šušos praradimą laikė asmenine gėda. Tragiška tai, kad būdamas 37 metų, Dadašas mirė nuo per Pirmąjį Karabacho karą patirtų žaizdų ir smegenų sukrėtimo.

Tokių veteranų kaip Dadašas Rahimovas liudijimai leidžia skaudžiai pajusti, koks gilus ir ilgalaikis yra Pirmojo Karabacho karo poveikis ji išgyvenusiems asmenims, šeimoms ir bendruomenėms. Jo pasakojimas simbolizuoja kolektyvinę traumą, kurią patyrė daugelis azerbaidžaniečių, kurie buvo žiaurios tėvynės ir kultūrinio paveldo netekties liudininkai. Jo pasakojimas įkūnija asmeninį pasiaukojimą, emocinį sukrėtimą ir giliai įsišaknijusį netekties jausmą, kurį patyrė tėvynės gynėjai. Šuša, kadaise klestėjęs kultūrinis ir istorinis miestas, Rahimovo pasakojime yra daugiau nei geografinė vietovė – tai ir atsparumo, ir gilių randų, įsirežusių kovojant už jos gynybą, simbolis. Jo atsidavimas saugant civilius gyventojus Šušoje ir neįgalumo išmokų atsisakymas pabrėžė jo nepalaužiamą atsidavimą

ir pasididžiavimą savo vaidmeniu, nepaisant tragiškos baigties. Dadašo Rahimovo pasakojime taip pat išryškėja ilgalaikis trauminis konflikto pobūdis, nes Šušos atminimas vis dar giliai jaudina tuos, kurie kovojo ją gindami. Jo sprendimas pavadinti sūnų Vatanu, taip pagerbiant mylimą miestą, rodo neišdildomą Šušos reikšmę Azerbaidžano tapatybei ir paveldui. Kita vertus, karas atvėrė galias psichologines Dadašo žaidas, taip pat potrauminio streso sindromą. Jo patirtis neabejotinai primena ne tik šio konflikto fizinius ir emocinius padarinius, bet ir žalą psichikos sveikatai. Iš šių pasakojimų akivaizdu, kad Pirmasis Karabacho karas buvo ne vien geopolitinė kova, bet ir jame dalyvavusių asmenų gilūs asmeniniais ir emociniais išgyvenimai. Konflikto įrėžti fiziniai ir psichologiniai randai ir toliau veikia tokių veteranų kaip Dadašas gyvenimus ir prisiminimus, primindami mums apie žmogiškąją karo kainą ir jo sunkumus ištveriančių asmenų atsparumą.

Rahimovui ir kitiems į jį panašioms asmenims Šušos atminimas yra tarsi emocinis pagrindas, simbolizuojantis ir skaudžią netektį, ir nepalaužiamą ryšį su paveldu. Veteranai, kovoję ginant miestą, dažnai su savimi nešiojasi ryškius ir skausmingus konflikto prisiminimus, kurie prasismelkia giliai į jų tapatybę. Jų išgyvenimai liudija ne tik apie asmeninį pasiaukojimą, bet ir apie bendrą istorinę atmintį, kuri ir toliau formuoja kolektyvinę Azerbaidžano visuomenės dvasią. Traumos, prisiminimai ir neblėstanti meilė Šušai įžiebia dar didesnę viltį atkurti ir įgyvendinti teisingumą pabrėžiant būtinybę ir toliau pripažinti šiuos įvykius ir juos išgyvenusius žmonių atsparumą.

Nagrinėdami šiuos liudijimus, geriau suprantame konflikto sudėtingumą ir jo ilgalaikį poveikį asmenims bei visuomenėms. Pagerbdami šias istorijas ir apmąstydami jų pamokas, galime siekti taikos, susitaikymo ir karo šešėlių netemdomos ateities.

„Karkidžahano atsparumas ir žlugimas: brolių Huseynovų apmąstymai“

Karkidžahanas (azer. *Kərkicahan*) – gyvenvietė netoli Chankendžio miesto. Iki 1988 m. Kalnų Karabacho konflikto kaime gyveno 1796 azerbaidžaniečiai²⁸. Po to, kai 1988 m. etniniai azerbaidžaniečiai buvo išvaryti iš Chankendžio miesto, dauguma jų persikėlė į Karkidžahaną²⁹. Karkidžahano gyventojas ir policininkas Aslanas Huseynovas kartu su savo broliu Nazimu Huseynovu per Karabacho konfliktą aktyviai dalyvavo ginant savo kaimą nuo armėnų nacionalistų. Pastarieji jį praminė Kobra ir pažadėjo didelį atlygį tam, kas jiems jį išduos. Kartu su kitais kaimo gyventojais jis ilgą laiką drąsiai gynė moteris ir vaikus. Per karinius veiksmus Karkidžahane buvo nužudytas „Radio Majak“ žurnalistas Leonidas Lazarevičius. 1991 m. gruodžio 31 d. Azerbaidžano pajėgos atgavo kaimą, tačiau jų pastangos neatnešė sėkmės, nes 1992 m. sausio 20 d. armėnų pajėgos sudegino jų namus ir priverė

²⁸ Зона конфликта в Нагорном Карабахе (1988–1994...), Карта 33, in: <<https://www.iriston.com/>>, [2024-10-22].

²⁹ Дмитрий Леонов, „Карабах: путевые заметки времен чрезвычайного положения“, in: <<http://www.panorama.ru/gazeta/1-30/p23kar.html>>, [2024-05-29].

juos bėgti. Užėmus kaimą, dauguma azerbaidžaniečių jau buvo išvykę. Aslanas prisimena, kad per mūšius žuvo 40 žmonių. Jis per išpuolius patyrė kojos traumą ir iki šiol kaule turi tas sunkias dienas primenantį geležinį pakaitalą. Daugelį metų jam buvo atliekamos įvairios pėdos operacijos. Nazimas Huseynovas apdegė veidą.

3 pav. Aslanas Huseynovas

4 pav. Nazimas Huseynovas

5 pav. Karkidžahano kaimas

Duodami interviu, abu broliai ryškiai prisiminė užpuolikų armėnų tyčiojimąsi, kai jie padeginėjo azerbaidžaniečių namus šaipydamiesi tokiais žodžiais: „Ara, [armėniškai: „žmogau“], žiūrėk, tavo namo neliko, o dabar dink ir tu!“ Nazimas paniekinamai atkirto:

„Mūsų namus ir visą mūsų turtą galėjote sudeginti, ir mes juos vėl ir vėl atstatysime! Bet ši žemė priklauso man ir mano protėviams, ir jos lengvai iš mūsų neatimsite.“

Baku imdama interviu iš brolių Huseynovų, autorė suprato, kad 1992 m. sausio 20 d., kai visą jų kaimą iki pamatų žiauriai sudegino armėnų separatistai, ji buvo virš degančios žemės skrendančiame sraigtasparnyje ir gabeno savo motinos kūną į Šušą. Tai labai ją sujaudino. Tarsi liepsna besiveržiančių dūmų vaizdas skaudžiai priminė nuniokotą Karkidžahano kaimą ir jo gyventojus. Buvo skaudu matyti kylančius tirštus dūmus, primenančius grėsmingai plintančią liepsną. Tą akimirką tai buvo šių brolių kaimas, jų namai ir visų šios bendruomenės azerbaidžaniečių namai. Autorės ir pašnekovo prisiminimai apie šį tragišką įvykį buvo panašūs, jų išgyvenimai ir emocijos persipynė giliame praeities apmąstyme. Abu asmenis slėgė sunki netektis ir sielvartas, jų prisiminimai priminė šurpią konflikto sukeltą destruktiją. Dalydamiesi savo istorijomis, jie išgyveno persikėlimo skausmą, prarastos tėvynės ilgesį ir neišdildomus jų bendruomenėse paliktus randus. Šis bendras pasakojimas ne tik atskleidė asmenines tragedijos pasekmes, bet ir išryškino platesnio masto padarinius jų kolektyvinei atminčiai, atskleidė, kaip tos dienos atgarsiai vis dar atsiliepia jų gyvenime. Savo dialoge jie stengėsi pagerbti žuvusiuosius ir rasti prasmę savo kančiose siekiant ateities, kurioje toks siaubas niekada nepasikartotų.

Aslano ir Nazimo Huseynovų liudijimai leidžia įtikinamai pažvelgti į Karabacho konflikto sukeltas galias asmenines ir bendruomenės kančias. Jų pasakojimas apie Karkidžahano gynybą, vėlesnį kaimo sunaikinimą ir žmonių žūtis akivaizdžiai iliustruoja platesnę humanitarinę krizę, su kuria susiduria Azerbaidžano bendruomenės. Nepaisant patirtų sunkių sužalojimų, dėl kurių prireikė daugybės operacijų, Aslano gebėjimas atsigauti ir ryžtas ginti savo kaimą bei atkurti gyvenimą išryškina nuo konflikto nukentėjusių žmonių ištvermingą dvasią. Ryškus liepsnose skendinčio jų kaimo prisiminimas ir mano pačios patirtis skrendant virš degančios žemės pabrėžia bendrą daugelio žmonių patirtą traumą ir siaubą. Brolių istorija liudija giliai įsišaknijusį ryšį su protėvių žemėmis ir nepalenkiamą valią išlikti, susidūrus su didžiulėmis nelaimėmis. Huseynovo išgyvenimų įamžinimas ir apmąstymas leidžia įsigilinti į Karabacho konflikto žmogiškąją kainą – ir tai nėra vien skaičiai ir statistiniai duomenys. Jo atsparumas skaudžiai primena, kad būtinos skubios visapusės taikos stiprinimo pastangos, ir pabrėžia, kaip svarbu šalinti neišspręstus tokių traumuojančių įvykių padarinius.

Asmeniniai pasakojimai atskleidžia psichologinę, emocinę ir socialinę karo žalą, išryškina perkeltųjų šeimų kančias, išgyvenusiujų traumas ir kultūrinio paveldo netektį. Per šią prizmę suvokiame, kokią netekties skausmą, namų ilgesį ir gilius randus tai paliko žmonių ir bendruomenių atmintyje. Pagerbdami šias istorijas, geriau suprantame konfliktų sudėtingumą ir pabrėžiame būtinybę siekti taikos ir susitaikymo ateityje. Tokie apmąstymai būtini siekiant visapusiškiau suprasti konfliktą ir pabrėžti taikos bei susitaikymo būtinybę siekiant išgydyti ilgalaikes pasekmes žmonių gyvenimams.

Azerbaidžaniečių etninis valymas Karabache. Išpuolis prieš civilius danguje

Pagrindinis 37 km ilgio kelias Šuša–Agdamas buvo užblokuotas armėnų kovotojų, todėl žmonėms tekdavo vykti 220 km ilgio maršrutu Šuša–Lačinas–Gubadli–Zangilanas–Fuzuli. Kiekvieną konflikto dieną darantis vis pavojingiau azerbaidžaniečiams judėti sausuose keliu Šuša–Agdamas–Šuša, žmonės buvo priversti naudotis civilinio sraigtasparnio „Mi-8“, vykdžiusio civilių gyventojų pervežimą maršrutu Šuša–Agdamas–Šuša, paslaugomis. Naudotis sraigtasparniais taip pat buvo sudėtinga, nes armėnai sistemingai juos apšaudė, manydami, kad jais į Šušą gabenami ginklai ir šaudmenys. Dėl to sraigtasparnių skrydžių skaičius buvo minimalus, ir žmonėms ilgas dienas tekdavo laukti skrydžio. 1992 m. sausio 20 d., ankstų antrųjų tragiškų sausio įvykių metinių rytą, M. A. Mirqasimovo respublikinėje klinikoje, apsupta trijų dukterų, mirė septynių vaikų motina Latifa Kerimi (autorės ir dviejų tyrime apklaustų jos seserų Zhale Rustamovos ir Shahnaz Ahanji motina). Latifa Kerimi buvo ištekęjusi už politinio emigranto Amirali Ahanchi, kuris priklausė autochtoninei Šušos baudžiauninkų šeimai, gyvenusiai čia nuo XVIII a., kai miestas buvo vadinamas Šušos tvirtove (*Shusha galasy*), o pirmieji jo gyventojai buvo baudžiauninkai (*galalylyar*). Paskutinis Latifos Kerimi noras buvo būti palaidotai šalia savo sūnaus ir vyro Šušoje.

„Kreipiausi į ligoninės vyriausiąjį gydytoją, prašydama pagalbos šiuo klausimu. Gydytojas, atkreipęs dėmesį į sunkią Karabacho karinę padėtį, padėti sprendžiant šią problemą atsisakė. Atrodė, kad per įtemptą ginkluotą konfliktą šios valios įvykdyti bus neįmanoma,“ – pasakojo vyresnioji iš respondenčių Zhale Rustamova. Tačiau pareiga įvykdyti motinos paskutinę valią vertė seseris ieškoti galimybių perkelti motinos kūną į Šušą. Chirurgiui Shahnaz Ahanji, padedant jos vyrui Rahimaghai Talibovui, pavyko pervežti motinos kūną į Šušą sraigtasparniui „Mi-8“ vykdant greitosios pagalbos misiją. Remiantis jos prisiminimais:

Tuo metu dėl laimingo atsitiktinumo ligoninės vyriausiasis gydytojas sulaukė skambučio su prašymu duoti kraujo, kuris buvo labai reikalingas sužeistiesiems prie Chankendžio. Gavęs tokią užduotį, gydytojas nedvejodamas liepė jai ruoštis ir pasakė, kad motinos kūno perkėlimas bus vykdomas tuo pačiu sraigtasparniu „Mi-8“, kuris turėjo pristatyti kraują sužeistiesiems kariams. [...]

Taip susiklosčius aplinkybėms, autorė, kartu su dviem seserimis – Zhale Rustamova, Shahnaz Ahanji ir jos sutuoktiniu Rahimagha Talibovu – tapo sraigtasparnio, iš Baku į Agdamą skraidinusio sužeistiesiems azerbaidžaniečių kariams skirtą donorų kraują, kelevėmis. Tai liudija, kad sraigtasparnis „Mi-8“ buvo civilinis sraigtasparnis, skraidinęs civilius azerbaidžaniečius. Iš sraigtasparnio keleviviai matė karo veiksmų vietas: sudegintus kaimus ir sugriautus namus. Ypač jų dėmesį prikaustė gaisras ir tirštas dūmų kamuolys: Chankendžio miesto Karkidžahano gyvenvietėje degė daugiau nei 300 namų. Šios gyvenvietės žmonės grūmėsi už savo žemę, o tuomet armėnai padegė jų namus ir jėga priverstė

žmones ją palikti. Pamatę į Šušą skrendantį sraigtasparnį, armėnų kovotojai jį apšaudė. Keleiviai išgyveno nepamirštamą [iki šiol!] baimę ir beviltiškumą. Dėl greitos patyrusio piloto Viktoro Seriogino reakcijos sraigtasparnis pakilo aukščiau ir pavyko išvengti jame skridusios šeimos narių žūties. Atvykusius į snieguotą Šušą, juos pribloškė nuniokotas ir negyvas miestas. Vėliau paaiškėjo, kad gyventojai, norėdami apsisaugoti nuo nepalaujamų armėnų iš Chankendžio vykdomų išpuolių raketomis, slėpėsi rūsiuose. Per septynias šeimos gedulo dienas įvyko vienas tragiškiausių įvykių – Dašalti (azer. *Daşaltı*) operacija³⁰. Per šią operaciją žuvo azerbaidžaniečių tautybės žmonės, ir tai buvo dar viena gili kolektyvinė Šušos miesto trauma.

Po septynių dienų gedulo Šušoje, 1992 m. sausio 28 d., autorė planavo grįžti į Baku. Šušą ir visus aplinkinius kaimus buvo užblokavę ginkluoti armėnų kovotojai, nepalikdami civiliams gyventojams jokių kitų susisiekiimo galimybių. Skrydis sraigtasparniu buvo vienintelis būdas pasiekti kelionės tikslą. Ir vėl laukė nenuspėjama, sudėtinga ir pavojinga kelionė sraigtasparniu „Mi-8“. Vos išvengusi pavojaus per ankstesnį skrydį sraigtasparniu iš Baku į Šušą, autorė kartu su artimaisiais bijojo, kad šie išgyvenimai nepasikartotų – ji žinojo, kad į juos vėl gali taikytis Armėnijos karinės pajėgos. Tą dieną anksti ryte jie atvyko į laikiną sraigtasparnių pakilimo ir nusileidimo aikštelę. Nepaisant ankstyvo ryto, ten buvo daugybė žmonių, norinčių pasiekti Agdamą, iš kur jie planavo keliauti į Bardą, Jevlachą (azer. *Yevlax*), Gendžę (azer. *Gəncə*) ar Baku arba susitvarkyti reikalus prieš grįždami į Šušą. Šį kartą sraigtasparniu jie skristi negalėjo, nes pirmenybę turėjo ypatingi keleiviai. Prie malūnsparnio Šušoje susirinko didelė minia, besitikinti išskristi į Agdamą verslo reikalais arba laikinai pabėgti nuo didėjančio smurto, keliančio grėsmę jų saugumui ir ramybei. Minios nuostabai kelią prie sraigtasparnio užtvėrė Šušos bataliono vadas Ramizas Gambarovas (1962–1992 m.) (Azerbaidžano nacionalinis didvyris) ir Pirmojo Karabacho karo veteranas jo pavaduotojas Dadašas Rahimovas (1964–2001 m.).

Konflikto metu abiejų pusių vietiniai vadai buvo susitarę apsikeisti lavonais arba įkaitais. Tąkart autorė tapo dviejų armėnų įkaitų mainų į azerbaidžaniečių lavonus Agdame liudininke. Šušos bataliono vadas ir pavaduotojas kreipėsi į minią, kad ši palauktų kito reiso, ir paaiškino, kad dabar buvo svarbiausia du paimtus į nelaisvę armėnus nugabenti į Agdamą ir iškeisti į septynis žuvusius azerbaidžaniečius. Situacija buvo įtempta, ir Šušos žmonės suprato savo tėvynainių širdgėlą.

Į lėktuvą įlipo du nelaisvėn paimti armėnai, lydimi dviejų ginkluotų Šušos bataliono narių, kartu su Azerbaidžano televizijos žurnalistu Allahverdi Asadovu, chirurgu Ahanji Shahnaz, jos sutuoktiniu ir autore, kuri buvo Azerbaidžano mokslų akademijos moksli-

³⁰ 1992 m. sausio 25 d. pradėta Dašalti operacija buvo siekiama atgauti Dašalti kaimą netoli Šušos, tačiau Azerbaidžano pajėgoms ji baigėsi dideliais nuostoliais. Dėl ryšio nesklandumų, taktinių klaidų, operatyvinės informacijos nutėkėjimo ir vietinių gidų išdavysčių iš Nabilaro kaimo judančios azerbaidžaniečių pajėgos pateko į pasalą. Operacijos metu žuvo daugiau kaip 90 azerbaidžaniečių, daugybė karių vis dar laikomi dingusiais be žinios.

ninkė. Gydytoja Ahanji turėjo užtikrinti, kad belaisviai gerai jaustųsi, ir padėti jais apsi-keisti atvykus į Agdamą. Tuo tarpu likę asmenys buvo nusivylę ir turėjo laukti kito sraig-tasparnio.

Pirmojo Karabacho karo metu kariaujančios pusės laikėsi „karo lauko diplomatijos“, keisdamosi sužeistais ir žuvusiais kariais. Šio rytinio skrydžio metu buvo tik įgulos nariai, keli kariai ir keturi civiliai, kurių pasakojimai suteikė vertingos informacijos apie įvykius. Skrydis sraigtasparniu vyko sklandžiai ir ramiai, nes armėnai į mūsų sraigtasparnį ne-šaudė, žinodami, kad jis gabena į nelaisvę paimtus armėnus. Nepaisant to, visi buvome įsitempę ir nerimavome. Sausio 28 d. rytą sraigtasparnis išskrido iš Šušos ir, atvykus į Ag-damo oro uostą, armėnų įkaitai buvo iškeisti į septynis žuvusius azerbaidžaniečius, tuo užbaigiant karo lauko diplomatinę misiją. Sraigtasparnis saugiai atskrido į Agdamo oro uostą ir užbaigė karo belaisvių perdavimo misiją. Autorė kartu su chirurgu Shahnaz Ahan-ji ir jos sutuoktiniu Rahimagha Talibovu buvo laimingieji paskutinio taikaus sraigtaspar-nio „Mi-8“ skrydžio maršrutu Šuša–Aghdamas keleiviai.

Pasiekus Agdamą, įkaitai buvo perduoti kariams. Agdamo oro uoste autorė matė didelę minią žmonių, tarp kurių buvo daug tėvynainių iš Šušos. Tarp jų buvo studentas Sarkha-nas Ismailovas, muzikantas iš Šušos Namikas Zalovas su šeima, mokslininkas istorikas Murshidas Dunyamaliyevs, jauna mokslininkė Sara Alijeva ir daug kitų pažįstamų vei-dų. Toje minioje į atgal į Šušą skrendantį sraigtasparnį patekti nekantravo kiekvienas, nežinodamas, kad skuba į savo mirtį. Į sraigtasparnį 1992 m. sausio 28 d. popietę susėdo Aghdamo oro uoste nekantriai laukę civiliai, kurie troško grįžti į Šušą. Minia džiūgavo ir nekantravo, nežinodama, kad į sraigtasparnį jau taikėsi armėnai. Sraigtasparniu skrido daugiausia moterys ir vaikai, priversti vengti sausumos kelio dėl armėnų ginkluotų gru-puočių keliamo pavojaus.

Sraigtasparnis buvo atlikęs visus reikalaujamus skrydžius ir grįžinėjo pilnas civilių ir be armėnų įkaitų. Ginkluoti ultranacionalistai Chankendžio mieste apie tai žinojo. Netoli Chalfalio kaimo, sraigtasparniui artėjant prie Šušos, jį numušė priešlėktuvinė raketa. Tra-giška tai, kad armėnų teroristams numušus sraigtasparnį, žuvo visi jame buvę civiliai.

Autorė ryškiai prisimena tuos įvykius ir nešiojasi neišdildomą kaltės jausmą dėl per sraigtasparnio katastrofą žuvusių žmonių. Tai, kad pavyko išgyventi, nerealų, tačiau vis dar persekioja prisiminimas apie tai, kas galėjo įvykti. Sraigtasparnis skrido per priešišką teritoriją, kurioje bet kuri akimirka galėjo tapti lemtinga. Visą laiką lydėjo siaubas žinant, kad anksčiau Armėnijos pajėgos yra kėsinosi į panašius skrydžius, numušę sraigtaspar-nius ir atėmę nekaltų žmonių gyvybes. Pastovus sraigtasparnio sraigto užesys susiliejo su įtampos kupina nežinia, ar ir šį skrydį ištiks toks pat likimas.

Saugiai atskridus, liko gilus kaltės jausmas dėl tų, kuriems tai nepavyko – pražūtingo išpuolio aukų. Teroristinių prieš azerbaidžaniečių civilius nukreiptą išpuolį įvykdė armėnų ultranacionalistų grupuotės, apsiginklavusios buvusios sovietinės 366-osios motorizuo-

tųjų šaulių divizijos karine technine parama. Armėnijos kovotojai sraigtasparniui, kuriuo skrido civiliai³¹, numušti panaudojo nešiojamą oro gynybos sistemą (MANPADS)³² – itin mobilią, lengvai užmaskuojamą priešlėktuvinę raketą. Incidentas įvyko netoli Šušos, kai mažame aukštyje link žemės artėjantis sraigtasparnis tapo lengvu taikiniu. Liepsnų apimtas orlaivis su 44 civiliais gyventojais ir 3 įgulos nariais sudužo, ir niekas neišgyveno. Greitosios pagalbos komandos atvyko greitai, tačiau viskas buvo suniokota. Paskutines tragiškas „Mi-8“ katastrofos akimirkas užfiksavo Šušoje įsikūrusios Azerbaidžano naujiečių tarnybos žurnalistai, įamžinę neišdildomą tragedijos prisiminimą³³.

Tai buvo lemtingas sraigtasparnio skrydis, o kartu su juo nutrūko visi ryšiai tarp Šušos ir Agdamo. Konflikto eskalacija įgavo naują mastą: išaugo nukentėjusiųjų skaičius ir destruktijos lygis. Šušoje kito skrydžio laukiantys liudininkai ir Chalfalio gyventojai pasakojo matę, kaip iš sraigtasparnio į mišką krenta žmonės. Kito skrydžio laukę liudininkai pasakojo, kad „matė, kaip žmonės po vieną, po du krito iš sraigtasparnio į mišką. Jie manė, kad žmonės patys šoko iš sraigtasparnio“³⁴, tačiau iš tiesų dėl priešlėktuvinės raketos smūgio jėgos sraigtasparnio durys atsidarė ir žmonės buvo išsviesti.

Liudininkai pažymėjo, kad patyręs įgulos vadas Viktoras Serioginas sugebėjo degantį sraigtasparnį pasukti tolyn nuo sraigtasparnių kilimo aikštelės, taip išgelbėdamas šimtus kito skrydžio laukusių žmonių. Sraigtasparnis sudužo tarpeklyje šalia Chalfalio–Karkidžahano kelio ir stipriai užsidegė.

Šušos regiono azerbaidžaniečių bendruomenės kolektyvinė trauma ir atsiminimai: apmąstant sraigtasparnio katastrofą

Visos žuvusiųjų šeimos patyrė netektis. Dvidešimt šeimų surengė trijų dienų laidotuves, ir Šušos gyventojai išgyveno kolektyvinį skausmą bei sielvartą. Giminaičių laukė sunki užduotis atpažinti keleivių palaikus, iš kurių daugelis buvo neatpažįstami. Galiausiai visos aukos buvo palaidotos žuvusiųjų kapinėse – niūriame bendruomenę ištikusios tragedijos įrodyme.

Šalia Šušos įvykusi sraigtasparnio katastrofa tebėra negyjanti Šušos regiono azerbaidžaniečių bendruomenės, ypač Šušos miesto ir Chalfalio kaimo gyventojų, kolektyvinė trauma. Liudininkai prisimena savo paniką ir siaubą pamačius nukritusį sraigtasparnį. Vienas iš liudininkų pasakojo: „Mus apėmė panika, o tai, ką pamatėme, buvo siaubin-

³¹ List of Losses of Mi-8 and its Modifications (2022), in: <https://ru.wikipedia.org/wiki/List_of_losses_of_Mi-8_and_its_modifications>, 1992, [2023-11-22].

³² Nešiojamosios oro gynybos sistemos (MANPADS) – raketos „žemė–oras“, kurias pavienis asmuo arba nedidelė žmonių grupė gali panaudoti prieš orlaivius. Šios ginklų sistemos dažnai apibūdinamos kaip nuo peties paleidžiamos priešlėktuvinės raketos. „MANPADS: Combating the Threat to Global Aviation“, in: <<https://2009-2017.state.gov/t/pm/wra/c62623.htm>>, [2024-11-11].

³³ 1992 m. sausio 28 d. netoli Šušos numuštas azerbaidžaniečių civilinis malūnsparnis „Mi-8“, 2019 m., in: <<https://www.youtube.com/watch?v=95pPjhl3mSY&t=271s>>, [2023-09-07].

³⁴ Təranə, Muxtarova, *Şuşa harayı*, Bakı, 1996, s. 40.

ga. Gedi visos žuvusiųjų šeimos. Buvo juntamas bendras bendruomenės sielvartas, nes 20 šeimų laidojo žuvusiuosius, tarp kurių buvo inteligentijos atstovų, mokslininkų, mokytojų, muzikantų ir ištisų šeimų“.

Giladas Hirschbergeris kolektyvinę traumą apibrėžia kaip „kataklizminį įvykį, kuris sutrikdo pagrindinę visuomenės struktūrą“³⁵. Šušos ir Chalfalio gyventojams tokią tragediją įkūnija armėnų kovotojų numuštas sraigtasparnis. Brutalus išpuolis prieš namo grįžti bandžiusius civilius visai šių vietovių azerbaidžaniečių bendruomenei sukėlė didelį psichologinį šoką, dėl kurio daugelis jų ilgą laiką išgyveno depresiją ir apatiją. Kolektyvinėje šių bendruomenių atmintyje vis dar ryški ši tragedija ir žuvusių jaunų, talentingų specialistų ir inteligentijos atstovų vaizdai. Didvyriški sraigtasparnio „Mi-8“ įgulos nariai – vadas Viktoras Serioginas, antrasis pilotas Shafa Fatulla Axundovas ir skrydžio mechanikas Arastunas Ispendi Mahmudovas – prisimenami kaip nacionaliniai Azerbaidžano didvyriai³⁶.

Tragiško Pirmojo Karabacho karo įvykio – sraigtasparnio „Mi-8T USSR-24137“ katastrofos netoli Šušos miesto – tyrimas buvo didelis iššūkis. Tyrimas atskleidžia iki šiol žiniasklaidoje neaprašytas ir socialiniuose antropologiniuose tyrimuose nenagrinėtas istorijas. Autorė tyrinėjo katastrofos liudininkų ir sraigtasparnio „Mi-8“ paskutinio taikaus skrydžio iš Šušos į Agdamą keleivių pasakojimus. Nusileidę Agdamo oro uoste, keleiviai sutiko minią, nenujaučiančią apie artėjančią armėnų ultranacionalistų susidorojimą. Sraigtasparniui atskridus, žmonės labai džiaugėsi galimybe išskristi į Šušą. Kiekvienas iš jų nekantriai stengėsi gauti vietą sraigtasparnyje, nežinodamas, kad tai skrydis į mirtį. Praėjus trisdešimčiai metų, tragiški tos žiemos dienos įvykiai respondentams tebėra košmariški.

Teroristinio akto liudininkai – Chalfalio, Lačino ir Šušos gyventojai – nuosekliai liudijo apie armėnų karinių dalinių žiaurumą. Respondentai ir liudininkai iš Chalfalio apibūdino siaubingą vaizdą:

Danguje degantis sraigtasparnis greitai krito žemyn. Priešlėktuvinis ginklas pramušė sraigtasparnio duris, žmonės ėmė kristi iš dangaus, ir tai buvo baisiausia, ką esu matęs gyvenime [...] Pasekmės buvo ne mažiau traumuojančios: kūnų dalys išmėtytos aplink, kabančios ant medžių ir elektros laidų. Degantis sraigtasparnis ir kūnų dalys skleidė nepakeliamą kvapą, kuris tvyrojo ištisus mėnesius. Vietiniai vengė praeiti pro avarijos vietą [...]

Daugybė autorės vykdytų pokalbių rodo, kad šios bendruomenės vis dar patiria gilią psichologinę traumą. Nekaltų civilių žūtis ir nebaudžiami Armėnijos kovotojų nusikaltimai tebekelia gilų nerimą. Prie šiame straipsnyje pristatomo tyrimo svariai prisidėjo jaunos mokslininkės Saros Aliyevos dėdė Aghakerimas Mammadovas, kuris atskleidė ypač svarbias šio tragiško įvykio detales. Jis prisiminė, kaip laukė Saros grįžtant į Šušą, kai sraigtasparniui buvo nurodyta leistis. Staiga jis buvo pašautas, ir keli keleiviai iškrito.

³⁵ Gilad Hirschberger, „Collective Trauma and the Social Construction of Meaning“, in: *Frontiers in Psychology*, 2018, No. 9, p. 1441, doi:10.3389/fpsyg.2018.01441.

³⁶ Vüqar Əsgərov, *Azərbaycanın Milli Qəhrəmanları*, Bakı, 2005, s. 11–12, 89–90, 139–140.

6 pav. Sara Aiyjeva

Sraigtasparnis pakeitė kryptį toldamas nuo teritorijos su žmonėmis ir užsidegė. Nepaisant noro padėti, dėl besitęsiančio Armėnijos pajėgų apšaudymo aukų pasiekti jie negalėjo. Aghakerimas Mammadovas išreiškė apgailėstą ir liūdesį, kad negalėjo pasiekti sraigtasparnio ir išgelbėti likusių gyvųjų.

Bandant atpažinti žuvusiųjų tapatybes, vaizdas buvo sukrečiantis. Buvo rastos tik kūnų dalys, o iš sraigtasparnio iškritusius žmones vos buvo galima atpažinti. Šeimoms teko laidoti fragmentus ir pelenus. Išstisus mėnesius ir metus Aghakerimas negalėjo atsikratyti degėsių kvapo, kuris, kaip atrodė, buvo persmelkęs jo nosį, nagus ir plaukus. Kad atsikratytų tyrančio kvapo, jam teko parduoti savo automobilį ir išmesti drabužius. Per pokalbį jis buvo akivaizdžiai sukrėstas ir minėjo, kad vis dar prisimena tą baisų kvapą, taip pabrėždamas ilgalaikį šio traumuojančio įvykio poveikį jo psichikai.

Paskutinio taikaus skrydžio prieš teroro aktą keleiviai prisimena per tą baisų išpuolį žuvusių tautiečių veidus. Armėnai ir toliau skleidžia melagingą informaciją, teigdami, kad sraigtasparnis gabeną ginklus, tačiau liudininkai ir buvę sraigtasparnio „Mi-8“ keleiviai liudija, kad tai buvo civilinis skrydis, gabenęs civilius azerbaidžaniečius. Šiuo tyčiniu Armėnijos kovotojų veiksmu buvo siekiama įbauginti ir sukelti paniką tarp azerbaidžaniečių gyventojų.

Liudininkų pasakojimai suteikia neįkainojamų žinių apie nukentėjusių azerbaidžaniečių bendruomenių išgyvenimus, o kruopštus manipuliavimo žiniasklaida tyrimas pabrėžia sistemingą dezinformacijos kampanijų pobūdį. Aiškus ir autentiškas šių pasakojimų nagrinėjimas itin svarbus siekiant pripažinti praeities skriaudas, palaikyti istorinį tikslumą ir skatinti supratimą, o tai yra gyvybiškai svarbūs žingsniai kuriant pasitikėjimą ir ilgalaikę taiką regione.

Išvados

Karabacho konflikto palikimas ir toliau persekioja kaip ilgas šešėlis, darantis didelę įtaką ištisoms kartoms ir pabrėžiantis būtinybę surinkti ir pateikti istorinių skriaudų įrodymus. Šiame procese itin svarbu pripažinti priverstinį azerbaidžaniečių gyventojų perkėlimą iš Armėnijos ir Karabacho regiono, masinį kultūros paveldo sunaikinimą ir didžiulę žmogiškąją užsitęsusio konflikto kainą. Regionui siekiant teisingumo ir susitaikymo grindžiamos ateities, šias istorines žaizdas spręsti gyvybiškai būtina siekiant ilgalaikio gijimo ir puoselėjant tvarią taiką.

Kultūros paveldo išsaugojimo ir atgaivinimo šiose teritorijose svarbos neįmanoma pervertinti. Technologijų pažanga dabar teikia vilties atkurti sugriautus kultūros paminklus ir sudaro galimybę atstatyti architektūros stebuklus, chanų rūmus, mauzoliejus ir kitas istoriškai reikšmingas vietas Karabacho miestuose, pavyzdžiui, Agdereje, Agdame, Askerane, Fuzulyje, Džabrailyje, Lačine, Chankendyje, Chodžalyje, Zangilane, Šušoje ir kituose. Tačiau, nepaisant galimybės šiuos statinius atstatyti, apie tragišką karo kainą priimena negrįžtamai prarastos žmonių gyvybės, nes konfliktas nusinešė dešimtis tūkstančių gyvybių.

Karabacho regiono kultūrinę ir nacionalinę tapatybę formavo ištisos kartos įtakingų Azerbaidžano menininkų, filosofų, mokslininkų ir vizionierių, kurie prisidėjo kurdami tautos kultūrinio palikimo šedevrus. Šiame turtingame pavelde, apimančiame muziką, literatūrą, architektūrą, vaizduojamąjį meną ir amatus, ilgalaikis konfliktas paliko gilius randus. Šie azerbaidžaniečiai ne tik praturtino kultūrą. Jų intelektualinis potencialas galėjo sustiprinti Azerbaidžano meno ir mokslo pažangą. Taigi konfliktas ne tik fiziškai sunaikino, bet ir sukėlė didelius nuostolius, nes buvo prarastas tų, kurie galėjo prisidėti prie tautos vystymosi, intelektualinis ir kultūrinis indėlis.

Karabacho konfliktas ir vėlesni karai, kuriuos kurstė armėnų ultranacionalistai, padalijo armėnų ir azerbaidžaniečių socialinę, ekonominę ir politinę istoriją į „prieš“ ir „po“³⁷. Tai įspaudė ilgalaikį pėdsaką kolektyvinėje atmintyje, pripildytoje bendros istorijos ir po to sekusių skaudžių įvykių. Konfliktas nusinešė tūkstančius azerbaidžaniečių ir armėnų gyvybių, formuodamas kolektyvinę atmintį, liudijančią apie tragediją ir vis dar neišpildytą teisingumo viltį. Kad smurtas nepasikartotų, šių veiksmų kurstytojai ir vykdytojai privalo būti patraukti atsakomybėn.

Nors aktyvūs karo veiksmai baigėsi, humanitarinė krizė tebesitęsia, nes Armėnijos pusė dar nepateikė Azerbaidžanui išlaisvintose teritorijose paliktų didžiulių minų laukų žemėlapių. Nesprogusių minų pavojus kelia nuolatinę riziką grįžtantiems Azerbaidžano civiliams gyventojams, trukdo persikelti ir atstatyti gyvenvietes. Minų grėsmės problemą

³⁷ Parvin Ahanchi, „Witnesses“ and „Memorizers“ in the Nagorno-Karabakh Conflict, in: *Azerbaijan in the World*, ADA Biweekly, No. 4 (24), pp. 3–6.

spręsti būtina ne tik dėl humanitarinių priežasčių, bet ir siekiant sudaryti sąlygas saugiam ir tvariam grįžimui į šias žemes. Siekiant sumažinti šį pavojų, sudaryti galimybes saugiam persikėlimui ir ilgalaikiam azerbaidžaniečių bendruomenių Karabache atsigavimui, būtina skubi tarptautinė pagalba ir bendradarbiavimas.

Apibendrinant pažymėtina, kad šiame tyrime kolektyvinės ir individualios atminties klausimų svarba akcentuojama ne tik kaip atminties išsaugojimo priemonė, bet ir kaip susitaikymo bei taikos pagrindas. Kolektyvinė atmintis, visų pirma, gali būti tiltu tarp praeities ir dabarties, atveriančiu kelią dialogui dėl takaus susitaikymo ir konflikto sprendimo. Asmenų, pavyzdžiui, šalies viduje perkeltųjų asmenų ir pabėgėlių, pasakojimai atskleidžia asmeninius išgyvenimus, kuriais išreiškiama atsakomybė už taiką ir supratimą. Šie prisiminimai gali būti galingas šaltinis formuojant ateitį be šio regiono praeičiai būdingo žiauraus susiskaldymo.

Kita vertus, tie patys prisiminimai taip pat gali kurstyti priešiškus naratyvus. Jais gali būti vėl pažadinta praeities trauma ir pateisinami nauji priešiškumo ciklai. Dėl to praeities klausimų sprendimas tampa ne tik istorinio tyrimo veiksmu, bet ir visų regiono suinteresuotųjų šalių pareiga. Subalansuotam požiūriui įtvirtinti būtina pripažinti asmeninių netekčių ir kultūros paveldo sunaikinimo mastą, kartu pripažįstant bendrą atsakomybę siekiant atsigavimo ir takaus sambūvio.

Literatūra

1. Vaqif Abışov, *Bakıda Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı*, Bakı, 2017, 220 s.
2. Ahanchi Parvin, „Witnesses“ and „Memorizers“ in the Nagorno-Karabakh Conflict“, in: *Azerbaijan in the World*. ADA Biweekly, No. 4 (24), pp. 3–6.
3. Ahanchi Parvin, „Witnessing the War in Nagorno-Karabakh: Shusha's IDPs Testify“, in: *Azerbaijan in the World*, 2011, Vol. IV, No. 10, pp. 74–79.
4. Асадов Сабир, *Философия реваншизма или армянская кровожадность*, Баку, 2001, 216 с.
5. „Азебайджан“, 1918, 13 ноября.
6. Əsgərov Vüqar, *Azərbaycanın Milli Qəhrəmanları*, Bakı, 2005, s. 11–12, 89–90, 139–140.
7. Cornell Svante E., *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*. London: Routledge, 2001.
8. Denber Rachel, *Bloodshed in the Caucasus: Escalation of the Armed Conflict in Nagorno-Karabakh*, New York: Helsinki Watch, September 1992, pp. 19–21.
9. Final Report of the Commission of Experts Established Under Security Council Resolution 780 (1992), S/1994/674, 27 May 1994, Annex, para. 130, in: <<https://www.cambridge.org/core/books/abs/investigating-war-crimes-in-the-former-yugoslavia-war-19921994/final-report-of-the-commission-of-experts-established-pursuant-to-security-council-resolution-780-1992-and-annex-summaries-and-conclusions/63FE521611E59D705F8EF89C5FE6AE51>>, [2018-10-12].
10. *Геноцид Азербайджанского народа 1918 года. Организаторы и палачи*, Баку, 2013, с.272 ;
11. „Genocide Garadaghly“, in: https://www.youtube.com/watch?v=9QxImFfw0zU8ab_channel=A-hmeDos113:29/5:33, [2024-09-22].
12. Gunter Michael, *Pursuing the Just Cause of Their People: A Study of Contemporary Armenian Terrorism* (Contributions in Political Science 152), VIII+182 pages, New York: Greenwood Press, 1986.

13. Hirschberger Gilad, „Collective Trauma and the Social Construction of Meaning“, in: *Frontiers in Psychology*, 2018, No. 9, Vol. 9, p. 1441, doi:10.3389/fpsyg.2018.01441.
14. Hoffman Bruce, *Terrorism in the United States during 1985*, Rand Paper P-7194, Santa Monica, California, 1985.
15. Hyland Francis P., *Armenian Terrorism: the Past, the Present, the Prospects*, Westview Press, 1991.
16. Johannes Rau, *The Nagorno-Karabakh Conflict between Armenia and Azerbaijan, A brief historical Outline*, J. Rau; trans. P. Tidball, Berlin: Verlag Dr. Koster, 2008, p. 96.
17. Kamran Ismayilov, *Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsi 1918–1920-ci illərdə*, Bakı, 2019, s. 16–17.
18. List of Losses of Mi-8 and its Modifications (2022), in: <[https://ru.wikipedia.org/wiki/List of losses of Mi-8_and_its modifications](https://ru.wikipedia.org/wiki/List_of_losses_of_Mi-8_and_its_modifications)> (1992)>, [2023-11-22].
19. MANPADS: Combating the Threat to Global Aviation, in: <<https://2009-2017.state.gov/t/pm/wra/c62623.htm>>, [2024-11-11].
20. Muxtarova Təranə, *Şuşa harayı*, Bakı, 1996, s. 40.
21. „1992 m. sausio 28 d. netoli Šušos numuštas azerbaidžaniečių civilinis malūnsparnis „Mi-8“, 2019, in: <<https://www.youtube.com/watch?v=95pPjhl3mSY&t=271s>>, [2023-09-07].
22. Ramsdan Sonyel Salahi, *Armenian Terrorism: a Menace to the International Community*, London: Cyprus Turkish Association, 1987, p. 47.
23. Szaz Michael, „Armenian Terrorists and the East-West Conflict“, in: *Journal of Social, Political and Economic Studies*, (Winter 1983), Vol. 8, Iss. 4, pp. 387–394.
24. Jungtinių Tautų rezoliucija Nr. 822 (1993 m.), priimta Saugumo Tarybos 3205-ajame posėdyje, 1993 m. balandžio 30 d., in: <<https://digitallibrary.un.org/record/165604?v=pdf>>.
25. Jungtinių Tautų rezoliucija Nr. 853 (1993 m.), priimta Saugumo Tarybos 3259-ajame posėdyje, 1993 m. liepos 29 d., in: <<https://digitallibrary.un.org/record/170257?v=pdf>>.
26. Jungtinių Tautų rezoliucija Nr. 874 (1993 m.), priimta Saugumo Tarybos 3292-ajame posėdyje, 1993 m. spalio 14 d., in: <<https://digitallibrary.un.org/record/174420?v=pdf>>.
27. Jungtinių Tautų rezoliucija Nr. 884 (1993 m.), priimta Saugumo Tarybos 3313-ajame posėdyje, 1993 m. lapkričio 12 d., in: <<https://digitallibrary.un.org/record/176731?v=pdf>>.
28. UNHCR internetinis archyvas: in: <<https://webarchive.archive.unhcr.org/20230518095635/https://www.refworld.org/do-cid/469f3866c.html>>, [2024-11-11].
29. Wilkinson Paul, „Armenian Terrorism“, in: *World Today*, September 1983, Vol. 39, pp. 344–350.
30. „Зона конфликта в Нагорном Карабахе (1988–1994...)“, Карта 33, in: <https://www.iriston.com/>, [2024-11-22] [„Zona konflikta v Nagornom Karabache (1988–1994...)“, Karta 33].
31. *К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, 1918-1925. Документы и материалы*, Баку: Азернешр, 1989, с. 334 [K istorii obrazovanija Nagorno-Karabachskoj avtonomnoj oblasti Azerbajdžanskoj SSR, 1918–1925: Dokumenty i materialy, Baku: Azernešr].
32. Леонов Дмитрий, „Карабах: путевые заметки времен чрезвычайного положения“, in: <<http://www.panorama.ru/gazeta/1-30/p23kar.html>>, [2024-05-29] [Leonov Dmitrij, „Karabach: putevye zametki vremen črezvychajno položenija“].
33. Нифталиев Илгар, *Геноцид азербайджанцев в Иреванской губернии (1918–1920)*, Баку, 2017, с. 188 [Il'gar Niftaliyev, *Genocid azerbajdžansev v Irevanskoj gubernii (1918–1920)*].

Parvin Ahanchi

The Karabakh War and Ethnic Cleaning through the Eyes of Witness and Researcher

(Social anthropological research)

Summary

This article is based on eyewitness testimonies regarding the ethnic cleansing practices carried out by Armenian ultranationalists against ethnic Azerbaijanis during the Karabakh conflict (Nagorno–Karabakh conflict) and the First Karabakh War (1988–1994). Since 1988, ethnic cleansing has been a prevalent form of violence directed at ethnic Azerbaijanis, resulting in the forcible displacement of approximately one million individuals from the Karabakh region and Armenia. The paper examines the Karabakh conflict and ethnic cleansing through oral testimonies, which provide substantial evidence of atrocities committed against Azerbaijanis. These atrocities have deep historical roots, marked by violent ethnic conflicts, such as the Armenian–Muslims massacres of 1905 and 1918, and the widespread terror inflicted by Armenian chauvinists on Azerbaijani populations. These incidents involved the systematic targeting and destruction of Azerbaijani villages¹, culminating in severe acts of violence and genocide² in the South Caucasus between 1917 and 1921. The events were marked by large-scale ethnic violence and mass killings, resulting in widespread loss of life and deepening tensions between the Armenian and Azerbaijani communities. These events left lasting scars on the region and intensified ethnic and territorial conflicts that shaped subsequent historical developments. This paper also addresses a lesser-known aspect of the Nagorno–Karabakh conflict: the helicopter crash that resulted in the deaths of 44 passengers, primarily women and children, and 3 crew members. This article brings to light the human and environmental catastrophes resulting from the ethnic cleansing and terror acts committed during the Karabakh conflict. Incorporating Azerbaijani eyewitness testimonies and a historical analysis of Armenian media disinformation highlights the critical need to confront these atrocities as part of a path toward justice and reconciliation.

Keywords: Karabakh conflict and ethnic cleansing, Armenian terror acts, crimes against humanity, collective trauma, collective memory.

ARTICLES

Preface

The full-scale invasion of Ukraine that Russia launched on 24 February 2022 was an attack on the European security architecture and peaceful cooperation between nations that the international community had created and consolidated after World War II in order to prevent future armed inter-ethnic conflicts on the Old Continent. The Russian Federation, as the successor of one of the winners of this war – the Soviet Union – acquired United Nations Security Council veto power, which it now cynically uses to block the initiatives of other members to condemn Russian aggression against the sovereignty of a neighbouring country and to try to resolve the ongoing Russo-Ukrainian War peacefully. However, when this war began, in addition to the fragile balance of power achieved in post-war Europe being violated and the generally accepted rules of international coexistence being demonstrably broken, the provisions formulated at that time of how war crimes should be assessed in general and who to incriminate as the evil that caused them that were, *inter alia*, consolidated by pan-European means of history politics, were also attacked. The evidence of mass killings of civilians left in Kyiv's suburbs of Bucha and Irpen, or in Mariupol and other Ukrainian cities, have revealed the widespread genocidal practices of the current Russian army, which, for the first time since the Srebrenica massacre, when the Bosnian Serb Republican Army perpetrated the genocidal killing of local Muslims in 1995, brought the issue of genocide back to the current European political agenda. It is also surprising that in justifying its aggression by the need to “denazify” Ukraine, Russia is interpreting the postulates of the post-war Nuremberg Consensus in a very unique way. These new geopolitical circumstances prompt a rethinking of the historical and legal characteristics and distinctions of concepts and phenomena such as “genocide”, “ethnic cleansing”, “mass killing”, “terrorist tactics” and “war crimes”. In addition, the growing insecurity of the post-Soviet region, which threatens its destabilisation, calls into question the effectiveness of the preventive pedagogical and civic programmes and measures that were widely implemented after World War II to perpetuate the memory of war victims and prevent the revival of Nazism. This rapidly changing situation also raises questions of whether the historical experiences of genocides and other crimes against humanity and their academic research can teach the current generations anything at all or guard against their repetition in the future.

The international “Genocides: The Reality of the Past and the Present” scientific conference that the Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania (GRRCL) held on 29 September 2023 was designed precisely to address these complex and emotionally difficult issues. It was attended by historians and philosophers from Lithuania, Belarus, Ukraine, Azerbaijan and Russia, and this thematic issue was prepared on the basis of

the presentations they gave, supplemented by an article by a colleague from Uzbekistan who had planned to give a presentation at the conference, but unfortunately could not attend. It should be noted that even the fates of the foreign authors of the texts published in this issue well illustrate the atmosphere of these turbulent times, as practically all of them have personally experienced the lot of a forced emigrant or displaced person in escaping wars or political persecution by their own governments. When discussing academic conferences that have taken place, the focus is usually on the content of the presentations given at them and the discussions that followed, leaving aside the behind-the-scenes of their organisation. However, this time I think the latter is also worth mentioning, as an eloquent illustration of what a sensitive, delicate and diplomatic subject we were dealing with. One of the guest speakers from Armenia was meant to give a presentation about the Armenian Genocide of 1915. However, when he saw the name of an Azerbaijani presenter on the final conference programme, and that she was going to speak about the Nagorno-Karabakh tragedy, which she was an eyewitness and victim of herself, the Armenian colleague gave the conference organisers an ultimatum: either he changes the topic of his presentation to mirror the presentation of the guest from Azerbaijan, or he refuses to participate at all. After consulting with the GRRCL, we decided not to accept the ultimatum. Our event is an academic one, and we have no desire to turn it into an arena for settling long-standing scores between two nations or an international scandal. Moreover, international law recognises Nagorno-Karabakh as part of Azerbaijan, and while preparing for the conference, we could not have foreseen an escalation of the conflict on the very days of this event, when, taking advantage of Russia being weakened due to its position on the Ukrainian front, Azerbaijan finally took back the disputed territories. On the other hand, unlike the Armenian scholar, I know the colleague from Azerbaijan personally, so we were confident that there would be nothing unexpected or unpleasant from her. On the contrary, since I had the chance to visit both countries several times and talk about the Karabakh conflict with representatives of the two nations, I got the impression that this problem is too sensitive, deep and painful there for it to somehow be settled through dialogue or other means acceptable to both sides. However, Dr Parvin Ahanchi was the only person I met in the South Caucasus who was sincerely looking for opportunities for reconciliation between the two nations, no matter how hopeless it seemed, despite the fact that, as a native of Karabakh herself, she had lost both her home and her beloved husband to war and ethnic cleansing, making her a widow with a three-year-old son at the age of 37. She still does not have her own home, because Azerbaijan lost the First Nagorno-Karabakh War, so its veterans and victims do not receive government compensation of any significance to this day (unlike the participants in the Second Nagorno-Karabakh War, which they won). However, when we came up with the idea of replacing the speaker from Armenia with the well-known Russian philosopher and historical memory researcher Dr Aleksey Kamenskikh, the latter also had his conditions –

he would only participate if the Ukrainian colleagues who had already been invited did not object. And even though Kamenskikh was forced to become a political émigré soon after the beginning of the war in 2022 because he is a regional board member for Memorial (a Russian human rights organisation for the study and memory of Stalinist repressions that, after being persecuted and ultimately shut down in Russia by Vladimir Putin's regime in 2021, was one of the three recipients of the Nobel Peace Prize a year later), he feels deep personal guilt and responsibility for the crimes the regime is currently committing in Ukraine. However, neither of the Ukrainian guest speakers – Dr Hanna Bazhenova and Dr Yurii Latysh – objected to his participation, and thus, the experience of organising this conference showed that crimes against humanity are still an open wound, and trying to talk about them in an academically neutral and psychologically detached manner is walking on thin ice...

The events discussed during the conference and the ones that followed showed how closely everything is interconnected and how violence events tend to expand and multiply. Russia's invasion of Ukraine and Vladimir Putin's efforts to challenge the US-led global order have emboldened and strengthened other outsiders of the international political system, such as Iran, Serbia and North Korea. After 7 October 2023, when Hamas attacked Israel and Israel retaliated, global media attention shifted from Ukraine to the Middle East. The global protests that ensued against Israel's policies toward Palestinian civilians are likely to raise the uncomfortable question of whether genocide can be committed by people whose parents and grandparents experienced it so recently themselves. Meanwhile, after Azerbaijan's decisive victory in the conflict that had been going on for more than two decades, the residents of the former Armenian enclave of Nagorno-Karabakh were forced to flee to Armenia in 2020 for fear of ethnic cleansing. When I visited Nagorno-Karabakh in April 2024 as part of a conference in Baku on the history and culture of Caucasian Albania, the so-called Russian peacekeepers had just begun their withdrawal from its territory, which they completed in June, and the region was still licking the wounds of devastation. Along the way, we saw home-made memorials by each city or town dedicated to the Azerbaijani soldiers who died during the retaking of these territories (while in the centre of Baku, the military equipment that was used in the battles was on display). Access to this area is still tightly controlled and restricted by the government and is only possible through one checkpoint, since only a small portion of the liberated lands have been demined, so Karabakh is still unsafe to this day. My visit to this region that has suffered so much left a conflicting and depressing impression – beautiful natural surroundings filled with ruins and silence – an area that is still practically uninhabited, even though roads and infrastructure are already being built, and the government is encouraging former refugees to return, promising generous grants for settlement. It can be assumed that this excursion was not an end in itself or meant to satisfy the curiosity of foreign scholars. Its participants – prominent researchers of the ancient history of the region – were shown

several completely destroyed towns with intact Christian churches that had relatively unscathed gravestones in their churchyards so that they could authoritatively testify to the camera that Azerbaijan respects its Christian (just not Armenian, but local, Albanian!) heritage. This truly clever and subtle propaganda manipulation leads us to the issue of genocide not only as a crime against people, but also as a crime against culture and heritage, which the participants of the conference in Vilnius also allocated considerable attention to.

Genocide and ethnic cleansing, both in the past and the present, would seem to offer politicians what might appear to be an easy solution to long-standing, complex and multi-layered problems. A solution where you no longer need to look for compromises or persuade and negotiate with your opponents, especially if there is no one left to negotiate with... In a situation of increasingly polarised and intolerant politics and a growing existential threat, which is constantly fuelled by hostile military alliances or ethnic groups with a long history of mutual grievances, this idea of physical elimination starts to look attractive again. And most importantly, the international community, and especially the United States, have proved to be no longer capable of acting in a timely and efficient manner with respect to the aforementioned conflicts. The system of international humanitarian law established after World War II and the UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide may have been meant to prevent future mass atrocities, but today they can no longer ensure that these agreements are observed. Meanwhile, calls from the expert community and genocide researchers for countries and armed groups to stop violating international law no longer have much of an impact. Even worse, the results of legal liability and punishment for mass atrocities committed are no less deplorable, so the perpetrators of mass crimes who remain unpunished can continue their evils. Here one can see a direct link between the fact that unlike Nazism, the crimes of communism, like the Marxist ideology itself, with few exceptions, were never universally condemned and their perpetrators were never punished, and the current, already documented, crimes against humanity committed by Russia in Ukraine. This forces us to also reconsider the effectiveness and meaningfulness of the history politics implemented in the post-Soviet region, especially when it tends to be cleverly manipulated with goals that are contrary to peaceful international cooperation. This is precisely what was done at the GRRCL conference and accompanying discussions.

Unfortunately, this issue does not include a piece on the political instrumentalisation of the “genocide of the Belarusian people” in the context of the 2020 protests by Belarusian historian and European Humanities University Professor Dr Iryna Ramanava, who spoke at the conference but was too busy to prepare the article. It also does not include two presentations given by Lithuanian speakers – Vilna Gaon Museum of Jewish History employees Danutė Selčinskaja and Teresė Birutė Burauskaitė – about people who rescued Jews in Lithuania (during the event, there was also an exhibition of photographs and

documents at the Tuskulėnai Peace Park Conference Centre to highlight the stories of the Righteous Among the Nations), which give hope that even in the direst circumstances, humanity can be saved. Meanwhile, Dr Rasa Čepaitienė (GRRCL) delved into the contexts of the development and change of European history politics and the place of genocides in them. The article based on this presentation provides a more detailed analysis of political exploitation of the Holocaust and its competition with the efforts to politically exploit the victims of communist crimes in post-socialist and post-Soviet countries. The author asserts that the so-called “Nuremberg Consensus” that was reached in post-war Europe tends to regard the totalitarian experience of Central and Eastern European countries as a competitor rather than an equal participant in the dialogue to the prevailing narrative in the EU of “the Holocaust as humanity’s greatest tragedy” and “Nazism as absolute evil”, which is why there are still so many misunderstandings and conflicts with the national perspective of the history of the middle and second half of the 20th century, as has become more and more noticeable in the Lithuanian public arena in recent years. However, the model of cosmopolitan memory established on a pan-European scale in West Germany after the war, which opposes the doctrine of constitutional patriotism to nationalism, is increasingly challenged today not only by Central and Eastern Europeans, but also by representatives of post-colonial societies and their emigrants, who have already integrated well into the Western academic environment. On the other hand, more and more experts on the subject also assert that the tendency for states to increasingly regulate and sanction interpretations of the past makes the field of history politics manipulative and prone to power games, especially when focusing on elevating their own victims while ignoring or diminishing others. And this is increasingly beginning to conflict not only with the freedom of academic research, but also with the democratic diversity of opinions. Critics are calling more and more loudly to dare to question the prevailing attitude that does not avoid anachronisms and tends to moralise history, and that has supporters who do not hesitate to punish or silence even professional historians for deviations from the established “canon”.

The political use (and often – abuse) of victimisation tends to leave aside the question of what really happened to the victims of war and genocide and what long-term consequences this has for the lives of entire generations and societies. This question is examined by Dr Parvin Ahanchi, who attempts to reconcile seemingly incompatible things in her text – a personal testimony of the atrocities she experienced and an unaffected academic study and analysis of them. Meanwhile, Dr Azim Malikov’s text, which provides an overview of Uzbekistan’s history politics and an analysis of the Museum of Victims of Political Repression in Tashkent, reveals how the crimes of the previous regime are reflected and used in the society where a new authoritarianism has taken hold. If the experience of the Uzbeks in this regard was quite close to the experiences of other post-Soviet countries, then the study conducted by Dr Aleksey Kamenskikh would show that neither during the

Soviet era nor after the collapse of the USSR did Russia manage to unequivocally condemn the crimes of communism, and the memory of Stalinist repressions, after a certain period of fluctuation when it seemed to be recognised even at a more official level, is now again being abruptly pushed out of the public arena while re-Stalinisation is intensifying in the country. Finally, the articles by Dr Hanna Bazhenova from the Institute of Central Europe in Lublin and Dr Yuriy Latysh delve into the current human and cultural losses in Ukraine and the possibilities of interpreting them using the concept of genocide. This question, obviously, has caused considerable debate among experts. Some experts tend to view these atrocities through the framework of *jus ad bellum* and *jus in bello*, thus concluding that the acts committed are just random and unplanned cases of violence. However, another group of scholars analyses these violent events through the prism of genocide, placing them in a broader historical, political and cultural context of Russia's full-scale aggression against Ukraine. Bazhenova's article contributes to the latter line of research by examining war crimes committed by the Russian military against the civilian population of Ukraine during the full-scale conflict and identifying signs of genocidal intent through historical and legal prisms. In addition, the article examines the systematic destruction of the country's cultural heritage, which can be seen as evidence of the intention to at least partially destroy Ukrainians as an ethnic group protected by the UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Meanwhile, Latysh convincingly connects the crimes committed by the Putin regime in Ukraine with the Holodomor engineered by its ideological predecessor – Stalinism – in 1932-1933, which, like now, was directed against the possibility of forming and consolidating the Ukrainian political nation.

The topics discussed at the conference, some of which were expanded upon in this issue of the magazine presented for the attention of readers, make it possible to draw direct and close connections between the crimes against humanity that have taken place in history and the current genocidal practices. Countries may have different policies towards them, but the political use of history, as evidenced by the cases discussed here in more detail, does not always lead to an honest reflection on these tragic events, repentance of the guilty, or efforts to reconcile both sides – on the contrary. Although there are countries that base their political and civil identity on the genocide they experienced (Armenia, Israel, partly Ukraine as well), as the vicissitudes of international (non)recognition of various genocides would show, this often does not lead to empathy and sensitivity to the pain experienced by others. This sad state of affairs could lead genocide researchers or educators working in places of collective violence to despair and helplessness, but we should not give up, because the crimes committed have no statute of limitations, and neither does our duty as professional historians to recognise and understand them for the sake of peace.

Dr Rasa Čepaitienė

Genocides in the European politics of History

Dr Rasa Čepaitienė

Lithuanian Institute of History

Department of 20th Century History

✉ rasa.cepaitiene@istorija.lt

ORDIC: 0000-0002-8023-7870

The concepts of “genocide” and “crimes against humanity”, which crystallised in Western legal and intellectual discourse in the 1960s, have been actively exploited in various domestic political struggles and international relations (the most prominent examples being the Holocaust and the Ukrainian Holodomor), and this has implications for the politics of history. The last 20 years have witnessed significant changes in the European Union’s historical politics, both in the EU’s enlargement to the East and in the EU’s own role in the world. Whereas the narrative that emerged in West Germany in the 1970s and 1980s and was consolidated in the EU in the 1980s and 1990s centred on the Holocaust as an event unique in world history in terms of its scale and consequences, with the wave of EU enlargement in 2004 it was challenged by the new EU members. The latter proposed to treat Nazi and Soviet totalitarianism equally, thus equating the Gulag with the Holocaust. This has made European historical politics more complicated and more susceptible to internal disagreements and misunderstandings between members. The aim of this article is to elaborate on the legal and political exploitation of the concept of ‘genocide’ in the intellectual discourse of the emerging European Community, and to identify the challenges posed to it by the new geopolitical circumstances, ranging from the collapse of the Soviet Union to the military invasion of Ukraine by Russia in 2022. Finally, the recent challenges posed by post-colonial and human rights discourses are discussed in more detail, disrupting the established politics of European history, even in Germany itself, which has been at the forefront of their formation and global implementation. The conclusion is that, despite attempts to find points of contact and compromise between these different models of memory, a consensus that satisfies everyone is unfortunately not currently possible, and is unlikely to ever be achieved.

Keywords: politics of history, Holocaust, Gulag, decolonisation, human rights.

Introduction

The concept of genocide, which crystallised in Western legal and intellectual discourse in the 1950s, has proved over time to be productive to understand the past, the present, and, unfortunately, the future. Especially in the late 20th and early 21st century genocide studies, focusing mostly on the Holocaust, have expanded both historically and geographically to include earlier eras, new continents and new cases.¹ However, the ever-expanding geographical and thematical field of application of the concept has also highlighted the issues that arise in its legal, political and academic use. Most notably, this has caused the inevitable tension between rigid and inflexible legal definitions of the concept and the multifaceted reality of mass atrocities, which researchers have explored through fields such as criminology, history, anthropology, law, the study of violence, war and armed conflict, propaganda, gender studies and the history of ideas. Moreover, as experts on the subject note, “the legal and political consequences and the benefits that accrued due to ‘achieving genocide status’ exerted a powerful push towards discussing historical events using a simplistic ‘genocide or not’ binary mode, a process plagued by political pressures”.²

However, due to the sensitivity of the subject, genocides and mass crimes have never been, and are still never, only the subject of research that seeks impartiality and objectivity. They are particularly actively exploited in various political contexts and the field of international relations (the Holocaust and the Ukrainian Holodomor being the most prominent examples), which brings us to the question of the usage of this concept in the field of politics of history on the national and international levels.

The last 20 years have seen significant changes in the politics of history in Europe, both as a result of the EU’s enlargement to the East and its own changing role in the world³. In the 1970s and 1980s, a historical narrative emerged in West Germany and in the 1980s and 1990s it was established at EU level, with the Holocaust at its centre as an event unique in world history in its scale and impact (the so-called Nuremberg Cocon-

¹ There is a series of journals devoted exclusively to this topic, such as *Holocaust and Genocide Studies* (launched in 1986), *Genocide Studies and Prevention* (launched in 1994) and *Journal of Genocide Research* (launched in 1999). There are also encyclopaedias, such as Jacques Sémelin’s *Encyclopédie en ligne des violences de masse* (2008) and *Violence de masse et Résistance – Réseau de recherche* (2008) (<https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance>), or Israel W. Charny’s *Encyclopedia of Genocide* (2000), Donald Bloxham’s and Anthony Dirk Moses’s *The Oxford Handbook of Genocide Studies* (2010) and Jens Meierhenrich’s *Genocide: A Reader* (2014).

² Andrea Graziosi and Frank E. Sysyn, “Introduction. Genocide and Mass Categorical Violence”, in: *Genocide. The Power and Problems of a Concept*, edited by Andrea Graziosi and Frank E. Sysyn, Montreal: McGill-Queen’s University Press, 2022, p. 3.

³ Алексей Миллер, “Введение. Большие перемены. Что нового в политике памяти и в ее изучении?”, in: *Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Акторы, институты, нарративы*, под ред. А. Миллера, Д. Ефременко, Санкт-Петербург: ЕГУ, 2020, с. 8.

sensus)⁴. However, at the beginning of the 21st century, with the wave of EU enlargement in 2004, it was challenged by the new Member States. Post-communist Central and Eastern European (CEE) countries were given a “soft” condition for joining the European Union to consolidate the national commemoration of the Holocaust and ensure the preservation of Jewish heritage, and for some time simulated obedience to these provisions. But it also challenged the national narrative of “two totalitarianisms” and “sacrifice and suffering” that spontaneously emerged in those countries during and just after the collapse of the USSR. It turned into attempts to equate Nazi and Soviet regimes by treating the crimes committed by both of them in the same way, thus equating the Gulag with the Holocaust.⁵ These attempts made European historical politics more complicated and more susceptible to internal disagreements and conflicts. In recent years, the politics of the history of the European Union and its Member States have been further complicated by the entry into the field of reflection of post-coloniality and developing a “human rights” discourse. How and why did this situation develop, and with what results?

In light of these important questions, the aim of this article is to analyse the political exploitation of the concept of genocide in the intellectual discourse of the emerging European community. It will outline the challenges posed to it by the new geopolitical context, from the collapse of the Soviet Union to the military invasion of an independent Ukraine by Russia in 2022, and the Israel–Palestinian conflict that started in 2023.

The origins of the European politics of history

One of the first to use the concept of “working through the past” was the Frankfurt School sociologist Theodor Adorno in 1959, when he critically reflected on the causes and consequences of the repressive practices characteristic of dictatorships.⁶ The attempt to analyse the experience of “coming to terms with the past” in societies that had been previously dominated by a system of state-organised terror was the main idea behind this work. In the decades since the end of the Second World War, the range of measures developed to deal with the past in Europe has been quite diverse. In societies seeking to overcome authoritarian or totalitarian legacies, the processes of re-interpreting a repressive past may include not only various socio-political, cultural, historical and educational initiatives, but also different legal or administrative mea-

⁴ Michele Battini, *The Missing Italian Nuremberg. Cultural Amnesia and Postwar Politics*, London: Palgrave MacMillan, 2007, pp. 115–124.

⁵ Kristen Ghodsee, “A Tale of ‘Two Totalitarianisms’: The Crisis of Capitalism and the Historical Memory of Communism History of the Present”, in: *A Journal of Critical History*, 2014, No. 4 (2), pp. 115–142.

⁶ Theodor W. Adorno, *Critical Models: Interventions and Catchwords*, New York: Columbia University Press, 2005, pp. 89–103.

asures, better known as transitional justice measures.⁷ Transitional justice is generally understood as a range of legal mechanisms through which countries seeking to build their social and political life on new democratic and legal foundations attempt to punish those responsible for crimes and to respond to systematic human rights violations by previous regimes.⁸

As we know, the first significant experience of transitional justice in modern history was the large-scale denazification programme carried out in post-war Germany by the allies of the anti-Hitler coalition. Initiated and launched by the Allied powers – primarily the USA – the denazification included: the liquidation of the Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei [National Socialist German Workers' Party]; the liquidation of all other Nazi, Nazi-related or subordinate organisations; the filtration of German officials and civil servants, and archive checks; the setting of five levels of sanctions against Nazis; work restrictions for exposed party activists and the purging of social institutions of Nazi ideology.⁹ All laws passed during the Nazi period to consolidate the regime, including racial laws, were repealed. Courts at all levels were closed, reopened only after filtration of law enforcement personnel. The education system at all levels was also denazified. A ban on hiring ex-Nazis for senior positions in any commercial structure was introduced. The Americans made sure that the denazification they started was carried out in all four occupation zones. However, since the German public did not look favourably on American initiatives in the field of denazification, the German authorities in charge applied lighter penalties or assessments. This, as well as the nominal punishments for the real Nazis and the real punishments for the nominal supporters of Hitlerism, effectively discredited the whole process in the eyes of German society. The internal strife between the Allies and the outbreak of the Cold War made the denazification process increasingly ineffective, and the rush was on to complete the process by 1948–1949. In reality, post-war denazification of Germany was rather superficial. Most Germans confined themselves to condemning Adolf Hitler's regime and his henchmen, without feeling in any way involved in the crimes he committed (similarly, post-war French historical politics avoided recalling the Vichy regime and complicity with the Nazis to maximise the ranks of the anti-Nazi resistance).¹⁰ This situation led some German intellectuals to criticise the moral climate

⁷ Ruti G. Teitel, *Transitional Justice*, New York: Oxford University Press, 2000.

⁸ Ruti G. Teitel, *Globalizing Transitional Justice. Contemporary Essays*, Oxford: Oxford University Press, 2013, p. xii.

⁹ Евгения Лезина, *XX век: проработка прошлого. Практики переходного правосудия и политика памяти в бывших диктатурах, Германия, Россия, страны Центральной и Восточной Европы*, Москва: НЛЮ, 2023, с. 32–160; Francis Graham-Dixon, *The Allied Occupation of Germany: The Refugee Crisis, Denazification and the Path to Reconstruction*, London: I. B. Tauris, 2013; Mikkel Dack, *Everyday Denazification in Postwar Germany: The Fragebogen and Political Screening during the Allied Occupation*, Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2023.

¹⁰ Henry Rousseau, *Le syndrome de Vichy de 1944 a nos jours*, Paris: Seuil, 1990.

in the country. Karl Jaspers,¹¹ and later Theodor Adorno,¹² began to raise the question of collective “German guilt” – i. e. to demand responsibility not only from specific war criminals, but also from the whole nation. The emergence and consolidation of the topics of National Socialism and the Holocaust as the dominant narrative in the political field of German history, pointed out that this process was by no means homogeneous or always smooth.¹³ While the Soviet satellite, the GDR, created and consolidated the myth of the “anti-fascist” state, the GFR had come a long way from ignoring the subject of the Jewish genocide and the German public’s responsibility for it in the first decade of the post-war period. The concern was more about survival and economic recovery through the disputes between representatives of different ideological camps, in which historians and publicists played perhaps the most important role in the 1960s and 1970s to make National Socialism a cornerstone of German historical consciousness. In the context of the events of 1968 when, in the wake of the left-wing and anti-fascist social debates and the unrest they inspired, there was an intensive effort to reshape and heal German identity based on collective guilt, repentance and reparations to victims. The “overcoming history” programme was launched by the German Social Democrat Chancellor Willy Brandt, whose famous kneeling in the Warsaw Jewish ghetto on 7 December 1970 in front of the ghetto uprising monument became a widely publicised media event. The programme covered all fields of life, from education to the culture of remembrance, and was a major injection of energy and intellectual and financial resources. It was at this time that the foundations were laid for a number of postulates that would later become unquestionable, and which would quickly spread throughout Europe and the world. The first is that the Holocaust is a unique phenomenon in human history, unparalleled and unmatched by any other ethnic cleansing or genocide of the past or future. Secondly, the National Socialist period has had such a negative impact on the German identity and self-understanding that it must be reshaped by adopting the concept of post-nationalism. Jürgen Habermas has called this “constitutional patriotism”¹⁴ which, following the example of the USA or France and abandoning ethnic definitions, would be based on the universal values of freedom, human rights and democracy. There were also attempts to rewrite German history from a post-

¹¹ Karl Jaspers, *The Question of German Guilt*, New York: Fordham University Press, 2001, pp. 55–74. In this book, published in 1946, the German philosopher and psychiatrist sought to help Germans who were perplexed by the aftermath of the Second World War and the Holocaust to answer the questions: “How could it have happened that we took part in it? ... If I didn’t kill anyone, am I guilty of what happened to the Jews?” and so on. Jaspers, in an attempt to avoid what he calls “the flat chatter of guilt”, distinguished between four forms of guilt: criminal, political, moral and meta-physical.

¹² Теодор Адорно, “Что означает «проработка прошлого»”, in: *Неприкосновенный запас*, 2005, №. 40–41, с. 36–46.

¹³ Stefan Berger, Christoph Conrad, *The Past as History: National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*, ser: Writing the Nation, London: Palgrave MacMillan, 2015, pp. 321–322.

¹⁴ Jan-Werner Müller, Kim Lane Scheppele, “Constitutional Patriotism: An Introduction”, in: *International Journal of Constitutional Law*, 2007, No. 6, pp. 67–71.

national perspective, emphasising the process of Westernisation that had supposedly been going on since the 13th century.¹⁵ After the merger of East and West Germany in 1990 these tendencies were reinforced, although there were some tentative attempts to go beyond the new ideological taboos, reminding the public that Germans themselves had been the victims – at least some of them – of the Nazis. The reshaping of German historical memory and collective identity, as well as the process of European unification that began in 1950, were seen as a cure for the relapse of German nationalism and militarism. In the long run, the European politics of history took on the characteristics of an unquestioned canon or catechism.¹⁶ This is similar in expression to the politics of history developed on the other side of Europe in Russia, which is also dominated by the unquestioned narrative of the “Great Victory against Nazism”, “fascism as the absolute evil” and the “Greatest Sacrifice of Soviet People”. Thus, despite the obvious qualitative differences, the politics of Western and Russian history shared a remarkable common feature: the tendency of memory narratives to use top-level rhetorical figures (superlatives) – what could be called a superlative memory politics.

So, the most important consequence of German denazification was the clear and unambiguous administrative, legal and political evaluation of the Nazi regime. It was welcomed by the general public. In the long term, the denazification of German identity and public space was also carried out, the reshaping of German self-consciousness was made, and the German sense of collective guilt and responsibility was consolidated. The denazification of Germany was the precursor and model for all the transitional justice measures that were subsequently implemented later in various countries around the world.¹⁷ Thus, the origins of the Western model of the politics of history lie in the Nuremberg Trials of 1946, where Nazism was condemned by the International Military Tribunal as an anti-human ideology that led to extremely serious crimes against humanity.¹⁸ Since then, some countries – especially those with fascist or pro-fascist regimes before 1945 – have also introduced norms condemning fascism and banning fascist parties, movements and symbols into their legislation.

The long-standing and consistent German work on the politics of history, known as *Vergangenheitsbewältigung* (overcoming the past) and *Aufarbeitung der Vergangenheit* (working through the past), has come to be seen as exemplary in other European countries. This has become particularly relevant in a period when the socialist regimes

¹⁵ Heinrich A. Winkler, *Germany: The Long Road West*. Vol. 2: 1933–1990, Oxford: Oxford University Press, 2007.

¹⁶ Anthony D. Moses, “The German Catechism”, in: *Geschichte der Gegenwart*, <<https://geschichtedergewenart.ch/the-german-catechism/>>, [2021-05-23].

¹⁷ *Encyclopedia of Transitional Justice*, edited by Lavina Stan and Nadya Nedelsky, New York: Cambridge University Press, 2015, Vol. I, II, III.

¹⁸ Frederick Taylor, *Exorcising Hitler: The Occupation and Denazification of Germany*, London: Bloomsbury, 2013.

in Eastern Europe collapsed, followed by the USSR. The 1980s saw the demise of most of Latin America's military dictatorships and the rigidly authoritarian governments of East Asia. In 1994, the apartheid regime in South Africa came to an end. All these events, as well as the Yugoslavia crisis of the 1990s, generated an important inquiry into "reckoning with the past", the history of human rights violations and other crimes of dictatorial regimes, and the question of compensation for the victims of these crimes. A growing number of influential international NGOs have been involved in this work, making the topic of "accounting for the past" an important part of world politics. The ideological confrontation of the Cold War was over and the issue of human rights came to the forefront of international relations, which gradually took on the characteristics of an ideology. It was not only a combination of moral imperatives ("never again") but also of expectations for a successful future for societies. The Europeanisation of memory, seen primarily as a discovery of the guilt of European societies for the crimes of the Holocaust and a quest for repentance,¹⁹ led to a cosmopolitan politics of history concerned with the introduction of a "critical patriotism". This emphasised not the glorious, but rather the disgraceful episodes of the national past, and which intersected with the local narrative of "struggles and sufferings" that had dominated in the CEE up to that time. On the other hand, the adepts of cosmopolitan memory were convinced of the need to create supranational historical narratives that transcended the traditional inter-ethnic conflicts and animosities, which eventually led to the implementation of joint history textbook writing and other similar academic or educational projects.²⁰

This cosmopolitan relationship to 20th century European history, enshrined at the top of EU politics, is still regarded in many places as a normative and universal "cure for evil".²¹ This obscures, marginalises or denies alternative views, favouring the "right" evaluations of the past while condemning the "wrong". Paradoxically, it first took root in the democracies and countries of Western Europe where there is civil society, freedom of speech and diversity of opinion. However, this internal contradiction was immediately covered up by the belief that the moral aspects of the management of the past were more important than the political ones, which were considered irrelevant in this case. Although the term "politics of memory" (*Geschichtspolitik*), coined at the German *Historikerstreit* (Historians' Dispute) in 1986–1987, initially had a negative connotation,²² it has increasingly come to be associated with democratisation efforts in post-authoritarian societies as geopolitical

¹⁹ Алейда Ассман, *Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика*, Москва: НЛЮ, 2014; Ljiljana Radonić, "Post-Communist Invocation of Europe: Memorial Museums' Narratives and the Europeanization of Memory", *National Identities*, 2017, No. 19 (2), pp. 269–288.

²⁰ Ana Bull, Hans Hansen, "On Agonistic Memory", in: *Memory Studies*, 2016, No. 9 (4), pp. 390–404.

²¹ Tzvetan Todorov, "Memory as a Remedy for Evil", in: *Journal of International Criminal Justice*, 2009, No. 7 (3), pp. 447–462.

²² Алексей Миллер, "Введение. Большие перемены...", с. 10.

circumstances have changed. Collective memory was considered to be the domain of the implementation of liberal democratic civil values. Conflicts arising from different interpretations of the past were expected to be a temporary condition, which should eventually lead to a balanced position in the creation of a common, mutually satisfactory narrative to overcome the injustices and grievances of the past. A plethora of international institutions and instruments, both governmental and societal, have been created to explore, assess and overcome the totalitarian past of European nations. Their main objective has been to turn the atrocities of the past into a tool for peace in the present and in the future.²³ Soon, the confrontation of this admittedly idealistic and rather naïve approach with the national historical policies of the CEE countries in the context of EU enlargement exposed its shortcomings. This conflict remained rather latent, as the countries of the post-socialist and post-Soviet region imitated the adoption of the Western cosmopolitan canon of history as a “common European value” in the hope of a quicker accession to the EU.²⁴ But as time went on, misunderstandings between old and new EU Member States increased.

Debates on “two totalitarianisms”

The Hungarian scholar Máté Zombory argues that EU enlargement has encouraged the CEE candidate countries to respond to the demand for recognition of the uniqueness of the Holocaust in the field of political power, but also to try to equate it with the memory of communism.²⁵ This also meant a similar effort to universalise and criminalise their assessments, arguing that all victims of totalitarianisms deserve to be treated equally, regardless of the cause of their suffering. This was of course not limited to the Gulag, but included national-level crimes against humanity, such as the Ukrainian Holodomor of 1932–1933 and the Kazakh famine of 1928–1934 (*Asharshylyk*), which was known as the “Great Evil”. The initiatives of CEE countries to bring the two totalitarian regimes into line, not only at national level but also at EU level, have therefore provoked resentment from both influential Jewish organisations and Russia.²⁶ According to the Ukrainian historian Georgiy Kasyanov, a paradoxical situation has arisen: on the one hand, the turn to history and memory, which is necessary for self-assertion, has led to the restoration of cultural/ethnic nationalism, exemplified in the 19th and 21st centuries. On the other hand,

²³ Aleida Assmann, Linda Shortt, “Memory and Political Change: Introduction”, in: *Memory and Political Change*, edited by Aleida Assmann, Linda Shortt, London: Palgrave Macmillan, 2012, p. 1.

²⁴ Ivan Krastev, Stephen Holmes, “Explaining Eastern Europe: Imitation and its Discontents”, in: *Journal of Democracy*, 2018, No. 29 (3), pp. 117–128.

²⁵ Máté Zombory, “The Birth of the Memory of Communism: Memorial Museums in Europe”, in: *Nationalities Papers*, 2017, No. 45 (6), pp. 1028–1046.

²⁶ Laure Neumayer, *The Criminalization of Communism in the European Political Space after the Cold War*, London: Routledge, 2018.

“Europeanisation”, following the EU model, implied the neutralisation of the cultural and political forms that threatened ethno-nationalism. After 1990, the main stimulus was a “return to the roots” and the restoration of national consciousness. After 2000, a certain defensive function was added, linked to the desire to defend cultural identity within the EU framework, especially in the face of the voluntary surrender of part of sovereignty. At the same time, it was to demonstrate the equivalence of their historical experience, unknown to Western Europe – above all, of course, in terms of experiences of suffering and loss. In both cases, the legacy of communism became the common theme of historical politics.²⁷ It has been used to justify both its “special historical role” and its “development problems”, as well as to consolidate the fight against Russian neo-imperialism. Seeking a compromise, in 2006 the European Parliament adopted “Resolution 1481 on the crimes of totalitarian communist regimes”, calling on the Council of Europe to formally condemn them. The Russian delegates (with the exception of Vladimir Zhirinovskiy) did not sign this resolution. In 2009, the Parliamentary Assembly of the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) adopted a resolution in Vilnius entitled “Uniting a divided Europe: Protecting human rights and civil liberties in the 21st century in the OSCE region”. This condemns the crimes of the Stalinist and Nazi regimes and calls for the day of the signing of the Molotov–Ribbentrop Pact to be designated as a day of remembrance of the victims of Nazism and Stalinism. This resolution has also been strongly criticised by Russian diplomats.²⁸

The efforts of CEE intellectuals to draw the attention of Western Europeans to the crimes of communism have inevitably clashed with the EU’s already strongly entrenched “German model” politics of history and culture of remembrance. However, they have – at least for a while – succeeded in implementing some significant initiatives in this area. In 2006, ETPA Resolution 1481 was adopted, which stated that, unfortunately

The collapse of totalitarian communist regimes in Central and Eastern Europe has not always been accompanied by an international investigation into their crimes. Moreover, the authors of these crimes have not been brought to justice by the international community, as in the case of the horrific crimes of National Socialism (Nazism). Thus, public awareness of the crimes committed by totalitarian communist regimes remained low. In some countries, communist parties are legal and active, even if in some cases they have not dissociated themselves from the past crimes of totalitarian communist regimes. The Assembly is convinced that knowledge of history is one of the prerequisites for avoiding similar crimes in the future.²⁹

²⁷ Георгий Касьянов, *Украина и соседи. Историческая политика 1987–2018*, Москва: НЛО, 2019, с. 85–86; Georgiy Kasianov, “Challenges of Antagonistic Memory: Scholars versus Politics and War”, in: *Memory Studies*, 2022, No. 15 (6), pp. 1295–1298.

²⁸ “ESBO Vilniuje pasmerkė ir stalinizmą, ir nacizmą”, in: *Vz.lt*, <https://www.vz.lt/archive/straipsnis/2009/07/03/ESBO_Vilniuje_pasmerke_ir_stalinizma_ir_nacizma2/>, [2009-07-03].

²⁹ Council of Europe Parliamentary Assembly, Resolution No. 1481 (2006), in: *Need for International Condemnation of Crimes of Totalitarian Communist Regimes*, in: <<https://pace.coe.int/en/files/17403/html>>, [2024-05-23].

This resolution has become a solid argument in political struggles within countries, especially as regards the politics of history, because it mentions the former communist parties and even envisages the creation of some kind of “international organisations” to investigate and denounce these crimes. More importantly, it equated Nazi and communist crimes, perhaps for the first time in such a straightforward organisation at this level.³⁰ It is easy to surmise that this equation was based on integrative intentions.

While the traumas of the CEE were acknowledged and honoured at a pan-European level and became part of its historical policy, the Western European model of the Holocaust as the greatest crime of humanity was introduced in the CEE. It was to replace the essentially anti-Semitic Stalinist model that had been long established there, where the death camps were not sites of Jewish genocide, but of war crimes against the *Soviet civilian population*.³¹ In 2007, the European Parliament debated on the single European law on the prosecution of the denial or trivialisation of genocide and crimes against humanity. The representatives of the Baltic states demanded that a clause on the criminalisation of the denial of the crimes of the communist regimes be included in the law, but they were refused.³² In 2008 some 40 politicians, public figures, researchers and lawyers drafted a collective text entitled “Crimes Committed by Totalitarian Regimes”.³³ It served as a basis for further juxtaposition between the two totalitarian regimes of the 20th century, and was certainly also instrumental in the drafting of the 2008 Prague Declaration on European Conscience and Communism.³⁴ This draws attention to the fact that Europe still does not know enough about the crimes of communist regimes and does not realise the extent of their crimes; this lack of knowledge is the cause of certain distortions and misunderstandings of Europe’s memories and historical policy. For example, the Czech Republic has legally equated Nazi, fascist and communist ideologies as crimes against humanity, but the country has an unreformed and not even renamed Communist Party of Bohemia and Moravia. This has members in its national

³⁰ “This comparison was pioneered by Hannah Arendt in 1951”, in: *The Origins of Totalitarianism. The Black Book of Communism*, compiled in 1997 by French historians led by Stephane Courtois and subsequently translated into many languages. It provides a general overview of the communist terror perpetrated on different continents and at different times, and gives an estimate of its victims (around 100 million), many times the number of victims of other dictatorships. The book has been heavily criticised for trying to cover up the specificity of Nazism and Communism with dry figures.

³¹ For more, see: Zigmas Vitkus, *Atminties miškas. Paneriai istorijoje, kultūroje ir politikoje*, Vilnius: Lapas, 2022.

³² Arfon Rees, “Managing the History of the Past in the Former Communist States”, in: *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, edited by Małgorzata Pakier, Bo Stråth, New York, Oxford: Berghahn Books, 2010, p. 231.

³³ *Crimes Committed by Totalitarian Regimes. Reports and Proceedings of the 8 April European Public Hearing Organized by the Slovenian Presidency of the Council of the European Union (January–June 2008) and the European Commission* (edited by Peter Jambrek), Ljubljana, 2008.

³⁴ Prague Declaration on European Conscience and Communism, in: <<https://www.praguedeclaration.eu/>>, [2023-02-12].

parliament, in regional governments and even in the European Parliament, because the law on lustration did not prohibit the communist leaders from contesting the democratic elections.³⁵ The signatories of the Prague Declaration also demanded “to recognise that many of the crimes committed in the name of communism should be treated as crimes against humanity, thus warning future generations, just as the Nazi crimes were judged by the Nuremberg Tribunal”.³⁶ They also believe that “it is necessary to formulate a common approach to the crimes of totalitarian regimes, including communist regimes, and to broaden the knowledge of communist crimes throughout Europe in order to clearly define a common approach to them”.³⁷ Two other important statements of the Prague Declaration included the demand to recognise communism as an inseparable and terrible part of Europe’s common history, and to acknowledge the responsibility of the whole of Europe for the crimes of communism.

The dual process of EU and NATO enlargement to the East was ideologically based on redressing the historical injustices suffered by the Soviet-occupied CEE after the war.³⁸ However, the new EU Member States have been quick to point out that, compared to the one-sided treatment of Nazism, the crimes of communism have yet to receive their due historical, moral, political and legal weight. So the resentment of misunderstanding, of not being heard and of not being recognised began to build up, because the West had given these countries up in the post-war period, first to Hitler and then to Stalin. The declaration was intended to bring about a solidarity of European attitudes towards the crimes committed by the totalitarian regimes of the 20th century. However, more than a decade after it was signed, there is still no legal and political consensus in either Europe or Russia on how to approach the crimes of communism, similar to the non-negotiable position on Nazism. The provisions of the Prague Declaration have remained largely unimplemented. The disagreement is not only over the obvious facts – the recognition of the Armenian or Ukrainian genocides (which are only recognised by the national parliaments of some EU countries), the Stalinist repression of the Russian and other peoples (such as the Estonians, Latvians, Lithuanians, Crimean Tatars and Chechens) – but even over the one-dimensional treatment of communism as a totalitarian ideology.³⁹ On the contrary, the Western public sphere is still dominated by texts and statements that

³⁵ „Ar Prahos deklaracija pabudins Europos sąžinę?”, in: *Kultūros barai*, 2013, Nr. 3, p. 59.

³⁶ Prague Declaration on European Conscience and Communism, in: <<https://www.praguedeclaration.eu/>>

³⁷ *Ibid.*

³⁸ Maria Mälksoo, “The Memory Politics of Becoming European: The East European Subalterns and the Collective Memory of Europe”, in: *European Journal of International Relations*, 2009, No. 15 (4), p. 662.

³⁹ „Ar Prahos deklaracija pabudins Europos sąžinę?”, in: *Kultūros barai*, 2013, Nr. 3, p. 59–63.

the Ukrainian Holodomor or the Stalinist Gulag cannot be equated with the Holocaust.⁴⁰ Thus – as already mentioned – the CEE, with its experience of both totalitarian regimes, becomes a kind of “buffer zone of memory”, a hindrance to the merging of the narratives of the Holocaust and of the “Great Victory over Fascism”. This offers a fundamentally different perspective on the interpretation and evaluation of the past, a national perspective that emphasises the need to preserve the memory of the resistance to the two totalitarian regimes. However, perhaps the most important achievement of the Prague Declaration was that the 2011 summit of the prime ministers of the Visegrád Group in Prague established the European Platform for Memory and Conscience, (hereafter “Platform”) which is intended to “support cooperation between national research institutes specialising in the history of totalitarianism”.⁴¹ As of 2024, the Platform consists of a network of 72 governmental and non-governmental organisations from 24 European and North American countries. The organisation is mainly involved in educational activities and international travelling exhibitions,⁴² but its efforts to set up an international judicial body to investigate and prosecute communist crimes have not yet succeeded. This may be due to the fact that some of the attitudes mirroring those of the Prague Declaration and Platform towards Nazi crimes have aroused considerable indignation among influential Jewish organisations. For example, representatives of the Simon Wiesenthal Center even saw in the common European commemoration of the Molotov–Ribbentrop Agreement Day as a commemoration of the crimes of the communist regimes the aim of obscuring, if not abandoning, the commemoration of the Holocaust victims.⁴³ The much-criticised title of the Museum of Genocide Victims in Vilnius,⁴⁴ which has been described as ignoring the Holocaust and perpetuating the theory of a “double genocide”⁴⁵ (it is surprising that the authors of these statements did not see an internal contradiction), ended up changing its name to the “Museum of the Occupations and Freedom Fights”.⁴⁶

The idea and programme of equating Nazi and Soviet crimes eventually stalled due to the resistance experienced. It turned into ritualistic mentions of the issue at various international political and academic events and new declarations, which unfortunately had little practical significance⁴⁷. In the opinion of the Czech intellectual Ladislav Cabada, “Communism will only be equated with the other totalitarian regimes that ruled Europe

⁴⁰ Charles S. Maier, “Hot Memory ..Cold Memory. On the Political Half-Life of Fascist and Communist Memory”, in: *Projectsindycate.org*, <<https://www.project-syndicate.org/commentary/hot-memory-cold-memory--the-political-half-life-of-fascism-and-communism>>, [2001-09-21].

⁴⁵ Rod Nordland, “Where the Genocide Museum Is (Mostly) Mum on the Fate of Jews”, in: <<https://www.nytimes.com/2018/03/30/world/europe/lithuania-genocide-museum-jews.html>>, [2023-10-12].

⁴⁶ BNS, „Genocido aukų muziejus turi naują pavadinimą“, in: *Lrt.lt*, <<https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/209866/genocido-auku-muziejus-turi-nauja-pavadinima>>, [2022-12-09].

⁴⁷ See, for example, the European Parliament Resolution of 2 April 2009 on “European conscience and totalitarianism”.

in the twentieth century when generations change”.⁴⁸ This hope, however, seems illusory. Nevertheless, the Platform’s activities can be seen as positive. According to Kasyanov, its emergence has legitimised the idea of equating Communism and Nazism at EU level, and has allowed the CEE countries – newcomers to the EU – to present themselves as victims of both totalitarian regimes, or “double victims”. This may explain their socio-economic underdevelopment and their difficulties with Euro-integration.⁴⁹ For a while, it even seemed that the CEE model of historical politics – focusing on the sufferings and struggles of their own people and the existential threats they suffered under the communist regimes – would come to dominate over the Western European model of focusing on their own guilt and responsibility. However, this fragile consensus was short-lived and insignificant. Efforts by CEE MEPs to achieve a common European ban on the use of communist symbols, in analogy with Nazi symbols, were twice rejected – in 2005 and 2013. Efforts to introduce into European law a provision on penalties for denying or trivialising the crimes of communism also failed. The latter was never officially condemned by the international community while communist ideas, which were on the rise in Western Europe after the war, have remained there to this day, thanks in particular to the academia and public influence of left-wing intellectuals. On the other hand, the condition for Euro-integration – the introduction of the Western European model of historical politics in the CEE – not only clashed with the narrative of the “struggles and sufferings” of one’s own nation, but also led to accusations against some national heroes of collaborating with the Nazis.⁵⁰ Or, on the contrary, of having participated in the “construction of communism” and the CEE countries responded to this challenge with a search for their “own” genocides and a “race for victims”.⁵¹

In the opinion of Alexei Miller, a scholar of the region’s politics of history, the 2004 wave of EU enlargement diluted the cosmopolitan discourse as the only possible and correct one, by raising the concept of “two totalitarianisms”.⁵² This assessment cannot be accepted without reservations, since the 2019–2020 period has seen the intensification of the “memory wars” in the region, in which – at least in the case of Lithuania – local elites and the mainstream media have clearly adopted a pro-cosmopolitan stance. This would rather indicate the opposite, but Miller is right to offer a reasoned critique of the cosmopolitan

⁴⁸ “Ar Prahos deklaracija pabudins Europos sąžinę?”, in: *Kultūros barai*, 2013, Nr. 3, p. 59.

⁴⁹ Георгий Касьянов, *Украина и соседи. Историческая политика 1987–2018 г.*, Москва: НЛО, 2019, с. 98.

⁵⁰ Rasa Čepaitienė, “Controversies of the Memory of the Second World War in Lithuania: Between Cosmopolitan and Nationalist Approaches”, in: *Wojna i Pamięć. Czasopismo Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku*, 2023, No. 5, pp. 43–68.

⁵¹ Evgeny Finkel, “In Search of Lost Genocide: Historical Policy and International Politics in Post-1989 Eastern Europe”, in: *Global Society*, 2010, No. 24 (1), pp. 51–70.

⁵² Алексей Миллер, “Введение. Что нового в политике памяти и в ее изучении?”, in: *Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Акторы, институты, нарративы: коллективная монография*, под ред. А. И. Миллера, Д. В. Ефременко, Санкт-Петербург: ЕГУ, 2020, с. 10.

approach to the past, although he was himself a proponent of it until recently.⁵³ The emergence of an alternative view of the phenomenon of the politics of history, which no longer demonises the political use of history, has given significant new connotations. It has come to see the politics of history as an integral part of a general politics, used in both domestic and foreign contexts.⁵⁴ In this way, the cosmopolitan view's claims to apoliticality – denying or ignoring the often mutually irreconcilable political interests of the different actors in the field of collective memory – proved not only inadequate but also unfair, as they were themselves determined by certain a priori ideological attitudes. According to another scholar of the regional politics of history, Nikolay Koposov, “The specificity of the politics of contemporary history is essentially linked to two features of contemporary memory. It is about the criminalisation and victimisation of the past, i.e. the prevailing view of history as a chain of crimes and the desire of human communities to identify with their victims”.⁵⁵ The paradigm of such a relationship with the past has been shaped mainly around the memory of the Holocaust, but not only this. As scholars have noted, the tendency to instrumentalise the recent past, or to moralise and historicise contemporary politics, is common to all post-socialist and post-Soviet states.⁵⁶ They are also characterised by a tendency towards symbolic “necrophilia” – a focus on the burial or reburial of the bodies of politically significant figures.⁵⁷ On the other hand, countries also compete on the number of victims of totalitarianism,⁵⁸ and some of them – notably Ukraine, Lithuania, Azerbaijan and Kazakhstan – even tend to treat these crimes as genocides, which has implications for both their domestic and foreign policies.⁵⁹ A prime example in this context is Russia, which, by adopting Article 354.1 of the Criminal Code “On the Rehabilitation of Nazism”, which is essentially based on the criminalisation of Holocaust denial, has acquired a political instrument to prosecute interpretations of the past that do not suit Putin's regime. That spread “deliberately false information about the activities of the USSR during the Second World War, and the veterans of the Great Patriotic War”. Russia also has a federal law ‘On combating the rehabilitation of Nazism and the

⁵³ *Ibid.*, pp. 7–12.

⁵⁴ Interview with Alexei Miller in Kiev, 17 July 2013.

⁵⁵ Николай Копосов, *Память строгого режима. История и политика России*, Москва: НЛЮ, 2011, с. 52–53.

⁵⁶ George Schopflin, “Identities, Politics and Post-Communism in Central Europe”, in: *Nations and Nationalism*, 2003, No. 9 (4), p. 488.

⁵⁷ Katherine Verdery, *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change. The Harriman Lectures*, New York: Columbia University Press, 1999.

⁵⁸ Wilfried Jilge, Stefan Troebst, “Divided Historical Cultures? World War II and Historic Memory in Soviet and Post-Soviet Ukraine”, in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 2006, No. 54 (1), pp. 1–2; Wilfried Jilge, “The Politics of History and the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986/1991–2004/2005)”, in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 2006, No. 54 (1), pp. 50–81.

⁵⁹ Evgeny Finkel, “In Search of Lost Genocide: Historical Policy and International Politics in Post-1989 Eastern Europe”, in: *Global Society*, 2010, No. 24 (1), pp. 51–70.

glorification of Nazi criminals and their accomplices', which not only helps to regime to persecute or silence its critics, but also serves as an excuse to accuse the Baltic States and Ukraine of allegedly reviving Nazism. This eventually led to a large-scale military aggression against Ukraine under the pretext of its "de-Nazification".

New challenges to European politics of history

In recent years, other political and intellectual environments have begun to threaten the "Nuremberg Consensus". Although authors such as H. Arendt and others have written about it in the past, the relationship between colonialism and the Holocaust has come under intense scrutiny in the framework of postcolonial studies. So the topics of colonialism and Holocaust remembrance have come under intense scrutiny. In 2020–2021 a fierce debate, soon to be referred to as *Historikerstreit 2.0*, unfolded in Germany, comparing it to the famous controversy of 1986–1987. At the beginning of 2020 Joseph-Achille Mbembe, a Cameroonian historian and philosopher living in South Africa and invited to Germany to publicly speak, was accused there of expressing "anti-Semitic criticism of Israel". In his books and public speeches Mbembe, comparing apartheid in South Africa and the situation in the Gaza Strip,⁶⁰ allegedly relativised the Holocaust and "spread extremist disinformation",⁶¹ which drew the ire of some German politicians who attempted to cancel him. But many prominent German intellectuals defended Mbembe, pointing out that Germans are trying to teach a native of their former colony, Cameroon, how to talk about genocide and the Holocaust.

According to the Nuremberg Consensus in Germany, and in general European memory culture, the conversation about genocide must begin with the Holocaust; only dictatorial regimes from Hitler to Milošević can commit or attempt genocide. For Africans, the first genocide committed by the Germans occurred when – in response to the Herero and Nama uprising in German South West Africa (present-day Namibia) – the Germans exterminated 80 per cent of the Herero people and 50 per cent of the Nama people between 1904 and 1908.⁶² Ideas about the connection between Nazi genocidal practices and the colonial experience have long been articulated in academia, but have remained marginalised in the European memorial space. In the early 2020s, discussions around this thesis intensified, especially in Germany, where attempts were made – characteristic of German memorial culture – to rigidly discipline or criminalise those who deviated from

⁶⁰ Ulrike Capdepón, Anthony D. Moses, "Forum: The Achille Mbembe Controversy and the German Debate about Antisemitism, Israel, and the Holocaust. Introduction", in: *Journal of Genocide Research*, 2021, No. 23 (3), pp. 371–373; Michael Rothberg, "Lived Multidirectionality: 'Historikerstreit 2.0' and the Politics of Holocaust Memory", in: *Memory Studies*, 2022, No. 15 (6), pp. 1316–1329.

⁶¹ Sabine Peschel, "Why Achille Mbembe was accused of anti-Semitism", in: *Deutsche Welle*, <<https://www.dw.com/en/why-achille-mbembe-was-accused-of-anti-semitism/a-53293797>>, [2024-07-11].

⁶² Matthias Häußler, *The Herero Genocide. War, Emotion, and Extreme Violence in Colonial Namibia*, New York: Berghahn Books, 2021.

the catechism.⁶³ Thus “the case of Mbembe” is one of the examples of intensification of the mnemonic conflict in Germany itself because new voices belonging to the descendants of immigrants who learned here and who are often German citizens are entering the discussion of German memory. They bring a different tradition and a different history, and yet they are already part of German society and, as a consequence, feel entitled to challenge from within.⁶⁴ One of them, Mohammed Amjahid, who was born in 1988 and studied political science in Berlin, added to the famous and untranslatable *Vergangenheitsbewältigung*, the new sarcastic concept of *Erinnerungsüberlegenheit*, i.e. “memorial superiority”, referred to the poorly camouflaged German claim to be the world’s model for working through the past.⁶⁵ The questioning of this model has also been prompted by the Hamas war against Israel, which began on 7 October 2023, and which has led world public opinion to criticise the Israeli army’s actions against Palestinian civilians as genocide in an increasingly fierce manner, despite the typical fear of being accused of anti-Semitism in such cases. And so, in 2024, the clash of approaches to the topic of genocide unfolded in the course of South Africa’s lawsuit against Israel in the UN Court of Justice for its actions in Gaza. The court’s decision, which found a high probability of Israeli culpability for genocide, showed that a Holocaust-centred narrative that immunises Israel from genocide charges is no longer universally accepted, even in Europe. Of course, Germany is still trying to defend this narrative as the dominant one, but it is becoming increasingly difficult to do so.

Another aspect of the contemporary politics of memory has also received critical attention – the linking of the topic of reckoning with the past and remembering victims of crimes against humanity to the contemporary human rights ideology. In 2020, Irish researcher Lea David devoted a book with the striking title “The Past Will Not Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights” to analysing how the approach to memory policy, which she calls “moral remembering”, was formed and how effective it is.⁶⁶ In particular, David presents a number of arguments in support of the claim that “moral remembering” is not only ineffective, but can also lead to negative consequences. The standards of “moral remembering” presuppose an appeal to a *particular* past, that is, strictly limited in time and represented by a single narrative. This approach naturally follows from the desire to unambiguously divide the participants of

⁶³ Anthony D. Moses, “The German Catechism”, in: *Geschichte der Gegenwart*, 23-05-2021, in: <<https://geschichte-dergegenwart.ch/the-german-catechism/>>, [2024-09-11].

⁶⁴ Michael Rothberg, “Lived Multidirectionality: ‘Historikerstreit 2.0’ and the Politics of Holocaust Memory”, in: *Memory Studies*, 2022, No. 15 (6), pp. 1316–1329.

⁶⁵ Mohammed Amjahid, “Die deutsche Erinnerungsüberlegenheit”, in: *Der Spiegel*, 06-03-2021, <<https://www.spiegel.de/kultur/holocaust-gedenken-die-deutsche-erinnerungsueberlegenheit-a-056d10a7-2b3c-4383-804e-c2130ed6581d>>, [2024-09-11].

⁶⁶ Lea David, *The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights*, Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

dramatic events into victims, perpetrators and observers (sometimes including heroes). In national conflicts however, such a division is most often difficult, since representatives of the group labelled as victims become perpetrators in other circumstances, and *vice versa* as described by Timothy Snyder in his well-known work *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*. The aspiration of all sides in ethnic conflicts to present themselves in the past as victims of genocide clearly demonstrates this mechanism, because it proceeds from the postulate that there can be no questions or claims against a victim of genocide. For the same reason, the claimed division into victims and perpetrators perpetuates ethnic confrontation as in the case of the long-running Armenian–Azerbaijani conflict, where both sides accuse the other of genocide and create new forms and mechanisms of inequality. David also demonstrates that the standards of “moral remembering” imposed by international organisations firstly, often do not take into account local specifics and do not consider other possible approaches. Secondly, they lead to the imitation of such an approach on the part of national authorities, who seek (and find) opportunities to preserve in the pantheon of national heroes those who committed crimes against humanity.

David’s book, which strongly criticises the liberal-globalist normative approach to politics of history, is already receiving a wide and very positive response.⁶⁷ Attempts to impose and standardise “moral remembering” on a global scale not only fail to produce the intended result of affirming democracy and human rights, but often have the opposite effect of distorting historical truth and censoring freedom of opinion and speech.

Conclusions

The historical politics of post-war Western Europe (especially the GFR) or “the Nuremberg Cconsensus” has been shaped by the consequences of both world wars and by attempts to forestall possible future military conflicts on the old continent. A reunifying Europe was looking for a moral foundation from which to build a European community of perpetual peace, international harmony and economic prosperity. Europe’s greatest tragedy of the 20th century, the Holocaust, became a lesson and a transcendence in the pursuit of these goals. The narrative of European “collective guilt and responsibility” that it built upon eventually expanded to include those parts of the Western world, such as the United States, that were not directly involved in this history. This – as well as the tendencies to emphasise victims and criminalise the denial of crimes against them that have crystallised over time – can be seen to have had a significant impact on the other ethnic groups to begin to treat their historical persecution as a genocide and mass crimes against humanity. Reparations and repentance are demanded for this, including from

⁶⁷ Book Debate on Lea David’s “The Past Can’t Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights”, H-Diplo, 2021, in: *ISS Forum*, URL: <<https://issforum.org/roundtables/PDF/Roundtable-XXIII-7.pdf>>, [2024-09-11].

the perpetrators' descendants, and the lines of harm and responsibility are increasingly blurred. These trends boiled over into anti-racist protests in the USA and elsewhere in 2018–2020 though the Black Lives Matter movement, which has emerged as a rival to the already established Holocaust narrative.

On the other hand, with the collapse of the Soviet Union, nations under Soviet influence regained the right to remember and commemorate the victims of Stalin's repressions. This effectively subsumed the legal assessment of their suffering under the category of genocide, much to the chagrin of supporters of "Nuremberg Consensus" in European institutions and influential Jewish organisations. The rivalry between the Holocaust and the Gulag as genocides has been a recurring theme in various Euro-integration contexts, especially when EU newcomers from Eastern Europe have tried to assimilate their own dictatorial past and experience to the Jewish genocide. As a result, despite some reverences for the post-communist countries of Eastern Europe and public declarations condemning the crimes of communism, the Eastern Europeans have not been able to dislodge the established narrative. However, recent events in Ukraine, where the invading Russian army has been committing genocidal acts since February 2022, and the outbreak of the Israeli– Hamas war in Palestine – make it necessary to look for a way out of this impasse. This includes trying to overcome the stereotypes and taboos that have been built up over decades.

Meanwhile, Russia defends the main features of the Nuremberg Consensus in the domestic and international arena to the last,⁶⁸ but its memory of the war is also undergoing significant changes. While the previous approach was mainly focused on the heroism of the victors, now the theme of suffering and sacrifice is playing an increasingly important role. In 2023 there were reports that a law was being prepared to establish a Day of Remembrance of the Soviet Victims of the Genocide, which should symbolically record the new trend. In February 2024 a number of politicians, historians and lawyers from the Baltic states were put on the wanted list by the Russian Interior Ministry for "desecration of historical memory" – participation in the destruction of monuments to Soviet soldiers who died in the Second World War.⁶⁹

However, the politics of memory has become an arena of irreconcilable confrontation not only between Russia and the West, but also between the West and the postcolonial Global South and within Western societies themselves (the BLM movement in the US and the UK, or the controversy over the recognition of the Gulag or Holodomor as geno-

⁶⁸ Алексей Миллер, "Новейшая история: краткий курс", in: *Россия в глобальной политике*, 2023, т. 21, № 2, с. 88–103; Алексей Миллер, "Устои «глобальной» мемориальной культуры под вопросом", in: *Россия в глобальной политике*, 2024, т. 22, № 3, с. 68–81.

⁶⁹ "Каллас, объявили в розыск за «надругательство над исторической памятью»", in: *Интерфакс*, 13/02/2024, <<https://www.interfax.ru/world/945828>>; "Rusija paskelbė 29 Lietuvos politikų, istorikų ir teisininkų paiešką – kaltina priešiškais veiksmais", in: *Lrt.lt*, 2024-02-13, <<https://www.lrt.lt/naujienos/pasaulyje/6/2194592/rusija-paskelbe-29-lietuvos-politiku-istoriku-ir-teisininku-paieska-kaltina-priesiskais-veiksmais>> [2024-09-11].

cides in the CEE). No one dares to predict how things will turn out in the field of politics of history, which often has genocide at its epicentre. Today, the three main pillars of “global” memory – the Nuremberg Consensus in the memory of the Second World War, the memory of the Holocaust as a unique and incomparable atrocity, and the standards of “moral remembering” of crimes against humanity and human rights violations – are not only being questioned, but are losing moral legitimacy. This becomes especially relevant in the context of the growing antagonism between various – global, national and local – mnemonic actors and institutions with the tendency to securitise memory, and the attempts to cleanse the national media space of “dangerous external influences”. This leads to the stigmatisation and “abolition” of political opponents, and the rigid linking of memory politics to identity politics, which is increasingly based on the motive of remembering the victimisation of one’s own community. Thus, despite attempts to find points of contact and compromises between these different memory models, it is unfortunate that a satisfactory consensus cannot be reached at the moment, and is unlikely to ever be reached.

Literature

1. Adorno Theodor W., *Critical Models: Interventions and Catchwords*, New York: Columbia University Press, 2005.
2. Amjahid Mohammed, “Die deutsche Erinnerungsüberlegenheit”, in: *Der Spiegel*, <<https://www.spiegel.de/kultur/holocaust-gedenken-die-deutsche-erinnerungsueberlegenheit-a-056d10a7-2b3c-4383-804e-c2130ed6581d/>>, [2021-03-06].
3. “Ar Prahos deklaracija pabudins Europos sąžinę?”, in: *Kultūros barai*, 2013, Nr. 3, p. 59–63.
4. Assmann Aleida, Shortt Linda, “Memory and Political Change: Introduction”, in: *Memory and Political Change*, ed. by A. Assmann, L. Shortt, Palgrave Macmillan, 2012.
5. Battini Michele, *The Missing Italian Nuremberg. Cultural Amnesia and Postwar Politics*, Palgrave MacMillan, 2007.
6. Berger Stefan, Conrand Christoph, *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*, Palgrave MacMillan, 2015.
7. Bloxham Donald, Moses Anthony Dirk, *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, Oxford University Press, 2010.
8. BNS, “Genocido aukų muziejus turi naują pavadinimą”, in: *Lrt.lt*, <<https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/209866/genocido-auku-muziejus-turi-nauja-pavadinima>>.
9. Book Debate on L. David’s “The Past Can’t Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights”, H-Diplo, 2021, in: *ISS Forum*, URL <<https://issforum.org/roundtables/PDF/Roundtable-XXIII-7.pdf>>.
10. Bull Ana, Hansen Hans, “On Agonistic Memory”, in: *Memory Studies*, 2016, Vol. 9 (4), pp. 390–404.
11. Capdepón Ulrike, Moses Anthony D., “Forum: The Achille Mbembe Controversy and the German Debate about Antisemitism, Israel, and the Holocaust. Introduction”, in: *Journal of Genocide Research*, 2021, Vol. 23, No. 3, pp. 371–373.

12. Charny Israel W., *Encyclopedia of Genocide*, London: Bloomsbury Academic, 2000.
13. Cooper Abraham, "Dropping International Holocaust Memorial Day Would Be World's Final Insult To Survivors; Would Spur New Wave of Anti-Semitism", in: <<https://www.wiesenthal.com/about/news/dropping-international.html>>.
14. Council of Europe Parliamentary Assembly, Resolution No. 1481 (2006), *Need for International Condemnation of Crimes of Totalitarian Communist Regimes*, in: <<https://pace.coe.int/en/files/17403/html>>.
15. *Crimes Committed by Totalitarian Regimes. Reports and Proceedings of the 8 April European Public Hearing Organized by the Slovenian Presidency of the Council of the European Union (January–June 2008) and the European Commission*, ed. by P. Jambrek, Ljubljana, 2008.
16. Čepaitienė Rasa, "Controversies of the Memory of the Second World War in Lithuania: Between Cosmopolitan and Nationalist Approaches", in: *Wojna i Pamięć. Czasopismo Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku*, 2023, No. 5, pp. 43–68.
17. Dack Mikkel, *Everyday Denazification in Postwar Germany*, Cambridge University Press, 2023.
18. David Leah, *The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights*, Cambridge, Cambridge University Press, 2020.
19. Droit Emmanuel, "The Gulag and the Holocaust in Opposition: Official Memories and Memory Cultures in an Enlarged Europe", in: *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 2007, No. 94, pp. 101–120.
20. Finkel Evgeny, "In Search of Lost Genocide: Historical Policy and International Politics in Post-1989 Eastern Europe", in: *Global Society*, 2010, No. 24 (1), pp. 51–70.
21. Häussler Matthias, *The Herero Genocide. War, Emotion, and Extreme Violence in Colonial Namibia*, New York: Bergnhahn Books, 2021.
22. Jilge Wilfried, "The Politics of History and the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986/1991–2004/2005)", in: *Jahrbuch für Geschichte Osteuropas*, 2006, Vol. 54, No. 1, pp. 50–82.
23. Ghodsee Kristen, "A Tale of 'Two Totalitarianisms': The Crisis of Capitalism and the Historical Memory of Communism History of the Present", in: *A Journal of Critical History*, 2014, Vol. 4, No. 2, pp. 115–142.
24. Graham-Dixon Francis, *The Allied Occupation of Germany: The Refugee Crisis, Denazification and the Path to Reconstruction*, I. B. Tauris, 2013.
25. Graziosi Andrea, Sysyn Frank E., "Introduction. Genocide and Mass Categorical Violence", in: *Genocide. The Power and Problems of a Concept*, ed. by A. Graziosi and F. E. Sysyn, McGill-Queen's University Press, 2022, pp. 3–21.
26. *Encyclopedia of Transitional Justice*, ed. by L. Stan and N. Nedelsky, New York: Cambridge University Press, 2015, I, II, III Vol.
27. "ESBO Vilniuje pasmerkė ir stalinizmą, ir nacizmą", in: *Vz.lt*, <https://www.vz.lt/archive/straipsnis/2009/07/03/ESBO_Vilniuje_pasmerke_ir_stalinizma_ir_nacizma2>, [2009-07-03].
28. Jaspers Karl, *The Question of German Guilt*, New York: Fordham University Press, 2001.
29. Kasianov Georgiy, "Challenges of Antagonistic Memory: Scholars versus Politics and War", in: *Memory Studies*, 2022, Vol. 15(6), pp. 1295–1298.
30. Krastev Ivan, Holmes Stephen, "Explaining Eastern Europe: Imitation and its Discontents", in: *Journal of Democracy*, 2018, Vol. 29, No. 3, pp. 117–128.
31. Maier Charles S., "Hot Memory... Cold Memory. On the Political Half-Life of Fascist and Commu-

- nist Memory", in: *Projectsindycate.org*, <<https://www.project-syndicate.org/commentary/hot-memory-cold-memory--the-political-half-life-of-fascism-and-communism>>, [2001-09-21].
32. Mäklsoo Maria, "The Memory Politics of Becoming European: The East European Subalterns and the Collective Memory of Europe", in: *European Journal of International Relations*, 2009, Vol. 15, No. 4, pp. 653–680.
33. Meierhenrich Jens, *Genocide: A Reader*, OUP, USA, 2013.
34. Moses Anthony D., "The German Catechism", in: *Geschichte der Gegenwart*, in: <<https://geschichte-dergegenwart.ch/the-german-catechism/>>, [2021-05-23].
35. Müller Jan-Werner, Scheppele Kim Lane, "Constitutional Patriotism: An Introduction", in: *International Journal of Constitutional Law*, 2007, No. 6, pp. 67–71.
36. Neumayer Laure, *The Criminalization of Communism in the European Political Space after the Cold War*, London, Routledge, 2018.
37. Nordland Rod, "Where the Genocide Museum Is (Mostly) Mum on the Fate of Jews", in: <<https://www.nytimes.com/2018/03/30/world/europe/lithuania-genocide-museum-jews.html>>.
38. Peschel Sabine, "Why Achille Mbembe was accused of anti-Semitism", in: *Deutsche Welle*, <<https://www.dw.com/en/why-achille-mbembe-was-accused-of-anti-semitism/a-53293797>> [2020-04-30].
39. Platform on European Memory and Conscience, in: <<https://www.memoryandconscience.eu>>.
40. Prague Declaration on European Conscience and Communism, in: <<https://www.praguedeclaration.eu>>.
41. Prague Declaration. Manifesto of the 'Double Genocide' and Holocaust Obfuscation Movement, in: <<https://defendinghistory.com/prague-declaration/>>.
42. Radonić Ljiljana, "Post-Communist Invocation of Europe: Memorial Museums' Narratives and the Europeanization of Memory", in: *National identities*, 2017, Vol. 19, No. 2, pp. 269–288.
43. Rees Arfon, "Managing the History of the Past in the Former Communist States", in: *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, ed. by M. Pakier, V. Strath, Oxford: Berghahn Books, 2010, pp. 219–232.
44. Rothberg Michael, "Lived Multidirectionality: "Historikerstreit 2.0" and the Politics of Holocaust Memory", in: *Memory Studies*, 2022, Vol. 15, No. 6, pp. 1316–1329.
45. Rousseau Henry, *Le syndrome de Vichy de 1944 a nos jours*, Paris: Seuil, 1990.
46. "Rusija paskelbė 29 Lietuvos politikų, istorikų ir teisininkų paiešką – kaltina priešiškais veiksmais", in: *Lrt.lt*, <<https://www.lrt.lt/naujienos/pasaulyje/6/2194592/rusija-paskelbe-29-lietuvos-politiku-istoriku-ir-teisininku-paieska-kaltina-priesiskais-veiksmais/>>, [2024-02-13].
47. Sémelin Jacques, *Encyclopédie en ligne des violences de masse*, in: <<https://www.sciencespo.fr/ceri/fr/content/encyclopedie-en-ligne-des-violences-de-masse-online-encyclopedia-mass-violence>>.
48. Schopflin George, "Identities, Politics and Post-Communism in Central Europe", in: *Nations and Nationalism*, 2003, Vol. 9, No. 4, pp. 477–490.
49. Taylor Frederick, *Exorcising Hitler. The Occupation and Denazification of Germany*, London: Bloomsbury, 2013.
50. Teitel Ruti G., *Globalizing Transitional Justice. Contemporary Essays*, Oxford University Press, 2013, p. xii.
51. Teitel Ruti G., *Transitional Justice*, New York: Oxford University Press, 2000.

52. Todorov Tzvetan, "Memory as a Remedy for Evil", in: *Journal of International Criminal Justice*, 2009, Vol. 7, No. 3, pp. 447–462.
53. Vitkus Zigmąs, *Atminties miškas. Paneriai istorijoje, kultūroje ir politikoje*, Vilnius: Lapas, 2022.
54. *Violence de masse et Résistance – Réseau de recherche* (2008), in: <<https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/>>.
55. Winkler Heinrich A., *Germany: The Long Road West. Vol. 2: 1933–1990*, Oxford University Press, 2007.
56. Zombory Máté, "The Birth of the Memory of Communism: Memorial Museums in Europe", in: *Nationalities Papers*, 2017, Vol. 45, iss. 6, pp. 1028–1046.
57. Verdery Katherine, *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*, New York: Columbia University Press, 1999.
58. Адорно Теодор, "Что означает «проработка прошлого»", in: *Неприкосновенный запас*, 2005, № 40–41, с. 36–46 [Adorno Teodor, „Chto oznachajet „prorabotka proshlovo“, in: *Nepriksnovenyj zapas*].
59. Ассман Алейда, *Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика*, Москва: НЛО, 2014 [Asman Aleida, *Dlinnaja ten proshlovo: Memorialnaja kultura i istoricheskaja politika*].
60. "Каллас объявили в розыск за «надругательство над исторической памятью»", in: *Интерфакс* <<https://www.interfax.ru/world/945828>>, [2024-02-13] ["Kalas objavili v rozisk za "nadrugatelstvo nad istoricheskoy pamiatju", in: *Interfaks*].
61. Касьянов Георгий, *Украина и соседи. Историческая политика 1987–2018*, Москва: НЛО, 2019 [Kasjanov Georgij, *Ukraina i sosed. Istoricheskaja politika 1987–2018*].
62. Копосов Николай, *Память строгого режима. История и политика России*, Москва: НЛО, 2011 [Koposov Nikolai, *Pamiat strogovo rezhima. Istorija i politika Rosii*].
63. Лезина Евгения, *XX век: проработка прошлого. Практики переходного правосудия и политика памяти в бывших диктатурах, Германия, Россия, страны Центральной и Восточной Европы*, Москва: НЛО, 2023 [Lezina Jevgenija, *XX vek: prorabotka proshlovo. Praktika perechoda pravasudija i politika v byvshich diktaturach, Germanija, Rosija, strany Centralnoj i Vostochnoj Evropy*].
64. Миллер Алексей, "Введение. Большие перемены. Что нового в политике памяти и в ее изучении?", in: *Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Акторы, институты, нарративы: коллективная монография*, под ред. А. Миллера, Д. Ефременко, Санкт-Петербург: ЕГУ, 2020, с. 8–5 [Miler Aleksej, "Vvedenije. Bolshije peremeny. Chto novovo v politike pamiat i v ejo izuchenii?", in: *Politika pamiat v sovremennoj Rosiji i stranach Vostochnoj Evropy. Aktory, instituty, narativy: kolektivnaja monografija*].
65. Миллер Алексей, "Новейшая история: краткий курс", in: *Россия в глобальной политике*, 2023, т. 21, № 2, с. 88–103 [Miler Aleksej, "Noveishaja istorija: kratkij kurs", in: *Rosija v globalnoj politike*].
66. Миллер Алексей, "Устои «глобальной» мемориальной культуры под вопросом", in: *Россия в глобальной политике*, 2024, т. 22, № 3, с. 68–81 [Miler Aleksej, "Ustoi "globalnoj" memorialnoj kultury pod voprosom", in: *Rosija v globalnoj politike*].

Rasa Čepaitienė

Genocidų tema europinėje istorijos politikoje

Santrauka

XX a. penktajame dešimtmetyje Vakarų teisiniame ir intelektualiniame diskursuose išsikristalizavusios „genocido“ ir „nusikaltimų žmoniškumui“ sąvokos aktyviai išnaudojamos įvairiose vidaus politinėse kovose ir tarptautiniuose santykiuose (ryškiausi pavyzdžiai – Holokaustas ir ukrainiečių Holodomoras), o tai susiję ir su istorijos politikos sritimi. Per pastaruosius dvidešimt metų Europoje Sąjungos istorijos politikoje radosi reikšmingų pokyčių, nulemtų ir ES plėtros į Rytus, ir pačios ES vaidmens pasaulyje kaitos. Jeigu XX a. septintajame–aštuntajame dešimtmečiais Vakarų Vokietijoje susiformavęs ir devintajame–dešimtajame dešimtmečiais ES mastu buvo įtvirtintas naratyvas, kurio centre atsidūrė Holokaustas, kaip savo masteliu ir padariniais unikalus pasaulio istorijoje įvykis, tai su 2004 m. ES plėtros banga jis sulaukė iššūkio iš naujųjų Sąjungos narių. Pastarieji pasiūlė vienodai traktuoti nacių ir sovietų totalitarizmus, lygiai vertinant ir pirmųjų, ir antrųjų padarytus nusikaltimus, taigi Gulagą prilyginti Holokaustui. Tai Europos istorijos politiką pavertė komplikuočiau ir paveikesne narių vidaus nesutarimams bei nesusikalbėjimui. Straipsnio tikslas – išsamiau aptarti „genocido“ sąvokos teisinį ir politinį išnaudojimą besiformuojančios Europos bendrijos intelektualiniame diskurse, susijusiame su istorijos politikos esminiais postulatais. Taip pat apibrėžti iššūkius, kuriuos jam meta naujos geopolitinės aplinkybės, pradedant Sovietų Sąjungos žlugimu ir baigiant Rusijos 2022 m. pradėta karine invazija į Ukrainą. Galiausiai išsamiau aptariami naujausi iššūkiai, susiję su postkolonijiniu ir žmogaus teisių diskursais, griauinantys nusistovėjusias europinės istorijos politikos nuostatas net ir pačioje Vokietijoje, kuri buvo jų formavimo ir globalaus diegimo lyderė. Daroma išvada, kad, nepaisant mėginimų rasti sąlyčio taškų ir kompromisų tarp šių skirtingų atminčių modelių, deja, pasiekti visus tenkinančio konsensuso šiuo metu nepavyksta ir vargu ar kada nors pavyks.

Reikšminiai žodžiai: istorijos politika, Holokaustas, Gulagas, žmogaus teisės.

Stalin's Repressions and Rehabilitation of the Victims in the Politics of Memory in Uzbekistan

Dr Azim Malikov

Assistant Professor

Department of Asian Studies

Palacky University, Olomouc, Czech Republic

✉ azimmal2018@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0173-2014

This article is devoted to the analysis of how Stalin's repressions are represented in the politics of memory in Uzbekistan, becoming part of the process of constructing a national ideological discourse. Uzbekistan's multi-ethnicity and authoritarian system of governance have had a significant impact on understanding the country's past and the formation of official memory. The research sources included official data, published memoirs, as well as individual interviews with witnesses of the era. The idea that Soviet repressions should be seen in the context of the anti-colonialist struggle against the aggression of the Russian Empire was not an invention of Uzbek political elites, but was developed by Uzbek cultural elites. The first president of Uzbekistan, Islam Karimov, in close dialogue with the Uzbek intellectual elite, contributed to the formation of a national memory of Soviet repressions and their victims. During this period, the rehabilitation of victims of Soviet repressions was carried out selectively. Since Shavkat Mirziyoyev came to power, there has been a more liberal government policy and a wider discussion of the issue of Soviet repressions and the rehabilitation of their victims. In official narratives, all residents of the former Uzbek SSR who suffered from Stalinist repressions, regardless of their political position, are considered victims of the Soviet regime. Unlike neighbouring countries, the political and cultural elite of Uzbekistan does not follow the ethnic principle of studying the victims of Soviet repressions, but adheres to internationalism and territoriality.

Keywords: memory of Soviet repressions, nation-building, cultural elites, authoritarianism.

Introduction

During the Soviet era, millions of people became victims of the tyranny of a totalitarian state and were subjected to repression for their political and religious beliefs, and other reasons. The process of rehabilitation of victims of the Stalinist repression began in the second half of the 1950s. Later, the rehabilitation process was stopped. It resumed under public pressure in 1989.

After the collapse of the USSR, the issue of the repressed was closely connected with the criticism of the USSR, which has different forms. In Uzbekistan, within the framework of the nation-building policy, the issue of Stalinist repressions is of particular importance, which is associated with the deeply traumatic consequences of the Soviet era for the religious and cultural values of the local society. Active Russification of ethnic groups, as well as the suppression of cultures and minority leaders, became the main strategy of the Soviet authorities from the mid-1930s.¹ According to official data, more than 100,000 Uzbek citizens in 1937–1953 were subjected to repression. In particular, 13,000 people were shot and thousands of local intelligentsia were exiled.²

The multi-ethnic character of independent Uzbekistan and its cultural elites, as well as the complex structure of the Uzbek nation itself, had a significant impact on the understanding of the country's national identity and the past. However, it should be noted that the state policy towards the Soviet past in post-Soviet Uzbekistan varied depending on the personality of the country's president and the interaction between political and cultural elites. The history of independent Uzbekistan can be roughly divided into two long periods, which are associated with the personalities of the presidents of Uzbekistan: Islam Karimov (1991–2016) and Shavkat Mirziyoyev (since December 2016).

Research on Stalinist repressions and their place in historical memory, and nation-building in Uzbekistan can be divided into several groups. The first group includes late Soviet historiography, which had a significant impact on the formation of state policy on nation-building in independent Uzbekistan. In Uzbekistan, as in other states of the former USSR,³ it was only during perestroika that the first publications about those repressed during the Stalinist era appeared in the press. The very first publications about those repressed in Uzbekistan were devoted not only to Uzbeks but also to representatives of other nations, including Kazakhs⁴ and Russians.

¹ Samira Samamo, Ulla Savolainen, "Chapter Introduction: Moving Memories of Stalin-Era Repression and Displacement", in: *The Legacies of Soviet Repression and Displacement* (edited by Samira Samamo and Ulla Savolainen), 2023, Milton Park, Oxon: Taylor & Francis, p. 2.

² *Репрессия*, выпуск 1, Ташкент, 2005.

³ Раса Чепайтене, "Тулаговский опыт в культурных нарративах и коллективной идентичности постсоветской Литвы", in: *Вестник археологии, антропологии и этнографии*, 2021, № 2 (53), с. 166–176.

⁴ Рано Раджапова, "Имя, возвращенное истории и народу", in: *Общественные науки в Узбекистане*, 1988, № 12, с. 17–30.

The second group of studies relates to Uzbek historiography of the independence era (1992–2024) and is characterised by an anti-colonial approach. In Uzbek public discourse, “colonialism” (*mustamlakacilik*) was used to describe the negative aspects of the Soviet period, but the term only came into use gradually during the 1990s.⁵ Bakhtiyor Hasanov defended his doctoral (habilitation) dissertation, which reflected the state policy towards the cultural elite and the tragic fate of representatives of the intelligentsia of Uzbekistan.⁶ The Red Terror and Stalinist repressions against the cultural elite were the subject of research by Zamira Ishankhodzhaeva.⁷

The State museum of memory of the victims of the repressions⁸ has published six editions of scientific collections.⁹ Rustambek Shamsuddinov created a group of researchers at Andijan State University who have been studying repression for many years and publishing articles and books.¹⁰ A separate topic about Stalin's repressions was about the deported people. After 2012, the number of publications about repressed Russians, Tatars and other nationalities increased in Uzbekistan. R. Shigabdinov wrote about the repressed Tatars, in particular Gaziz Gubaidullin.¹¹ The fates of the deported kulaks (peasants) were reflected in the work of Uzbek historians.¹² During the years of independence, a series of documentaries about repressed representatives of the intelligentsia of Uzbekistan was shot in Uzbekistan. Askar Dzhumashev wrote that from 1933 to 1938 more than 10,000 people were repressed in Karakalpakstan [an autonomous republic in Uzbekistan].¹³ Unlike Kazakhstan, where research is being conducted on Stalin's repressions against ethnic Kazakhs in the Central Asian republics,¹⁴ in Uzbekistan there is no ethnic approach to this issue.

The third group of studies touched upon different aspects of the interpretation of the Stalin period in the history of Uzbekistan. These studies draw on contemporary theoretical

⁵ Laura Adams, *The Spectacular State: Culture and National Identity in Uzbekistan*, Durham NC: Duke University Press, 2010, p. 38.

⁶ Бахтиёр Хасанов, *Национальная интеллигенция Узбекистана и исторические процессы 1917–начала 50-х годов*, Ташкент, 2000.

⁷ Замира Ишанходжаева, *Репрессивная политика советской власти и культура Узбекистана: трагедия выживания (1925–1953 гг.)*, Ташкент: Тафаккур, 2011.

⁸ <http://muzey-xotira.uz/en/en_about-museum/#bosses_en>, [2024-10-16].

⁹ *Тарихнинг номатълум саҳифалари. Хужжат ва материаллар. Биринчи китоб*, Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009.

¹⁰ Рустам Шамсутдинов, *Қишлоқ фожяси: жамоалаштириш, қулоқлаштириш, сургун*, Тошкент: Шарқ, 2003.

¹¹ *У истоков узбекской историографии: взгляд татарских учёных Г. Губайдуллина и Б. Салиева*, Отв. ред Р. Шигабдинов, Казань: ИЯЛИ, 2021.

¹² Рустам Шамсутдинов, Анвар Мамажонов, *Шимолий Кавказ сургундаги юртдошлар қисмати*, Тошкент: Шарқ, 2005.

¹³ Аскар Джумашев, „Политические репрессии 30-х годов советской власти в Каракалпакстане и ее последствия“, in: *Ўзбекистон тарихи*, 2020, № 1, с. 60.

¹⁴ *Политические репрессии среди казахов на территории республик Средней Азии в 20–50-е годы XX века (в свете новых архивных источников)*, Алматы, 2021, с. 186.

approaches to nationalism, postcolonialism and nation-building. Certain aspects of the ideas of the State museum of memory of the victims of the repressions Tashkent were studied by the Russian scholar Sergei Abashin.¹⁵ He did not take into account the historical memory of numerous victims of Soviet repressions, which was reflected in a number of publications from 1988 to 2000. Marlene Laruelle notes that under the conditions of an authoritarian regime and pursuing his political interests, Karimov reinterpreted the ideas of fighters against the Soviets.¹⁶ The perception of Stalin and Stalin's repressions on the example of the population of the Fergana Valley was studied by Timur Dadabaev. Based on surveys, he was able to identify versions of the positive interpretation of the personality of Stalin in Uzbekistan.¹⁷

The present study differs from previous ones in that it is devoted to the analysis of how Stalin's repressions are represented in the politics of memory in Uzbekistan. The article also aims to shed light on how the forms and meanings of representations of Soviet repressions in official memory changed over time. It is argued that the politics of memory in Uzbekistan and the attitude towards Stalinist repressions is carried out through the interaction of the political and intellectual elite. The dynamics of these relationships depend on which circles of the cultural elite are close to certain influential political figures of our time, or are themselves part of the political elite. In what chronological framework are Stalinist-Soviet or colonial repressions in Uzbekistan defined? What are the criteria by which victims of Stalinist or Soviet repression are determined? How was the official policy formed and changed about repression and the Soviet era in Uzbekistan? How are the victims of repression being rehabilitated? Special attention will be paid to the institutionalisation of memorialisation of Soviet repressions in Uzbekistan in this article.

The politics of memory includes public activities of various social institutions and actors aimed at promoting certain interpretations of the collective past.¹⁸ The past in people's imagination has multiple forms and consists of numerous conflicting and complex versions.¹⁹ Does the nature of the state allow for a pluralistic debate? The relationship of individuals to public forms of official memory is complex, and public narratives can resonate with personal experiences.

¹⁵ Сергей Абашин, "Мустакиллик и память об имперском прошлом: проходя по залам ташкентского Музея памяти жертв репрессий", in: *Неприкосновенный запас*, 2009, № 4, с. 37–54.

¹⁶ Marlene Laruelle, *Central Peripheries: Nationhood in Central Asia*, London: UCL Press, 2021, p. 53.

¹⁷ Timur Dadabaev, "Trauma and Public Memory in Central Asia: Public Responses to Political Violence of the State Policies in Stalinist Era in Uzbekistan and Kyrgyzstan", in: *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies*, 2009, No. 3 (1), pp. 108–138.

¹⁸ Olga Malinova, "Politics of Memory and Nationalism", in: *Nationalities Papers*, 2021, No. 49 (6), pp. 997–1007.

¹⁹ Michael Herzfeld, *A Place in History. Social and Monumental Time in a Cretan Town*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991, p. 226.

The sources of the research include official data, published and unpublished memoirs, and individual interviews with witnesses of that era. The interviewees fall into several groups, but the largest number are children and grandchildren of the 'victims of 1937–1938'. As to social background, the majority come from the urban and rural intelligentsia – teachers and scholars, while others were former party workers.

Discourses on Soviet Repressions

Several historians believe that the violence of the decades after 1917 must be understood in the context of such issues as the global violence of the First World War, and the colonial struggle.²⁰ Memoirs and literary works about the Soviet era have played a major role in the broad public discussion of Stalin's repressions. As the Uzbek writer Kamil Ikramov (1927–1989) noted in 1989, "the lie about the voluntary annexation of Turkestan [in the pre-Soviet and early Soviet period, Turkestan was a general name for the whole of Central Asia] to Russia, established by the monstrous repressions of Stalin, his Joint State Political Directorate (*Объединённое государственное политическое управление – OGPU*), then Yezhov [head of the NKVD from 1936 to 1938] and Beria [chief of the Soviet secret police] must finally be exposed".²¹ Shukrullo Yusupov (1921–2020) the Uzbek writer, poet, translator and playwright was convicted in 1951 on charges of nationalism and anti-Soviet activity, and sentenced to 25 years in prison. His arrest, investigation and the stay in the camp are described in the autobiographical story "Buried Without a Shroud" (*Kafansiz ko'milganlar*), published in 1995.²² The Uzbek writer Tog'aymurod Mengnorov (1948–2003) wrote the novel "Father's Valleys" (*Otamdan qolgan dalalar*) and in 1998, based on this novel, director Shuhrat Abbasov made a film that reflected the repressions from the Russian conquest of Central Asia to the repressions of the 1980s. The writer Poyon Ravshanov (1941–2020) wrote novels that showed the struggle against the expansion of the Russian Empire and the Soviet repressions in Uzbekistan.²³

Uzbek historians believe that the great terror of 1937–1938 was started by Lenin and later, Stalin brought it to its climax.²⁴ Stalin turned political terror into official state policy and gave it a legitimate, legal character.²⁵ Researchers in Uzbekistan noted that the

²⁰ James Harris, "General Introduction", in: *The Anatomy of Terror: Political Violence under Stalin* (edited by James Harris), Oxford: Oxford University Press, 2013, p. 4.

²¹ Камил Икрамов, *Дело моего отца*, Москва: Советский писатель, 1991, с. 74.

²² Шукрулло, *Погребенные без савана*, Ташкент: Ёзувчи, 1995.

²³ Поён Равшанов, *Қизил салтанат исканжасида. Қатағон. (Хуржжатлардаги тарих). Учинчи жилд* [In the clamp of the Red Empire. Repression, [Third volume], Тошкент: Sharq, 2011.

²⁴ Наим Каримов, "Ўзбекистонда "катта қирғин"нинг бошланиши", in: *Ўзбекистонда совет давлатининг қатағон сиёсати: келиб чиқиши сабаблари ва фожияли оқибатлари*, Тошкент, 2012, с. 27.

²⁵ Замира Ишанходжаева, *op. cit.*, с. 26.

review and approval of family lists with a predetermined punishment were carried out by Stalin himself and his closest associates.²⁶ Condemnation of Stalin and Stalin's repressions was reflected in Bahrom Irzaev's monograph. He believed that local communist leaders were victims of this repression and some of them, such as Akmal Ikramov, even opposed the repression.²⁷

According to Uzbek historians, various people holding different political views fell under repression, including the Bolsheviks themselves. They believe that we must pay tribute to the memory of all our fallen compatriots, to those who did not accept the Bolshevik ideology, and to those who served it. This approach to interpreting the status of the repressed was supported by the current leadership of Uzbekistan.

The subject of debate is the status of the repressed; for example, there are different views on the Basmachi²⁸ movement (1918–1930), which during the Soviet period was considered criminal and counter-revolutionary. Some researchers generally reject the current use of this term, believing that it was invented by the communists. They suggest using the term *istiqlolchilar* (independence fighters). Kahramon Radjabov considered Basmachi and Jadidism (a modernist movement in Central Asia) as a single national liberation movement.²⁹ The third group of researchers believes that it is necessary to distinguish bandit formations from supporters of the independence movement; the fourth group still adheres to the Soviet interpretation of this movement. Another group of intellectuals believes that there was no general resistance movement against Soviet power, but rather isolated pockets of struggle for the independence of individual regions. According to Marlene Laruelle, Islam played a significant role in the ideology of the Basmachi movement against the Soviet regime in the 1920s, which created problems for Karimov due to the secular authoritarianism that was legitimised by the fight against religious fundamentalism. Therefore, the Basmachi movement was gradually interpreted as an “armed movement”, and the role of Islam in the idea of national liberation was ignored.³⁰

According to researchers, archival materials of those arrested in the Samarkand region show that they were falsely accused of participating in such nationalistic or religious organisations as *Ittihod va Taraqqiy*, *Milliy Ittikhod*, *Shuroi Islomiya*, *Shuroi Ulamo* and *Milliy*

²⁶ Репрессия, выпуск 1, *op. cit.*, с. 206.

²⁷ Бахром Ирзаев, “Катта қирғин”нинг келиб чиқиши арафасидаги сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий шароит, Тошкент: Фан, 2014, с. 23.

²⁸ The term “Basmachi” means “bandit”. The communists used this term for resistance fighters in Central Asia in an attempt to convince the public that the fighters were nothing more than criminals.

²⁹ Kahramon Radjabov, “Struggle for Independence in Turkestan and Muslim clergy”, in: *Oriente Moderno, Nuova serie, Anno 87, No. 1, Studies on Central Asia* 2007, pp. 177–188.

³⁰ Marlene Laruelle, *op. cit.*, p. 53.

Istiqlol.³¹ Unfortunately, despite extensive research, the question of the real existence of anti-Soviet organisations in the 1930s remains open.

In general, unlike Russia where there are conflicting interpretations of the events of the 1930s, discourses negatively related to this period dominate in Uzbekistan. In assessing the population's memory of the organiser of repressions – dictator Stalin – researchers of the history of Uzbekistan have come to different conclusions. Dadabaev noted that despite the recognition by the residents of Uzbekistan of many negative aspects associated with Stalin, the positive images of Stalin remain in the minds of people.³² Existing materials and public opinion in Uzbekistan show that we must be careful with such a generalisation of opinions in Uzbek society about Stalin. Stalin's positive image is preserved among those who did not suffer from his repressions, and mainly among former members of the KGB of the USSR, their agents and some war veterans.

During the Soviet era, religious leaders were especially subjected to repression. I was able to record traumatic stories of repression against the Sayyids (descendants of the Prophet Muhammad) and Khojas (descendants of Islamic saints). During the years of Soviet power, the Khojas and Sayyids of the Bukhara Oasis lost their property and privileges, and their leaders were repressed. Khoja intellectuals emphasised that their grandfathers suffered greatly from Stalin's repressions, which had a huge traumatic impact on the society, especially in Bukhara, which was a major centre of religious education in pre-Soviet Central Asia. The Khojas were officially identified and branded as “socially alien elements” or “class enemies”. (Interviews, Bukhara, February–March 2011). Similar stories about traumatic events of the Stalin era were recorded among the Khojas of southern Kazakhstan.³³ There were cases when even critics of the Soviet regime did not end up in the Gulag. According to Michael Rywkin (1925–2022),³⁴ in Samarkand in 1944–1945, separate youth groups critically discussed Soviet power, but they were not repressed (interview, New York, May 2019). Apparently, none of them reported such conversations to the secret police (NKVD). I recorded cases when, on the eve of arrest, some people fled to other regions and thus they avoided arrest and survived (interview, Samarkand, 2011).

³¹ Рустам Шамсуддинов, Элёр Холмирзаев, *Коллективлаштириш ва «катта террор» даврида қатағон қилинган ватандошларимизнинг хотира китоби*, Тошкент: Янги аср авлоди, 2015, с. 17.

³² Timur Dadabaev, *Identity and Memory in post-Soviet Central Asia: Uzbekistan's Soviet Past*, London: Routledge, 2015, p. 91.

³³ Azim Malikov, “Sacred Lineages in Central Asia: Translocality and Identity”, in: *Mobilities, Boundaries, and Travelling Ideas: Rethinking Translocality Beyond Central Asia and the Caucasus* (edited by Manja Stephan-Emmrich and Philipp Schröder), 2018, Cambridge, UK: Open Book Publishers, p. 140.

³⁴ Michael Rywkin (1925–2022), American scientist, specialist in Central Asia. Born in Vilnius. In 1941–1945 he was evacuated to Uzbekistan. He joined the City College of New York in 1963 as Professor and Director of Russian Area Studies and remained there until his retirement in 1993.

As Igor Torbakov noted, a “nationalised” history is necessary for the imaginary image of the nation, but at the same time, the traditional national narrative can be filled with a multi-ethnic or transnational approach.³⁵ Currently, the multi-ethnic approach dominates the politics of Uzbekistan. According to Laura Adams, the Uzbek government seeks to emulate a secular, civic-national model of statehood, which is partly due to the Soviet legacy of internationalism and the pressure of international norms.³⁶ The officials of Uzbekistan emphasise that Soviet repressions were directed not only against Uzbeks but also against representatives of other nationalities. Researchers admit that certain people were deported from different regions of the USSR to Uzbekistan. In 1943–1944, Crimean Tatars, Chechens, Ingush, Balkars, Greeks and Meskhetian Turks were resettled to Uzbekistan. In Uzbekistan, data is published on repressed people of various professions and different nationalities such as Belarusians, Jews, Kazakhs, Karakalpaks, Kyrgyz, Latvians, Lithuanians, Russians, Tajiks, Tatars and Ukrainians.³⁷ The Uzbek authorities follow the principle of territorialism when defining categories of repressed people. Ethnic Uzbeks who lived outside the Uzbek SSR and suffered from Stalin’s repressions do not figure in official narratives in Uzbekistan.

The Politics of Memory in Uzbekistan and the Institutionalisation of the Memory of Repression Victims

The Central Asian states are inventive in using different sets of tools to represent the nation. These include new official historiography, school textbooks, updating exhibits or creating new museums, as well as changes to urban landscapes, toponyms or new monuments.³⁸ The essence of the politics of memory is the creation of various films, memorials, toponyms, museums, public holidays, symbols and rituals.³⁹

According to Igor Torbakov, a serious obstacle to dialogue and discussion about different images of the past is an authoritarian political culture that is intolerant of dissent, debate and competing ideas.⁴⁰ Although many actors are involved in the politics of memory, under the conditions of authoritarian rule in Uzbekistan, the role of the state in this process and the official interpretation of the Soviet era and Stalinist repressions take on

³⁵ Igor Torbakov, “History, Memory and National Identity: Understanding the Politics of History and Memory Wars in Post-Soviet Lands”, *Demokratizatsiya*, 2011, No. 19 (3), p. 224.

³⁶ Laura Adams, *op. cit.*, pp. 104–105.

³⁷ *Репрессия. 1937–1938 гг.: Документы и материалы. Выпуск 4: Жертвы Большого террора из Узбекистана. 1937 год, декабрь*, Составители: Шамсутдинов Р. Т., Абдуллаев М., Дусматов Э. П., Курбанов Х. Р. Ташкент: Шарк, 2008.

³⁸ Marlene Laruelle, *op. cit.*, p. 9.

³⁹ Samira Saramo, Ulla Savolainen, *op. cit.*, p. 9.

⁴⁰ Igor Torbakov, *op. cit.*, p. 223.

special significance. According to some researchers, intellectual elites in Uzbekistan are largely marginalised by the current political elites.⁴¹ A study of state policy on perpetuating the memory of the victims of Stalinist repressions in Uzbekistan allows us to assert that representatives of the intellectual elite Bakhtiyor Khasanov, Naim Karimov and a number of others actively interacted with the political elite on the issue of developing a strategy for studying and popularising certain aspects of Stalinist repressions in Uzbekistan.

The theme of mass political repressions of the Stalin era and the rehabilitation of their victims were used by the political elites of the post-Soviet Central Asian republics with the exception of Turkmenistan and Tajikistan. In Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan there are museums and monuments associated with the memory of Stalin's repressions.⁴² A feature of the attitude towards Stalinist repressions and their victims was the selective rehabilitation of certain victims of Soviet repressions. Unlike Kazakhstan, Kyrgyzstan and Turkmenistan, Uzbekistan does not have a law on the rehabilitation of victims of political repression. There are only decrees and orders of the President of Uzbekistan on perpetuating the memory of victims of repression.

Some features of the politics of memory in Uzbekistan can be highlighted: 1) the creation of new ideas that are an alternative to the Soviet historiography; 2) creating various images of Russia, including negative ones; 3) the emergence of new public holidays; 4) renaming streets, squares and other places; 5) the demolition and installation of new monuments – the creation of memorials that carry a symbolic meaning associated with the formation of national identity.⁴³ In the policy of memory in Uzbekistan in relation to the past and especially the Soviet period, three main stages can be distinguished: 1) 1991–1999; 2) 1999–2016; 3) from 2017 to the present. In the first stage, under the influence of the legacy of the perestroika era in Uzbekistan, archives were opened, research was conducted and materials on Soviet repressions in 1917–1989 were published. In the second stage, the state more actively participated in the formation of the memory of repression, a day of remembrance for victims of repression was designated, a State museum of memory of the victims of the repressions was created and Books of Memory were published.

Under the first President of Uzbekistan Islam Abduganiyevich Karimov (1991–2016), the Soviet past was interpreted differently at the first stage, then negative perceptions intensified. It should be noted that during this period, some representatives of the country's cultural elite were included in the state apparatus and had a certain influence on the

⁴¹ Diana Kudaibergenova, Boram Shin, "Authors and Authoritarianism in Central Asia: Failed Agency and Nationalising Authoritarianism in Uzbekistan and Kazakhstan", in: *Asian Studies Review*, 2018, No. 42 (2), p. 319.

⁴² Павел Дятленко, "Взаимосвязь реабилитации жертв сталинских репрессий и политической трансформации постсоветских Центральноазиатских государств", in: *Вестник Кыргызско-Российского славянского университета* [Bulletin of the Kyrgyz-Russian Slavic University], 2015, No. 15 (12), c. 31–32

⁴³ Azim Malikov, "The Politics of Memory in Samarkand in Post-Soviet Period", in: *International Journal of Modern Anthropology*, 2018, No. 2 (11), pp. 127–145.

formation of state ideology. For many representatives of the intellectual elite, the era of Soviet repressions was a trauma that affected not only families but spiritual national values and religion. At the same time, it should be noted that in the 1990s and early 2000s, within the cultural elite of Tashkent there were many ambivalent opinions about the Soviet legacy of colonialism, modernisation and cultural development.⁴⁴ However, the peculiarities of Uzbekistan's authoritarian system reduced the opportunities for discussion and coexistence of different versions of the interpretation of the Soviet repressions. The policy of Karimov and his circle in relation to the Soviet past is explained by the nature of post-colonial nationalism. Karimov sought to declare a reinterpretation of historical, cultural and ideological ideas in accordance with his own goals.⁴⁵ Territoriality – and least of all ethnicity – have become some of the key aspects of national identity that Uzbekistan's political elites are trying to promote.⁴⁶

The discourse of rejecting the heritage of the Soviet era also manifested itself in state policy towards Soviet monuments. From 1992 to 2010, some memorial monuments from the Russian Empire period, as well as the Soviet era, were destroyed in Uzbekistan, including monuments to repressed Uzbek communists (for example, monuments to Akmal Ikramov (1898–1938) and Mirkomil Mirsharapov (1900–1938) in Samarkand were destroyed). This policy expressed the state's strategy for decommunisation and de-Sovietisation of the memorial culture of Uzbekistan.

The demands of intellectuals to perpetuate the memory of those killed during the Russian conquest and Soviet repression were supported by the government of Uzbekistan. However, the initial focus was on Stalin's repressions. In May 1999, the decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On Perpetuating the Memory of Victims of Repression in Uzbekistan" was published. In June 1999, the charitable foundation "Shahidlar Xotirasi" ("In Memory of the Victims of Repression") was created, which assists in the preparation of a book of memory – "Qatag'on Qurbonlari" ("Victims of Repression"). In July 1999, a resolution of the Cabinet of Ministers under the President of the Republic of Uzbekistan "On perpetuating the memory of patriots who gave their lives for the freedom of their homeland and people" was promulgated.

The Shahidlar Xotirasi Memorial Complex (In Memory of the Victims of Repression) was opened on 12 May 2000. Then in May 2001, a decree was issued by the President of the Republic of Uzbekistan Islam Abduganiyevich Karimov "On establishing a day of remembrance for victims of repression". President Karimov noted in 2001 that "repression

⁴⁴ Laura Adams, *op. cit.*, p. 117.

⁴⁵ Andrew March, "State Ideology and the Legitimation of Authoritarianism: The Case of Post-Soviet Uzbekistan", in: *Journal of Political Ideologies*, 2003, No. 8 (2), p. 212.

⁴⁶ Matteo Fumagalli, "Ethnicity, State Formation and Foreign Policy: Uzbekistan and 'Uzbeks abroad'", in: *Central Asian Survey*, 2007, No. 26 (1), p. 119.

is the basis of the hostile, violent, oppressive and intimidating policy that was carried out against our entire people, a nation in the era of dependence and colonialism. Many innocent people were punished by the tsarist troops during the occupation of Tashkent" [1865].⁴⁷ In my opinion, the policy of President Islam Karimov and political elites regarding the Soviet past is explained by the nature of anti-colonial nationalism. In addition, in the 1990s, the Uzbek diaspora abroad exerted a certain influence on the formation of anti-Soviet discourse among the elite of Uzbekistan. The issue of Soviet repressions and anti-Soviet discourse was reflected in the publications of foreign Uzbeks before and during the era of independence, for example Baymirza Hayit,⁴⁸ Ahat Andizhan and others.

Cultural elites and their attitude towards Stalinist repressions play an important role in understanding state policy regarding the Soviet past. The cultural elites of Uzbekistan include not only intellectuals from the capital but also from regional centres such as Samarkand, Andijan, Karshi and Bukhara. The initiative to perpetuate the memory of victims of repression was also supported by the regional elites of Uzbekistan. Separate collections were published on the repression of the cultural elite in certain regions and of these, researchers from the Ferghana Valley were the most active. In 2001, in Andijan, Professor Rustam Shamsutdinov created the "Shahidlar Xotirasi" charitable foundation and the International Foundation for the Scientific and Practical Expedition "Meros" ("Heritage"), which collect and publish materials concerning the fate of victims of political repression.⁴⁹

I believe that with Mirziyoyev's coming to power, a new stage in the politics of memory has begun. It assumes a more liberal government policy and a wider discussion of the issue of Soviet repressions and the rehabilitation of its victims. Under President Shavkat Mirziyoyev, an order was issued on 8 October 2020 "On additional measures for a deeper study of the heritage and perpetuation of the memory of victims of political repression".⁵⁰ To study this issue and perpetuate the memory of victims of repression, and to promote the idea, ministries, museums, the Academy of Sciences, the National Archive and others have been involved. The question has been raised about compiling a complete list of victims of repression. It should be noted that in this complex process, discussions arise about the issue of "executioners" and their "victims". Uzbek authorities continued to clarify the details of the legal aspect of the repressions in the 1920s and 1930s. On 19 April 2023, the Criminal Collegium of the Supreme Court of the Republic of

⁴⁷ Ислам Каримов, *За процветание Родины – каждый из нас в ответе*, т. 9, Ташкент: Узбекистон, 2001, с. 330.

⁴⁸ Baymirza Hayit, "Turkistan: A Case for National Independence", in: *Institute of Muslim Minority Affairs Journal*, 1979, No. 1 (1), pp. 38–50.

⁴⁹ *Репрессия*, выпуск 1, *op. cit.*, с. 8.

⁵⁰ Распоряжение Президента Республики Узбекистан О дополнительных мерах по более глубокому изучению наследия и увековечению памяти жертв репрессий, 8 декабря 2020 года, in: <<https://lex.uz/docs/5041021>>, [2024-09-30].

Uzbekistan acquitted 208 Uzbek citizens born in the Ferghana, Samarkand and Kashkadarya regions of the country. All of them were sentenced to execution or long terms of imprisonment by decisions of special meetings of the OGPU "troikas" in 1930–1931.⁵¹ It is planned to create corners in memory of victims of repression and books of memory of mahallas [mahalla – local territorial-administrative unit in Uzbekistan], and the annual preparation and publication of collections dedicated to the life and work of victims of repression.⁵²

Uzbek historians consider Stalin's repressions in the context and as part of the anti-colonial struggle against the Russian Empire. The issue of Soviet repression is also reflected in school textbooks in Uzbekistan. In the textbook for the 10th grade of secondary schools there is a paragraph "The repressive policy of Soviet power in Uzbekistan: its meaning and consequences".⁵³ Historians of the Mirziyoyev era pay much attention to studying the lives of the repressed Jadids [modernists]. Currently, some Jadid ideas are selectively used to popularise their ideological platform and are included in official narratives. Unlike the Karimov era, historians can now freely talk about the ideas of Turkism propagated by the Jadids. However, the Islamic elements and local identities expressed by some Jadid leaders remain ignored.

The state's pluralistic policy in studying the past of Uzbekistan allows representatives of local society to openly express different views on the colonial era. Until 2022, other factors such as the consideration of the voices of the Russian diaspora and the historical memory of World War II also played an important role in Uzbekistan's memory policy. For example, a new monument to the Soviet heroes of World War II was erected in Tashkent: Sabir Rakhimov and others, and in 2018, a historical monument – the chapel was restored in memory of the Russian soldiers who fell during the capture of Tashkent in 1865. It should be noted that there are heated debates and alternative opinions on these issues in society. In general, unlike Russia where there are contradictory interpretations of the events of the Stalin era,⁵⁴ discourses negatively related to this period dominate in Uzbekistan.

⁵¹ Рустам Темиров, "Узбекистан реабилитировал более 200 жертв сталинских репрессий", in: <https://central.asia-news.com/ru/articles/cnmi_ca/features/2023/05/11/feature-01>, [2024-09-30].

⁵² Шавкат Мирзиёев, "Участникам международной конференции «Джадиды: национальное самосознание, идеи независимости и государственности»", 11-12-2023, in: <<https://president.uz/ru/lists/view/6919>>, [2024-09-30].

⁵³ Кахрамон Ражабов, Акбар Замонов, *История Узбекистана. Учебник для учащихся 10-классов средних образовательных учреждений и учреждений среднего специального, профессионального образования*, Ташкент: 2017, с. 80.

⁵⁴ Kathleen Smith, *Remembering Stalin's Victims: Popular Memory and the End of the USSR*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1996, p. 207.

The State museum of memory of the victims of the repressions⁵⁵

Museums are places that construct specific and selective narratives about identities, “concretising memory or institutionalising a certain vision of history. Museums in the post-Soviet space shape discourse, legitimise national memory and create collective memory”.⁵⁶ Museums are unique cultural forms as well as political instruments with specific policy agendas, as well as centres for education, research and knowledge dissemination about the contexts and situations in which violence and injustice occur.⁵⁷ The politics of memory entails “remembering” certain events of the past and “forgetting” others.

In 1990–1991, the children of the repressed, including the director of the Astronomical Institute of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR Toymas Yuldashbaev, advocated for the creation of a memorial in Tashkent to those who died as a result of Stalin's repressions.⁵⁸ Ten years later, the Uzbek authorities decide to create such a museum. The state museum of memory of the victims of the repressions was formed in accordance with the decree of the President of the Republic of Uzbekistan “On the establishment of the Day of Remembrance for Victims of Repression” dated 1 May 2001. The museum is located in a place where, from the early 1920s to the end of the 1930s, mass executions of repressed people took place. On the inside of the museum's dome there is an inscription: “The memory of those who died for the freedom of their country must live forever” (in English and Uzbek).

The museum consists of six sections, the exhibits of which chronologically begin with the period of colonisation of Central Asia (Turkestan) by tsarist Russia and the struggle of the local population against the colonisers. Other sections are devoted to the repressions of the 1920s–1950s. Video material in particular contains the memories of children whose parents were dekulakised and expelled from the country, and the difficult conditions in which they were forced to live and work. Separate stands are devoted to the repressions against different nationalities. Thousands of Koreans, Crimean Tatars, Meskhetian Turks, Volga Germans and representatives of other nationalities were deported from their places of residence to other republics, in particular to Uzbekistan. The last two sections include the repressions of the 1980s, as well as the perpetuation of the memory of those repressed during the years of independence. The museum's exhibitions reflect the history of representatives of all nationalities who suffered from Soviet repression. These facts

⁵⁵ <http://muzey-xotira.uz/en/en_about-museum/#bosses_en>, [2024-10-16].

⁵⁶ Katarzyna Jarosz, “National Narratives of ‘Occupation’ in Historical Museums of the Post-Soviet Landscape”, in: *Visual Histories of Occupation: A Transcultural Dialogue* (edited by Jeremy E. Taylor), 2021, London: Bloomsbury Academic, 2021, p. 242.

⁵⁷ Amy Sodaro, *Exhibiting Atrocity: Memorial Museums and the Politics of Past Violence*, New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2018, p. 5

⁵⁸ Камил Икрамов, *op. cit.*, с. 256.

refute the opinion of some researchers who wrote that the museum is dedicated only to repressions against Uzbeks.⁵⁹

The State museum of memory of the victims of the repressions shows that the repressions of the peoples of Uzbekistan are somewhat different from Russian narratives in that they are given a general colonial character, covering a longer period.⁶⁰ The museum did not arise out of nowhere and this can be easily understood if you read publications from the late 1980s and 1990s, where the problem of trauma and repression was much discussed by the cultural elites of Uzbekistan. The official memory of the repressed and the State museum of memory of the victims of the repressions created by the state evokes support from relatives and descendants of the repressed. However, as Timur Dadabaev noted, there are also different, alternative versions of the perception of the Stalin era.⁶¹

In 2017, by decree of the Cabinet of Ministers of Uzbekistan, the museums "Qatagon qurbonlari hotirasi" (The State museum of memory of the victims of the repressions) were created as part of regional universities, for example at Andijan State University. The principles of compiling exhibitions are similar to the museum in Tashkent but taking into account regional specifics and materials from researchers. A similar museum was created in Urgench, the regional centre of the Khorezm province of Uzbekistan. It reflected the tragic fates of the natives of Khorezm, including the founder of Uzbek cinema, Khudaibergen Devanov (1879–1938).⁶²

There are exhibitions containing information about Stalin's repressions in the house-museums of Abdulla Qodiriy, Oybek in Tashkent and Fayzulla Khojaev in Bukhara. Since 2017, monuments to repressed cultural figures have been erected in Uzbekistan: Abdulla Avloni, Iskhokhon Ibrat, Abdulrauf Fitrat, Abdulhamid Cholpon, Abdulla Qodiriy.

Conclusions

The multinationality of Uzbekistan and its cultural elites had a significant impact on the understanding of the country's past and the formation of official memory. For many representatives of the intellectual elite, the era of Soviet repression is a trauma that affected not only families, but spiritual national values and religion. The policy of the Gorbachev era and publications by intellectuals about traumatic memories played a major role in the

⁵⁹ Zhanat Kundakbayeva, Didar Kassymova, "Remembering and Forgetting: the State Policy of Memorializing Stalin's Repression in Post-Soviet Kazakhstan", in: *Nationalities Papers*, 2016, No. 44 (4), pp. 611–627.

⁶⁰ Виктор Шнирельман, "Музей и конструирование социальной памяти: культурологический подход", in: *Этнографическое обозрение*, 2010, № 4, с. 24.

⁶¹ Timur Dadabaev, *op. cit.*, p. 91

⁶² Хоразм қатагон қурбонлари хотираси музей тарихи, in: <<https://www.youtube.com/watch?v=7z0YN5xIN7Q>>, [2024-01-15].

beginning of a mass discussion of Stalin's repressions. The idea that Soviet repressions should be viewed in the context of the anti-colonialist struggle against the aggression of the Russian Empire was not an invention of Uzbek political elites, but was developed by local cultural elites and under the influence of Uzbek intellectuals abroad. However, the authoritarian policy of Islam Karimov influenced the interpretation of the ideas of resistance, excluding Islamic and pro-Turkic (pan-Turkic) elements from them.

Since 2017, there has been a more liberal state policy and a wider discussion of the issue of Soviet repression and the rehabilitation of its victims. Unlike neighbouring countries, the political and cultural elites of Uzbekistan do not follow the ethnic principle of studying archival materials on the repressed, but adhere to internationalism and territoriality. Ethnic Uzbeks who lived outside the Uzbek SSR and suffered from Stalin's repressions are not included in the official narratives of Uzbekistan. Compared to the Karimov era, the state is now paying more attention to the issue of rehabilitation of victims of Soviet repressions. In the public discourse of Uzbekistan the problem of those responsible for the repressions is discussed, but the political elites preferred the concept of reconciliation and refused to search for traitors and condemn supporters of the Soviet regime. According to the new policy, all residents of the former Uzbek SSR who suffered from Stalinist repression, regardless of their political position, are considered victims of the Soviet regime.

Literature

1. Adams Laura, *The Spectacular State: Culture and National Identity in Uzbekistan*, Durham, MC: Duke University Press, 2010.
2. Dadabaev Timur, *Identity and Memory in Post-Soviet Central Asia: Uzbekistan's Soviet Past*, London: Routledge, 2015.
3. Dadabaev Timur, "Trauma and Public Memory in Central Asia: Public Responses to Political Violence of the State Policies in Stalinist Era in Uzbekistan and Kyrgyzstan", in: *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies*, 2009, No. 3 (1), pp. 108–138.
4. Fumagalli Matteo, "Ethnicity, State Formation and Foreign Policy: Uzbekistan and 'Uzbeks abroad'", in: *Central Asian Survey*, 2007, No. 26 (1), pp. 105–122.
5. Harris James, "General Introduction", in: *The Anatomy of Terror: Political Violence Under Stalin* (edited by James Harris), Oxford: Oxford University Press, 2013.
6. Hayit Baymirza, "Turkistan: A Case for National Independence", in: *Institute of Muslim Minority Affairs. Journal*, 1979, No. 1, pp. 38–50.
7. Herzfeld Michael, *A Place in History. Social and Monumental Time in a Cretan Town*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991.
8. Jarosz Katarzyna, "National Narratives of 'Occupation' in Historical Museums of the Post-Soviet Landscape", in: *Visual Histories of Occupation: A Transcultural Dialogue* (edited by Jeremy E. Taylor), London: Bloomsbury Academic, 2021.
9. Kudaibergenova Diana, Shin Boram, "Authors and Authoritarianism in Central Asia: Failed Agency and Nationalising Authoritarianism in Uzbekistan and Kazakhstan", in: *Asian Studies Review*, 2018, No. 42 (2), pp. 304–322.

10. Kundakbayeva Zhanat, Didar Kassymova, "Remembering and Forgetting: The State Policy of Memorializing Stalin's Repression in Post-Soviet Kazakhstan", in: *Nationalities Papers*, 2016, No. 44 (4), pp. 611–627.
11. Laruelle Marlene, *Central Peripheries: Nationhood in Central Asia*, London: UCL Press, 2021.
12. Malikov Azim, "Sacred Lineages in Central Asia: Translocality and Identity", in: *Mobilities, Boundaries, and Travelling Ideas: Rethinking Translocality Beyond Central Asia and the Caucasus*, (edited by Manja Stephan-Emmrich and Philipp Schröder), Cambridge, UK: Open Book Publishers, 2018, pp. 121–150.
13. Malikov Azim, "The Politics of Memory in Samarkand in Post-Soviet Period", in: *International Journal of Modern Anthropology*, 2018, No. 2 (11), pp. 127–145.
14. Malinova Olga, "Politics of Memory and Nationalism", in: *Nationalities Papers*, 2021, No. 49 (6), pp. 997–1007.
15. March Andrew, "State Ideology and the Legitimation of Authoritarianism: The Case of Post-Soviet Uzbekistan", in: *Journal of Political Ideologies*, 2003, No. 8 (2), pp. 209–232.
16. Radjabov Kahramon, "Struggle for Independence in Turkestan and Muslim Clergy", in: *Oriente Moderno, Nuova serie, Anno 87, No. 1, Studies on Central Asia*, 2007, pp. 177–188.
17. Saramo Samira, Ulla Savolainen, "Chapter Introduction: Moving Memories of Stalin-Era Repression and Displacement", in: *The Legacies of Soviet Repression and Displacement* (edited by Samira Saramo and Ulla Savolainen), Milton Park, Oxon: Taylor & Francis, 2023, pp. 1–18.
18. Smith Kathleen E., *Remembering Stalin's Victims: Popular Memory and the End of the USSR*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1996.
19. Sodaro Amy, *Exhibiting Atrocity: Memorial Museums and the Politics of Past Violence*, New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2018.
20. Torbakov Igor, "History, Memory and National Identity: Understanding the Politics of History and Memory Wars in Post-Soviet Lands," *Demokratizatsiya*, 2011, No. 19 (3), pp. 209–232.
21. Абашин Сергей, "Мустакиллик и память об имперском прошлом: проходя по залам ташкентского Музея памяти жертв репрессий", in: *Неприкосновенный запас*, 2009, № 4, с. 37–54 [Abashin Sergej, "Mustaqillik i pamiat ob imperskom proshlom: prochodia po zalam tashkentskovo Muzeja pamiati zhertv repressij", in: *Neprikosnovenyj zapas*].
22. Джумашев Аскар, "Политические репрессии 30-х годов советской власти в Каракалпакстане и ее последствия", in: *Ўзбекистон тарихи*, 2020, № 1, с. 54–63 [Dzumashev Askar, "Politicheskije represiji v 30 tych godov sovetsoj vlasti v Karakalpastane i eje posledstviye", in: *Uzbekiston Marichi*].
23. Дятленко Павел, "Взаимосвязь реабилитации жертв сталинских репрессий и политической трансформации постсоветских Центральноазиатских государств", in: *Вестник Кыргызско-Российского славянского университета*, 2015, № 15 (12), с. 31–32 [Diatlenko Pavel, "Vzaimosviaz rehabilitacii zhertv stalinskih represij i politicheskoy transformacij postsovetских Centralnoazijatskich gosudarstv", in: *Vestnik Kirgizko-Rosiskogo slavianskogo universiteta*].
24. Икрамов Камил, *Дело моего отца*, Москва: Советский писатель, 1991 [Ikramov Kamil, *Delo mojeho otca*].
25. Ирзаев Бахром, "Катта қирғин" нинг келиб чиқиши арафасидаги сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий шароит, Тошкент: Фан, 2014 [Irzajev Bachrom, *Political, social and economic conditions on the eve of the origin of the "Great Massacre"*].

26. Ишанходжаева Замира, *Репрессивная политика советской власти и культура Узбекистана: трагедия выживания (1925–1953 гг.)*, Ташкент: Тафаккур, 2011 [Ishanchodzaeva Zamira, *Represivnaja politika sovetsoj vlasti i kultura Uzbekistana: tragedija vyzhivaniye (1925–1953)*].
27. Каримов Ислам, *За процветание Родины – каждый из нас в ответе*, т. 9, Ташкент: Узбекистон, 2001 [Karimov Islam, *Za procvetaniye Rodiny – kazhdyy iz nas v otvete*].
28. Каримов Наим, “Ўзбекистонда “катта қирғин” нинг бошланиши”, in: *Ўзбекистонда совет давлатининг қатағон сиёсати: келиб чиқиши сабаблари ва фожиаи оқибатлари*, Тошкент, 2012 [Karimov Naim, “The beginning of the “great massacre”, in: *Uzbekistan, Repressive policy of the Soviet state in Uzbekistan: causes of origin and tragic consequences*].
29. Мирзиёев Шавкат, Участникам международной конференции «Джадиды: национальное самосознание, идеи независимости и государственности 11-12-2023», in: <<https://president.uz/ru/lists/view/6919>>, [2024-09-30] [Mirziioev Shavkat, Uchastnikam mezhdunarodnoj konferenciji “Dzadidy: nacionalnoje samosaznaniye, ideji nezavisimosti i gosudarstvenosti”].
30. *Политические репрессии среди казахов на территории республик Средней Азии в 20–50-е годы XX века (в свете новых архивных источников)*, Алматы, 2021 [Politicheskije represiji sredi kazakov na teritoriji respubliki Srednej Aziji v 20–50 godov XX veka: v svete novych archivnich istochnikov].
31. Равшанов Поён, *Қизил салтанат исканжасида. Қатағон. (Хужжатлардаги тарих). Учинчи жилд* [Ravshanov Pojen, *In the clamp of the Red Empire. Repression (History in documents). The third volume*], Тошкент: Sharq, 2011.
32. Ражабов Кахрамон, Замонов Акбар, *История Узбекистана Учебник для учащихся 10-классов средних образовательных учреждений и учреждений среднего специального, профессионального образования*, Ташкент: 2017 [Razhabov Kachmarov, Zzamonov Akbar, *Istoriya Uzbekistana dlia uchiashichsia 10 klasov srednich obrazovatelnych ucherezhdenij i ucherezhdenij srednego specialnogo, profesionalnogo obrazovaniya*].
33. Раджапова Рано, “Имя, возвращенное истории и народу” in: *Общественные науки в Узбекистане*, 1988, № 12, с. 17–30 [Radzapova Rano, “Imia, vozvrashchenoje istoriji i narodu”, in: *Obshestvennye nauki v Uzbekistane*].
34. Распоряжение Президента Республики Узбекистан О дополнительных мерах по более глубокому изучению наследия и увековечению памяти жертв репрессий. 8 декабря 2020 года, in: <<https://lex.uz/docs/5041021>>, [2024-09-30] [Raspariazhenije prezidenta Respubliki Uzbekistana o dopolnytelnyh merach po bolee glubokomu izucheniju nasledija i uvekovecheniju pamiati zhertv represij].
35. *Репрессия. 1937–1938 гг.: Документы и материалы*, вып. 1, Ташкент: Шарк, 2005. [Represija. 1937–1938 g.: dokumenty i materialy, edition 1].
36. *Репрессия. 1937–1938 гг.: Документы и материалы*, выпуск 4: *Жертвы Большого террора из Узбекистана. 1937 год, декабрь*, Составители: Шамсутдинов Р. Т., Абдуллаев М., Дусматов Э. П., Курбанов Х. Р., Ташкент: Шарк, 2008 [Represija. 1937–1938 g.: dokumenty i materialy, edition 4: *Zhertvy Bolshogo terora iz Uzbekistana, 1936 god, dekabr*].
37. *Тарихнинг номаълум саҳифалари. Хужжат ва материаллар. Биринчи китоб*, Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009 [Unknown pages of history. Documents and materials. The first book].
38. Темиров Рустам, “Узбекистан реабилитировал более 200 жертв сталинских репрессий”,

- in: <https://central.asia-news.com/ru/articles/cnmi_ca/features/2023/05/11/feature-01>, [2024-09-30] [Temirov Rustam, "Uzbekistan reabilitiroval bolee 200 zhertv stalinskich represij"].
39. У истоков узбекской историографии: взгляд татарских учёных Г. Губайдуллина и Б. Салиева., Отв. ред Р.Шигабдинов. Казань: ИЯЛИ, 2021 [*U istokov uzbekskoj istoriografii: vzgliad tatarskich uchionych G. Gubaidullina i B. Salieva*].
40. Хасанов Бахтиёр, *Национальная интеллигенция Узбекистана и исторические процессы 1917–начала 50-х годов*, Ташкент, 2000 [Chasanov Bachtior, *Nacionalnaja inteligencija Uzbekistana i istoricheskiye procesy 1917– nachala 50-ch godov*].
41. Хоразм қатағон қурбонлари хотираси музей тарихи [History of the Khorezm Repression Victims Memorial Museum], in: <<https://www.youtube.com/watch?v=7z0YN5xIN7Q>>, [2024-01-15].
42. Чепайтене Раса, "Гулаговский опыт в культурных нарративах и коллективной идентичности постсоветской Литвы", in: *Вестник археологии, антропологии и этнографии*, 2021, № 2 (53), с. 166–176 [Chepaitiene Rasa, "Gulagovskij opyt v kulturnych narativach i kolektivnoj identichnosti postsovestckoj Litvy", in: *Vesnik archeologij, antropologiji i etnografiji*].
43. Шамсутдинов Рустам, Холмирзаев Элёр, *Коллективлаштириш ва «катта террор» даврида қатағон қилинган ватандошларимизнинг хотира китоби*, Тошкент: Янги аср авлоди, 2015 [Shamsudnikov Rustam, Cholmirzajev Eler, *A memorial book of our compatriots who were repressed during collectivisation and "great terror"*].
44. Шамсутдинов Рустам, Мамажонов Анвар, *Шимолий Кавказ сургундаги юртдошлар қисмати* Тошкент: Шарқ, 2005 [Shamsudnikov Rustam, Mamazhonov Anvar, *The fate of compatriots in exile in the North Caucasus*].
45. Шамсутдинов Рустам, *Қишлоқ фожеаси: жамоалаштириш, кулоқлаштириш, сургун*, Тошкент: Шарқ, 2003 [Shamsudnikov Rustam, *Rural tragedy: collectivisation, kulakisation, exile*].
46. Шукрулло, *Погребенные без савана*, Ташкент: Ёзувчи, 1995 [Shukrulo, *Pogrebenyje bez savana*].
47. Шнирельман, Виктор, "Музей и конструирование социальной памяти: культурологический подход", in: *Этнографическое обозрение*, № 4, 2010, с. 8–25 [Shnirelman Viktor, "Muzej i konstruirovaniye socialnoj pamiaty kulturologicheskogo podchoda", in: *Etnograficheskoe obozrenije*].

Azim Malikov

Stalino represijos ir aukų rehabilitacija Uzbekistano atminties politikoje

Santrauka

Šio straipsnio tikslas – išnagrinėti, kaip Stalino represijos atsispindi Uzbekistano atminties politikoje ir tampa nacionalinio ideologinio diskurso konstravimo proceso dalimi. Uzbekistano daugiatautiškumas ir autoritarinė valdymo sistema turėjo didelę įtaką šalies praeities suvokimui ir oficialiosios atminties formavimuisi. Tyrimo šaltiniai – oficialūs duomenys, publikuoti ir nepublikuoti memuarai, taip pat individualūs interviu su epochos liudininkais. Sovietinių represijų vertinimo antikolonialinės kovos prieš Rusijos imperijos agresiją kontekste idėja kilo ne uzbekų politiniam elitui – ją suformulavo ir išplėtojo vietos kultūrinis elitai kartu su užsienyje gyvenančiais uzbekų intelektualais. Pirmasis Uzbekistano prezidentas Islamas Karimovas, glaudžiai bendraudamas su uzbekų intelektualiniu elitu, prisidėjo prie nacionalinės atminties apie sovietines represijas ir aukas formavimo. Šiuo laikotarpiu sovietinių represijų aukų rehabilitacija buvo vykdoma selektyviai. Į valdžią atėjus Šavkatui Mirzijojevui, vyriausybės politika tapo liberalesnė, o sovietinių represijų ir jų aukų rehabilitacijos klausimas pradėtas svarstyti plačiau. Oficialiuose naratyvuose visi buvusios Uzbekijos SSR gyventojai, nukentėję nuo stalininių represijų, nepriklausomai nuo jų politinės pozicijos, laikomi sovietinio režimo aukomis. Skirtingai nei kaimyninėse šalyse, analizuodamas sovietinių represijų aukas, Uzbekistano politinis ir kultūrinis elitai nesivadovauja etniniu principu, o laikosi tarptautiškumo ir teritoriškumo principų.

Reikšminiai žodžiai: sovietinių represijų atmintis, tautos formavimasis, kultūrinis elitai, autoritarizmas.

Displacing the “inconvenient past”: the memory of repressions and genocides of the Soviet period in current Russia

Dr Aleksey Kamenskikh

The Centre for East-European Studies, University of Bremen

Association “Perm Memorial – Europe e. V.”

✉ kamen.septem@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5666-731X

The paper provides a review of the shifts occurring in politics of memory regarding the political repressions of the Soviet period within post-Soviet Russia, spanning from the early 1990s to the present day. Drawing on methodology of memorial politics studies offered by Jan Kubik and Michael Bernhard, and Aleida Assmann’s concepts of “canon” and “archive” of cultural memory, the author examines the dynamics of changes in this segment of Russia’s “memorial landscape” under the influence of political shifts associated with the aggressive actions of the Russian leadership in 2014 and 2022, regarding the displacement of memory about political crimes of the state from the public sphere as a form of the struggle of political elites against the opposite “counter-memory”. Particular attention is paid to the changes taking place in the politics of remembrance of Soviet political repression since the beginning of Russia’s full-scale invasion of Ukraine.

Keywords: Soviet political repressions, politics of memory, mnemonic actors, The Memorial Society.

Over the past two decades, the memory of political repressions during the Soviet era has constituted one of the foremost expressions of “unofficial counter-memory” (Gegengedächtnis)¹ in Russia. This counter-memory stands in opposition to the official historical narrative that has been reinforced throughout these decades under the Putin regime, glorifying state power and intending to present as legitimate all actions of the Russian government, in both the present and the past.²

This paper is an attempt to outline the main stages of memory politics around one of the segments of the “memorial landscape” of modern Russia, namely the memory of the Soviet-era political repressions. We will try to identify the main groups of the “mnemonic actors” and the strategies followed by these actors at each of the stages. This will: 1) note the forms of interaction between different groups of actors, 2) outline the main forms of commemoration of victims of political repression characteristic of each of the stages, and 3) ask the question about the relationship between the policy of remembrance of political repression in the USSR and the general political changes in the country.

The changes in the politics of memory that are most significant for this review are those that have occurred since the Russian authorities liquidated the two central organisations of the Memorial Society in the winter of 2021/22, and the subsequent full-scale Russian invasion of Ukraine. Regrettably, as of now, we do not possess a comprehensive database that, upon analysis, would enable us to provide a quantitative assessment of the development of specific trends in commemorative practices over the past two with a half years. In light of this limitation, the delineation of trends and the acknowledgment of significant facts represent an unavoidable research strategy. The conceptual framework proposed for the study of memory politics in post-socialist Europe by a team of researchers led by Jan Kubik and Michael Bernhard,³ as well as studies on the dynamics of social memory and forgetting (especially in the context of memory politics), play a special role in this study. Among these are included the concepts of “canon” and “archive” of social memory, developed by Aleida Assmann.⁴

¹ Aleida Assmann, *Formen des Vergessens*, Göttingen: Wallstein Verlag, 2016, p. 96.

² On the “retrospective dimension” of the modern Russian statism as a new form of dominant political ideology in Russia, see the research of the Free Historical Society: “What kind of past Russia’s future needs”, Moskva: Komitet grazhdanskikh iniciativ, 2017. See also: Maria Snegovaya, Michael Kimmage, Jade McGlynn, “The Ideology of Putinism: Is It Sustainable?”, in: *CSIS*, 27-09-2023, <https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/2023-09/230927_Snegovaya_Ideology_Putinism.pdf?VersionId=S1qYNbXnswIMssRTm9vZC86e0f.AYIbQ>, [2024-11-12].

³ Michael Bernhard, Jan Kubik (eds.), *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration*, Oxford, New York: Oxford University Press, 2014.

⁴ Aleida Assmann, ‘Canon and Archive’, in: Astrid Erll and Ansgar Nünning (eds.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008, pp. 97-107. On the mechanisms of the displacements and social forgetting see also: Paul Connerton, *How Modernity Forgets*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

In this concise paper, I will refrain from delving into the discussion of categorising specific forms of Soviet repressions, predominantly those from the Stalinist era, as either genocide or sociocide. I will not engage in the examination of the events of local famines in 1922 and 1945–1947 in the Urals,⁵ which have been largely marginalised in public historical recollection. Additionally, I will not touch upon the question of whether the famine of 1932–1933 in Ukraine,⁶ Kazakhstan, the Middle and Lower Volga, and the North Caucasus should be considered genocide. Nor will I address the debate surrounding whether the deportations of Germans from the Volga region in 1941 and the forced displacement of Crimean Tatars, Chechens, Ingush, Bulgars and Kalmyks in 1944 can be classified as genocides.⁷ The discussion will not extend to determining whether the so-called Polish Operation conducted by the NKVD in 1937–1938, which resulted in the victimisation of approximately 111,000 individuals out of an estimated 600,000 Poles residing in the USSR at the time⁸, exhibited features of genocide. The objective is to analyse the dynamics of changes in the forms of commemorating these tragedies for last decades.

I would like to begin with a reminder: in her 2020 article on memory, identity and emotions, Aleida Assmann formulates a thesis which she previously articulated in some of her works. Faced with an “inconvenient” past, which conceals mass crimes and traumas, contemporary cultures of national memory typically recognise only three sanctioned roles: 1) the victor who has overcome evil, 2) the fighter of resistance and martyr who struggled against evil, and 3) the victim who passively endured evil. Anything

⁵ On the mass famine of 1922 in the Urals see: Igor Narskij, *Zhizn' v katastrofe: Budni naselenija Urala v 1917–1922 gg.*, Moskva: ROSSPEN, 2001.

⁶ From the extensive bibliography dedicated to the mass famine of 1932–1933 in Ukraine and especially the polemics surrounding the classification of this tragedy, I will confine my reference to the work of a brilliant Ukrainian historian Georgij Kasianov: Georgij Kasianov, *Danse macabre: golod 1932–1933 rokiv u politici, masovij svdomosti ta istoriografii (1980-ti – pochatok 2000-h)*, Kyiv: Institut istorii Ukrainy, 2010.

⁷ It is imperative to observe, however, that even current Russian legislation categorises these deportations as genocides. The Law of the Russian Soviet Federative Socialist Republic dated 26 April 1991, No 1107-I, “On the Rehabilitation of Repressed Peoples” (with amendments and additions as of July 1, 1993), Article 2 stipulates: “Repressed peoples are acknowledged as those (nations, nationalities, or ethnic groups, and other historically established cultural-ethnic communities of people, for example, the Cossacks), in relation to whom, based on signs of national or other affiliation, a state-level policy of defamation and *genocide* was conducted, accompanied by their forced resettlement, abolition of national-state formations, redrawing of national-territorial borders, and the establishment of a regime of terror and violence in places of special settlement”. See: Zakon RSFSR ot 26 aprelya 1991 g. № 1107-I “O reabilitacii repressirovannyh narodov” (s izmenenijami i dopolnenijami), in: <<https://base.garant.ru/10200365/>>, [2024-01-10]. Italic in the quotation is mine – AK.

⁸ It is essential to note that not all those repressed in the context of the Polish Operation were ethnically Poles; among the victims were Ukrainians, Jews, Russians, Lithuanians and, in some regions of the USSR, nearly half of the victims were ethnically Belarusian. See more on the subject: Bogdan Musiał, “The ‘Polish Operation’ of the NKVD: The Climax of the Terror Against the Polish Minority in the Soviet Union”, *Journal of Contemporary History*, 48 (2), 2012, pp. 98–124; Nikita Petrov, Arsenij Roginskiy, “Polskaja operacija NKVD 1937–1938 gg.”, in: Guryanov, A. E. (ed.), *Repressii protiv polyakov i polskih grazhdan*, t. 1, Moskva: Zvenja, 1997, s. 22–43; Aleksey Kamenskikh, “Polskie perebezhchiki” iz Zapadnoj Belarussii v “Polskoj operacii 1937–1938 godov v Permi”, *Perm University Herald – History*, 2020, 50 (3), s. 76–88.

beyond these positions and perspectives either cannot become the subject of an accepted narrative or is only reluctantly integrated, thus being "forgotten" at the official level.⁹ Among the most challenging aspects to perceive and maintain in contemporary social memory is the recollection of the perpetrators of violence and injustice for those modern groups (political, social, ethnic) whose identity is constructed as continuous in relation to groups responsible for past acts of violence and injustice.¹⁰ Certainly, this does not imply the impossibility of the existence of a narrative of historical responsibility (as exemplified by the concept of "constitutional patriotism" in modern Germany).¹¹ However, all else being equal, constructing an identity by commemoratively aligning with victors in the struggle against evil or with victims of injustice is immeasurably "easier" than cultivating an awareness of responsibility for crimes committed in the past by members of the group to which a person belongs.

This thesis by Aleida Assmann comes to mind each time someone endeavours to explain the history of Russia's memorial culture over the past thirty-seven years. The famous Historikerstreit ("historians' dispute") unfolded in Germany, and culminated in establishing the tragedy of the Holocaust as a main event of modern German history and the historical responsibility of the German people for the crimes of National Socialism. These are seen as central elements of the contemporary "mnemonic regime" (to use the term of Michael Bernhard and Jan Kubik¹²) in Germany. In the late USSR, amid the so-called Perestroika and Glasnost, there emerged a public engagement and wide discussion of the painful topic of Stalinist repressions and Soviet political terror in general. The culmination of the last process was the establishment of the "Memorial Society" (1987–1989), with dozens of regional branches across the USSR and tens of thousands of members. Also, the dismantling of the monument to Felix Dzerzhinsky, the founder of the Soviet political police, on Lubyanka Square in Moscow (on 23 August 1991, amid the confrontation with the revanchist coup attempt by the State Committee on the State of Emergency). A somewhat non-trivial commonality between the concept of "constitutional patriotism" in Germany and the national consensus that formed regarding Stalinist repressions in the late USSR and post-Soviet Russia of the 1990s is an ethical "turn" (metanoia) in historical memory that occurred without external pressure. This

⁹ Aleida Assmann, "Erinnerung, Identität, Emotionen: Die Nation neu denken", *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 2020, Vol. 3, s. 79–80.

¹⁰ On the "memorial aspect" of social groups' identity, see: Kathrin Bachleitner, "Collective memory and the social creation of identities: linking the past with the present and future", in: Shane M. O'Mara (ed.), *Collective Memory*, Dublin: The University of Dublin, 2022, pp. 167–176.

¹¹ See, among others: Ciaran Cronin, "Democracy and Collective Identity: In Defense of Constitutional Patriotism", in: *European Journal of Philosophy*, 2003, 11(1), pp. 1–28.

¹² On the notion of "mnemonic regime", see: Michael Bernhard, Jan Kubik (eds), *Twenty Years after Communism*, New York: Oxford Academic, 2014, pp. 4–34.

turn is expressed in the willingness to assume responsibility for the crimes committed by a person's own country in the past – with the aim of rendering them impossible in the future.

This consensus, established during the Perestroika period and generally maintained until 2014, involved viewing Stalinist repressions as a series of crimes committed by the state against its own citizens, as well as those who were not its own (such as Polish prisoners of war executed in Katyn and Mednoye¹³). Unconditional condemnation of these repressions found expression, notably in the creation of the Katyn Memorial Complex (1998), as a symbol of Russian–Polish national reconciliation. It also manifested in the transfer of documents to the Polish side, providing evidence of the crimes committed by the Soviet leadership that orchestrated the execution of Polish prisoners of war in 1940.¹⁴ Additionally, legislative measures were taken, including the enactment of laws "On the Rehabilitation of Repressed Peoples" (April 1991, July 1993) and "On the Rehabilitation of Victims of Political Repressions" (October 1991) – albeit incomplete and containing internal contradictions.¹⁵ Sections on the history of repression were incorporated into school textbooks on the modern history of Russia; numerous special textbooks on teaching the history of Soviet political repression at school have been published.¹⁶ The following can also be added: the transfer of (part of) the KGB archival collections to the Central and Regional State Archives of Socio-Political History (1991–1992); the designation of 30 October as a Day of Remembrance for Victims of Political Repressions among nationwide commemorative dates (1991); the adoption of the State Policy Concept for Commemorating the Victims of Political Repressions (2015); and the establishment of regional commissions tasked with implementing this concept (which operated until spring 2022).

The pivotal role in preserving and perpetuating the memory of Soviet repressions was played by the activities of the Memorial society engaged in research and educational

¹³ See: Alexandr Gurianov, Anna Dzenkevitch, Sergei Zenkov (eds), *Ubity v Kalinine, zahorony v Mednom: Kniga pamiati polskih voennoplennykh – uznikov Ostashkovskogo lagerja NKVD SSSR, rasstreljannykh po resheniju Politburo VK-P(b) ot 5 marta 1940 goda*, t. 1–3, Moskva: Memorial, 2019.

¹⁴ See, among others: "Chaika: peredacha Polshe materialov katynskogo dela pochtu zavershena", in: *RIA Novosti*, 19-05-2011, <<http://ria.ru/society/20110519/376748675.html>>, [2024-11-12].

¹⁵ The critical analysis of the law "On the Rehabilitation of Victims of Political Repressions" is presented, for example, in Roman Lazukov, "Kvadratnyi metr GULAGA: Kak deystvuet Zakon 'O reabilitacii zhertv politicheskikh repressii' I dozhitv li do ego ispolneniya postradavshie", in: *Novaya Gazeta*, 10-12-2020, <<https://novayagazeta.ru/articles/2020/12/10/88308-kvadratnyy-metr-gulaga>>, [2024-11-12].

¹⁶ See, among others: Nikolai Ivnitckij, *Kollektivizatsija I raskulachivanie (nachalo 30-h godov): Uchebnoe posobie dlja vuzov i shkol*, Moskva: Magistr, 1996; Yuri Kachanovskij, *Diktatura Stalina. Uroki I vyvody: Uchebnoe posobie*, Khabarovsk, 2002; Viktor Kirillov, *Istorija repressij I pravozashchitnoje dvizhenije v Rossiji: Uchebnoe posobie*, Ekaterinburg: Uralskij pedagogicheskij institut, 1999; Anfisa Kukushkina, *Stanovlenije sovetsoj totalitamoj sistemy (20–30-e gody XX veka): Uchebnoe posobie*, Karaganda, 2002; Andrej Suslov, Maria Cheremnykh, *Izuchenije v shkole istoriji stalinskikh repressij: Metodicheskoe posobie*, Perm: Centr grazhdanskogo obrazovanija I prav cheloveka, 2016.

work, and publishing hundreds of volumes of the *Books of Memory*.¹⁷ Since 1999, the International Memorial and regional branches of the Memorial Society in Russia have organised an annual competition for research papers by school students titled "Human in History. Russia – XX Century". Over twenty years, thousands of high school students participated, dedicating their research to topics such as "The Cost of Victory", "Family History", "A Person and Power", "A Person and Homeland" and "Ours – Others".¹⁸

One of the key forms of the "memory infrastructure" concerning Soviet repressions since the early 1990s has been the proliferation of numerous monuments dedicated to their victims. Several categories of such monuments can be discerned. Primarily, these are memorials to the victims of genocides (almost exclusively referring to the peoples who experienced mass deportations in the 1940s and 1950s). Examples are: the monument to the Kalmyks – victims of the Ulsy operation (Elista, 1992), a grassroots memorial made from tombstones in memory of the victims of the deportation of Chechens (Grozny, 1992);¹⁹ a monument to the deported Ingush people (known as the "Nine Towers", Nazran, 1997); a monument to the victims of the deportation of Germans from the Volga region (Engels, 2011), and so forth.

Another category comprises numerous monuments to victims of political repression beyond the borders of national republics. For instance, the "12 Kilometre" site on the Moscow tract near Yekaterinburg, where in 1937–1938, thousands of residents of the vast then-Sverdlovsk region, executed by the NKVD, were buried in trenches. This memorial was established in 1996, and in 2017 the monumental bronzes "Masks of Sorrow" by Ernst Neizvestny were installed there. Another example is the monument to victims of political repressions at the Yegoshikha cemetery in Perm, installed in 1996 with the funds of local residents.²⁰ Notably, with few exceptions (such as the "Wall of Grief" in Moscow, finished

¹⁷ From the mid-2010s the data of these regionally published *Books of Memory* were generalised by the International Memorial into the digital bases *Victims of the repressions*, in: <<https://www.memo.ru/ru-ru/history-of-repressions-and-protest/victims/obshie-bazy-zhertv-repressij/>>.

¹⁸ On a nationwide scale, the competition ceased to be held in 2021 due to governmental persecution of the Memorial Society. However, certain regional branches of Memorial Society, notably the Perm branch, persisted in organising and conducting the competition until the summer of 2023. The competition's archive and numerous publications related to its activities are preserved on the "History Lessons" website: <<https://urokiistorii.ru>>.

¹⁹ It is indicative that later, Chechnya became the first region in Russia where authorities initiated a campaign against this "inconvenient" memory. The initial target of Ramzan Kadyrov's administration was a memorial date associated with the deportation of the Chechen and Ingush peoples: 23 February (coinciding with the date of one of Russia's annual military holidays). In 2011, by Kadyrov's decree, official events related to the deportation were shifted to 10 May (the anniversary of the burial of Ahmad Kadyrov, the father of the current Chechen president). Following Kadyrov's example, the authorities of Ingushetia also moved the memorial date to 24 February in 2014. In February 2014, Kadyrov's administration liquidated the grassroots memorial commemorating the victims of the Chechen deportation in Grozny. See: Murad Magomadov, "Memorial v Groznom: likvidacija pamiati chechenskogo Naroda", in: *BBC News*, 20-02-2014, <https://www.bbc.com/russian/blogs/2014/02/140220_blog_caucasus_chechnya_deportation>, [2024-01-15].

²⁰ See the photo and the description of the monument on the site of the Perm regional branch of the Memorial Society, in: <<http://www.pmem.ru/index.php?id=5454>>.

in 2017), memorials dedicated to victims of repression beyond the borders of national republics were almost always created by groups of civic activists without the involvement of state, or often, even local authorities. This holds true for memorials and monuments of the third type, which commemorate the victims of deportations of Lithuanians and Poles. Typically, they were established by representatives of ethnocultural Polish and Lithuanian communities or, in some cases, places of memory for such communities became a “common” monument to victims of political repression in a particular region (again, exemplified by Perm).

This brief (and by no means exhaustive) overview of the “infrastructure” of the civil memorial space concerns the traumatic past developed by the forces of civil society for the first decades of post-Soviet period. I will conclude by mentioning numerous public museums and memorial complexes dedicated to the history of political repression in the USSR. The most famous among them was the Museum of the History of Political Repressions “Perm-36”, established by civic activists in 1995 on the site of one of the camps of the infamous “Perm Triangle”, where political dissidents were held from 1972 to 1989. In 2014, in the situation of the raised state oppression against the “inconvenient past”²¹ fifty-eight such museums directly devoted to the history of Soviet political repressions established The Association of the Memory Museums.²² Additionally, there are civil commemoration projects such as “Return of Names” (a public reading of the names of victims of Soviet authorities held annually on 29 October, starting in 2007) and “Last Address” (similar in design and concept to the German “Stolpersteine” project, involving the installation of steel memorial plaques on the houses where victims of Soviet political terror lived; the project has been implemented since 2014).²³

The situation underwent a qualitative transformation from 2012, after the mass protests on Bolotnaya square in Moscow, when Russian authorities launched an active struggle for the domain of public history, treating it as a mobilisation “resource”. In this year, two pro-government organisations were established to exert control over historical policy in the country: the first was the Russian Military Historical Society (Rossiyskoye voyenno-istoricheskoye obshchestvo – RVIO) under the leadership of the Minister of Culture of the Russian Federation, Vladimir Medinsky. The second was the Russian Historical Society (Russkoye istoricheskoye obshchestvo – RIO), led by Sergey Naryshkin, who was the Chairman of the State Duma at that time. This period witnessed the imposition of a

²¹ The term coined by Nikolai Eppe. See his *Neudobnoye proshloje: pamiat o gosudarstvennyh prestuplenijah v Rossiji i drugih stranah*, Moskva: Novoje literaturnoje obozrenie, 2022.

²² The Association continues its activity. See its site: <<http://memorymuseums.ru/members>>.

²³ As of the beginning of 2024, nearly 3,000 plaques of the project have been installed in Russia and beyond. The coordination of “The Last Address” project is managed by an independent foundation of the same name. The information on the principles of project organisation and plaques already installed or planned for installation, is presented on its official website: <<https://www.poslednyadres.ru>>.

This trend intensified from early spring 2014 onwards: appeals to historical events were utilised by pro-Kremlin politicians and media as a means of mobilising the population in the conditions of unleashed armed aggression against Ukraine. Moreover, it was in 2014 that a mass campaign for the “rehabilitation” and public glorification of Stalin became prominent (referred to as the “Stalinist bannerian”, with some earlier manifestations dating back to 2011).²⁴ A little later (from 2016 onwards), monuments to one of the darkest historical figures, Ivan the Terrible, appeared in Russia for the first time in its history, situated in cities such as Oryol, Alexandrov, and Cheboksary. Projected on to historical events, the thesis develops: the state has the right to dispose of people’s lives as it sees fit. In the same year, 2014, pro-government forces carried out a “raider seizure” of the public museum of the history of political repressions, Perm-36 (formerly not only a museum but also a venue for annual mass memory forums and political discussions “Pilorama”). On 5 May 2014, Article 354.1 was introduced into the Criminal Code of the Russian Federation. This stipulated penalties for the “rehabilitation of Nazism” which, among other things, includes the “dissemination of knowingly false information about the activities of the USSR during the years of the Second World War”²⁵ (including, for example, information about the close collaboration between the USSR and Nazi Germany from late August 1939 to June 1941).

Nonetheless, post-2014, the resistance against the “statist turn” remained quite intense. In response to the “raider seizure” of the public history domain by pro-Kremlin politicians, professional historians established the Free Historical Association, led by Nikita Sokolov. It was in 2014 that the civil commemoration project for victims of Soviet political repressions, “The Last Address”, was initiated. Existing memorials were supported, and new ones dedicated to the victims of political repressions emerged. An illustrative example is the memorial in Galayshor in the northern part of the Perm Krai, situated in an abandoned cemetery of Lithuanian and Polish “special settlers”. The creation of the memorial was initiated in 2016 by Leonid Ladanov (son of an administrator of the former camp) and his friend Antanas Gurkshnis (son of Lithuanian special settlers). The initiative was realised with active participation from the Perm Memorial Society and Lithuanian

²⁴ Aleksey Kamenskikh, „Vizualizatsia pamiati o politicheskikh repressijah i istoria ‘stalinskoj banneriany’: permskij keis (2014–2015)”, *Lectorium of the Museum of Contemporary Art PERMM*, 15-01-2021, in: <https://www.youtube.com/watch?v=MWiYc59O5qY&embeds_referring_euri=https%3A%2F%2Fpermm.ru%2F&source_ve_path=Mjg2NjY%2C2024-11-12>.

²⁵ *Ugolovnyj Kodeks RF. Statija 354.1 UK RF "Reabilitacija nacizma"*, in: <<https://www.ugolkod.ru/statya-354-1>>.

volunteers. Immediately after the installation of the memorial in Galayshor, a vigorous campaign unfolded around it in the regional media of Perm. Fortunately, during 2016–2017, the matter concluded favourably for the creators of the monument, and Antanas Gurbshnis received a letter of appreciation from the human rights commissioner in the Perm Region.

However, repression against defenders of the “inconvenient” memory intensifies. In December 2016 Yuri Dmitriev, the head of the Karelian branch of the Memorial Society, was arrested. Due to his long-term research and enlightening efforts, the Sandarmokh forest in Karelia – a site of mass executions of inmates from the Solovetsky Special Purpose Camp (Solovetskiy lager' osobogo naznacheniya – SLON), became an important place of memory and mourning. Dmitriev and his colleagues managed to identify the names of almost all the nearly one thousand individuals executed in Sandarmokh.²⁶ Despite a prolonged public campaign for his release (which involved acquittal and subsequent re-arrest, leading to a new criminal prosecution and a sentence of 15 years in a strict-regime colony), Yuri Dmitriev remains in detention. In January 2018, the head of the regional branch of the Memorial Society in Chechnya, Oyub Titiev, was arrested (in June 2019, thanks to a mass campaign in his defence, he was released). Attempts are being made to transform the former Museum of the History of Political Repressions Perm-36 into a “Museum of the History of the USSR Penitentiary System”. Pro-Kremlin historians have attempted to “redesignate” Sandarmokh, claiming that the remains in the Karelian forest are not of Solovetsky camp inmates but of Red Army soldiers executed by the Finns in 1918. A similar “redesignation” effect has been achieved by installing stands in the exposition of the Katyn Memorial Complex, narrating the difficult fate of Red Army soldiers captured by the Polish army in 1920. In the spring of 2020 in Mednoye, near Tver, copper memorial plaques installed in 1991 on the wall of the Tver Medical University, commemorating the Polish officers shot in this building in 1940, were dismantled. During the period spanning the autumn of 2019 to the beginning of 2021, a new wave of persecutions emerged, involving harassment in both regional and federal media, along with searches and legal proceedings. They were targeting the defenders of the memorial commemorating Lithuanian and Polish special settlers in Galyashor – Leonid Ladanov and the staff of the Perm “Memorial” organisation.

A pivotal moment in the changes of the mnemonic regime in current Russia occurred in the winter of 2021–2022. As preparations for a full-scale invasion of Ukraine were underway, Russian authorities sought to carry out a comprehensive purge of the field of memorial culture, targeting any institutions that supported competing historical narratives. The decision of the Supreme Court of the Russian Federation led to the liquidation of the

²⁶ See: Irina Flige, *Sandarmokh: Dramaturgija smyslov*, Sankt-Peterburg: Nestor-Istorija, 2019.

International Memorial and the *Human Rights Centre* – two central entities within the network of organisations affiliated with The Memorial Society.²⁷

From the spring of 2023 onwards, we can observe the execution by pro-government forces of an unofficial nationwide campaign to destroy monuments commemorating the victims of Soviet repressions and deportations. These had been established early in memory of the representatives of “unfriendly countries” (in the current official terminology), particularly to Lithuanians and Poles. In April 2023, news emerged of the destruction, using heavy machinery, of a monument dedicated to Polish and Lithuanian exiles in Galyashor. In May, monuments commemorating Stalin-era repression victims among Lithuanians and Poles were demolished in the village of Pivovarikha in the Irkutsk region. In July, a memorial honouring repressed Poles at the Levashovo Memorial Cemetery in Saint Petersburg mysteriously disappeared. From June to September, there was a gradual destruction of the memorial complex dedicated to Polish exiles in Yakutsk. In September, a massive concrete monument dedicated to Poles working in the Gulag mines was destroyed near Vorkuta.

Throughout the country, instances of desecration and destruction of plaques from the “Last Address” project are being reported. In the summer and autumn of 2023, Russian authorities finally implement their long-standing project to introduce a “unified history textbook”. This textbook, edited by Vladimir Medinsky, is distributed to schools nationwide, aimed at achieving objectives more related to “statist indoctrination” than education. In this textbook, all moments in Russian history where state power did not present itself in the best light are either sidestepped or described using legitimising and glorifying formulations. The annexation of the territories of present-day Western Ukraine and Western Belarus in the autumn of 1939 and the seizure of Lithuania, Latvia and Estonia in 1940 are interpreted in this textbook as the return of territories that “were taken from our country” in 1918–1920. The term “genocide” is used in this textbook only to refer to the actions of forces “unfriendly to us” (the Holocaust carried out by the Nazis “with the support of local collaborators” in the Baltic States and Ukraine; the actions of the Ukrainian Insurgent Army forces against the Polish population of Galicia and Volhynia in 1943–1944).

In the emerging memorial regime, narratives of genocide against the peoples of the former USSR may acquire new functions not previously inherent to them, being employed in internal struggles among representatives of pro-Putin political elites. An example can be found in the statement made by Ramzan Kadyrov (the head of Chechnya) in the

²⁷ The Memorial Society not only organised projects related to commemorative practices but also actively engaged in human rights advocacy. With this, and taking into account the destruction of other oppositional organisations by the Russian authorities (primarily those associated with the activities of the opposition figure Alexej Navalny), the relatively weak level of consolidation within the protest movement at the onset of the Russian military invasion of Ukraine becomes more understandable.

autumn of 2023, opposing Medinsky's textbook, which essentially justifies the deportation of Chechens and other peoples of the North Caucasus in 1944. As a result of the conflict, the distribution of the new textbook within the territory of Chechnya was halted, and the author of the textbook visited Grozny to apologise for the "mistakes" made during an audience with Kadyrov.

At the same time, under the backdrop of Russia's war against Ukraine, a new manifestation of the protest potential of the memory of victims of Soviet-era political repression is observed. In January 2023, a residential building in Dnipro was destroyed by a Russian missile. Dozens of monuments to victims of Soviet political repression across Russia alongside monuments and places associated with Ukraine in urban spaces (such as those dedicated to Lesya Ukrainka and Taras Shevchenko), became sites of spontaneous grassroots anti-war memorials expressing grief and solidarity with the Ukrainian people.²⁸

The focus of the Russian authorities on the memory of Soviet political repression victims as a significant arena of "mnemonic battles" continued, even amid the war against Ukraine. This is demonstrated by the decision made by the Russian government on 20 June 2024, to introduce amendments to the State Policy Concept for Commemorating the Victims of Political Repressions. These amendments are so extensive that they effectively eliminate the concept's practical impact,²⁹ thereby bringing an end to the practice of simulating remembrance of Soviet political terror victims at the official level. These changes to the State Policy Concept were followed by a statement from the Prosecutor General's Office of the Russian Federation about an unprecedented process of "de-rehabilitation" underway since mid-2022: a review of the cases of political terror victims and the re-affirmation of guilty verdicts once issued by Stalin-era prosecutors.³⁰

Thus, changes affecting one segment of Russia's contemporary "memorial landscape" – the memory of Soviet-era political repressions – exemplify a growing trend in modern Russia to institutionalise a specific form of statism that legitimises all state actions, past and present, as an official and dominant ideology. A consequence of this process is the marginalisation of memories of state-perpetrated crimes from the relatively recent past, pushing them out of the canon of historical memory.

²⁸ Cultural anthropologist Alexandra Arkhipova refers to this wave of spontaneous anti-war actions as "quiet" or "flower" protests in her research. See: Alexandra Arkhipova, "Empatija kak protest", *Holod*, 02-02-2023, <<https://holod.media/2023/02/02/flower-protest/>>, [2024-11-12].

²⁹ Detailed analysis of this changes is offered by Boris Vishnevsky, "Memento – shory: V Rossiji utochnili kanony gosudarstvennoj istoricheskoy pamjati: soverskijje repressii ne byli 'massovymi', a amnistii politzegov dali svobodu 'banderovtsam'", in: *Novaya Gazeta*, 02-09-2024, <<https://novyagazeta.ru/articles/2024/09/02/memento-shory>>, [2024-11-12].

³⁰ Katja Zagvozdina, "Prokuratura za dva goda dobilas otmeny reabilitatsiji bolee chem 4000 chelovek", in: *Forbes*, 19-09-2024, <<https://www.forbes.ru/society/521510-prokuratura-za-dva-goda-dobilas-otmeny-reabilitacii-bolee-chem-4000-chelovek>>, [2024-11-12].

Literature

1. Arkhipova Alexandra, "Empatija kak protest", *Holod*, 02-02-2023, in: <https://holod.media/2023/02/02/flower-protest/>, [2024-11-12].
2. Assmann Aleida, "Erinnerung, Identität, Emotionen: Die Nation neu denken", in: *Blätter für deutsche und internationale Politik*, Vol. 3, 2020, s. 79–80.
3. Assmann Aleida, "Canon and Archive", in: Astrid Erll & Ansgar Nünning (eds), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008.
4. Assmann Aleida, *Formen des Vergessens*, Göttingen: Wallstein Verlag, 2016.
5. Bachleitner Kathrin, "Collective memory and the social creation of identities: Linking the past with the present and future", in: Shane M. O'Mara (ed.), *Collective Memory*, Dublin: The University of Dublin, 2022, pp. 167–176.
6. Bernhard Michael, Kubik Jan (eds), *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration*, Oxford, New York: Oxford University Press, 2014.
7. "Chaika: peredacha Polshe materialov katynskogo dela pochtı zavershena", in: *RIA Novosti*, 19-05-2011, <<http://ria.ru/society/20110519/376748675.html>>, [2024-11-12].
8. Connerton Paul, *How Modernity Forgets*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
9. Cronin Ciaran, "Democracy and Collective Identity: In Defense of Constitutional Patriotism", in: *European Journal of Philosophy*, 2003, 11 (1), pp. 1–28.
10. Eppe Nikolaj, *Neudobnoje proshloje: pamjat o gosudarstvennyh prestuplenijah v Rossiji i drugih stranah*, Moskva: Novoje literaturnoje obozrenie, 2022.
11. Flige Irina, *Sandormokh: Dramaturgija smyslov*, Sankt-Peterburg: Nestor-Istorija, 2019.
12. Gurianov Alexandr, Dzenkevitch Anna, Zenkov Sergei (eds.), *Ubiy v Kalinine, zahoroneny v Mednom: Kniga pamjati polskih voennoplennyh – uznikov Ostashkovskogo lageria NKVD SSSR, rasstreljannyh po resheniju Politburo VKP(b) ot 5 marta 1940 goda*, t. 1–3, Moskva: Memorial, 2019.
13. Ivnickij Nikolaj, *Kollektivizatsija i raskulachivanie (nachalo 30-h godov): Uchebnoe posobie dlja vuzov i shkol*, Moscow: Magistr, 1996.
14. Kachanovskij Yuri, *Diktatura Stalina. Uroki I vyvody: Uchebnoe posobie*, Khabarovsk, 2002.
15. Kamenskikh Aleksey, 'Polskie perebezhchiki' iz Zapadnoj Belarusi v 'Polskoj operaciji 1937–1938 godov v Permi', in: *Perm University Herald – History*, t. 50, № 3, 2020, s. 76–88.
16. Kamenskikh Aleksey, "Vizualizatsia pamiati o politicheskikh repressijah i istorija 'stalinskoj banneriany': permskij keis (2014–2015)", *Lectorium of the Museum of Contemporary Art PERMM*, 15-01-2021, in: <https://www.youtube.com/watch?v=MWiYc59O5qY&embeds_referring_euri=https%3A%2F%2Fpermm.ru%2F&source_ve_path=Mjg2NjY>, [2024-11-12].
17. Kasianov Georgij, *Danse macabre: golod 1932-1933 rokiv u politici, masovij svdomosti ta istoriografii (1980-ti–pochatok 2000-h)*, Kyiv: Insitut istorii Ukrainy, 2010.
18. Kirillov Viktor, *Istorija repressij i pravozashchitnoje dvizhenije v Rossiji: Uchebnoe posobie*. Ekaterinburg: Uralskij pedagogicheskij institut, 1999.
19. Kukushkina Anfisa, *Stanovlenije sovetskoj totalitarnoj sistemy (20–30-e gody XX veka): Uchebnoe posobie*, Karaganda, 2002.
20. Lazukov Roman, "Kvadratnyj metr GULAGA: Kak dejstvuet Zakon 'O reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii' i dozhitv li do ego ispolnenija postradavshie", in: *Novaya Gazeta*, 10-12-2020, <<https://novayagazeta.ru/articles/2020/12/10/88308-kvadratnyy-metr-gulaga>>, [2024-11-12].

21. Magomadov Murad, "Memorial v Groznom: likvidacija pamiati chechenskogo naroda", in: *BBC News*, 20-02-2014, <https://www.bbc.com/russian/blogs/2014/02/140220_blog_caucasus_chechnya_deportation>, [2024-01-15].
22. Musial Bogdan, "The 'Polish Operation' of the NKVD: The Climax of the Terror Against the Polish Minority in the Soviet Union", in: *Journal of Contemporary History*, 2012, Vol. 48, No. 2, pp. 98–124.
23. Narskij Igor, *Zhizn v katastrofe: Budni naselenija Urala v 1917–1922 gg.*, Moskva: ROSSPEN, 2001.
24. Petrov Nikita, Roginskij Arsenij, "Polskaja operacija NKVD 1937–1938 gg.", in: Guryanov, A.E. (ed.), *Repressii protiv polyakov i polskih grazhdan*, t. 1, Moskva: Zvenja, 1997, s. 22–43.
25. Snegovaya Maria, Kimmage Michael, McGlynn Jade, "The Ideology of Putinism: Is it Sustainable?", in: *CSIS*, 27-09-2023, <https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/2023-09/230927_Snegovaya_Ideology_Putinism.pdf?VersionId=S1qYNbXnswIMssRTm-9vZC86e0f.AYIbQ>, [2024-11-12].
26. Suslov Andrej, Cheremnykh Maria, *Izuchenije v shkole istoriji stalinskih repressij: Metodicheskoe posobie*, Perm: Tsentr grazhdanskogo obrazovanija i prav cheloveka, 2016.
27. *Ugolovnyi Kodeks RF. Statja 354.1 UK RF "Reabilitacija nacizma"*, in: <<https://www.ugolkod.ru/statya-354-1>>.
28. Vishnevsky Boris, "Memento — shory: V Rossiji utochnili kanony gosudarstvennoj istoricheskoy pamjati: sovjetskije repressii ne byli 'massovymi', a amnistii politzegov dali svobodu 'banderovtsam'", in: *Novaya Gazeta*, 02-09-2024, <<https://novayagazeta.ru/articles/2024/09/02/memento-shory>>, [2024-11-12].
29. Volnoje istoricheskoe obshchestvo, *Kakoe proshloe nuzhno budushchemu Rossii*, Moskva: Komitet grazhdanskikh initsiativ, 2017.
30. Zagvozdikina Katja, "Prokuratura za dva goda dobilas otmeny reabilitatsiji bolee chem 4000 chelovek", in: *Forbes*, 19-09-2024, <<https://www.forbes.ru/society/521510-prokuratura-za-dva-goda-dobilas-otmeny-reabilitacii-bolee-chem-4000-chelovek>>, [2024-11-12].
31. *Zakon RSFSR ot 26 aprelija 1991 g. № 1107-I "O reabilitacii repressirovannyh narodov"* (s izmenenijami i dopolnenijami), in: <<https://base.garant.ru/10200365/>>, [2024-01-10].

Aleksej Kamenskikh

„Nepatogios praeities“ išstūmimas: sovietmečiu vykdytų represijų ir genocido atmintis dabartinėje Rusijoje

Santrauka

Straipsnyje apžvelgiami posovietinėje Rusijoje vykę atminties politikos, susijusios su sovietiniu laikotarpiu vykdytomis politinėmis represijomis, pokyčiai, apžvelgiant laikotarpį nuo XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžios iki šių dienų. Remdamasis Jano Kubiko ir Michaelio Bernhardo pasiūlyta atminties politikos studijų metodologija bei Aleidos Assmann kultūrinės atminties „kanono“ ir „archyvo“ koncepcijomis, autorius nagrinėja šio Rusijos „atminties kraštovaizdžio“ segmento pokyčių dinamiką, veikiančią politinių poslinkių, susijusių su agresyviais 2014–2022 m. Rusijos vadovybės veiksmams dėl atminties apie politinius valstybės nusikaltimus išstūmimo iš viešosios erdvės kaip politinio elito kovos su priešingai teigiančia „kontratmintimi“ forma. Ypatingas dėmesys skiriamas pokyčiams, vykstantiems sovietinių politinių represijų atminties politikoje nuo Rusijos visapusiškos invazijos į Ukrainą pradžios.

Reikšminiai žodžiai: sovietinės politinės represijos, atminties politika, mnemoniniai veikėjai, „Memo-rial“ draugija.

The Holodomor of 1932–1933 in Memory Politics during the Russo–Ukrainian War

Dr Yurii Latysh

Candidate of Historical Sciences (PhD in History)

Visiting Professor at the State University of Londrina

Non-Resident Fellow at The George Washington University
displaced person from Ukraine

✉ j_latysh@ukr.net,

ORCID: 0000-0001-5884-5522.

“... shared suffering unites more than does joy. In fact, periods of mourning are worth more to national memory than triumphs because they impose duties and require a common effort.”

Ernest Renan¹

In the Ukraine's politics of memory, the Holodomor of 1932–1933 takes a key place as the genocide of the Ukrainian people, which aimed to prevent the formation of the Ukrainian nation and the separation of Ukraine from the USSR. During the Russo–Ukrainian War, the emphasis of mnemonic politics was shifted from the victimhood of Ukrainians to their resistance, which prevented the Kremlin from implementing its plans. Ukrainian historians criticised the unreasonable overestimation of the number of Holodomor victims to 10.5 million people, contrary to studies by demographers who estimated the direct losses from famine-induced supermortality in 1932–1934 at 3.94 million, and 4.5 million together with children not born in those years. Instead of the crimes of the communist totalitarian regime, Russian guilt became the key concept in the description of the Holodomor. Putin's policy of weaponising food, tragedies of Bucha, Irpin and Mariupol are considered as a continuation of the genocidal imperial policy of Russia/the USSR. The Holodomor memory politics is aimed at breaking any ties with Russia.

Keywords: famine, genocide, full-scale Russian invasion of Ukraine, politics of history, commemorative practices.

¹ Ernest Renan, “What is a Nation?”, text of a conference delivered at the Sorbonne on March 11th, 1882, translated by Ethan Rundell, in: *Ernest Renan, Qu'est-ce qu'une nation?*, Paris: Presses-Pocket, 1992, <http://ucparis.fr/files/9313/6549/9943/What_is_a_Nation.pdf>, [2023-11-25].

Introduction

Ukraine is often called a post-genocide state² and a part of “Bloodlands”, according to Timothy Snyder’s concept.³ A huge number of the population of Ukraine died during World War II (8 to 10 million) and the Holodomor 1932–1933 (about 4 million).

The Holodomor is taken a unique place in Ukraine’s memory politics as the greatest tragedy. Ukrainian historians believe that terror by famine was used in only two regions of the Soviet Union – the Ukrainian SSR and Kuban. Stalin’s Holodomor was directed not against people of a certain nationality or profession, but against the citizens of the Ukrainian state, which emerged during the collapse of the Russian Empire. According to Stanislav Kulchytsky, the Kremlin considered its enemies not Ukrainians as representatives of ethnicity, but Ukrainians as carriers of the idea of national statehood. In Ukraine, the targets of terror were peasants (terror by famine) and national intellectuals (mass arrests). The purpose of the genocide against Ukrainians was not to exterminate all of them, but to prevent the development and formation of the Ukrainian nation.⁴

The postcolonial approach describes Ukraine as an internal colony and compares its status to Ireland and Bengal, which were part of the British Empire; these countries also experienced famine. British and Soviet central rulers were generally indifferent to the welfare of the residents of culturally distinctive regions and turned a blind eye to the plight of Irish and Ukrainian peasants. According to Michael Hechter, since internal colonies are potential sites for the development of secessionist movements, central authorities are likely to adopt more repressive policies in the periphery than in the core of the state.⁵

The theoretical framework of this article is based on the understanding of Central and Eastern Europe as a particular region of memory, where a specific culture of historical remembrance has been formed, characterised by an “obsession with the past” and a “surfeit of memories”, a powerful presence of states as memory actors. In Ukraine after 2005, the state has been the dominant actor of memory politics. The memoryscape of the region is conditioned by the experience of life in extreme violence under two totalitarian regimes – Nazism and Stalinism.⁶

² Джеймс Мейс, “Ваші мертві вибрали мене... Спадщина голодомору: Україна як постгеноцидне суспільство”, in: *День*, 12-02-2003, <<https://day.kyiv.ua/article/panorama-dnya/vashi-mertvi-vybraly-mene>>, [2023-11-16].

³ Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*, London: Vintage, 2011.

⁴ Станіслав Кульчицький, *Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид. Труднощі усвідомлення*, Kyiv: Nash chas, 2007.

⁵ Bohdan Klid, “Empire-Building, Imperial Policies, and Famine in Occupied Territories and Colonies”, in: *East/West Journal of Ukrainian Studies*, 2021, Vol. VIII, No. 1, pp. 11–32; Michael Hechter, “Internal Colonialism, Alien Rule, and Famine in Ireland and Ukraine”, in: *East/West Journal of Ukrainian Studies*, 2021, Vol. VIII, No. 1, pp. 145–157.

⁶ Barbara Törnquist-Plewa, “Eastern and Central Europe as a Region of Memory. Some Common Traits”, in: *Constructions and Instrumentalization of the Past. A Comparative Study on Memory Management in the Region*, ed. by N. Möerner, Stockholm: Södertörn University, 2020, p. 15.

Therefore, the Central and Eastern European memory model is polygenocidal – in contrast to Western Europe, which recognises the unique nature of the Holocaust. Norman Naimark includes in Stalin's genocides artificial famines in Ukraine and Kazakhstan, the Great Terror, dekulakisation, the Katyn massacre and removing nations.⁷ Ukrainian historian Yaroslav Hrytsak refers to the "acts of genocide" in Ukraine as the dekulakisation; the Holodomor 1932–1933; the "Polish" and "Greek" operations of the People's Commissariat for Internal Affairs (*Narodnyy komissariat vnutrennikh del* – NKVD); the Holocaust; the Romani genocide; murders of Soviet prisoners of war by the Nazis, Poles by Ukrainian nationalists, Ukrainians by the Polish underground; three mass deportations: Crimea Tatars from Crimea, Ukrainians from southeastern Poland and Poles from Western Ukraine.⁸

The purpose of this article is to analyse the Holodomor in the politics of memory during the Russo–Ukrainian War:

- the transformation of the Holodomor into a key event of national memory and politics of the history of Ukraine;
- the attitude of Ukrainians to the genocidal concept of the Holodomor;
- the formation of commemorative practices and rituals of the Holodomor;
- the replacement of the discourse of victimhood by a discourse of resistance;
- the use of the Holodomor in the foreign policy of Ukraine;
- weaponising food during the ongoing war as a continuation of Russian genocidal policy aimed at extermination of the Ukrainian nation.

The source material was collected from various sources: materials from the governments of Ukraine and Russia, speeches, statements and publications of the Presidents, members of governments, politicians, historians, articles in the media, interviews (most of these publications reflect the official views of the Ukrainian and Russian authorities, and their authors can hardly be called disinterested observers), concepts of memorialisation of sites of memory and sociological surveys.

This article deals for the first time with the Holodomor in memory politics during the ongoing war. The author continues and develops the ideas of Georgiy Kasianov, who analysed ideas about famine in mass consciousness, politics and historiography, the understanding of the Holodomor as a key symbol in understanding the Soviet period of Ukrainian history, and the nationalisation of history and its use in nation-building. According to Kasianov, the Holodomor is simultaneously an ideological construct, a historical narrative, a fragment of historical memory, an image of the past, and a subject and an object of politics.⁹ He also believes that the collective memory of the Holodomor

⁷ Norman Naimark, *Stalin's Genocides*, Princeton University Press, 2010, pp. 51–120.

⁸ Ярослав Грицак, *Подолати минуле. Глобальна історія України*, Київ: Portal, 2022, с. 198–199.

⁹ Георгій Касьянов, *Danse macabre. Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х)*, Київ: Nash chas, 2010.

often competed with the memory of the Holocaust.¹⁰ Using Kasianov's approaches on the nationalisation of history and its use in nation-building, the article shows how during the Russian aggression the victimised memory of the Holodomor in Ukraine is gradually supplemented and replaced by a resistance one.

Drawing upon the concept of "sites of memory", this article deals with the use of Holodomor monuments as symbols of resistance during the ongoing war. It includes Wiktorja Kudela-Świątek's research, which has examined the memorialisation of the Holodomor through study of monuments, iconographic motifs in monuments and memorials, and connections between commemorative practices in Ukraine and the diaspora.¹¹

Holodomor in Memory Politics During the Cold War and Perestroika

In the USSR, the Great Famine of 1932–1933 in Ukraine was kept a secret until the mid-1980s. The communicative memory of this tragedy was preserved as a countermemory to the official Soviet narrative of collectivisation in the form of personal memories and family stories. The famine disappeared from the public space; it was not described in textbooks, history books, or literature.

The memory of the tragedy was kept alive in the Ukrainian diaspora, where it was often described as the "Ukrainian Holocaust".¹² Before the 50th anniversary of the Holodomor, the Ukrainian diaspora in the United States initiated public actions. In 1984, the US Commission on the Ukraine Famine was founded. Its chairman was Congressman Daniel Mica, (a Democrat from Florida), the Staff Director was Dr James Mace. In 1982, at an international conference on the Holocaust and genocide in Tel Aviv, Mace was the first Western scholar to characterise the Great Famine of 1932–1933 in Ukraine as a genocide act.¹³ He was convinced that to centralise full power in Stalin's hands, it was necessary to control the second largest Soviet republic, which meant exterminating the Ukrainian peasantry, Ukrainian intelligentsia, the Ukrainian language, and Ukrainian history. The Commission's final report to Congress on 22 April 1988 concluded that the man-made famine was an act of genocide against the people of Ukraine, carried out by Stalin and his associates. In 1986, the first scientific book about the Holodomor in English, Robert Conquest's "The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine", was published.

¹⁰ Georgiy Kasianov, "Holodomor and the Holocaust in Ukraine as Cultural Memory: Comparison, Competition, Interaction", in: *Journal of Genocide Research*, 2022, No. 24 (2), p. 216.

¹¹ Wiktorja Kudela-Świątek, *Eternal Memory: Monuments and Memorials of the Holodomor*, Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2021.

¹² Anthony Yaremovich, "Collectivization Through Famine: 45th Anniversary of Anti-Ukrainian Holocaust", in: *Ukrainian Quarterly*, Winter 1978, No. 34 (4), pp. 349–362.

¹³ Джеймс Е. Мейс, "Автобіографія. Факти і цінності: особистий інтелектуальний пошук", in: *День і вічність Джеймса Мейса*, за заг. ред. Л. Івшиної, Київ: Ukrajinska pres-grupa, 2005, c. 15.

The USSR authorities believed that the USA wanted to spoil the celebration of the 70th anniversary of the establishment of Soviet power in Ukraine, and tried to counteract the dissemination of information about the Holodomor as enemy propaganda.¹⁴ Former Ukrainian president (1991–1994) Leonid Kravchuk recalled: “In the early 1980s many publications began appearing in the Western press on the occasion of the fiftieth anniversary of one of the most horrific tragedies in the history of our people. A counter-propaganda machine was put into motion, and I was one of its wheels”.¹⁵

During perestroika at the end of 1986, a special commission was founded under the Ukrainian Communist Party’s Central Committee. It consisted of scientists from the Institute of History of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR and the Institute of History of the Communist Party of Ukraine under the Central Committee, and was tasked with studying archival materials about the Great Famine.

On 25 December 1987, the leader of the Communist Party of Ukraine Volodymyr Shcherbytsky, in a speech dedicated to the 70th anniversary of the October Revolution and the establishment of Soviet power in Ukraine, for the first time acknowledged the famine. However, he said that “The Soviet government in those conditions did everything possible to help the population of Ukraine, Don, and Kuban, the Volga region, the Southern Urals, and Kazakhstan affected by this disaster”. Among the causes of the famine, Shcherbytsky noted the “unjustified acceleration” of collectivisation, violation of the voluntary nature of joining a collective farm, and severe drought.¹⁶ After that, Ukrainian newspapers began publishing documents and articles about the famine, the first of which was authored by Stanislav Kulchytsky.¹⁷

In 1988, at the XIX All-Union Conference of the Communist Party of the Soviet Union, the Ukrainian poet Borys Oliynyk called “to make public the causes of the famine of 1933, which claimed the lives of millions of Ukrainians, and to name those through whose fault this tragedy occurred”.¹⁸ The Ukrainian Communist Party’s Central Committee passed a resolution on 26 January 1990, calling the famine a result of the “criminal course pursued by Stalin and his closest comrades toward the peasantry”.¹⁹

¹⁴ Дмитро Веденєєв, Дмитро Будков, *Заручниця глобального протистояння. Трагедія великого голоду 1932–1933 років в Україні у контексті “холодної війни” 1945–1991 років*, Kyiv: Dorado-Druk, 2013.

¹⁵ Леонід Кравчук, *Маємо те, що маємо: спогади і роздуми*, Kyiv: Stolittya, 2002, с. 44.

¹⁶ Володимир Щербицький, “Під прапором Великого Жовтня, курсом перебудови: Доповідь на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю встановлення Радянської влади на Україні”, in *Радянська Україна*, 26 December 1987.

¹⁷ Станіслав Кульчицький, “До історії першої радянської публікації про голод 1932–1933 рр. (січень 1988 р.)”, in: *Український історичний журнал*, 2023, № 5, с. 83–92.

¹⁸ XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня–1 июля 1988 г.: Стенографический отчет, т. 2, Москва: Политиздат, 1988, с. 30.

¹⁹ “О голоде 1932–1933 годов на Украине и публикации связанных с ним архивных материалов: постановление ЦК Компартии Украины”, in: *Правда Украины*, 7 February 1990.

The anti-communist opposition used the Holodomor and the responsibility of the Communist Party for it in the struggle for power. In their opinion, the Holodomor killed the best Ukrainians, struck the Ukrainian nation and its genetic potential beyond remedy, and the consequences of this blow are felt to the present day. Therefore, this topic was initially politicised and became an important argument in the struggle to discredit and overthrow communist rule and agitation for independence.

Long Recovering Memory

The recovering of the memory of the Holodomor took a very long time, since many eyewitnesses were traumatised and were afraid or did not want to remember the tragedy, and Ukrainian society did not have a common view of its past. From the late 1980s, in Ukraine two models of memory coexisted and competed with each other. These were the Soviet-nostalgic model, according to which the famine was a consequence of crop failure and collectivisation errors, and the national model that viewed the Holodomor as genocide of the Ukrainian people. The main actors of memory were the Ukrainian diaspora, intelligentsia, public figures, and Soviet dissidents (holders of the national model of memory). They shaped the main narratives of the memory politics that would be implemented after 2014.

In 1993, the first President of Ukraine Leonid Kravchuk issued a decree “On perpetuating the memory of the victims of the Holodomor in Ukraine of 1932–1933”. He called the famine an “administratively planned action” to exterminate the Ukrainian people. In September 1993, in the centre of Kyiv on Mykhailivska Square, a memorial sign to the victims of the Holodomor was erected – a cross with a figure of the symbol of Ukraine – mother “Bereginya” with her arms down and a child at her chest. In 1998, President Leonid Kuchma established the last Saturday of November as the Day of Remembrance for the Victims of the Holodomor.

After the Orange Revolution of 2004, President Viktor Yushchenko began to create a new model of national memory based on the crimes of the communist totalitarian regime. The key event was the Holodomor of 1932–1933 as the genocide of the Ukrainian people. In 2006, the Law of Ukraine “On the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine” was adopted. The Holodomor was recognised as genocide of the Ukrainian people. The guilt for this crime was placed on the communist regime and communist ideology. Yushchenko has repeatedly proposed establishing criminal liability for denying the Holodomor as the genocide of the Ukrainian people and the Holocaust as the genocide of the Jewish people, but parliament rejected this idea.

The main actor in the politics of memory has become the state, which regulated politics of history through laws and state institutions. In 2006, on the initiative of Yushchenko, the

Fig. 1. Memorial sign to the victims of the Holodomor. Kyiv, Mykhailivska Square.

Photo from Wikipedia

Ukrainian Institute of National Memory (UINM) was established as the central executive body in the field of restoration and preservation of national memory. Politician and academician physicist Ihor Yukhnovskiy was appointed director of the UINM. The main task of the institute was declared to be commemoration of the victims of the Holodomor. UINM acted as an instrument of Yushchenko's historical politics to popularise the concept of a postcolonial and post-genocidal Ukrainian nation that paid the highest price for its independence. Yushchenko rudely interfered in the Holodomor studies. He sanctioned local officials for poor preparations for the 75th anniversary of the tragedy, and the low number of names of famine victims found.²⁰

In 2008, the National Museum of the Holodomor-Genocide was opened in the centre of Kyiv. The museum building is shaped like a candle. In front of it is a bronze sculpture of a girl

Fig. 2. President of Ukraine Volodymyr Zelenskyy and his wife Olena Zelenska took part in the events marking the 90th anniversary of the Holodomor 1932–1933.

Photo by the Office of the President of Ukraine, <https://www.president.gov.ua/en/news/glava-derzhavi-ta-persha-le-di-vshanuvai-pamyat-zhertv-golod-87253>

with ears of wheat, “Bitter Memory of Childhood”. During Yushchenko’s presidency, official ceremonies and rituals of commemorating the victims of the Holodomor were formed, including the installation of crosses, public prayers, and the publication of books of memory. The symbols of commemorative practices were a cross, mother and child(ren), hands, angel, bell, circle,²¹ ears of wheat, and bunches of viburnum. On the Day of Remembrance of Holodomor Victims, a minute of silence takes place at 16:00, followed by the “Light a candle of the memory in the window” event. In 2023, 71.7% of respondents said they always or sometimes participate in the annual commemoration of the Holodomor victims. 59.7% of respondents said they light a candle in the window, and 19.5% participate in public events.²² In 2010, the Kyiv Court of Appeal examined a criminal case opened by the Security Service of Ukraine on the fact of mass famine, in which the leaders of the USSR and Soviet Ukraine Joseph Stalin, Vyacheslav Molotov, Stanislav Kosior, Vlas Chubar, Pavel Postyshev, Lazar Kaganovich, and Mendel Khatayevich were accused. The court found that the accused had committed the crime of genocide and closed the criminal case due to the death of the accused persons.

²¹ Wiktoria Kudela-Świątek, *op. cit.*, pp. 302–341.

²² “У близько половини українців зріс інтерес до історії після повномасштабного вторгнення – соціопитування”, in: Український інститут національної пам’яті, 23-11-2023, <<https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/u-blyzko-polovyny-ukrayinciv-zris-interes-do-istoriyi-pislya-povnomasshtabnogo-vtorhennya-socopytuvannya>>, [2024-09-12].

Holodomor in Russian Memory Politics

Since the presidency of Viktor Yushchenko (2005–2010), there have been “memory wars” of varying intensity between Russia and Ukraine, which since 2014 have been taking place against the background of a hybrid war, and – from 24 February 2022 – a full-scale war. In Russia, the authorities and historians consider the Holodomor only as a “common tragedy of the peoples of the USSR”.²³ Russia and pro-Russian forces in Ukraine perceived the genocidal concept as an attempt to blame the organisation of the Holodomor primarily on Russia rather than on communist ideology.²⁴

The statement of the State Duma of the Russian Federation of 2 April 2008 stated that many regions of Russia (the Volga region, the Central Black Earth region, the North Caucasus, the Urals, Crimea, and parts of Western Siberia), Kazakhstan, Ukraine, and Belarus suffered as a result of the famine caused by forced collectivisation. However, this tragedy does not and cannot have internationally established signs of genocide and should not be the subject of contemporary political speculation.²⁵

Vladimir Putin told Viktor Yushchenko that Russia could not be responsible for the Soviet or tsarist governments, and take responsibility for their mistakes.²⁶ In 2008, Dmitry Medvedev rejected Yushchenko’s invitation to attend the Holodomor anniversary mourning events. In his message, the Russian President said that this tragedy was being used by Ukraine as an element of foreign policy. “These efforts are rather aimed at maximally dividing our peoples united by centuries-old historical, cultural, and spiritual ties, special feelings of friendship, and mutual trust”, Medvedev said.²⁷

Russia has always denied the genocide of the Ukrainian people, but acknowledged the famine due to crop failure. In 2010, the Presidents of Russia and Ukraine, Dmitry Medvedev and Viktor Yanukovych, who denied the genocidal nature of the Holodomor, placed burning lamps at the monument to the victims in Kyiv.

²³ Владимир Козлов, “Общая трагедия народов СССР”, in: *Голод в СССР. 1929–1934*, т. 1, книга 2, Москва: Издательство МФД, 2011, с. 5–9.

²⁴ “Не надо смешивать память и политику”, in: *Крымская правда*, 25 November 2006.

²⁵ Заявление Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации «Памяти жертв голода 30-х годов на территории СССР», in: *Государственная Дума Российской Федерации*, 02-04-2008, <<https://duma.consultant.ru/page.aspx?955838>>, [2023-11-30].

²⁶ Віктор Ющенко, “Розмови із Путіним про українську ідентичність, Голодомор та взаємне примирення”, in: *Історична Правда*, 21-11-2013, <https://www.istpravda.com.ua/columns/2013/11/21/139795/>, [2023-11-16].

²⁷ “Разъяснения по Голодомору”, in: *Интерфакс*, 14-11-2008, <<https://www.interfax.ru/russia/45578>>, [2023-11-16].

Fig. 3. Dmitry Medvedev and Viktor Yanukovich light a candle near the Holodomor memorial in Kyiv, Ukraine.

Photo Reuters

In 2011, some books on the Holodomor were recognised as extremist in Russia. After the occupation of Crimea, a Russian-controlled court in Feodosia found the director of the Feodosia Central Library System, Galina Malyarchuk, guilty of keeping a brochure on the Holodomor and subjected her to an administrative penalty of 2,000 roubles. At the same time, a criminal case was brought against the director of a Feodosia gymnasium for possession of a similar book. The “extremist” literature about the Holodomor in Crimean libraries was seized. In 2015, the Library of Ukrainian Literature in Moscow was closed down; its director Natalia Sharina was later sentenced to a four-year suspended sentence for possession of 25 “extremist books”, including a book about the Holodomor.²⁸

In the self-proclaimed Russian-controlled Donetsk and Luhansk “people’s republics”, the dismantling of Holodomor memorials began in 2014. After the occupation of Mariupol, the memorial “To the Victims of the Holodomor of 1932–1933 and Political Repressions”, which had been located in the city centre since 2004, was dismantled. Artem Bobrovsky, a historian from Donetsk, said in support of the dismantling that “it was not Ukraine or Donbas that suffered most from the 1932–33 famine”, but Kazakhstan, the Volga region,

²⁸ Сергей Громенко, “Голодомор и Крым: стертая память о трагедии”, in: *Крым.Реалии*, 28-11-2018, <<https://ru.krymr.com/a/golodomor-i-krym-sterтая-pamyat-o-tragedii/29624569.html>>, [2023-11-20].

and the North Caucasus.²⁹ In 2023, Russian invaders destroyed 14 monuments to Holodomor victims on the territory of Ivanivka community of Henichesk Raion, Kherson oblast. Russian-controlled local authorities explained that the Holodomor was not a unique phenomenon and an artificial famine.³⁰ In July 2024, the memorial signs ‘Victims of Stalinist Repressions’ and ‘Victims of the Holodomor’ were dismantled in Luhansk.

Fig. 4. Dismantling of the monument to the Holodomor victims in Ivanivka.
Photo Telegram channel *Администрация Ивановского муниципального округа*

Weaponisation of Food

According to Timothy Snyder, Russia's denial of the Holodomor was actually a preparation for the use of food as a weapon:

President Putin is trying to demonstrate his control over Ukraine, and so he is telling the leaders of Africa and Asia that he is now the “master of food”. That he now has the power over hunger. That he will decide who will live and who will die. Of course, this is a very direct echo of the 1930s and Stalin's policies.³¹

²⁹ “В аннексированном Мариуполе демонтировали мемориал «Жертвам Голодомора»”, in: *Медуза*, 19-10-2022, <<https://meduza.io/news/2022/10/19/v-anneksirovannom-mariupole-demontirovali-memorial-zhertvam-golodomora>>, [2023-11-16].

³⁰ “Ликвидируем последствия искажений нашей истории: в Ивановском округе снесли памятники жертвам голодомора”, in: *ZOV Херсон*, 23-11-2023, <<https://kherson-news.ru/society/2023/11/23/233121.html>>, [2023-11-29].

³¹ Тімоті Снайдер, “Росія використовує голод як зброю”, in: *Історична Правда*, 21-11-2023, <<https://www.istpravda.com.ua/columns/2023/11/21/163373/>>, [2023-11-29].

The Ukrainian authorities claim that the Russian blockade of Ukrainian ports and the creation of obstacles to the export of Ukrainian grain are aimed at creating a food crisis, just as Stalin's regime created an artificial famine in 1932–1933. Russia is not only waging war on the battlefield, but is also aiming to inflict a global food crisis by destroying Ukrainian civil port infrastructure and grain storage facilities, blocking the Black Sea coast of Ukraine, and disrupting lawful transit in Ukraine's territorial seas.³² "Putin is proud to follow the greatest killers of the 20th century. If he could arrange another Holodomor for Ukraine, he would do it", said President of Ukraine Volodymyr Zelenskyy.³³

Zelenskyy holds summits of international humanitarian initiative on Food Security Grain from Ukraine on Holodomor remembrance days. This programme provides for the purchase of foodstuffs from Ukrainian producers by partners for the countries in Africa and Asia that are on the brink of famine.³⁴

"Ukrainians went through genocide. And today we are doing everything possible and impossible to stop Russia's new genocidal policy. A new one – but similar to the one that killed millions of people in the twentieth century",³⁵ said Zelenskyy.

The Verkhovna Rada of Ukraine has declared the large-scale unprovoked Russian armed aggression against Ukraine to be a continuation of Russia's genocidal imperial policy, which aims to punish Ukrainians for their desire to build a modern, successful democratic state and for their civilisational choice to be part of the United Europe. Since the Holodomor, Russian imperialism has not changed its goal of destroying Ukraine and the Ukrainian nation.³⁶

Human rights lawyers from Global Rights Compliance are preparing a war crimes dossier to submit to the international criminal court, accusing Russia of deliberately causing starvation. The weaponisation of food has taken place in three phases, starting with the initial invasion where Ukrainian cities were besieged and food supplies cut. Among the incidents documented was when 20 civilians were killed in Chernihiv in the early morning

³² Address of the President of Ukraine on the occasion of the Day of Remembrance of the Victims of the Holodomors", in: *President of Ukraine*, 25-11-2023, <<https://www.president.gov.ua/en/news/zvernennya-prezidenta-ukrayini-z-nagodi-dnya-pamyati-zhertv-87249>>, [2023-11-26].

³³ "Volodymyr Zelenskyy at the second international summit Grain from Ukraine: never again should hunger become a weapon against the freedom of people", in: *President of Ukraine*, 25-11-2023, <<https://www.president.gov.ua/en/news/volodimir-zelenskij-na-drugomu-mizhnarodnomu-samiti-grain-uk-87265>>, [2023-11-26].

³⁴ "Opening address of President of Ukraine at the inaugural International Summit on Food Security under Grain from Ukraine humanitarian program", in: *President of Ukraine*, 26-11-2022, <<https://www.president.gov.ua/en/news/vistup-prezidenta-ukrayini-na-mizhnarodnomu-ustanovchomu-sam-79449>>, [2023-11-16].

³⁵ "Never again should hunger be used as a weapon – address of President Volodymyr Zelenskyy", in: *President of Ukraine*, 26-11-2022, <<https://www.president.gov.ua/en/news/nikoli-bilshe-golod-ne-maye-vikoristovuvatis-yak-zbroya-zver-79469>>, [2023-11-16].

³⁶ "Заява Верховної Ради України у зв'язку з 90-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні", in: *Верховна Рада України*, 22-11-2023, <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3488-IX#Text>>, [2023-11-25].

of 16 March 2022, when Russian fragmentation bombs exploded outside a supermarket in the city where Ukrainians were queueing for bread and food. Also, food supplies were cut to Mariupol and humanitarian relief corridors were blocked or bombed. The second phase includes the destruction of food and water supplies as well as energy sources across Ukraine during the fighting; a large city in the south, Mykolaiv, was left without drinking water from early in the conflict. The third element is Russian attempts to prevent or restrict exports of Ukrainian food; 270,000 tonnes of food were destroyed in late July and early August 2023.³⁷

The Head of the Office of the President of Ukraine Andriy Yermak compared the Holodomor to Russian attacks on civilian energy infrastructure:

Last weekend, Ukraine paused to mark the 90th anniversary of the Holodomor. Now, a new terror stalks our lands: the Kholodomor. Spelled with just one extra letter, this word means “death by freezing”. The words “hunger” and “cold” sound similar in Ukrainian, and the outcome is the same. Have you ever tried to imagine mass death from freezing? Millions of slow, torturous, painful deaths – no movie or book can convey these horrors, either, and we don’t even want to try to imagine them. But this is exactly the fate that the Russians are preparing for Ukraine today. For weeks now, with winter fast approaching, they have been peppering Ukraine’s civilian energy infrastructure with hundreds of missiles.³⁸

Holodomor and the Securitisation of Memory Politics in Ukraine: From Victimhood to Resistance

After the Euromaidan revolution and the start of Russian aggression against Ukraine in 2014, Ukrainian authorities adopted a mnemonic warrior strategy in an attempt to eradicate the Soviet-nostalgic model of memory. According to this strategy, there should be a unified vision of the past and the alternatives tabooed and criminalised.³⁹ It was shock therapy in the field of memory politics, called decommunisation; historical memory began to be considered part of state security. The Soviet past was declared an existential threat to Ukraine. The politics of history of Ukraine is aimed at reducing dependence on Russia, including a common vision of the past.⁴⁰

³⁷ Dan Sabbagh, “War crimes dossier to accuse Russia of deliberately causing starvation in Ukraine”, in: *The Guardian*, 24-09-2023, <<https://www.theguardian.com/world/2023/sep/24/war-crimes-dossier-to-accuse-russia-of-deliberately-causing-starvation-in-ukraine>>, [2023-11-28].

³⁸ Andriy Yermak, “In Ukraine, Russia is trying to freeze us into submission or death. It will fail”, in: *The Guardian*, 1-12-2022, <<https://www.theguardian.com/commentisfree/2022/dec/01/ukraine-russia-freeze-power-starvation-holodomor-terror>>, [2023-11-28].

³⁹ Michael Bernhard and Jan Kubik, “The Politics and Culture of Memory Regimes”, in: *Twenty Years After Communism*, (edited by Michael Bernhard and Jan Kubik), New York: Oxford University Press, 2014, p. 277.

⁴⁰ Tomasz Stryjek, Volodymyr Sklokin, „Wprowadzenie. Kultury historyczne. O niepowodzeniu pojednania historycznego z nowej perspektywy”, in: *Kultury historyczne Polski i Ukrainy: O źródłach nieporozumień pomiędzy sąsiadami*, pod. red. T. Stryjeka i V. Sklokina, Warszawa: Scholar, s. 12.

Russian aggression against Ukraine has changed the attitude of Ukrainians to historical issues, especially those related to the “common” Soviet history. Over the past ten years, there has been a one and a half times increase in the number of respondents who agree with the thesis that the Holodomor of 1932–1933 is a genocide of the Ukrainian people. In 2010, only 60% of Ukrainians considered the Holodomor to be genocide of the Ukrainian people. According to the latest poll, in 2023, 92% agree with this statement (Figure 1).

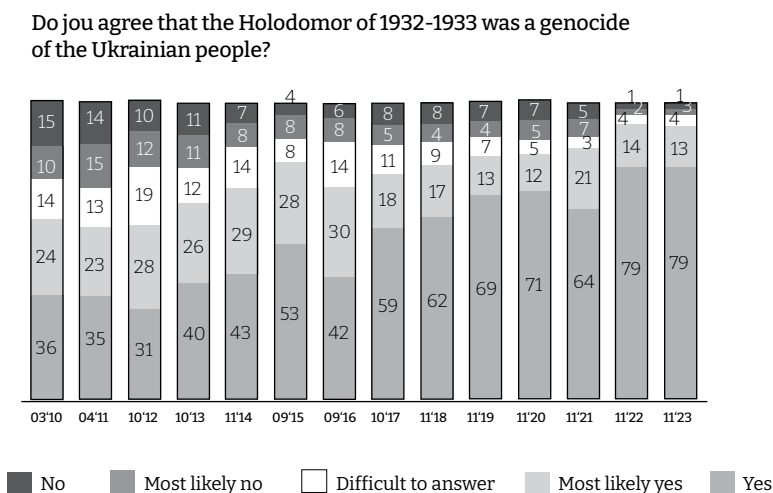

Figure 1. The attitude of Ukrainians to the Holodomor 1932–1933 as a genocide of the Ukrainian people⁴¹

During the war, the victimhood discourse of the Holodomor created under Yushchenko began to be replaced by a resistance discourse. Historian Hennadii Yefimenko believes that the Holodomor is not only a victim, a tragedy, and a crime, but also the resistance of Ukrainians, thanks to which we survived as a people. This is the history not only of those who died from a criminally organised famine, but also of those who survived and eventually won. As a result of this struggle, the Kremlin was defeated and the Ukrainian nation survived.⁴²

Ukrainian historians have begun to criticise the exaggeration of the number of Holodomor victims. Previously, the number of victims was often estimated by politicians and some historians to be between 7 and 10 million. This was due to the lack of reliable

⁴¹ “Динаміка ставлення до Голодомору 1932–33 рр.,” in: Соціологічна група «Рейтинг», November 2023, <https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_holodomor_112023_0001.pdf>, [28-11-2023].

⁴² Антон Печерський, Геннадій Єфіменко: “Голодомор 1932–1933 років і сучасний напад РФ на Україну – дві ланки одного ланцюга”, in: *АрміяInform*, 25-11-2023, <<https://armyinform.com.ua/2023/11/25/golodomor-1932-1933-rok-iv-i-suchasnyj-napad-rf-na-ukrayinu-dvi-lanky-odnogo-lancyuga/?fbclid=IwAR0iTJR7uShtpV8a4Ojd0Vi0-dvBE-nudd75uoYrWzEgGvP1g8zYGbxrnLIE>>, [16-11-1981].

sources and the desire to show that the number of Holodomor victims was not inferior to the Holocaust, and possibly exceeded it. After 2008, a team of demographers from Ukraine and the United States (Oleh Wolowyna, Nataliia Levchuk, Omelian Rudnytskyi, and others) analysed available sources, including those from Russian archives, and took into account the migration factor to the maximum extent possible. Demographers estimated the direct losses from famine-induced supermortality in 1932–1934 at 3.94 million, and 4.5 million together with children not born in those years.⁴³

In autumn 2021, National Museum of the Holodomor-Genocide published a book of forensic statistical and forensic criminal examinations, in which it established the number of Holodomor victims at 10.5 million, including 9.1 million in the Ukrainian SSR.⁴⁴ On 1 December 2021, a group of historians and public activists addressed an open letter to the leaders of Ukraine. They accused the director of the museum Olesya Stasiuk and one of the authors of the book, General of the Security Service of Ukraine Mykola Herasymenko, of numerous falsifications and “starting a campaign of discrediting and actual defamation” of scholars who oppose the figure of 10.5 million victims.⁴⁵ Exaggerating the number of victims shows that Ukrainians’ resistance to the Kremlin’s actions is less than it really was, or even ignores it altogether, the letter’s authors said.

The Ukrainian authorities have not defined their position on the number of Holodomor victims. The Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine and the UINM supported the authors of the open letter. As a result, Olesya Stasiuk was dismissed from her position as director of the museum and is trying to be reinstated in court. Later, signs of plagiarism were found in her dissertation.⁴⁶ But the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine did not react to the situation. Some embassies and consulates abroad screened the documentary film “10.5”, based on forensic, statistical, and forensic criminal examinations.

In Ukrainian discourse during the war, Russia took the place of the Communists as the perpetrator and organiser of the Holodomor. It is in Moscow’s close embrace that the causes of the genocide lie; the severing of all ties with Russia, including cultural and his-

⁴³ Omelian Rudnytskyi, Nataliia Levchuk, Oleh Wolowyna, Pavlo Shevchuk, Alla Kovbasiuk, “Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933”, in: *Canadian Studies in Population* 2015, No. 42 (1–2), pp. 53–80.

⁴⁴ *Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань*, Упоряд: О. Петришин, М. Герасименко, О. Стасюк. Київ: Marko Melnyk Publishers, 2021.

⁴⁵ “Відкритий лист науковців та громадськості щодо фальсифікацій у сфері дослідження та поширення інформації про Голодомор–геноцид Українського народу”, in: *Історична Правда*, 1-12-2021, <<https://www.istorpravda.com.ua/columns/2021/12/1/160581/>>, [16-11-2023]; Олександр Гладун, Наталія Левчук, Олег Воловина, “Ще раз про кількість втрат унаслідок Голодомору: експертна оцінка”, in: *Український історичний журнал*, 2023, № 5, с. 93–118.

⁴⁶ Геннадій Єфіменко, “Казус Стасюк: майстер-клас з дискредитації історичної науки та тематики Голодомору в Україні”, in: *Ділова столиця*, 18-02-2022, <<https://www.dsnews.ua/ukr/blog/kazus-stasyuk-mayster-klas-z-diskreditaciji-istorichnoji-nauki-ta-tematiki-golodomoru-v-ukrajini-18022022-451784>>, [2023-11-16].

torical ties, is a guarantee against a new genocide. According to Yefimenko, “The Holodomor as genocide was a crime not only and not even so much of the communist regime as of communist Russia, and in this definition, the noun ‘Russia’ is the main one, not the adjective ‘communist’”.⁴⁷

During the war, the Ukrainian authorities decided to complete the Holodomor Museum in Kyiv. As Minister of Culture and Strategic Communications of Ukraine Mykola Tochytskyi explained, “The National Holodomor Museum is not only a matter of preserving the historical memory of the genocide of the twentieth century, it is directly related to the struggle that the Ukrainian people are waging for their existence today. After all, this war of conquest unleashed by the aggressor country is a direct continuation of the eternal and unchanging Russian imperial policy aimed at destroying everything Ukrainian”.⁴⁸

International Recognition of the Holodomor 1932–1933 as Genocide

An important part of the state policy of Ukraine is the recognition of the Holodomor as genocide by another states. The recognition of the Holodomor as genocide at the international level was significantly accelerated by the full-scale Russian invasion, during which the Russian authorities openly declared their intention to destroy Ukrainians as a nation. This fact demonstrated the historical continuity of Russian crimes from the Holodomor to the massacres in Bucha and Irpin.

On 16 November 2022, the Verkhovna Rada of Ukraine called on the parliaments of the world to recognise the Holodomor as a genocide of the Ukrainian people. If it was recognised as genocide before 2022 by only 15 UN member countries and the Vatican, then after 2022 the crimes of the Holodomor in Bucha were recognised by 17 states, including Germany and Great Britain, (which had previously rejected acts recognising genocide of the Ukrainian people in 1932–1933). Also, the Holodomor was recognised as genocide by a number of international organisations, including the European Parliament and the Parliamentary Assembly of the Council of Europe (Table 1). Some countries have condemned the Holodomor as a crime against humanity.

⁴⁷ Антон Печерський, *op. cit.*

⁴⁸ “Микола Точицький зустрівся з представниками Світового конгресу українців”, in: *Кабінет Міністрів України*, 09-09-2024, <<https://www.kmu.gov.ua/news/mykola-tochytskyi-zustrivsya-z-predstavnykamy-svitovo-ho-konhresu-ukraintsiv>>, [15-09-24].

Table 1. International Recognition of the Holodomor of 1932–1933 as Genocide⁴⁹

	Date	Country
1	20-10-1993	Estonia
2	28-10-1993	Australia
3	20-06-2003	Canada
4	26-11-2003	Hungary
5	02-04-2004	Vatican
6	24-11-2005	Lithuania
7	20-12-2005	Georgia
8	16-03–4-12-2006	Poland
9	19-06-2007	Peru
10	25-10-2007	Paraguay
11	30-10-2007	Ecuador
12	21-12-2007	Colombia
13	19-02-2008	Mexico
14	13-03-2008	Latvia
15	03-03-2017	Portugal
16	4-10–11-12-2018	USA
17	06-04-2022	Czech Republic
18	26-04-2022	Brazil
19	24-11-2022	Moldova
20	24-11-2022	Ireland
21	30-11-2022	Germany
	15-12-2022	European Parliament
22	21-12-2022	Chile
23	1-02-2023	Bulgaria
24	10-03-2023	Belgium
25	23-03-2023	Iceland
26	28-03-2023	France
27	23-05-2023	Slovenia
28	25-05-2023	UK
29	13-06-2023	Luxembourg
30	20-06-2023	Slovakia
31	28-06-2023	Croatia
32	7-07-2023	Netherlands
33	26-07-2023	Italy
	12-10-2023	Parliamentary Assembly of the Council of Europe

⁴⁹ Compiled by: "Визнання Голодомору актом геноциду в світі", in: *Національний музей Голодомору-геноциду*, <<https://holodomormuseum.org.ua/vyznannia-v-sviti-holodomoru-aktom-henotsydu/>>, [16-11-2023].

Conclusion

The recognition of the Holodomor as genocide of the Ukrainian people occurred gradually, but today it has the support of the majority of the Ukrainian population. Commemorative practices of Holodomor victims have developed, including many Christian and folk symbols (crosses, candles, ears of wheat, and bunches of viburnum).

The Holodomor has always been a politicised topic and was used by Ukrainian politicians in the struggle among themselves and to confront Russia. The Holodomor memory politics is aimed at breaking ties with Russia. During the ongoing war in Ukrainian memory politics, the crime of the communist totalitarian regime was transformed into a Russian guilt. The discourse of the victimhood during the Holodomor is being replaced by a discourse of resistance.

The Ukrainian authorities show that the policy of extermination of the Ukrainian people has been pursued by Russia since the Holodomor, and the modern tragedies of Bucha, Irpin, Mariupol are a continuation of the genocidal imperial policy of Russia / USSR. Recognition of the Holodomor as genocide of the Ukrainian people by foreign states remains one of the important directions of Ukraine's foreign policy. After the crimes in Bucha the Holodomor was recognised as genocide by 17 states.

Literature

1. "Address of the President of Ukraine on the Occasion of the Day of Remembrance of the Victims of the Holodomors", in: *President of Ukraine*, 25-11-2023, <<https://www.president.gov.ua/en/news/zvernennya-prezidenta-ukrayini-z-nagodi-dnya-pamyati-zhertv-87249>>, [2023-11-26].
2. Bernhard Michael and Kubik Jan, "The Politics and Culture of Memory Regimes: A Comparative Analysis", in: *Twenty Years After Communism*, edited by Michael Bernhard and Jan Kubik, New York: Oxford University Press, 2014, pp. 261–295.
3. Hechter Michael, "Internal Colonialism, Alien Rule, and Famine in Ireland and Ukraine", in: *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 2021, No. VIII (1), pp. 145–157.
4. Kasianov Georgiy, "Holodomor and the Holocaust in Ukraine as Cultural Memory: Comparison, Competition, Interaction", in: *Journal of Genocide Research*, 2022, No. 24 (2), pp. 216–227.
5. Klid Bohdan, "Empire-Building, Imperial Policies, and Famine in Occupied Territories and Colonies", in: *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 2021, No. VIII (1), pp. 11–32.
6. Kudela-Świątek Wiktoria, *Eternal Memory: Monuments and Memorials of the Holodomor*, Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2021.
7. Naimark Norman, *Stalin's Genocides*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2010.
8. "Never again should hunger be used as a weapon – address of President Volodymyr Zelenskyy", in: *President of Ukraine*, 26-11-2022, <<https://www.president.gov.ua/en/news/nikoli-bilshe-golodne-maye-vikoristovuvatis-yak-zbroya-zver-79469>> [2023-11-16].
9. "Opening address of President of Ukraine at the inaugural International Summit on Food Security under Grain from Ukraine humanitarian program", in: *President of Ukraine*, 26-11-2022, <<https://www.president.gov.ua/en/news/vistup-prezidenta-ukrayini-na-mizhnarodnomu-us-tanovchomu-sam-79449>>, [2023-11-16].
10. Renan Ernest, "What is a Nation?", Text of a conference delivered at the Sorbonne on 11 March 1882

- (translated by Ethan Rundell), in: Ernest Renan, *Qu'est-ce qu'une nation?*, Paris: Presses-Pocket, 1992, <http://ucparis.fr/files/9313/6549/9943/What_is_a_Nation.pdf>, [2023-11-25].
11. Rudnytskyi Omelian, Levchuk Nataliia, Wolowyna Oleh, Shevchuk Pavlo, Kovbasiuk Alla, "Demography of a Man-made Human Catastrophe: The Case of Massive Famine in Ukraine 1932–1933", in: *Canadian Studies in Population*, 2015, No. 42 (1–2), pp. 53–80.
 12. Sabbagh Dan, "War crimes dossier to accuse Russia of deliberately causing starvation in Ukraine", in: *The Guardian*, 24-09-2023, <<https://www.theguardian.com/world/2023/sep/24/war-crimes-dossier-to-accuse-russia-of-deliberately-causing-starvation-in-ukraine>> [2023-11-28].
 13. Snyder Timothy, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*, London: Vintage, 2011.
 14. Stryjek Tomasz, Sklokin Volodymyr, "Wprowadzenie. Kultury historyczne. O niepowodzeniu pojednania historycznego z nowej perspektywy", in: *Kultury historyczne Polski i Ukrainy: O źródłach nieporozumień pomiędzy sąsiadami*, pod. red. T. Stryjeka i V. Sklokina, Warszawa: Scholar, s. 7–50.
 15. Törnquist-Plewa Barbara, "Eastern and Central Europe as a Region of Memory. Some Common Traits", in: *Constructions and Instrumentalization of the Past. A Comparative Study on Memory Management in the Region* (edited by N. Möerner), Stockholm: Södertörn University, 2020, pp. 15–22.
 16. "Volodymyr Zelenskyy at the second international summit Grain from Ukraine: Never again should hunger become a weapon against the freedom of people", in: *President of Ukraine*, 25-11-2023, <<https://www.president.gov.ua/en/news/volodimir-zelenskij-na-drugomu-mizhnarodnomu-samiti-grain-uk-87265>> [2023-11-26].
 17. Yaremovich, Anthony, "Collectivization Through Famine: 45th Anniversary of Anti-Ukrainian Holocaust", in: *Ukrainian Quarterly* (New York), Winter 1978, No. 34 (4), pp. 349–362.
 18. Yermak, Andriy, "In Ukraine, Russia is trying to freeze us into submission or death. It will fail", in: *The Guardian*, 1-12-2022, <<https://www.theguardian.com/commentisfree/2022/dec/01/ukraine-russia-freeze-power-starvation-holodomor-terror>>, [2023-11-28].
 19. "В аннексированном Мариуполе демонтировали мемориал «Жертвам Голодомора»", in: *Медуза*, 19-10-2022, <<https://meduza.io/news/2022/10/19/v-anneksirovannom-mariupole-demontirovali-memorial-zhertvam-golodomora>>, [2023-11-16]. ["V aneksirovanom Mariupole demontirovali memorial "Zhertvam Golodomora", in: *Meduza*]
 20. Веденеев Дмитро, Будков Дмитро, *Заручниця глобального протистояння. Трагедія великого голоду 1932–1933 років в Україні у контексті "холодної війни" 1945–1991 років*, Kyiv: Doga-do-Druk, 2013 [Vedenееv Dmitro, Budkov Dmitro, *Zaruchnica globalnovo protistojania. Tragedija velikovo golodu 1932–1933 rokiv v Ukraini u konteksti „choloďnoy viyni“ 1945–1991 rokiv*].
 21. "Визнання Голодомору актом геноциду в світі", in: *Національний музей Голодомору-геноциду*, <<https://holodomormuseum.org.ua/vyznannia-v-sviti-holodomoru-aktom-henotsydu/>>, [2023-11-16]. ["Viznannia Golodomoru aktom genocidu v sviti", in: *Nacionalnij muzej Golodomoru-genocidu*].
 22. "Відкритий лист науковців та громадськості щодо фальсифікацій у сфері дослідження та поширення інформації про Голодомор–геноцид Українського народу", in: *Історична Правда*, 1-12-2021, <<https://www.istpravda.com.ua/columns/2021/12/1/160581/>>, [2023-11-16]. ["Vidkritij list naukovciv ta gromadskosti shchodo falcifikacij u sferi doslidzhenia ta poshirennia informacii pro Golodomor–genocid Ukrainskovo narodu", in: *Istorigchna Pravda*].
 23. *Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань*, Упоряд: О. Петришин, М. Герасименко, О. Стасюк. Kyiv: Marko Melnyk Publishers, 2021 [*Genocid ukrainciv 1932–1933 za materialami dosudovich rozsliduvan*, Uporiad: M. Gerasimenko, O Stasiuk].
 24. Гладун Олександр, Левчук Наталія, Воловина Олег, "Ще раз про кількість втрат унаслідок Голодомору: експертна оцінка", in: *Український історичний журнал*, 2023, № 5, с. 93–118 [Gla-

- dyn Oleksandr, Levčuk Natalija, Volovina Oleg, "Shche raz pro kil'kist vtrat unaslidok Golodomoru: ekspertna ocinka", in: *Ukrainskij istorichnij zhurnal*].
25. Грицак Ярослав, *Подолати минуле. Глобальна історія України*, Kyiv: Portal, 2022 [Gricak Jaroslav, *Podolati minule. Globalna istorija Ukraini*].
26. Громенко Сергей, "Голодомор и Крым: стертая память о трагедии", in: *Крым. Реалии*, 28-11-2018, <<https://ru.krymr.com/a/golodomor-i-krym-ster-taya-pamyat-o-tragedii/29624569.html>>, [2023-11-20]. [Gromenko Sergej, "Golodomor i Krym: stertaja pamiat o tragediji", in: *Krym. Realiji*].
27. "Динаміка ставлення до Голодомору 1932–33 рр.", in: *Соціологічна група «Рейтинг»*, November 2023, <https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_holodomor_112023_0001.pdf>, [2023-11-28]. ["Dinamika stavlenia do Golodomoru 1932–33 rr.", in: *Sociologichna grupa „Reiting“*].
28. Єфіменко Геннадій, "Казус Стасюк: майстер-клас з дискредитації історичної науки та тематики Голодомору в Україні", in: *Ділова столиця*, 18-02-2022, <<https://www.dsnews.ua/ukr/blog/kazus-stasyuk-mayster-klas-z-diskreditaciji-istorichnoji-nauki-ta-tematiki-golodomoru-v-ukrajini-18022022-451784>>, [2023-11-16]. [Efimenko Genadij, "Kazus Stasiuk: majster-klas z diskreditaciji istorichnoj nauki ta tematiki Golodomoru v Ukraini", in: *Dilova stolicia*].
29. "Заява Верховної Ради України у зв'язку з 90-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні", in: *Верховна Рада України*, 22-11-2023, <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3488-IX-#Text>>, [2023-11-25]. ["Zajava Verhovnoj radi Ukraini u zviazku z 90-mi rokovinami Golodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini", in: *Verchovna rada Ukraini*].
30. Заявление Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации «Памяти жертв голода 30-х годов на территории СССР», in: *Государственная Дума Российской Федерации*, 02-04-2008, <<https://duma.consultant.ru/page.aspx?955838>>, [2023-11-30]. [Zajavlenije Gosudarstenoj Dumy Federalnogo Sobranija Rosiskoj Federacii "Pamiati zhertv goloda 30-ch godov na teritoriji SSSR", in: *Gosudarstenaja Duma Rosiskoj Federacii*].
31. Касьянов Георгій, *Danse macabre. Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980–ті–початок 2000-х)*, Kyiv: Nash chas, 2010. [Kasjanov Georgij, *Danse macabre. Golod 1932–1933 rokiv u politici, masovij svidomosti ta istoriografiji (1980-ti-pocatok 2000-x)*].
32. Козлов Владимир, "Общая трагедия народов СССР", in: *Голод в СССР. 1929–1934*, т. 1, книга 2, Москва: Издательство МФД, 2011, с. 5–9 [Kozlov Vladimir, "Obshchaja tragedija narodov SSSR", in: *Golod v SSSR 1929–1934*].
33. Кравчук Леонід, *Маємо те, що маємо: спогади і роздуми*, Kyiv: Stolittya, 2002 [Kravchuk Leonid, *Maesmo te, scho maemo: spogadi i razdumi*].
34. Кульчицький Станіслав, *Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид. Труднощі усвідомлення*, Kyiv: Nash chas, 2007 [Kul'čickij Stanislav, *Golodomor 1932–1933 rr. jak genocid. Trudnoshchi usvidomlenia*].
35. Кульчицький Станіслав, "До історії першої радянської публікації про голод 1932–1933 рр. (січень 1988 р.)", in: *Український історичний журнал*, 2023, № 5, с. 83–92 [Kul'činskij Stanislav, "Do istorii pershoi radianskoj publikacii pro golod 1932–1933 rr. (sichen 1988)", in: *Ukrainskij istorichnij zhurnal*].
36. "Ликвидируем последствия искажений нашей истории: в Ивановском округе снесли памятники жертвам голодомора", in: *ZOV Херсон*, 23-11-2023, <<https://kherson-news.ru/society/2023/11/23/233121.html>>, [2023-11-29]. ["Likvidiruem posledstviya iskazhenij nashej istorii: v Ivanovskom okruge snesli pamiatniki zhertvam golodomora", in: *ZOV Cherson*].
37. Мейс Джеймс, "Ваші мертві вибрали мене... Спадщина голодомору: Україна як постгеноцидне суспільство", in: *День*, 12-02-2003, <<https://day.kyiv.ua/article/panorama-dnya/vashi-mertvi-vybraly-mene>>, [2023-11-16]. [Meis Dzheims, "Vashi mertvi vibrali mene... Spadshchina godlodomoru: Ukraina jak postgenocidne suspilstvo", in: *Den*].

38. Мейс Джеймс Е., “Автобіографія. Факти і цінності: особистий інтелектуальний пошук”, in: *День і вічність Джеймса Мейса*, за заг. ред. Л. Івшині, Київ: Ukrainska pres-grupa, 2005 [Meis Dzheimsa, “Avtobiografija. Fakti i cinosti: osobostij intelektualnij poshuk”, in: *Den i vichnist Dzheimsa Mejsa*, za zag. red. L. Ivshinoj].
39. “Микола Тоцицький зустрівся з представниками Світового конгресу українців”, in: *Кабінет Міністрів України*, 09-09-2024, <https://www.kmu.gov.ua/news/mykola-tochytskyi-zustriv-sia-z-predstavnykamy-svitovoho-konhresu-ukraintsiv>, [2024-09-15]. [“Mikola Tochickij zustriv-sia z predstavnikami Svitovo kongresu ukrainciv”, in: *Kabinet Ministriv Ukraini*].
40. “Не надо смешивать память и политику”, in: *Крымская правда*, 25 November 2006 [“Ne nado smeshivat pamiat i politiku”, in: *Krymaskaja pravda*].
41. “О голоде 1932–1933 годов на Украине и публикации связанных с ним архивных материалов: постановление ЦК Компартии Украины”, in: *Правда Украины*, 7 February 1990 [O golode 1932–1933 godov na Ukraine i publikacii sviazanyh s nim archivnich materialov: postanovlenije CK Kompartii Ukrainy], in: *Pravda Ukrainy*].
42. Печерський Антон, Єфіменко Геннадій, “Голодомор 1932–1933 років і сучасний напад рф на Україну – дві ланки одного ланцюга”, in: *АрміяInform*, 25-11-2023, <<https://armyinform.com.ua/2023/11/25/golodomor-1932-1933-rokiv-i-suchasnyj-napad-rf-na-ukrayinu-dvi-lanky-od-nogo-lancyuga/?fbclid=IwAR0iTJR7uShtpV8a4Ojd0Vi0-dvBEnudd75uoYrWzEgGvP1g8zYGbx-rnLlE>>, [1981-11-16] [Pecherskij Anton, Efimenko Genadij, „Golodomor 1932–1933 rokiv i such-asnij napad rf na Ukrainu – dvi lanki odnovo lanciuga“, in: *ArmijaInform*].
43. “Разъяснения по Голодомору”, in: *Интерфакс*, 14-11-2008, <<https://www.interfax.ru/russia/45578>>, [2023-11-16]. [“Razsjasnenija po golodomoru”, in: *Interfaks*].
44. Снайдер Тімоті, “Росія використовує голод як зброю”, in: *Історична Правда*, 21-11-2023, <<https://www.istpravda.com.ua/columns/2023/11/21/163373/>>, [2023-11-29]. [Snajder Timoti, “Rosija vikoristovue golod jak zbroju”, in: *Istorigchna Pravda*].
45. Солдатенко Валерій, “Трагедія тридцять третього: нотатки на історіографічному зрізі”, in: *Національна та історична пам'ять*, 2012, т. 3, с. 3–92 [Soldatenko Valerij, “Tragedija tridciat tretjovo: notatki na istoriograficnomu zrizi”, in: *Nacionlna ta istorichna pamiat*].
46. “У близько половини українців зріс інтерес до історії після повномасштабного вторгнення – соціопитування”, in: *Український інститут національної пам'яті*, 23-11-2023, <<https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/u-blyzko-polovyny-ukrayinciv-zris-interes-do-istoriyi-pislya-povno-masshtabnogo-vtorgnennya-socopytuvannya>>, [2024-09-12] [“U blizko polovini ukrainciv zriz interes do istorii pislia povnomashtabnovo vtorgnenia – socopituvania”, in: *Ukrainskij institut nacionalnoj pamiat*].
47. Щербицький Володимир, “Під прапором Великого Жовтня, курсом перебудови: Доповідь на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю встановлення Радянської влади на Україні”, in: *Радянська Україна*, 26 December 1987 [Shcherbickij Volodimir, “Pid praporom Velikovo Zhovtnia, kursom perebudovi: Dopovid na urochistomu zasidani, prisiachenomu 70-rich-chiu vstnovlenia Radianskoj vladi na Ukraini”, in: *Radianska Ukraina*].
48. Ющенко Віктор, “Розмови із Путіним про українську ідентичність, Голодомор та взаємне примирення”, in: *Історична Правда*, 21-11-2013, <<https://www.istpravda.com.ua/columns/2013/11/21/139795/>>, [2023-11-16]. [Jushchenko Viktor, “Razmovi iz Putinim pro ukrainsku identichnist, Golodomor ta vzaemne primirenia”, in: *Istorigchna Pravda*].
49. XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня – 1 июля 1988 г.: Стенографический отчет, т. 2, Москва: Политиздат, 1988 [XIX Vsesojuznaja konferencija Komunisticheskoy partii Soveskovo Sojuza, 28 ijunia–1 ijulia 1988 g.: Stenografich-eskij otchet].

Jurij Latyš

1932–1933 m. Holodomoras atminties politikoje Rusijos karo su Ukraina metu

Santrauka

Ukrainos atminties politikoje 1932–1933 m. Holodomoras užima svarbią vietą kaip ukrainiečių tautos genocidas, kuriuo siekta užkirsti kelią ukrainiečių tautos susiformavimui ir Ukrainos atsiskyrimui nuo SSRS. Per Rusijos ir Ukrainos karą mnemoninės politikos akcentas buvo perkeltas nuo ukrainiečių nukentėjimo prie jų pasipriešinimo, trukdžiusio Kremlui įgyvendinti savo planus. Ukrainos istorikai kritikavo nepagrįstą Ukrainos Didžiojo badmečio aukų skaičiaus pervertinimą iki 10,5 mln. žmonių, prieštaraujantį demografų tyrimams, kurie tiesioginius nuostolius dėl bado sukkelto itin didelio mirtingumo 1932–1934 m. įvertino 3,94 ir 4,5 mln. aukų kartu su tais metais negimusiais vaikais. Vietoj komunistinio totalitarinio režimo nusikaltimų svarbiausia Holodomoro apibūdinimo sąvoka tapo Rusijos kaltė. Vladimirui Putinui naudojantis maistu kaip ginklu, Bučos, Irpinės, Mariupolio tragedijos tapo Rusijos (SSRS) genocidinės imperinės politikos tęsinium. Holodomoro atminties politika siekiama nutraukti bet kokius ryšius su Rusija.

Reikšminiai žodžiai: badas, genocidas, plataus masto Rusijos invazija į Ukrainą, istorijos politika, atminimo įamžinimo praktika.

Genocidal Dimensions of the Russo-Ukrainian War: Targeting the People and Cultural Heritage of Ukraine

Dr Hanna Bazhenova

PhD in History

Senior Analyst at the Institute of Central Europe

Assistant Professor at the Laboratory for International Memory Studies

at Maria Curie-Skłodowska University in Lublin

✉ bagenovaa@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1724-7213

When the Russian Federation launched a full-scale aggression against Ukraine, it violated the prohibition on the “use of force against the territorial integrity or political independence of any state”, embodied in Article 2, paragraph 4, of the United Nations Charter. The crimes committed by the Russian armed forces since 24 February 2022 in Ukraine constitute the most serious crimes of international concern, as confirmed by the International Criminal Court’s arrest warrant for Russian President Vladimir Putin and the Presidential Commissioner for Children’s Rights Maria Alekseyevna Lvova-Belova in connection with specific acts classified by this court as war crimes. At the same time, to constitute a crime of genocide, there must be a proven intent on the part of the accused to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial, or religious group.

This article examines the war crimes perpetrated by the Russian armed forces against the civilian population of Ukraine during the Russo-Ukrainian war and identifies signs of genocidal intent in these actions. It analyses explicit acts of genocide including killings, causing serious bodily or mental harm, the forced transfer of Ukrainian children to Russia and occupied territories, and the intentional creation of living conditions geared toward the physical destruction of the Ukrainians as a nation. Additionally, the article scrutinises the attacks on the country’s cultural heritage sites, which in turn can be qualified depending on the circumstances, as war crimes (when, inter alia, military necessity is not justified and the principle of distinguishing between military and civilian targets is violated), crimes against humanity (when they are systematic), or genocide (when they are part of a policy of identity destruction).

The author demonstrates that Russian aggression against Ukraine not only poses a threat to the territorial integrity and state sovereignty of the country, but also seeks to annihilate – at least partially – the Ukrainian nation, its identity, and its cultural heritage. The Russo-Ukrainian conflict exhibits signs of a genocidal campaign that are recognised by international law under the 1948 Genocide Convention. This is manifested in an attempt to commit genocide, direct and public incitement for genocide, and the commission of genocide in certain territories, specifically in Bucha and Mariupol.

However, substantiating and proving the crime across all of Ukraine will be more difficult and may take years. An exception to this challenge is the mass transfer of almost 4,500 Ukrainian orphans to Russia – a crime that concerns the entire country. Additionally, acts of torture and killings that occurred in the early stages of the full-scale invasion (February and March 2022) in the Kyiv and Chernihiv regions exhibit signs of genocide committed in certain territories. At the same time, the existing facts, viewed through a historical prism, indicate that the actions taken by Russian forces in Ukraine embody the characteristics of genocide.

Keywords: Russian Federation, Ukraine, UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Raphael Lemkin, cultural heritage, genocide.

Introduction

On 24 February 2022, the Russian Federation mounted a full-scale military aggression against Ukraine. Russian troops struck across the entire country, entering the territory of Zhytomyr, Kyiv, Chernihiv, Sumy, Kharkiv, Luhansk, Donetsk, Zaporizhzhia, Kherson, and Mykolaiv regions. The invasion led to a significant rise in civilian casualties and the destruction of numerous civilian objects, including residential buildings, medical and educational facilities, shopping centres, railway stations, and warehouses with food and medicine.¹ Soon after the withdrawal of Russian forces from the northern regions of the country, reports of numerous killings and mass burials of local civilians in improvised individual or collective graves began to emerge. Since then, phrases such as “Russia is a terrorist state” and “Russia is a state sponsor of terrorism” can often be heard. In this context, it is important to recall the resolution adopted by the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on 13 October 2022 that declared the current Russian regime as a terrorist one.² On 23 November 2022, the European Parliament issued a resolution, according to which Russia was recognised as “a state sponsor of terrorism” and as a state that “uses means of terrorism”.³

The aggressor’s activity in Ukraine is evident in the application of classical terror tactics, not only within the combat zone but also extending across the entire country. Russian forces employ heavy weapons against civilians and civilian infrastructure, utilising civilians as human shields, persecuting individuals based on their political or religious beliefs, mistreating captured Ukrainian servicemen, and obstructing the activities of international organisations, including the prevention of United Nations and Red Cross humanitarian convoys. There is also active propaganda and psychological pressure on Ukrainian youth residing in the temporarily occupied territories. Furthermore, Russia intensively employs the Internet for propaganda, recruitment, and financial purposes⁴. All these activities, including the act of “nuclear terrorism”, pose a threat of destruction to the entire population of Ukraine, which the international community could already qualify as genocide.

¹ United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, Ukraine, *Killings of Civilians: Summary Executions and Attacks on Individual Civilians in Kyiv, Chernihiv, and Sumy Regions in the Context of the Russian Federation's Armed Attack against Ukraine, 24 February–31 October 2022*, 7 December 2022, p. 6; United Nations in Ukraine, 7-12-2022, in: <<https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ukraine/2022/2022-12-07-OHCHR-Thematic-Report-Killings-EN.pdf>>, [2023-11-24].

² Council of Europe Parliamentary Assembly Resolution 2463 (2022) „Further escalation of the Russian Federation's aggression against Ukraine”, in: *Parliamentary Assembly*, <<https://pace.coe.int/en/files/31390/html>>, [2023-11-25].

³ European Parliament resolution of 23 November 2022 on recognising the Russian Federation as a state sponsor of terrorism (2022/2896 (RSP), in: *European Parliament*, <https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0405_EN.docx>, [2023-11-25].

⁴ Оксана Епель, Олександр Скрипнюк, “«Спецоперація» як злочин”, in: *Закон і Бізнес*, 13-09-2022, <https://zib.com.ua/ua/152930-deystviya_rossii_podpadayut_pod_priznaki_mezhdunarodnogo_ter.html>, [2023-11-27].

The question of whether the atrocities committed by Russian forces in Ukraine constitute the crime of genocide has sparked a scholarly debate.⁵ Some participants in this discussion tend to assess the atrocities through the frameworks of *jus ad bellum* and *jus in bello*, leading them to the conclusion that the committed acts are merely random instances of violence.⁶ Another group of scholars analyse the developments through a genocide lens, setting them within a broader historical, political, and cultural context of Russia's full-scale aggression against Ukraine.⁷ This article contributes to the latter strand of inquiry, seeking to examine war crimes perpetrated by the Russian army against the civilian population of Ukraine during the full-scale conflict and to identify signs of genocidal intent. The author analyses explicit acts of genocide including killings, inflicting serious bodily or mental harm, the forced transfer of Ukrainian children, and the deliberate creation of living conditions geared toward the physical destruction of the Ukrainian nation. Additionally, the article scrutinises the systematic destruction of the country's cultural heritage, which can be seen as evidence of an intent to, at least partially, destroy Ukrainians as a national group protected by the UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide.

The Genocide Convention and War in Ukraine

International criminal law outlines four main categories of international crimes: the crime of genocide, crimes against humanity, war crimes, and the crime of aggression. These “core” international crimes are so grave that they are not subject to any statute of limitations.⁸ The term “genocide” was first coined by Raphael Lemkin, a Polish-born lawyer, in his work *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress* (1944). On 9 December 1948, the General Assembly of the United Nations adopted the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. In 1954, the

⁵ See, for instance, Douglas Irvin-Erickson, “Is Russia Committing Genocide?”, in: *Opinio Juris*, 21-04-2022, <<https://opiniojuris.org/2022/04/21/is-russia-committing-genocide-in-ukraine/>> [27-11-2023]; Yulia Ioffe, “Forcibly Transferring Ukrainian Children to the Russian Federation: A Genocide?”, in: *Journal of Genocide Research*, 2023, doi: 10.1080/14623528.2023.2228085; Martin Shaw, “Russia's Genocidal War in Ukraine: Radicalization and Social Destruction”, in: *Journal of Genocide Research*, 2023; Tomasz Lachowski, Tomasz Stepniewski, *Russia's War on Ukraine: Geopolitics, International Law, and Genocide*, (ser. Prace IEŚ, 10/2023), Lublin: Instytut Europy Środkowej, 2023; Przemysław Pietrzak, Mariia Tkaczuk, “Czy można uznać działania Rosji podczas wojny na Ukrainie za ludobójstwo?”, in: *Instytut na Rzecz Kultury Prawnej Ordo Iuris*, 22-06-2022, <<https://ordoiuris.pl/wolnosc-obywatelskie/czy-mozna-uznac-dzialania-rosji-podczas-wojny-na-ukrainie-za-ludobojstwo>>, [2023-11-27].

⁶ See, for instance, Noëlle Quénivet, “The Conflict in Ukraine and Genocide”, in: *Journal of International Peacekeeping*, 2022, No. 25 (2), pp. 141–154.

⁷ See, for instance, Denys Azarov [et al.], “Understanding Russia's Actions in Ukraine as the Crime of Genocide”, in: *Journal of International Criminal Justice*, 2023, No. 21 (2), pp. 233–264.

⁸ *Rome Statute of the International Criminal Court*, [The Hague: International Criminal Court, 2011], p. 3, 15. See also Marcin Marcinko, “On Legal Classification of International Crimes”, in: *Jagiellonian University in Kraków*, <https://en.uj.edu.pl/en_US/ju-research/-/journal_content/56_INSTANCE_2XezEHY2NT5h/81541894/150609631>, [2023-12-26].

Soviet Union ratified the Convention and after the dissolution of the USSR, both Russia and Ukraine remained parties to this first human rights treaty. The very definition of genocide enshrined in the Convention is internationally recognised. This definition is used in the Rome Statute of the International Criminal Court (ICC), and one of its prosecutors, Karim Khan, is investigating Russia's crimes against Ukraine.

According to Article II of the Convention, genocide occurs when any of the following acts are committed with the "intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial, or religious group, as such":

- a) killing members of the group;
- b) causing serious bodily or mental harm to members of the group;
- c) deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part;
- d) imposing measures intended to prevent births within the group;
- e) forcibly transferring children of the group to another group.

According to Article III of the international treaty, the following acts are punishable: a) genocide; b) conspiracy to commit genocide; c) direct and public incitement to commit genocide; d) attempt to commit genocide; and e) complicity in genocide.⁹ Thus, to establish an act of genocide, it is necessary to prove the intent to physically and biologically destroy a social group, not just culturally. In other words, it is not sufficient to prove only the facts of killing (which are war crimes) or destruction of infrastructure (which can also be considered a war crime); the key is to establish intentions or *dolus specialis*. As a rule, accusations of genocide are directed at the state and its leaders.

Renowned American historian of Central and Eastern Europe, the Soviet Union, and the Holocaust, Timothy Snyder, asserts that Russia is unambiguously committing the five types of crimes specified in the Genocide Convention. However, Russia's explicit declarations of genocidal intent in both its public statements and the media make it a unique case when viewed from a historical perspective.¹⁰

After 24 February 2022, the term "genocide" was rarely used in Ukrainian law enforcement circles, instead the term "aggression" was dominant. The situation changed after the Ukrainian forces liberated the Kyiv region from Russian troops. Facts of mass killings, torture, and rape of civilians, including children, were discovered in the cities of Bucha,

⁹ Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 9 December 1948, in: *United Nations, Office on Genocide Prevention and the Responsibility to Protect*, <https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf>, [2023-12-26].

¹⁰ Timothy Snyder's speech during the panel discussion "Russia's Genocide in Ukraine". See "Helsinki Commission Briefing on Russia's Genocide in Ukraine", in: *Commission on Security and Cooperation in Europe*, U. S. Helsinki Commission, 14-11-2022, video, <<https://www.csce.gov/press-releases/helsinki-commission-briefing-on-russias-genocide-in-ukraine/>>, [2023-11-28].

Irpin, Hostomel, and villages of the region.¹¹ On 14 April 2022, the Ukrainian Parliament adopted a declaration recognising the actions of Russia's armed forces and its political and military leadership on Ukrainian territory during the full-scale invasion as a genocide of the Ukrainian people.¹² The document states the existence of the official policy of the Russian Federation not to recognise the Ukrainian people's right to self-identification, self-determination, and, consequently, their right to exist. In addition, the declaration affirms the direction of Russia's centuries-old policy of "de-Ukrainisation", the absorption of the Ukrainian nation by misrepresenting and appropriating its history, achievements in science, culture, and art, as well as distorting the image of the Ukrainian people's identity and their desire for independence.¹³

It is important to note that as early as 23 March 2022, the Polish Sejm adopted a resolution on Russia's commission of war crimes and crimes against humanity, acts of genocide, and systemic violations of human rights and other criminal violations of international law in Ukraine. Furthermore, the Sejm labelled Russian President Vladimir Putin a war criminal. On 21 April 2022, the parliaments of Estonia and Latvia recognised Russia's actions in Ukraine as genocide. On 10 May 2022, the Seimas of Lithuania unanimously declared Russia a terrorist state, emphasising the Kremlin's intent to destroy the Ukrainian nation, and qualifying these actions as genocide. Simultaneously, the House of Commons of the Canadian Parliament unanimously supported a resolution recognising Russia's actions in Ukraine as genocide (28 April). The Senates of the Czech Republic (11 May) and Ireland (1 June) passed similar resolutions acknowledging the crimes of the Russian army in Ukraine as genocide against the Ukrainian people.

After October 2022, when Russian military forces launched a massive attack on the country's critical infrastructure, the term "genocide" gained increasing usage regarding the events in Ukraine. By targeting the energy sector, the Russian leadership intended to create conditions in which Ukrainians would be unable to survive. Subsequently, the destruction of medical facilities,¹⁴ blocking of evacuation corridors, destruction of textbooks in the temporarily occupied territories, alteration of educational curricula, and destruction of culture and cultural heritage¹⁵ were also categorised as genocide.

¹¹ Shaw, *op. cit.*

¹² Постанова Верховної Ради України від 14 квітня 2022 року № 2188-IX "Про Заяву Верховної Ради України "Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні", in: *Верховна Рада України, Законодавство України*, <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-IX#Text>>, [2023-11-28].

¹³ *Ibid.*

¹⁴ See Hanna Bazhenova, "System opieki zdrowotnej Ukrainy w warunkach wojny", in: *Komentarze IEŚ*, 2023, nr 754, s. 1–3.

¹⁵ See, for instance, Hanna Bazhenova, *Ukraina w ogniu: pozamilitarne wymiary wojny* (ser. Prace IEŚ, 15/2022), Lublin: Instytut Europy Środkowej, 2022; eadem, *Ukraine on Fire: The Non-Military Dimensions of the War*, (ser. Prace IEŚ, 15/2022), Lublin: Instytut Europy Środkowej 2022; eadem, "Niszczenie dziedzictwa kulturowego Ukrainy w czasie rosyjskiej agresji", in: *Komentarze IEŚ*, nr 1040 (16/2024), s. 1–3.

The first official document since the beginning of the full-scale Russian invasion where the international community mentioned genocide in relation to Russia's actions was the Parliamentary Assembly of the Council of Europe Resolution of 27 April 2023. It recognised the deportation and forced transfer of Ukrainian children to the Russian Federation as genocide.¹⁶ This followed the ICC's announcement on 17 March that it was charging President Vladimir Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova, who is the Commissioner for Children's Rights under the President, with the war crimes of unlawfully deporting and transferring children from Ukraine to Russia.¹⁷ On 22 May 2023, the NATO Parliamentary Assembly recognised Russia's crimes against Ukraine as genocide and the terrorist regime in the Russian Federation as "Ruscism" ("Rashism").¹⁸

In Search of a Special Intent

Among the features of genocide, the most challenging to prove is the intent to destroy a national group protected by the UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, either in whole or in part. The overall context and nature of the crimes committed by the Russian military show that they were accompanied by a prolonged campaign to dehumanise and demonise the Ukrainian nation,¹⁹ whose representatives are being referred to as "Nazis", "Ukrofascists", or "Ukronazis". Announcing a "special military operation" on 24 February 2022, President Putin stated in his address: "We will seek to demilitarise and denazify Ukraine".²⁰ It is noteworthy that the understanding of denazification is based on a somewhat amorphous set of stereotypical formulas broadly employed in Russian media, and in Russian politicians' speeches and statements.²¹

The most complete interpretation of the objectives of "denazification" can be found in a controversial article "What Russia Should Do with Ukraine" written by Russian political technologist Timofey Sergeytsev and published by the state-owned news agency RIA Novosti. In his opinion, denazification, being simultaneously the de-Ukrainianisation and de-Europeanisation of the country, should include:

- a) the destruction of the Ukrainian Armed Forces, "Nazi battalions", and territorial defence forces – all of which, according to Sergeytsev, were complicit in the "genocide of the Russian people";
- b) the lustration of Ukrainian authorities, purging them of "Nazis"; the liquidation and prohibition of any organisations "associated with the practice of Nazism";
- c) re-education of the population through "ideological repression" of Nazi-oriented attitudes and harsh censorship.²²

²² Тимофей Сергеев, "Что Россия должна сделать с Украиной", in: *РИА Новости*, 3-04-2022, <<https://ria.ru/20220403/ukraine-1781469605.html>>, [2023-11-30].

Moreover, the Russian authorities deny the existence of the separate Ukrainian people. In his essay “On the Historical Unity of Russians and Ukrainians”, which served as a precursor to the full-scale Russian aggression, Putin argued that Ukrainians have never been a nation.²³ On 21 February 2022, justifying the “special military operation”, he declared that Ukraine “never had stable traditions of real statehood” and was an integral part of Russia’s “own history, culture, spiritual space”. In addition, Putin claimed that contemporary Ukraine was “entirely created by Russia”, thereby challenging the legitimacy of Ukrainian statehood and identity.²⁴

Genocidal intents are manifested not only in official statements of Russian political and military leadership, diplomats, or state-run media commentators, but can also be shown through the analysis of acts committed by Russian forces on the territory of Ukraine. The ongoing warfare has created a significant threat to Ukraine’s cultural and historical heritage across the entire country. The bombardment of numerous sacral buildings, museums, memorial complexes, monuments, historical and cultural sites, theatres, and libraries has caused damage on a scale not witnessed since World War II. Additionally, the museums’ contents were removed from the temporarily occupied territories, along with the relocation of art collections from educational institutions and private individuals.

From 24 February 2022 to 25 November 2023, Ukraine’s Ministry of Culture and Information Policy confirmed the destruction or damage of 863 cultural heritage sites,²⁵ including 119 sites of national importance, 674 of local importance, and 70 newly discovered sites.²⁶ Moreover, 1,750 objects of cultural infrastructure were destroyed or damaged, including 864 community centres, 613 libraries, 136 art education institutions, 106 museums and galleries, and 31 theatres, cinemas, and concert halls. The greatest losses and damage to cultural infrastructure were sustained in Donetsk, Kharkiv, Kherson, Kyiv, Mykolaiv, Luhansk, and Zaporizhzhia regions and the city of Kyiv.²⁷

²³ Владимир Путин, “Об историческом единстве русских и украинцев”, in: *Президент России*, 12-07-2021, <<http://kremlin.ru/events/president/news/66181>>, [2023-12-01].

²⁴ Idem, “Обращение Президента Российской Федерации”, in: *Президент России*, 21-02-2022, <<http://kremlin.ru/events/president/news/67828>>, [2023-12-01].

²⁵ At the same time, UNESCO estimates as of 20 December 2023 put that number at 334 and includes 125 religious sites, 147 buildings of historical and/or artistic interest, 29 museums, 19 monuments, 13 libraries, and one Archive. See “Damaged Cultural Sites in Ukraine Verified by UNESCO”, in: *UNESCO*, 22-12-2023, <<https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco>>, [2023-12-13].

²⁶ “Через російську агресію в Україні постраждали 863 пам’ятки культурної спадщини”, in: *Міністерство культури та інформаційної політики України*, 1-12-2023, <<https://mcip.gov.ua/news/chez-rosijsku-agresiyu-v-ukrayini-postrazhdaly-863-pamyatky-kulturnoyi-spadshhyny/>>, [2023-12-05].

²⁷ “МКІП: Через російську агресію в Україні постраждали 1750 об’єктів культурної інфраструктури”, in: *Урядовий портал*, 1-12-2023, <<https://www.kmu.gov.ua/news/mkip-chez-rosiisku-ahresiui-v-ukraini-postrazhdaly-1750-obiektiv-kulturnoi-infrastruktury/>>, [2023-12-05].

However, current estimates are far from final, as most of the destruction is impossible to record. This especially refers to the cities and towns that have been completely destroyed, such as Volnovakha, Popasna, and Mariupol, where entire historic quarters have been razed, or that are situated in active war zones and occupied territories.²⁸ As of the end of November 2023, almost the entire territory of Luhansk and significant parts of Donetsk, Zaporizhzhia, and Kherson regions were under temporary occupation. The scale and nature of the devastation wrought by Russia indicate that this is deliberate, massive destruction of the Ukrainian nation, its identity, and its culture.

According to the data collected by Religion on Fire project team, the number of demolished and damaged churches and religious buildings at the end of September 2023 had increased to more than 500. Of these, over 100 religious sites have either been destroyed or severely damaged and can no longer be used for religious services. This means that approximately every 50th church in Ukraine has been damaged to some extent since the onset of the Russian full-scale aggression. Among them, there are at least 283 damaged Orthodox religious buildings, and more than 155 Protestant, 15 Jewish, 12 Catholic, and 7 Muslim buildings. Moreover, at least seven religious educational institutions also came under fire.²⁹ The eastern regions have been most affected in this regard.

As a result of the continuous shelling, the historic centres of Kharkiv and Odesa and many of these cities' cultural heritage sites were severely damaged. These include the Kharkiv National Academic Opera and Ballet Theatre named after Mykola Lysenko, a UNESCO World Heritage Site, the Kharkiv Museum of Art, and the Transfiguration Cathedral in Odesa. In addition, the Sviatohirsk Lavra of the Holy Dormition, which is one of three Orthodox lavras (monasteries) in Ukraine, was seriously damaged by repeated bombardment by being within an active conflict zone since the beginning of the full-scale warfare.

The Russian aggression has resulted in the burning of the National Literary Memorial Museum dedicated to Hryhorii Skovoroda, the great Ukrainian philosopher born in 1722, located in the village of Skovorodynivka in the Kharkiv region. Additionally, the Historical and Local Museum in Ivankiv, near Kyiv, which housed works by the outstanding folk painter and representative of Ukrainian naïve art Maria Prymachenko, was also burned. Fortunately, a significant part of these museums' collections was rescued and transported to safer places. Buildings almost entirely destroyed included the Donetsk Academic Regional Drama Theatre³⁰ and the Arkhip Kuindzhi Art Museum (both located in

²⁸ Bazhenova, *Ukraine on Fire*..., p. 65.

²⁹ "В Україні понад 500 релігійних споруд знищено або пошкоджено внаслідок російського вторгнення", in: *Духовний фронт України*, 26-09-2023, <<https://df.news/2023/09/26/v-ukraini-ponad-500-relihijnykh-sporud-znyshcheno-abo-poshkodzheno-vnaslidok-rosijskoho-vtorhnennia/>>, [23-11-2023].

³⁰ The Russian air strike on the theatre on 16 March 2022 took the lives of at least 300 civilians who had used this place as a shelter. See *Amnesty International*, "Children": The Attack on the Donetsk Regional Academic Drama Theatre in Mariupol, Ukraine", London: Amnesty International, 2022, p. 3.

Mariupol), the Mariupol Local History Museum, the Okhtyrka City Museum of Local Lore (Sumy region), the Chernihiv Museum of Ukrainian Antiquities, and the Lysychansk multidisciplinary gymnasium, a monument of late nineteenth-century Belgian architecture (Luhansk region), among others. The Odesa National Fine Arts Museum and the Bohdan and Varvara Khanenko National Museum of Arts in Kyiv also suffered significant damage. Even Ukraine's only museum dedicated to the Russian poet Sergei Yesenin, located in a school in Kharkiv since 2010, was not spared. Archaeological sites are also being destroyed, some as a result of armies on the move and the construction of fortifications.³¹

From Intent to Action

The destruction of Ukrainians as a nation has been pursued through the commission of genocidal acts defined by the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. These acts include killing and causing serious bodily or mental harm, which encompasses not only tortures, rapes and sexual violence, and mistreatment of detainees, but also genital mutilation. Acts also include deliberately inflicting conditions of life aimed at the physical destruction of the Ukrainian nation in a whole or in part, such as deprivation of access to basic items necessary for survival, blocking humanitarian cargos, obstruction of the civilians' evacuation, severe damage and destruction of critical infrastructure, and conducting of "urbicide" and "ecocide". Another example of a genocidal act is the forced transfer of Ukrainian children to Russia or the occupied territories.³²

Information on Russian crimes is collected and recorded by Ukrainian state institutions, numerous public organisations, the media, and by international organisations. However, estimating the actual scale of these crimes during the hostilities is challenging due to the occupation of a large part of the state's territory.³³ As of 19 December 2023, the Prosecutor General's Office of Ukraine had registered more than 118,000 war crimes committed by the Russian Federation, and 681 representatives of the Russian military and po-

³¹ "Збитки від руйнувань культурних та релігійних об'єктів під час війни складають понад \$1.5 млрд", in: *Kyiv School of Economics*, 16-03-2023, <<https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zbitki-vid-ruynuvan-kulturnih-ta-religijnih-ob-yektiv-pid-chas-viyni-skladayut-ponad-1-5-mlrd/>>, [2023-11-23]; Bazhenova, *Ukraine on Fire...*, pp. 45–46; eadem, "Niszczenie dziedzictwa kulturowego Ukrainy...", s. 2.

³² See Azarov [et al.], *op. cit.*, pp. 25–31; Валерій В. Сокурєнко, "Війна Росії проти України – геноцид українського народу", in: *Злочинність і протидія їй в умовах війни: глобальний, регіональний та національний виміри: збірник доповідей науково-практичної конференції* (м. Вінниця, 12 квітня 2023 р.), Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2023, с. 11–13.

³³ Jakub Olchowski, *War Crimes of the Russian Federation during the Invasion of Ukraine*, (ser. Prace IEŚ, 11/2023), Lublin: Instytut Europy Środkowej, 2023, p. 34.

litical leadership identified as suspects.³⁴ The main problem in investigating these crimes is their unprecedented number.

From 24 February 2022 to 4 December 2023, the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights had documented and verified over 10,000 civilian deaths arising from the conflict, with more than 560 of them being children. Another 18,500 civilians were injured, many of them severely. The majority were affected by long-range explosive weapons such as artillery shells, rockets, cluster munitions, and what are commonly known as loitering munitions. Significant casualties have been recorded as a result of Russian missile attacks on targets situated in densely populated residential areas, often located far from the front line. One example is the rocket attacks on Kyiv in mid-December 2023, which wounded more than 50 people and damaged several residential buildings.³⁵ However, the actual losses are much higher. The exact number of Ukrainian citizens who lost their lives in virtually destroyed cities and towns such as Sievierodonetsk, Lysychansk, Popasna, Bakhmut, and others remains unknown. In Mariupol alone, which was almost destroyed by shelling in the spring of 2022, the most conservative estimate suggests that over 20,000 civilians may have perished. These figures account for the losses recorded during the presence of Ukrainian authorities in the city. However, according to human rights activists, this number could potentially range from 60,000 to 100,000 residents. These individuals were primarily victims of direct violence, casualties resulting from shelling, individuals who went missing, or those who tragically took their own lives.³⁶

The action that is most often considered to be aimed at the destruction of part of the Ukrainian people and as such – under international law – can be qualified as genocide in the first instance, is the illegal deportation of Ukrainian children to Russia. The UN Independent International Commission of Inquiry on Ukraine established by the Human Rights Council in its report identified three categories of deported children: 1) those who lost parents or temporarily lost contact with them during hostilities; 2) those who were separated following the detention of a parent at a filtration point; and 3) those who were in institutions (such as orphanages or boarding schools).³⁷

³⁴ “Понад 118 тисяч воєнних злочинів задокументував Офіс Генерального прокурора”, in: *АрміяInform*, 19-12-2023, <<https://armyinform.com.ua/2023/12/19/ponad-118-tysyach-voyennyh-zlochyniv-zadokumentuvav-ofis-generalnogo-prokurora/>>, [2023-12-21].

³⁵ “Russia ‘should immediately cease its use of force against Ukraine,’ Türk declares”, in: *UN Human Rights Office of the High Commissioner*, 19-12-2023, <<https://www.ohchr.org/en/statements-and-speeches/2023/12/russia-should-immediately-cease-its-use-force-against-ukraine-turk>>, [2023-12-23].

³⁶ Олександр Янковський, Олена Бадюк, “Це був дійсно геноцид”: в Україні документують злочини РФ в Маріуполі для окремого подання у Гаагу”, in: *Радіо Свобода*, 14-11-2023, <<https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pry-azovya-mariupol-henotsyd-rosiya-haaha/32682784.html>>, [2023-11-25].

³⁷ Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine, (A/HRC/52/62), 15 March 2023, p. 15, in: *UN Human Rights Office of the High Commissioner*, <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_HRC_52_62_AUV_EN.pdf>, [2023-11-25].

Official Ukrainian statistics report that 19,546 children (almost 4,500 of them orphans) have been deported and/or forcibly displaced from Donetsk, Luhansk, Kharkiv, Kherson, and Zaporizhzhia regions to Russia, with only 387 having returned to Ukraine as of 26 December 2023. Russian open-source data, however, indicates that the number of deported children is much higher – 744,000.³⁸ Filtration camps are an integral element of displacement. During filtration men, women, and children are kept separately. Russians then interrogate them simultaneously, comparing the information obtained. There have been also cases of forcible separation of parents and children, with parents detained because of certain questions to them, and children sent to Russia alone.

According to the UN Commission of Inquiry investigation, none of the examined cases involving the transfer of Ukrainian children met the international humanitarian law requirements. This law prohibits the evacuation of children by a party to the armed conflict without the consent of parents or legal guardians, except for temporary evacuation when compelling reasons related to the health or medical treatment of the children or, except in occupied territory, reasons related to their safety. Deported and forcibly displaced Ukrainians are taken to different regions of Russia, including the most remote ones: Siberia, the Far East, the North Caucasus, Chechnya, and Sakhalin. Additionally, the Russians constantly change children's location to prevent the Ukrainian side from tracking them and taking any actions to return them to Ukraine. The documents of these children are confiscated, and personal belongings and means of communication are taken away.³⁹

Thus, the described war crime is being perpetrated against a particularly vulnerable group of Ukrainian civilians. The prosecutor and the ICC judges have obtained sufficient evidence to issue an arrest warrant for the Russian President and the Presidential Commissioner for Children's Rights over the forced transfer of children to Russia. The crucial point here is that focusing on children could help delegitimise the very reasons for Russia's invasion, one of which was the claim of self-defence.⁴⁰ As Michael Byers, a widely

³⁸ These figures could be exaggerated and may include data on children who left with their families in transit through the territory of the Russian Federation and Belarus, as there were regions where evacuation was only possible through the territories of these states. *Children of War: 24 February 2022–26 December 2023*, 26-12-2023, in: <<https://child-renofwar.gov.ua/en/>>, [26-12-2023]; "Росія могла депортувати сотні тисяч українських дітей – Верещук", in: Голос Америки, 2-12-2023, <<https://www.holosameryky.com/a/vereshchuk-razhe-shcho-bykradenykh-ditej-mozhe-buty-sotni-tysiach/7380966.html>>, [2023-12-26].

³⁹ Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine, p. 15; "Навіщо Росія викрадає українських дітей та що робити постраждалим?", in: ZMINA, 13-03-2023, <<https://zmina.ua/media/navishho-rosiya-vykradae-ukrayinskykh-ditej-ta-shho-robyty-postrazhdalym/>>, [2023-11-27]; "Росія викрадає українських дітей: як їх повернути?", in: Укрінформ, 18-08-2023, <<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3750020-rosia-vikra-dae-ukrainskih-ditej-ak-ih-povernuti.html>>, [2023-11-27].

⁴⁰ Mark Kersten, "Why did the International Criminal Court Focus on the Transfer and Deportation of Children From Ukraine to Russia?", in: *Justice in Conflict*, 21-03-2023, <<https://justiceinconflict.org/2023/03/21/why-did-the-international-criminal-court-focus-on-the-transfer-and-deportation-of-children-from-ukraine-to-russia/>>, [2023-11-29].

known expert on international law, pointed out: "Abducting children, after all, has nothing to do with protecting Russia against NATO".⁴¹

Forced transfers and assimilation of Ukrainian children can result in the erasure of their national and cultural identity. Consequently, this war crime could be qualified as an integral part of identicide, which is manifested through:

- a) systematic implementation of the education standards of the Russian Federation in Ukrainian educational institutions in the temporarily occupied territories;
- b) prohibition of the use of the Ukrainian language and Ukrainian-language books, including textbooks, the destruction of such books, and immediate introduction of education in Russian with a Russian ideological orientation;
- c) widespread political propaganda and political persecution in the temporarily occupied territories;
- d) the practice of illegal detainment and transfer of Ukrainian citizens, especially children, to the Russian Federation;
- e) re-education of deported Ukrainian children, adoption of some of them by Russian families, and transformation into Russian citizens.⁴² There are cases of adoption with the change of not only the child's name and surname, but also their place and date of birth.

It is worth mentioning that traditionally, our historical understanding of genocide has focused primarily on the destruction of an ethnic or racial group. According to Israeli-American political scientist and historian Eugene Finkel, Ukraine likely represents a unique case where the attempt is made to destroy not only ethnic Ukrainians but the nation as a whole. In this regard, he argues that while legally establishing genocide across the entire country may pose challenges and take years, from a historical standpoint, there is undeniable evidence pointing to this as genocide.⁴³

Conclusions

The conducted research leads to the conclusion that Russian aggression not only poses a threat to the territorial integrity and state sovereignty of Ukraine, but also seeks to at least partially annihilate the Ukrainian nation, its identity, and its cultural heritage. The ongoing

⁴¹ Michael Byers, "An Arrest Warrant for Vladimir Putin Will Have Consequences for China", in: *The Globe and Mail*, 20-03-2023, <<https://www.theglobeandmail.com/opinion/article-putin-icc-arrest-warrant-china/>>, [2023-11-29].

⁴² Сокуренько, *op. cit.*, p. 12; Kaveh Khoshnood [et al.], *Russia's Systematic Program for the Re-education & Adoption of Ukraine's Children. A Conflict Observatory Report*, Humanitarian Research Lab at Yale School of Public Health, (New Haven) 14 February 2023, pp. 6, 14–15.

⁴³ Eugene Finkel, interviewed by Bartłomiej Gajos: Бартоломей Гайос, "Нет никакого сомнения, что в Украине речь идет о геноциде", in: *Новая Польша*, 10-06-2022, <<https://novayapolsha.eu/article/ukraina-pervyi-sluchai-genocida-kogda-pytayutsya-unichtozhit-naciyu/>>, [2023-11-28].

war has signs of a genocidal campaign, characterised by acts such as killings, causing serious bodily and mental harm, and intentionally creating conditions of life aimed at the physical destruction of the Ukrainian nation, in whole or in part. This campaign is also marked by the forcible transfer of Ukrainian children to the Russian Federation and occupied territories, accompanied by a deliberate alteration of their identities through assimilation policies.

One of the most challenging problems in qualifying a crime as an act of genocide is the sufficiency and satisfiability of evidence indicating the intent to destroy a certain group, either in whole or in part. In the context of current warfare, there is compelling evidence of an attempt to commit genocide, direct and public incitement for genocide, and the commission of genocide in certain territories, specifically in Bucha and Mariupol.

While substantiating and proving the crime of genocide across all of Ukraine poses considerable legal challenges and may take years, the systematic nature of these actions, combined with the widespread documentation of atrocities, provides a solid foundation for drawing historical parallels and classifying these acts as genocide. Notably, the mass transfer of almost 4,500 Ukrainian orphans to Russia represents a clear act of genocide that affects the entire country. Furthermore, the acts of torture and killings that took place during the early stages of the full-scale war (February and March 2022) in the Kyiv and Chernihiv regions also demonstrate signs of genocide.

Thus, the above-mentioned and other existing evidence, viewed through a historical lens, suggest that the actions taken by the Russian armed forces in Ukraine embody the hallmarks of genocide. This underscores the urgent need for international recognition and accountability for these crimes to prevent further destruction, and safeguard the future of the Ukrainian nation.

Literature

1. Amnesty International, *“Children”: The Attack on the Donetsk Regional Academic Drama Theatre in Mariupol, Ukraine*, London: Amnesty International, 2022.
2. Azarov Denys [et al.], “Understanding Russia’s Actions in Ukraine as the Crime of Genocide”, in: *Journal of International Criminal Justice*, 2023, No. 21 (2), pp. 233–264.
3. Bazhenova Hanna, “Niszczenie dziedzictwa kulturowego Ukrainy w czasie rosyjskiej agresji”, in: *Komentarze IEŚ*, nr 1040 (16/2024), s. 1–3.
4. Bazhenova Hanna, “System opieki zdrowotnej Ukrainy w warunkach wojny”, in: *Komentarze IEŚ*, 2023, nr 754, s. 1–3.
5. Bazhenova Hanna, *Ukraina w ogniu: pozamilitarne wymiary wojny*, (ser. *Prace IEŚ*, 15/2022), Lublin: Instytut Europy Środkowej, 2022.
6. Bazhenova Hanna, *Ukraine on Fire: The Non-Military Dimensions of the War*, (ser. *Prace IEŚ*, 15/2022), Lublin: Instytut Europy Środkowej 2022.
7. Byers Michael, “An Arrest Warrant for Vladimir Putin will have Consequences for China”, in: *The Globe and Mail*, 20-03-2023, <<https://www.theglobeandmail.com/opinion/article-putin-icc-arrest-warrant-china/>>, [29-11-2023].

8. *Children of War: 24 February 2022–26 December 2023*, 26-12-2023, in: <<https://childrenofwar.gov.ua/en/>> [2023-12-26].
9. Commission on Security and Cooperation in Europe, U.S. Helsinki Commission, “Helsinki Commission Briefing on Russia’s Genocide in Ukraine”, 14-11-2022, video, in: <<https://www.csce.gov/press-releases/helsinki-commission-briefing-on-russias-genocide-in-ukraine/>>, [2023-12-28].
10. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 9 December 1948, in: *United Nations, Office on Genocide Prevention and the Responsibility to Protect*, <https://www.u.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf>, [2023-12-26].
11. Council of Europe Parliamentary Assembly Resolution 2463 (2022) “Further Escalation of the Russian Federation’s Aggression Against Ukraine”, in: *Parliamentary Assembly*, <<https://pace.coe.int/en/files/31390/html>> [2023-11-25].
12. Council of Europe Parliamentary Assembly Resolution 2495 (2023) “Deportations and Forcible Transfers of Ukrainian Children and Other Civilians to the Russian Federation or to Temporarily Occupied Ukrainian Territories: Create Conditions for Their Safe Return, Stop These Crimes and Punish the Perpetrators”, in: *Parliamentary Assembly*, <<https://pace.coe.int/en/files/31776/html>>, [29-11-2023].
13. European Parliament resolution of 23 November 2022 on recognising the Russian Federation as a state sponsor of terrorism (2022/2896(RSP), in: *European Parliament*, <https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0405_EN.docx>, [2023-11-25].
14. Finkel Eugene, interviewed by Bartłomiej Gajos: Бартоломей Гайос, “Нет никакого сомнения, что в Украине речь идет о геноциде”, in: *Новая Польша*, 10-06-2022, <<https://novayapolsha.eu/article/ukraina-pervyi-sluchai-genocida-kogda-pytayutsya-unichtozhit-naciyu/>>, [2023-11-28] [Bartolomey Gayos, “Net nikokovo somnenija, chto v Ukaïne rech idet o genocide”, in: *Novaja Polsha*].
15. International Criminal Court, “Situation in Ukraine: ICC Judges Issue Arrest Warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova”, 17-03-2023, in: <<https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and>>, [2023-11-29]
16. Ioffe Yulia, “Forcibly Transferring Ukrainian Children to the Russian Federation: A Genocide?”, in: *Journal of Genocide Research*, 2023.
17. Irvin-Erickson Douglas, “Is Russia Committing Genocide?”, in: *Opinio Juris*, 21-04-2022, <<https://opiniojuris.org/2022/04/21/is-russia-committing-genocide-in-ukraine/>>, [2023-11-27].
18. Kasianov Georgiy, “Denazification” and the Use of the Ukrainian Nationalist History Myth by Russia”, in: *Russia’s War in Ukraine: Implications for the Politics of History in Central and Eastern Europe* (edited by Hanna Bazhenova) (ser. IES Policy Papers, 10/2023), Lublin: Instytut Europy Środkowej, 2023, pp. 15–29.
19. Kersten Mark, “Why did the International Criminal Court Focus on the Transfer and Deportation of Children From Ukraine to Russia?”, in: *Justice in Conflict*, 21-03-2023, <<https://justiceinconflict.org/2023/03/21/why-did-the-international-criminal-court-focus-on-the-transfer-and-deportation-of-children-from-ukraine-to-russia/>>,[2023-11-29]
20. Khoshnood Kaveh [et al.], *Russia’s Systematic Program for the Re-education & Adoption of Ukraine’s Children. A Conflict Observatory Report*, Humanitarian Research Lab at Yale School of Public Health, (New Haven) 14 February 2023.

21. Kyiv School of Economics, "Збитки від руйнувань культурних та релігійних об'єктів під час війни складають понад \$1.5 млрд", 16-03-2023, in: <<https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zbitki-vid-ruynuvan-kulturnih-ta-religijnih-ob-yektiv-pid-chas-viyni-skladayut-ponad-1-5-mlrd/>>, [2023-11-23] ["Збитки від руйнувань культурних та релігійних об'єктів під час війни складають понад \$1.5 млрд"].
22. Lachowski Tomasz, Stępniewski Tomasz, *Russia's War on Ukraine: Geopolitics, International Law, and Genocide*, (ser. *Prace IEŚ*, 10/2023), Lublin: Instytut Europy Środkowej, 2023.
23. Marcinko Marcin, "On Legal Classification of International Crimes", in: *Jagiellonian University in Kraków*, <https://en.uj.edu.pl/en_US/ju-research/-/journal_content/56_INSTANCE_2XezEHy2NT5h/81541894/150609631>, [2023-11-26].
24. NATO Parliamentary Assembly Declaration 482 "United and Resolute in Support of Ukraine", 22-05-2023, in: *NATO Parliamentary Assembly*, <<https://www.nato-pa.int/download-file?filename=/sites/default/files/2023-05/DECLARATION%20%20482%20-%20UKRAINE%20.pdf>>, [2023-11-29].
25. New Lines Institute for Strategy and Policy, Raoul Wallenberg Centre for Human Rights, in: *An Independent Legal Analysis of the Russian Federation's Breaches of the Genocide Convention in Ukraine and the Duty to Prevent*, May 2022, <<https://newlinesinstitute.org/wp-content/uploads/English-Report-2.pdf>>, [2023-11-30].
26. New Lines Institute for Strategy and Policy, Raoul Wallenberg Centre for Human Rights, in: *The Russian Federation's Escalating Commission of Genocide in Ukraine: A Legal Analysis*, July 2023, in: <https://newlinesinstitute.org/wp-content/uploads/20230726-Genocide-Ukraine-Report-NISLAP_.pdf>, [2023-11-30].
27. Olchowski Jakub, *War Crimes of the Russian Federation during the Invasion of Ukraine*, (ser. *Prace IEŚ*, 11/2023), Lublin: Instytut Europy Środkowej, 2023.
28. Pietrzak Przemysław, Tkaczuk Mariia, "Czy można uznać działania Rosji podczas wojny na Ukrainie za ludobójstwo?", in: *Instytut na Rzecz Kultury Prawnej Ordo Iuris*, 22-06-2022, <<https://ordoiuris.pl/wolnosci-obywatelskie/czy-mozna-uznac-dzialania-rosji-podczas-wojny-na-ukrainie-za-ludobojstwo>>, [2023-11-27].
29. Putin Vladimir, "Address by the President of the Russian Federation", in: *President of Russia*, 24-02-2022, <<http://en.kremlin.ru/events/president/news/67843>>, [2023-11-30].
30. Quéniwet Noëlle, "The Conflict in Ukraine and Genocide", in: *Journal of International Peacekeeping*, 2022, No. 25 (2), pp. 141-154.
31. *Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine*, (A/HRC/52/62), 15 March 2023, in: *UN Human Rights Office of the High Commissioner*, <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_HRC_52_62_AUV_EN.pdf>, [2023-11-25].
32. *Rome Statute of the International Criminal Court* [The Hague: International Criminal Court, 2011].
33. Shaw Martin, "Russia's Genocidal War in Ukraine: Radicalization and Social Destruction", in: *Journal of Genocide Research*, 2023, doi:10.1080/14623528.2023.2185372.
34. UN Human Rights Office of the High Commissioner, "Russia 'should immediately cease its use of force against Ukraine,' Türk declares", 19-12-2023, in: <<https://www.ohchr.org/en/statements-and-speeches/2023/12/russia-should-immediately-cease-its-use-force-against-ukraine-turk>>, [2023-12-23].
35. UNESCO, "Damaged Cultural Sites in Ukraine Verified by UNESCO", 22-12-2023, in: <<https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco>>, [2023-12-23].
36. United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, Ukraine, *Killings of Civilians*:

- Summary Executions and Attacks on Individual Civilians in Kyiv, Chernihiv, and Sumy Regions in the Context of the Russian Federation's Armed Attack Against Ukraine, 24 February–31 October 2022*, 7 December 2022, in: *United Nations in Ukraine*, 7-12-2022, <<https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ukraine/2022/2022-12-07-OHCHR-Thematic-Report-Killings-EN.pdf>>, [2023-12-24].
37. ZMINA, “Навіщо Росія викрадає українських дітей та що робити постраждалим?”, 13-03-2023, in: <<https://zmina.ua/media/navishho-rosiya-vykradaye-ukrayinskyh-ditej-ta-shho-robyty-postrazhdalym/>>, [2023-12-27]. [“Navishcho Rosija vikradae ukrainskich ditej ta shchio robiti postrazhdalim?”].
 38. АрміяInform, “Понад 118 тисяч воєнних злочинів задокументував Офіс Генерального прокурора”, 19-12-2023, in: <<https://armyinform.com.ua/2023/12/19/ponad-118-tysyach-voyennyh-zlochniv-zadokumentuvav-ofis-generalnogo-prokurora/>>, [2023-12-21]. [ArmijaInform, “Ponad 118 tisiach voennich zlochiniv zadokumentuvav Ofis Generalnogo prokurora”].
 39. Голос Америки, “Росія могла депортувати сотні тисяч українських дітей – Верещук”, 2-12-2023, in: <<https://www.holosameryky.com/a/vereshchuk-razhe-shcho-bykradenykh-ditej-mozhe-buty-sotni-tysiach/7380966.html>>, [2023-12-26]. [Golos Ameriki, “Rosija mogla deportuvati sotni tisiach ukrainskich ditej – Vereshchuk”].
 40. Духовний фронт України, “В Україні понад 500 релігійних споруд знищено або пошкоджено внаслідок російського вторгнення”, 26-09-2023, in: <<https://df.news/2023/09/26/v-ukraini-ponad-500-relihijnykh-sporud-znyshcheno-abo-poshkodzheno-vnasli-dok-rosijskoho-vtorhnennia/>>, [2023-11-23]. [Duchovnij front Ukraini, “V Ukraini ponad 500 religijnich sporud znishcheno abo poshkodzheno vnaslidok rosijskovo vtorgnenija”].
 41. Епель Оксана, Скрипнюк Олександр, «Спецоперація» як злочин, in: *Закон і Бізнес*, 13-09-2022, <<https://zib.com.ua/ua/152930-deystviya-rossii-podpadayut-pod-priznaki-mezhdunarodnogo-ter.html>>, [2023-11-27]. [Epel Oksana, Skripniuk Oleksandr, “Specoperacija” jak zlochin, *Zakon i Biznes*].
 42. Міністерство культури та інформаційної політики України, “Через російську агресію в Україні постраждали 863 пам’ятки культурної спадщини”, 1-12-2023, in: <<https://mcip.gov.ua/news/cherez-rosijsku-agresiyu-v-ukrayini-postrazhdaly-863-pamyatky-kulturnoyi-spadshhyny/>>, [2023-12-05]. [Ministerstvo kultury ta informacijnoj politiki Ukraini, “Cherez rosijsku agresiju v Uraini postrazhdali 863 pamiatki kulturnoj spadshchini”].
 43. Постанова Верховної Ради України від 14 квітня 2022 року № 2188-IX “Про Заяву Верховної Ради України “Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні”, in: *Верховна Рада України, Законодавство України*, in: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-IX-#Text>>, [2023-11-28]. [Pastanovka Verchovnoj radi Ukraini vid 14 kvitnia 2022 roku № 2188-IX “Pro Zajavu Verchovnoj radi Ukraini “Pro vchinennia Rosiskoju Federacieju genocidu v Ukraini”].
 44. Путин Владимир, “Об историческом единстве русских и украинцев”, in: *Президент России*, 12-07-2021, <<http://kremlin.ru/events/president/news/66181>> [2023-12-01]. [Putin Vladimir, “Ob istoricheskom jedinstve ruskich i ukraincev”, in: *Prezident Rossiji*].
 45. Путин Владимир, “Обращение Президента Российской Федерации”, in: *Президент России*, 21-02-2022, <<http://kremlin.ru/events/president/news/67828>>, [2023-12-01]. [Putin Vladimir, “Obrashchenie prezidenta Rosijskoj Federacii”, in: *Prezident Rossiji*].
 46. Сергейцев Тимофей, “Что Россия должна сделать с Украиной”, in: *РИА Новости*, 3-04-2022, <<https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>>, [2023-11-30]. [Sergejcev Timofej, “Chto Rosija dolzhna sdelat s Ukrainoj”, in: *RIA Novosti*].
 47. Сокуренько Валерій В., “Війна Росії проти України – геноцид українського народу”, *Злочинність і протидія їй в умовах війни: глобальний, регіональний та національний*

- виміри: збірник доповідей науково-практичної конференції (м. Вінниця, 12 квітня 2023 р.), Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2023, с. 11–13 [Sokurenko Valerij V., *Vijna Rosiji protiv Ukraini – genocid ukrainskovo narodu*, *Zlochinnist i protidija iji v umovach vijny: globalnij, regionalnij ta nacionalnij vimiri: zbirnik dopovidej nauково-praktichnoj konferenciji* (m. Vinnicia 12 kvitnia 2023 r.), Charkiv: Charkivskij nacionalnij universitet vnutrishnich sprav, 2023, s. 11–13].
48. Укрінформ, “Росія викрадає українських дітей: як їх повернути?”, 18-08-2023, in: <<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3750020-rosia-vikraadae-ukrainskih-ditej-ak-ih-povernuti.html>>, [2023-11-27] [Ukrinform, “Rosija vikraadae ukrainskich ditej: jak ich povernuti?”].
49. Урядовий портал, “МКІП: Через російську агресію в Україні постраждали 1750 об’єктів культурної інфраструктури”, 1-12-2023, in: <<https://www.kmu.gov.ua/news/mkip-cherez-rosiisku-ahresiiu-v-ukraini-postrazhdali-1750-obiektiv-kulturnoi-infrastruktury>>, [2023-12-05] [Uriadovij portal, “MKIP: Cherez rosijsku agresiju v Ukraini postrazhdali 1750 obektiv kulturnoj infrastrukturi”].
50. Янковський Олександр, Бадюк Олена, “Це був дійсно геноцид”: в Україні документують злочини РФ в Маріуполі для окремого подання у Гаагу”, in: *Радіо Свобода*, 14-11-2023, <<https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-mariupol-henotsyd-rosiya-haaha/32682784.html>>, [2023-11-25] [Jankovskij Oleksandr, Badiuk Olena, “Ce був dijsno genocid”: v Ukraini dekoumentujut zlochini RF v Mariupoli dlia okremovo podannia u Gaagu”, in: *Radio Svoboda*].

Hana Baženova

Genocido aspektai Rusijos ir Ukrainos kare: kėsینimasis į Ukrainos žmones ir kultūros paveldą

Santrauka

Pradėdama plataus masto agresiją prieš Ukrainą, Rusijos Federacija pažeidė Jungtinių Tautų Chartijos 2 straipsnio 4 dalyje įtvirtintą draudimą „naudoti jėgą prieš bet kurios valstybės teritorinį vientisumą ar politinę nepriklausomybę“. Nuo 2022 m. vasario 24 d. Ukrainoje vykdomi Rusijos ginkluotųjų pajėgų nusikaltimai yra patys sunkiausi tarptautinio masto nusikaltimai, tą patvirtina ir Tarptautinio baudžiamojo teismo išduotas arešto orderis Rusijos prezidentui Vladimirui Putinui ir prezidentui pavaldžiai vaiko teisių įgaliotinei Marijai Aleksejevnei Lvovai-Belovai dėl konkrečių veikų, kurias šis teismas priskiria karo nusikaltimams. Siekiant šias veikas pripažinti genocido nusikaltimu, būtina įrodyti kaltinamojo ketinimą visiškai ar iš dalies sunaikinti nacionalinę, etninę, rasinę ar religinę grupę.

Šiame straipsnyje nagrinėjami karo nusikaltimai, kuriuos Rusijos ginkluotosios pajėgos įvykdė prieš civilius Ukrainos gyventojus per Rusijos ir Ukrainos karą, ir nustatomi šių veikų ketinant vykdyti genocidą požymiai. Jame analizuojami aiškūs genocido veiksmai, įskaitant žudymus, sunkių kūno ar psichinių sužalojimų padarymą, priverstinį ukrainiečių vaikų perkėlimą į Rusiją ir okupuotas teritorijas bei sąmoningą gyvenimo sąlygų, nukreiptų į ukrainiečių kaip tautos fizinį sunaikinimą, sudarymą. Be to, straipsnyje kruopščiai nagrinėjami išpuoliai prieš šalies kultūros paveldo objektus, kurie, nelygu aplinkybės, gali būti kvalifikuojami kaip karo nusikaltimai (kai, be kita ko, jų negalima pateisinti karo būtinybe ir yra pažeidžiamas karinių ir civilių taikinių atskyrimo principas), nusikaltimai žmoniškumui (kai jie yra sistemingi) arba genocidas (kai jis yra tapatybės naikinimo politikos dalis).

Autorė įrodo, kad Rusijos agresija prieš Ukrainą ne tik kelia grėsmę šalies teritoriniam vientisumui ir valstybės suverenitetui, bet ir siekia bent iš dalies sunaikinti ukrainiečių tautą, jos tapatybę ir kultūrinį paveldą. Rusijos ir Ukrainos konfliktas turi genocido požymių, kurie pripažįstami tarptautinėje teisėje pagal 1948 m. Genocido konvenciją. Šie požymiai pasireiškia bandymu vykdyti genocidą, tiesioginiu ir viešu genocido kurstymu bei genocido vykdymu tam tikrose teritorijose, konkrečiai Buchoje ir Mariupolyje.

Bus sudėtinga pagrįsti ir įrodyti šio nusikaltimo vykdymą visoje Ukrainoje – šios pastangos gali užtrukti ne vienerius metus. Išimtis iš šio iššūkio – masinis beveik 4500 ukrainiečių našlaičių perkėlimas į Rusiją – nusikaltimas, palietęs visą šalį. Be to, kankinimų ir žudynių veiksmai, įvykdyti ankstyvuju plataus masto įsiveržimo laikotarpiu (2022 m. vasario ir kovo mėn.) Kyjivo ir Černigovo regionuose, rodo tam tikrose vietovėse vykdyto genocido požymius. Vertinant turimus faktus per istorinę prizmę, Rusijos pajėgų veiksmuose Ukrainoje galima įžvelgti genocido požymių.

Reikšminiai žodžiai: Rusijos Federacija, Ukraina, Jungtinių Tautų konvencija dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį, Raphaelis Lemkinas, karas, žmonės, kultūros paveldas, genocidas.

The Karabakh War and Ethnic Cleaning through the Eyes of Witness and Researcher

(Social anthropological research)

Dr Parvin Ahanchi

Associate Professor

Baku Higher Oil School Leading Researcher

Azerbaijan National Academy of Sciences

A. A. Bakikhanov Institute of History and Ethnology

✉ parvinahanchi@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0378-8115

This article is based on eyewitness testimonies regarding the ethnic cleansing practices carried out by Armenian ultranationalists against ethnic Azerbaijanis during the Karabakh conflict (Nagorno–Karabakh conflict) and the First Karabakh War (1988–1994). Since 1988, ethnic cleansing has been a prevalent form of violence directed at ethnic Azerbaijanis, resulting in the forcible displacement of approximately one million individuals from the Karabakh region and Armenia. The paper examines the Karabakh conflict and ethnic cleansing through oral testimonies, which provide substantial evidence of atrocities committed against Azerbaijanis. These atrocities have deep historical roots, marked by violent ethnic conflicts, such as the Armenian–Muslims massacres of 1905 and 1918, and the widespread terror inflicted by Armenian chauvinists on Azerbaijani populations. These incidents involved the systematic targeting and destruction of Azerbaijani villages,¹ culminating in severe acts of violence and genocide² in the South Caucasus between 1917 and 1921.³ The events were marked by large-scale ethnic violence and mass killings, resulting in widespread loss of life and deepening tensions between the Armenian and Azerbaijani communities. These events left lasting scars on the region and intensified ethnic and territorial conflicts that shaped subsequent historical developments. This paper also addresses a lesser-known aspect of the Nagorno–Karabakh conflict: the

¹ Kamran Ismaylov, *Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsi 1918-1920-ci illərdə*, Bakı, 2019, s. 16–17.

² *Геноцид Азербайджанского народа 1918 года. Организаторы и палачи*, Баку, 2013, с. 272; Ильгар Нифталиев, *Геноцид азербайджанцев в Иреванской губернии (1918–1920)*, Баку, 2017, с. 188; Сабир Асадов, *Философия реваншизма или армянская кровожадность*, Баку, 2001, с. 216.

³ “Азербайджан”, 1918, 13 ноября; Vəqif Abışov, *Bakıda Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı*, Bakı, 2017, s. 220.

helicopter crash that resulted in the deaths of 44 passengers, primarily women and children, and 3 crew members. This article brings to light the human and environmental catastrophes resulting from the ethnic cleansing and terror acts committed during the Karabakh conflict. Incorporating Azerbaijani eyewitness testimonies and a historical analysis of Armenian media disinformation highlights the critical need to confront these atrocities as part of a path toward justice and reconciliation.

Keywords: Karabakh conflict and ethnic cleansing, Armenian terror acts, crimes against humanity, collective trauma, collective memory.

Introduction

For the past two decades, the author of this article has been researching oral history and the social anthropology of collective memory among internally displaced persons (IDPs) and refugees' impacted by the Karabakh conflict. The *Data Bank on Witnesses and Memorizers of the Karabakh Conflict (1988–2020)* is a comprehensive repository of information on individuals who experienced or were otherwise affected by the conflict. This database predominantly contains records of ethnic Azerbaijani respondents from the Karabakh region of Azerbaijan and Armenia. It spans various age groups, including children who lived through the conflict, those born after, as well as youth, middle-aged individuals, and elderly people. Additionally, it covers both male and female perspectives, offering a broad and inclusive view of personal narratives, memories, and experiences across different demographics. The study integrates respondents' testimonies with the author's personal memories. This initiative also highlights the importance of maintaining diverse voices and perspectives in the collective memory of historical events. Primary materials for this research include narratives from passengers of the last peaceful helicopter flights from Baku to Shusha (20 January 1992) and Shusha to Aghdam (28 January 1992). Eyewitness testimonies from Shusha and Khalfali residents regarding the terrorist attack on the Mi-8 helicopter during the First Karabakh War are introduced here for the first time, offering crucial evidence for legal proceedings against the perpetrators. Additionally, video footage from the Azerbaijani News Service related to the Mi-8 crash has significantly contributed to this research. The author's socio-anthropological study is developed from a historical perspective, engaging former members of the Shusha battalion and eyewitnesses who were either children or adults during the First Karabakh War. The respondents share their reflections on the helicopter crash that profoundly affected their families, friends, and personal lives, providing invaluable insights into the catastrophe's repercussions. These narratives are invaluable for detailing the helicopter catastrophe's impact. The research also includes testimonies from civilians and armed participants. The study examines how collective memory of the war is built, preserved, and passed down to future generations. The primary questions posed to respondents were: How did the conflict start, escalate, and progress to the stage of full-scale war? How did the conflict affect people's everyday lives?

The goal of this research is to analyse the relationship between collective and individual memory in the context of inter-ethnic armed conflict. It is essential to explore the complexities of what is referred to as collective memory and to examine the interplay between memory and history within the framework of the Karabakh conflict. I argue that the role of both individual and collective memory among IDPs and refugees is not only to transmit experiences from the past into the present, but also to convey notions of responsibility. These memories provide a platform for discussing and imagining pathways

towards peaceful reconciliation and conflict transformation. However, alternatively, these same memories can also act as a catalyst, fuelling narratives that justify or envision further armed violence.

The Nagorno–Karabakh conflict: a historical background

In late 1987, the Armenians of Nagorno–Karabakh⁴ collected over 80,000 signatures to petition the Soviet Government about the region's secession from Soviet Azerbaijan and its reunification with Armenia. Azerbaijan refuses and demonstrations in Nagorno–Karabakh and Erevan lead to clashes between Azerbaijanis and Armenians in Azerbaijan.⁵ In the autumn of 1988, Armenians organised a well-planned meeting at Stepanakert's⁶ square, with slogans such as *Independent Karabakh*, *Reunification with Armenia*, and *Great Armenia*. This movement grew daily, becoming increasingly radical and hostile towards local Azerbaijanis. The escalation of events and their transformation into a full-scale war was unexpected for the ethnic Azerbaijanis: soon their population was forced to flee the cities and villages. The violent Nagorno–Karabakh conflict between the two neighbours erupted during the disintegration of the Soviet Union spanning from February 1988 to 2020, within the legally recognised territory of Azerbaijan.

The Nagorno–Karabakh region and its surrounding territories are internationally recognised as a part of the Azerbaijan state by the United Nations, most of the international community, and key organisations such as the Organization for Security and Co-operation in Europe. The territorial integrity of Azerbaijan, including Nagorno–Karabakh, has been upheld by multiple UN Security Council key Resolutions (822, 853, 874, 884), and were adopted in 1993, reaffirming Azerbaijan's territorial integrity and calling for the withdrawal of Armenian forces from occupied areas.⁷ Despite that, this conflict, which escalated into full-scale war, resulted in the displacement of numerous individuals, leading to their dispersal across the Caucasus region and beyond. The escalation and subsequent military engagements during the Karabakh conflict – spanning from the initial clashes in 1988 to

⁴ *Nagorno-Karabakh*, a mountainous region in western Azerbaijan, derives its name from the Russian “Нагорный Карабах” and Azerbaijani “Dağlıq Qarabağ,” both meaning “Mountainous Karabakh.” The conflict over this region has come to be referred to as the “Nagorno-Karabakh conflict” or “Karabakh conflict”, a term used in international discussions since the conflict's beginning. The author has adopted this terminology throughout her work to maintain consistency with established references to the region in both historical and contemporary discourse.

⁵ UNHCR web archive. In: <<https://web.archive.archive.unhcr.org/20230518095635/https://www.refworld.org/docid/469f3866c.html>>, [2024-11-11].

⁶ In 1991, the Azerbaijani Parliament officially restored the historical name “Khankendi” for Stepanakert, the central city of the Nagorno-Karabakh Autonomous Oblast (NKAO). Throughout this article, references will use the historical name “Khankendi” in alignment with this restoration.

⁷ United Nations Security Council Resolutions 822, 853, 874, and 884, “Reaffirming respect for the sovereignty and territorial integrity of Azerbaijan” (1993).

full-scale battles in the early 1990s, the extended “frozen conflict” or “no peace, no war” period from 1994 to 2020, and the renewed fighting in 2020 – resulted in thousands of casualties and immense civilian suffering. Much like other prolonged historical conflicts, the civilian population bore a heavy burden, experiencing extensive displacement, loss of family connections, and the destruction of homes and cultural sites. These traumatic impacts have left lasting scars, particularly among displaced communities, who continue to grapple with the personal and cultural losses from decades of conflict. The conflict was inflamed by outside support from the Armenian diaspora, military operations by the Russian Army, and ultranationalistic groups across the region.⁸ The intertwined nature of the conflict events made it difficult to find a resolution. Various historians, political analysts, and witnesses of the event allege that Armenian provocateurs and the KGB staged the Sumgait pogrom on 27 February 1988, to incite further conflict and draw international attention to the plight of Armenians in Nagorno-Karabakh. The events targeted the Armenian population living in the city and are considered one of the key early escalations in the conflict over Nagorno-Karabakh. This violence was intended to catalyse a response that would favour Armenian territorial claims. “Attacks on Azerbaijanis in Erevan escalate markedly and the Armenian government fails to pursue and prosecute most of the perpetrators of the attacks. As a result, the violence against Azerbaijanis in Armenia escalates and the exodus of Azerbaijanis begins. Meanwhile, violence in Azerbaijan against Armenians, especially in Baku, escalates as well”.⁹ The Sumgait pogrom¹⁰ occurred as a response to the mass movement in Armenia for the ethnic cleansing of Azerbaijanis, with slogans such as *Armenia must be cleansed of Turks! Armenia is only for Armenians!*

The increasing numbers of Azerbaijanis refugees in Baku and other urban areas contribute to the increasing levels of violence in Azerbaijan. Mutual hostility and the increased availability of arms, due to remnants of the Soviet military, radicalised the situation and precipitated full-scale war. On 26 February 1992, Armenian separatists committed the Khojaly genocide against peaceful residents attempting to flee the settlement, marking one of the most tragic and horrific chapters in the history of the Karabakh conflict.¹¹ The Khojaly genocide remains a symbol of brutal ethnic cleansing.¹²

⁸ Parvin Ahanchi, “Witnesses” and “Memorizers” of the Conflict and Occupation in Nagorno-Karabakh”, in: *Azerbaijan Archaeology and Ethnography*, 2017, No. 2, pp. 241–251.

⁹ UNHCR web archive, in: <<https://web.archive.archive.unhcr.org/20230518095635/https://www.refworld.org/docid/469f3866c.html>>, [2024-11-11].

¹⁰ Svante E. Cornell, *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*, London: Routledge, 2001, ISBN 978-0-7007-1162-8.

¹¹ Rachel Denber, *Bloodshed in the Caucasus: Escalation of the Armed Conflict in Nagorno-Karabakh*, New York: Helsinki Watch, 1992, pp. 19–21.

¹² Johannes Rau, *The Nagorno-Karabakh Conflict between Armenia and Azerbaijan. A brief historical Outline*, Berlin: Verlag Dr. Koster, 2008, p. 39.

The Khojaly genocide has not achieved universal legal recognition as genocide under international law, which typically requires a formal judicial decision. However, it has garnered political acknowledgement from various nations and legislative bodies that have condemned the violence against Azerbaijani civilians in Khojaly. It has been internationally recognised and commemorated through resolutions passed in 15 countries and 28 US states. While political recognition highlights a moral stance against the atrocities, it does not carry the same legal implications as a court ruling would. This undeclared war led to the occupation of over 20% of Azerbaijan's territory and the ethnic cleansing and displacement of about one million Azerbaijanis, who became IDPs or refugees from Armenia.¹³ Concurrently, Armenians residing in Azerbaijani cities and villages fled to Nagorno-Karabakh, Armenia and neighbouring countries amid inter-ethnic violence and tensions. This period highlights the ongoing struggle and efforts to resolve the enduring conflict in the South Caucasus.

During the Karabakh conflict, mass displacement led to the formation of two distinct groups within Azerbaijan: refugees and internally displaced persons (IDPs). These groups were displaced by different forces, affecting where they were able to relocate. Over 700,000 Azerbaijanis became internally displaced from the occupied territories of Karabakh region. Approximately 300,000 Azerbaijanis fled from Armenia to Azerbaijan due to ethnic tensions and forced displacement as the conflict began. The combined displacement of nearly one million people drastically altered the region's demographic landscape, significantly impacting Azerbaijan's social and economic framework. International courts, such as the International Criminal Court (ICC) and UN tribunals, have recognised similar acts in other conflicts, such as those in the former Yugoslavia and Rwanda, as ethnic cleansing. The term "ethnic cleansing" describes the systematic and deliberate expulsion of an ethnic group from a specific region, typically through violence, intimidation, or forced displacement. Its goal is often to create a homogeneously ethnic area. These various acts are punishable under multiple international agreements such as the Geneva Conventions and the Rome Statute of the ICC.¹⁴ While not formally defined in international law, ethnic cleansing is generally prosecuted under crimes against humanity and genocide or war crimes frameworks. UN Commission of Experts' Final Report describes ethnic cleansing as "rendering an area ethnically homogeneous by using force or intimidation to remove persons of given groups from the area", which involves actions such as murder, torture, arbitrary detention, forced expulsions, and property destruction for such purposes.¹⁵

¹³ Parvin Ahanchi, "Witnessing the War in Nagorno-Karabakh: Shusha's IDPs Testify", in: *Azerbaijan in the World*, 2011, No. 4 (10), pp. 74–79.

¹⁴ Geneva Conventions of 1949, Articles 49 and 147; Rome Statute of the International Criminal Court (ICC), Article 7(1) (d) and 7(1) (h), which address crimes against humanity involving forced displacement and persecution.

¹⁵ Final Report of the Commission of Experts Established Under Security Council Resolution 780 (1992), S/1994/674, 27 May 1994, Annex, para. 130.

In many ways, the Karabakh conflict represents most of the characteristics of ethnic cleansing – largely because of the forced expulsion of Azerbaijanis and genocides committed by ultranationalistic Armenian organisations and groups. From 1988 to 1994, organised violence, including the Ağhdaban,¹⁶ Ballyqaya,¹⁷ Bashlybel,¹⁸ Garadaghly,¹⁹ and Khojaly²⁰ genocides resulted in the mass expulsion of Azerbaijanis from Nagorno-Karabakh and the surrounding territories, destruction of villages, and severe human rights violations. Systematic violence and intimidation have forcibly displaced hundreds of thousands of Azerbaijanis from their ancestral lands, erasing not only their presence but also the rich historical and cultural legacy spanning centuries.

Over thirty years, the conflict has passed through several phases: peaceful demonstrations, escalations, armed conflict, a prolonged “frozen” period, and renewed military engagements. During the years of Armenian occupation, the Karabakh region's natural resources were exploited, and cultural monuments, residential buildings, museums, li-

¹⁶ *The Ağhdaban tragedy* is a devastating chapter in Azerbaijan's history, part of the broader Nagorno-Karabakh conflict. It occurred on the night of 8 April 1992, when Armenian military forces attacked the village of Ağhdaban, located in the Kalbajar district of Azerbaijan. This atrocity is remembered for its brutal execution, targeting Azerbaijani civilians and leaving deep scars on the local population. Ağhdaban was a small village, home to many poets, musicians, and intellectuals, and was known for its rich cultural heritage. The attack was a deliberate act of ethnic cleansing and terror aimed at driving the Azerbaijani population from the area. The massacre resulted in the deaths of 67 civilians, including women, children, and the elderly. Survivors who managed to flee described horrific scenes of brutality, with Armenian forces showing no mercy to the defenceless villagers.

¹⁷ *The Ballyqaya tragedy* is one of the lesser-known but equally harrowing events that took place during the Nagorno-Karabakh conflict. On 28 August 1993, the small village of Ballyqaya, located in the Goranboy district of Azerbaijan, became the site of a brutal massacre carried out by Armenian armed forces. During this attack, 24 Azerbaijani civilians, including women, children, and the elderly, were mercilessly killed. Among the victims, tragically, there were six children, the youngest being only six months old. The massacre appeared to be an act of terror and ethnic cleansing, aimed at spreading fear and causing the forced displacement of Azerbaijanis from the region. Survivors of the attack have recounted stories of extreme brutality, with Armenian forces showing no regard for the lives of the civilians, many of whom were trying to flee the violence. Despite its severity, the Ballyqaya tragedy has not received widespread international attention, though in Azerbaijan, it is commemorated as part of the national grief over the atrocities committed during the Nagorno-Karabakh conflict.

¹⁸ *The Bashlybel tragedy* is another tragic event from the Nagorno-Karabakh conflict that reflects the brutal violence faced by Azerbaijani civilians during the war. It occurred in April 1993 in the village of Bashlybel, located in the Kalbajar district of Azerbaijan. This massacre unfolded as part of the Armenian military campaign to capture Kalbajar and its surrounding areas, forcing the Azerbaijani population to flee or face violence. As Armenian forces advanced on Kalbajar, many villagers from Bashlybel attempted to escape to nearby mountains and seek refuge in caves. However, they were eventually discovered by Armenian troops. On April 18, 1993, Armenian forces launched a violent attack on the Azerbaijani civilians hiding in these caves. During the assault, 12 people were brutally killed, while others were captured or managed to flee deeper into the mountains, where they remained in hiding for an extended period under harsh conditions, with little food or medical assistance.

¹⁹ Genocide Garadaghly, in: https://www.youtube.com/watch?v=9QxImFfw0zU&ab_channel=AhmeDos11 3:29/5:33, [2024-09-22].

²⁰ One of the most horrific examples of ethnic cleansing occurred in Khojaly on February 25, 1992, when hundreds of Azerbaijani civilians were killed, and many more were forcibly displaced by Armenian forces, supported by the 366th Motor Rifle Regiment of the former Soviet army. *The Khojaly Tragedy*, in: <https://azerbaijan-az.translate.google.com/related-information/?_x_tr_sl=az&_x_tr_tl=en&_x_tr_hl=en&_x_tr_pto=sc>.

baries, and other structures were destroyed or repurposed for Armenian business ventures. It is important to note that, irrespective of the various phases of the conflict, the lives of the peaceful inhabitants of the Karabakh region from both nations and other ethnicities have undergone drastic changes. The conflict, which led to two wars, effectively ended the peaceful existence of people in both countries. The complexity of the Karabakh conflict is further intensified by the political and economic interests of regional and global powers, including Azerbaijan, Armenia, Iran, Russia, the United States, Turkey, and France. The ideological basis of the conflict, *Miatsum* (meaning “reunification” in Armenian), advocated for the annexation of the Nagorno–Karabakh Autonomous Oblast [NKAO]²¹ to Armenia. This idea was propagated by Armenian historians, public figures, and ultranationalist organisations and parties such as *ASALA*,²² *Artsakh*,²³ *Gnchak*,²⁴ *Dashnaktsutyun*,²⁵ and *Krunk*.²⁶ The Armenian diaspora, a significant financial backer of the separatists, played a considerable role in escalating the conflict to military phases in 1988–1994 and 2020. Armenian ultranationalists from parties such as *Dashnaktsutyun* and *Krunk* misled the populace with distorted historical narratives, claiming that “Nagorno–Karabakh belongs to Armenia”, thereby inciting the population to fight for reunification. This narrative, portraying Armenians as historical victims of Muslim neighbours such as Azerbaijan, Iran, and Turkey, fuelled the conflict. However, extensive research and historical documents

²¹ The Nagorno–Karabakh Autonomous Oblast (NKAO) was formed on July 7, 1923, within the Azerbaijan Soviet Socialist Republic (1920–1991). Its establishment was shaped by the geopolitical realities of the early Soviet Union, where borders were often delineated according to ethnic compositions. At the time of its establishment, NKAO was predominantly inhabited by ethnic Armenians, which, from the start, contributed to growing tensions with the Azerbaijani community. This complex demographic and political situation set the stage for escalating conflicts, particularly the activities of Armenian ultra-nationalistic groups and parties, which were instrumental in inciting and executing mass terror actions against Azerbaijani communities. This fuelled long-standing ethnic tensions and resulted in widespread violence, targeting Azerbaijani populations in multiple regions. *For more details see: К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918–1925: Документы и материалы*, Баку, Азернешпр, 1989, с. 334.

²² “*ASALA*” (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia): a militant group known for its violent tactics, particularly assassinations of Turkish diplomats, ASALA was one of the radical organisations that supported the idea of Armenian territorial expansion.

²³ “*Artsakh*”, the Armenian nationalistic group advocating for the secession of Nagorno–Karabakh from Azerbaijan and its unification with Armenia.

²⁴ “*Gnchak*” (*Hnchak*, the Armenian revolutionary party, founded in the 19th century, which also supported the nationalist cause and the idea of *Miatsum*.

²⁵ “*Dashnaktsutyun*” (Armenian Revolutionary Federation (ARF), is a political party founded by Armenian nationalists in 1890 which advocated for *Miatsum* and brutally contributed to the ethnic cleansing and the mass killing of Azerbaijanis during the Karabakh conflict and wars.

²⁶ “*Krunk*”, an Armenian nationalist group, was influential during the Nagorno–Karabakh conflict, particularly in the late 1980s and early 1990s. The organisation championed *Miatsum*, which called for the unification of Nagorno–Karabakh with Armenia, rallying support among Armenians for this cause. *Krunk*’s actions heightened tensions in the region, playing a pivotal role in escalating the conflict into a full-scale war. Its efforts left a lasting impact on the conflict’s trajectory by strengthening Armenian claims over Nagorno–Karabakh, shaping both political and military developments during that period.

reveal the violent actions of Armenian terrorist organisations and their crimes, both locally and in the West.²⁷

The escalation of events and the subsequent transition to a military stage disrupted the peaceful lives of individuals in both republics. Russian military intervention further solidified the irreversibility of the conflict. The involvement of the former Soviet 366th Motor Rifle Division Forces stationed in Khankendi, provided the Armenian forces with a significant advantage over the inadequately coordinated Azerbaijani army and hastily assembled volunteer battalions. Numerous testimonies regarding the acts of violence and vandalism have been documented by eyewitnesses who visited the liberated cities and villages, as well as by local and foreign journalists.

Fig. 1. Kamala Abbasova with family. Left: Tragically, killed in a bomb blast: Kamala Abbasova, her husband Abbasov Suleyman, their young son, her mother. Right: The author with the student Kamala Abbasova, photo taken in 1987 in front of Shusha school №2.

The Second Karabakh War (2020) ended with the liberation of Azerbaijani territories that had been under Armenian occupation for nearly 30 years. Despite the ceasefire facilitated by the entry of Russian peacekeeping forces, unresolved issues persisted in Khojaly, Khankendi, Khojavend, and Aghdere. The Azerbaijani army recaptured five

²⁷ Michael Gunter, *Pursuing the Just Cause of Their People: A Study of Contemporary Armenian Terrorism*, New York: Greenwood Press, 1986, p. 30; Bruce Hoffman, *Terrorism in the United States During 1985*, Santa Monica, CA: Rand, 1985; Michael Szaz, "Armenian Terrorists and the East-West Conflict", in: *Journal of Social, Political and Economic Studies* (Winter 1983), pp. 387–394; Paul Wilkinson, Armenian Terrorism, in: *World Today*, No. 39 (September 1983), pp. 344–350; Francis P. Hyland, *Armenian Terrorism: The Past, the Present, the Prospects*. Boulder, CO: Westview Press, 1991; Sonyel Salahi Ramsdan, *Armenian Terrorism: A Menace to the International Community*, London: Cyprus Turkish Association, 1987.

cities, four settlements, and 286 villages. Additionally, Armenia returned the Kalbajar, Aghdam, and Lachin regions to Azerbaijan without further military conflict. In September 2023, approximately three years after the Second Karabakh War, Azerbaijan launched a counterterrorism operation in Karabakh targeting separatist military units. This operation led to the reintegration of the territories of Khojaly, Khankendi, Khojavend, and Aghdere back into Azerbaijan.

Escalation of the conflict and family tragedies during the First Karabakh War

From the onset of the Karabakh conflict, people were caught in a whirlwind of events, leaving lasting memories and deep traumas. Some became witnesses and narrators, while others remained victims or missing persons. As a native of Shusha, the author experienced these devastating events first-hand. After these events, the author lost contact with the students they had taught in Shusha. Years later, they reconnected, conducting interviews about the students' experiences during the Karabakh conflict and war. The memories shared by former primary school students and other pupils proved invaluable in shaping this article. Sadly, the war had made it impossible to reunite with all their former students, as some had tragically become victims of the conflict.

Kamala Abbasova, the cherished only daughter in her family, graduated from school, married, and became a mother to a son. While pregnant, she was forced to leave Shusha due to military attacks; a few months later, she returned to Shusha to give birth. Tragically, on their way back, their car was bombed, killing Kamala, her husband, their young son, her mother, and the driver.

Sarkhan Ismayilov, a gifted fifth-year student at the Azerbaijan Medical Institute, tragically lost his life in a helicopter crash. He was known for his dedication to medicine and passion for helping others, often volunteering at local clinics and participating in community health initiatives. His peers admired him for his unwavering commitment to his studies and his genuine compassion for patients. Sarkhan's untimely death left a deep void not only in the hearts of his friends and family but also within the medical community, which had high hopes for his future contributions. His untimely death is a heartbreaking reminder of the fragility of life, especially for those who aspire to make a difference in the world.

***War memories of veterans of the First Karabakh War.
“Remembering Shusha: Dadash Rahimov’s reflections on the defence
and fall of Shusha”***

Fig. 2. Dadash Rahimov

The Karabakh conflict and its aftermath deeply involved numerous young individuals from both Azerbaijan and Armenia, many of whom found themselves participating against their will. This research aims to capture their memories and experiences related to the conflict and the wars that followed. Due to space constraints, only a selection of particularly poignant stories is shared here. One such story is that of Dadash Rahimov, one of the founder of the Shusha battalion and a childhood friend of the author. At the time, the author could not have anticipated the profound personal impact the conflict would have on her life, just as it did for millions of others. Many women became single mothers, left to raise their children without fathers. Dadash, an active participant in the defence of Shusha, was committed to protecting civilians and saved many lives during the war, including those of women and children. Yet, despite his valiant efforts, the larger geopolitical dynamics ultimately rendered the defence of Shusha futile. He participated in hostage exchanges, but the disparity in military forces ultimately led to failure. Dadash was wounded on the day Shusha was occupied (8 May 1992) and was subsequently transferred to a hospital in Baku for treatment. His memories of Shusha were fraught with tears and pain. To honour the memory of his beloved city, Dadash named his son *Vatan*, meaning “Homeland” in Azerbaijani. He explained that naming his son Vatan was a way to keep the spirit of Shusha alive in their hearts and minds. He taught his son that “all the beauty around us represents Shusha ... all the strength in the world is Shusha”

and “everything delightful – fruit, cakes, and juices – holds a connection to Shusha”. He emphasised the exceptional nature of Shusha, ensuring his son understood its profound significance. The loss of Shusha and the intense fighting deeply affected Dadash, leading him to experience post-traumatic stress disorder (PTSD), marked by traumatic dreams and significant depression. He often woke at night, haunted by the harsh events he witnessed during the Karabakh conflict and war. This psychological toll underscored the profound and enduring impact of war on individuals like Dadash, highlighting the need for support and recognition of mental health challenges faced by veterans. His position as a defender of Shusha left him feeling deeply unhappy and depressed, encapsulated in his lament: “We were losers, we lost Shusha, and we didn’t do enough to save Shusha”. Despite the government granting him a second-group disability due to his war injuries, he refused to accept it, viewing the loss of Shusha as a personal dishonour. Tragically, Dadash passed away at the age of 37 from the wounds and concussions he sustained during the First Karabakh War.

The testimonies of veterans like Dadash Rahimov provide a poignant glimpse into the profound and enduring impact of the First Karabakh War on individuals, families, and communities, those who lived through it. His narrative is emblematic of the collective trauma experienced by many Azerbaijanis who witnessed the violent loss of their homeland and cultural heritage. His story epitomises the personal sacrifices, emotional turmoil, and deep-seated sense of loss experienced by those involved in defending their homeland. Shusha, once a thriving cultural and historic city, is more than a geographical location in Rahimov’s story – it is a symbol of both the resilience and the deep scars left by the struggle to defend it. His dedication to protecting civilians in Shusha and his refusal to accept disability benefits underscored his unwavering commitment and pride in his role, despite the tragic outcome. Dadash Rahimov’s narrative also highlights the lasting traumatic legacy of the conflict, where the memory of Shusha continues to resonate deeply with those who fought to defend it. His decision to name his son *Vatan* as a tribute to his beloved city underscores the enduring significance of Shusha in Azerbaijani identity and heritage. However, the war left Dadash grappling with profound psychological scars, including PTSD. His experience serves as a stark reminder of the mental health toll inflicted by conflict, alongside its physical and emotional impacts. Through these accounts, it becomes evident that the First Karabakh War was not just a geopolitical struggle but a profoundly personal and emotional experience for those directly involved. The scars left by the conflict, both physical and psychological, continue to shape the lives and memories of veterans like Dadash, reminding us of the human cost of war and the resilience of those who endure its hardships.

For Rahimov and others like him, the memory of Shusha endures as an emotional touchstone, representing both a painful loss and an unyielding connection to heritage.

Veterans who fought to protect the city often carry with them vivid, painful recollections of the conflict, which remain deeply embedded in their identities. Their experiences are testimonies not only of personal sacrifice but of a shared historical memory that continues to shape the collective psyche of Azerbaijani society. The trauma, memories, and enduring love for Shusha fuel a broader hope for restoration and justice, underscoring the need for continued acknowledgment of these events and the resilience of those who endured them.

Fig. 3. Aslan Huseynov

Fig. 4. Nazim Huseynov

Fig. 5. Kerkijahan village view

By studying these testimonies, we gain a deeper understanding of the complexities of conflict and its lasting impact on individuals and societies. Honouring these stories and reflecting on their lessons allows us to strive for peace, reconciliation, and a future unburdened by the shadows of war.

“Kerkijahan’s resilience and rownfall: reflections from the Huseynov brothers”

Karkijahan is a settlement near the city of Khankendi. The village had an Azerbaijani-majority population of 1,796 inhabitants before the Nagorno–Karabakh conflict in 1988.²⁸ Following the expulsion of ethnic Azerbaijanis from the city of Khankendi in 1988, the majority of them resettled in Karkijahan.²⁹ Aslan Huseynov, a resident of Karkijahan and a policeman, together with his brother Nazim Huseynov, played an active role in defending their village against Armenian nationalists during the Karabakh conflict. They nicknamed him *Cobra* and promised a substantial reward to anyone who would hand him over to them. Alongside fellow villagers, he bravely protected women and children for a prolonged period. During the hostilities in Karkijahan, a journalist from Radio Mayak, Leonid Lazarevich, was killed. Azerbaijani forces recaptured the village by 31 December, but on 20 January 1992, their efforts proved futile as Armenian forces burned their houses, forcing them to flee. By the time of its capture, most of the village’s Azerbaijani population had already left. Aslan recalls that 40 people were killed during the battles. He sustained a foot injury during the attacks and still carries an iron replacement in his bone as a reminder of those harrowing days. For years, he underwent a series of surgeries on his foot. Nazim Huseynov had burns on his face.

During an interview, both brothers vividly recalled the taunts of the Armenian attackers as they set fire to Azerbaijanis’ houses, mocking them with words like “Ara, [‘man’ in Armenian] look, your house has vanished, and now go away!” In defiance, Nazim asserted, “You could burn our house and all our belongings, and we will rebuild it again and again! But this land belongs to me and my ancestors, so you cannot take it away from us easily”.

In Baku, while interviewing the Huseynov brothers, the author realised that on 20 January 1992, the day their village was cruelly burned to the ground by Armenian separatists, she was on a helicopter flying over the burning landscape, transporting her mother’s body to Shusha. This deeply resonated with her. Witnessing the smoke billowing like a spreading flame was a poignant reminder of the devastation inflicted on Kerkijahan village and its inhabitants. It was painful to witness the thick smoke rising, resembling a burning flame that spread ominously. At that moment, it was these brothers’ village, their house, and the homes of all the Azerbaijani inhabitants in the community. The memories

²⁸ Зона конфликта в Нагорном Карабахе (1988–1994 ...). Карта 33, in: <<https://www.iriston.com/>>, [2024-10-22].

²⁹ Дмитрий Леонов, “Карабах: путевые заметки времен чрезвычайного положения”, in: <<http://www.panorama.ru/gazeta/1-30/p23kar.html>>, [2024-05-29].

of the author and the interviewee converged around this tragic event, intertwining their experiences and emotions in a profound reflection on the past. Both individuals carried the weight of loss and sorrow, their recollections serving as a haunting reminder of the destruction wrought by the conflict. As they shared their stories, they navigated the pain of displacement, the longing for a lost homeland, and the indelible scars left on their communities. This shared narrative not only highlighted the personal toll of the tragedy but also illuminated the broader implications for their collective memory, revealing how the echoes of that day continue to resonate in their lives. Through their dialogue, they sought to honour those who were lost and to find meaning in their suffering, ultimately striving for a future where such devastation would never be repeated.

Aslan and Nazim Huseynov's testimony offers a compelling insight into the profound personal and communal suffering caused by the Karabakh conflict. Their account of the defence of Karkijahan, the subsequent destruction of the village, and the loss of lives provide a stark illustration of the broader humanitarian crisis faced by Azerbaijani communities. Despite sustaining severe injuries that required numerous surgeries, Aslan's resilience and determination to protect his village and rebuild his life highlight the enduring spirit of those affected by the conflict. The vivid memory of witnessing their village engulfed in flames, juxtaposed with my own experience of flying over the burning landscape, underscores the shared trauma and devastation experienced by many. The brothers' story is a testament to the deep-rooted connection to ancestral lands and the indomitable will to persevere in the face of overwhelming adversity. By documenting and reflecting on Huseynov's experiences, we gain profound insights into the human cost of the Karabakh conflict – insights that extend far beyond mere numbers and statistics. His resilience serves as a poignant reminder of the urgent need for comprehensive peace-building efforts and highlights the importance of addressing the lingering effects of such traumatic events.

Personal narratives reveal the psychological, emotional, and social toll of the war, illuminating the suffering of displaced families, the trauma faced by survivors, and the loss of cultural heritage. Through this lens, we come to understand the pain of loss, the longing for home, and the deep scars left on individuals' and communities' memories. By honouring these stories, we foster a greater appreciation for the complexities of conflict and underscore the necessity of striving for a peaceful and reconciled future. Such reflections are essential for cultivating a more comprehensive understanding of the conflict and emphasising the imperative of peace and reconciliation to heal the lasting consequences on human lives.

Ethnic Cleansing of Azerbaijanis in Karabakh. Attack on Civilians in the Sky

The main road Shusha–Aghdam, 37 km long, was blocked by Armenian militants, so people had to overcome instead the 220 km long route of Shusha–Lachin–Gubadly–Zangilan–Fuzuli. The danger of the movement of the Azerbaijani population along the Shusha–Aghdam–Shusha land highway, which grew every day in the conflict, forced people to use the services of a civilian Mi-8 helicopter, which carried out the transportation of civilians along the Shusha–Aghdam–Shusha route. The use of the helicopter was also difficult, as the Armenians systematically fired on them, believing that the helicopters were delivering weapons and ammunition to Shusha. In this regard, the number of helicopter flights had been minimal, which led to people waiting for a long day for a flight. On 20 January 1992, early in the morning of the second anniversary of the tragic January events in the Republican Clinic named after M. A. Mirqasimov, surrounded by three daughters, the mother of seven children Latifa Kerimi (the mother of the author and her two sisters of the interviewees: Zhale Rustamova, Shahnaz Ahanji) passed away. Latifa Kerimi was the wife of a political emigrant, Amirali Ahanchi, who belonged to the indigenous dynasty of Shusha serfs who had lived here since the eighteenth century, when the city was called the Shusha fortress (*Shusha galasy*), and its first inhabitants were serfs (*galalyar*). The last testament of Latifa Kerimi was to be buried next to her son and husband in Shusha.

“I turned to the head doctor of the hospital, asking for help in this matter. The doctor, noting Karabakh’s difficult military situation, refused to help solve this problem. It seemed impossible to carry out this testament during a fierce armed conflict”, noted Zhale Rustamova, the eldest of the respondents. However, the duty to fulfil the mother’s last testament forced the sisters to look for possible options for transferring the mother’s body to Shusha. The surgeon, Dr Shahnaz Ahanji, with the support of her husband Rahimagha Talibov, managed to transport the mother’s body to Shusha by Mi-8 helicopter with an ambulance mission. As she remembered:

At this time, by a lucky chance, the head doctor of the hospital received a call asking for needed blood donation, which was very necessary for the wounded near Khankendi. Having received such a task, the doctor without hesitation told her to get ready, the transfer of the mother’s body would be carried out on the same Mi-8 helicopter, which had the mission to deliver blood to the wounded soldiers...

Thus, by a random course of events, the author, surrounded by two sisters – Zhale Rustamova, Shahnaz Ahanji, and her spouse Rahimagha Talibov – became passengers in a helicopter flying from Baku to Aghdam with donated blood on board to help wounded Azerbaijani soldiers. This remark testifies that the Mi-8 helicopter was a civilian helicopter that transported Azerbaijani civilians. From the helicopter, passengers witnessed the scenes of hostilities: burned villages and destroyed houses. Their attention was especially

drawn to the fire and a thick plume of smoke that burned more than 300 houses in the urban settlement of Kerkijahan, Khankendi city. People of this settlement struggled for their land and then Armenians set their houses on fire and expelled people by force to flee their land. Seeing a helicopter flying to Shusha, Armenian militants fired at the helicopter. Passengers experienced an unforgettable [to this day!] fear and hopelessness. Thanks to the swift reaction of the experienced pilot Viktor Seryogin, the helicopter climbed higher and managed to avoid the death of most of the family members on board. Upon arrival in the snowy Shusha, they were dumbfounded by the dilapidated and lifeless state of the city. Later, it was learned that the inhabitants had been hiding in basements to shield themselves from the relentless rocket attacks launched by Armenians from Khankendi. During the seven days of family mourning, one of the most tragic events, the Dashalty operation,³⁰ unfolded. Ethnic Azerbaijanis lost their lives in this operation, marking another profound collective trauma for the city of Shusha.

After seven days of mourning in Shusha, on 28 January 1992, the author had scheduled to return to Baku. Shusha and all surrounding villages were blocked by armed Armenian militants, leaving no other transportation options for civilians. The helicopter route was the only way to reach the destination. Once again, the unpredictable, challenging, and perilous journey aboard the Mi-8 helicopter awaited. Having narrowly escaped danger on the previous helicopter flight from Baku to Shusha, the author together with relatives were terrified of repeating the experience, knowing that they might be targeted by Armenian military forces again. Early that morning they arrived at the heliport, a makeshift area for helicopter take-offs and landings. Despite the early hour, the area was crowded with people eager to reach Aghdam, from where they planned to travel to Barda, Yevlakh, Ganja, or Baku, or attend to their affairs before returning to Shusha. However, this time, they could not board the helicopter as special passengers had priority. A large crowd had gathered at the heliport in Shusha, hoping to leave for Aghdam for business or to temporarily escape the escalating violence threatening their safety and peace. To the crowd's surprise, the path to the helicopter was blocked by Ramiz Gambarov (1962–1992), the commander of the Shusha battalion (the National Hero of Azerbaijan), and his deputy, Dadash Rahimov (1964–2001) veteran of the First Karabakh War.

During the conflict, local commanders from both sides had agreed to exchange corpses or hostages. This time, the author witnessed two Armenian hostages being exchanged for Azerbaijani corpses in Aghdam. The commander and deputy of the Shusha battalion appealed to the crowd to wait for the next flight, explaining that the current mission was

³⁰ The Dashalty operation, launched on January 25, 1992, aimed to reclaim Dashalty village near Shusha but ended in heavy losses for Azerbaijani forces. Due to communication failures, tactical mistakes, operational leaks, and betrayal by local guides, Azerbaijani forces advancing from Nabilar village were ambushed. The operation resulted in over 90 Azerbaijani casualties, with numerous soldiers still unaccounted for.

to take two captured Armenians to Aghdam in exchange for seven deceased Azerbaijanis. The situation was tense, and the people of Shusha empathised with the grief of their compatriots.

Two captured Armenians, accompanied by two armed members of the Shusha battalion, boarded a helicopter along with Allahverdi Asadov, a journalist from Azerbaijani TV, Dr. Ahanji Shahnaz, a surgeon, her husband, and the author, a researcher from the Academy of Sciences of Azerbaijan. Dr. Ahanji's responsibility was to ensure the prisoners' well-being and facilitate their exchange upon arrival in Aghdam. Meanwhile, the remaining individuals were disappointed and had to wait for the next helicopter.

During the First Karabakh War, "field diplomacy" existed between the belligerents for the exchange of wounded and dead soldiers. On this morning flight, there were only crew members, a few soldiers, and four civilians, whose narratives provided valuable information about the events. The helicopter flight proceeded smoothly and peacefully, as the Armenians did not fire on our helicopter, knowing it was transporting captured Armenians. Despite this, we were all stressed and nervous. The helicopter operated on the morning of 28 January from Shusha and upon arrival at Aghdam airport, the Armenian hostages were exchanged for the seven deceased Azerbaijanis, completing the field diplomacy mission. The helicopter safely arrived at Aghdam airport and completed its mission of delivering prisoners of war. The author, along with surgeon Shahnaz Ahanji and her husband Rahimagha Talibov, became the fortunate passengers of the last peaceful flight of the Mi-8 helicopter on its Shusha–Aghdam route.

Upon reaching Aghdam, the hostages were handed over to the soldiers. While at the Aghdam airport, the author saw a large crowd of people, including many compatriots from Shusha. Among them were student Sarkhan Ismailov, Namik Zalov – the musician from Shusha – with his family, Murshid Dunyamaliyev a scholar-historian, a young scholar Sara Aliyeva, and many other familiar faces. Each person in that crowd was eager to board the helicopter back to Shusha, unaware they were rushing to their deaths. On the afternoon of 28 January 1992, the helicopter picked up civilians impatiently waiting at Aghdam airport, all longing to return to Shusha. The crowd was filled with excitement and anticipation, not knowing that the helicopter was already a target for the Armenians. Mostly women and children were on board, forced to avoid the land route due to the danger posed by Armenian armed groups.

The helicopter managed all those requested flights and came back, filled with civilians and not carrying any Armenian hostages. The armed ultranationalists in Khankendi were aware of this. Near the village of Khalfali, as the helicopter was nearing Shusha, it was brought down by an anti-aircraft missile. Tragically, all the civilians on board were killed when Armenian terrorists shot down the helicopter.

The author vividly recalls those events, bearing a lasting sense of guilt for the lives lost in the helicopter crash. It feels surreal to have survived, yet the haunting memory of what could have been lingers. The helicopter flew through hostile territory, where any moment could have turned fatal. The terror of knowing Armenian forces had previously targeted similar flights, bringing down helicopters and claiming innocent lives, was ever-present. The steady drone of the blades merged with the tense uncertainty of whether this flight would share the same fate.

Arriving safely left a profound sense of guilt over those who did not—the victims of the devastating attack. Armenian ultranationalist groups, armed with military-technical support from the former Soviet 366th Motor Rifle Division, carried out a terrorist strike targeting Azerbaijani civilians. Armenian militants used a man-portable air defence system (MANPADS),³¹ a highly mobile, easily camouflaged anti-aircraft missile, to bring down a helicopter carrying civilians.³² The incident took place near Shusha as the helicopter, descending to land at a low altitude, became an easy target. The aircraft, engulfed in flames with 44 civilians and 3 crew members on board, crashed, leaving no survivors. Emergency teams arrived swiftly, but the devastation was total. Journalists from the Azerbaijani News Service, stationed in Shusha, documented the final tragic moments of the Mi-8 disaster, capturing an enduring memory of the tragedy.³³

This was the fatal flight of the helicopter, and with it, all connections between Shusha and Aghdam were severed. The escalation of the conflict took on new dimensions, resulting in more victims and destruction. Eyewitnesses waiting in Shusha for the next flight and Khalfali inhabitants reported seeing people falling from the helicopter into the forest. Witnesses who were waiting for the next flight said that “they saw how people, one by one, two by two, fell from a helicopter into the forest. They believed people were throwing themselves out of the helicopter”.³⁴ But in reality, the force of the anti-aircraft missile impact caused the helicopter door to open, and people were involuntarily thrown out.

Eyewitnesses noted that the experienced crew commander, Viktor Seryogin, managed to take the burning helicopter away from the helipad, saving hundreds of people waiting for the next flight. The helicopter crashed in a gorge near the Khalfali-Kerkijahan road, igniting a fierce fire.

³¹ Man-portable air defence systems (MANPADS) are surface-to-air missiles that can be fired by an individual or a small team of people against aircraft. These weapon systems often are described as shoulder-fired anti-aircraft missiles. MANPADS: Combating the Threat to Global Aviation. <<https://2009-2017.state.gov/t/pm/wra/c62623.htm>>, [2024-11-11].

³² List of Losses of Mi-8 and its Modifications (2022), in: <https://ru.wikipedia.org/wiki/List_of_losses_of_Mi-8_and_its_modifications> (1992)>, [2023-11-22].

³³ On January 28, 1992, an Azerbaijani civilian Mi-8 helicopter was shot down near Shusha (2019), in: <<https://www.youtube.com/watch?v=95pPjhL3mSY&t=271s.>>, [2023-09-07].

³⁴ Təranə, Muxtarova, *Şuşa harayı*, Baki, 1996, s. 40.

Collective trauma and memories of the Azerbaijani Community from the Shusha region: reflecting on the helicopter crash

All the families of the victims were bereaved. The inhabitants of Shusha experienced collective pain and sorrow, as 20 families held a funeral for three days. Relatives faced the harrowing task of identifying the remains of the passengers, many of whom were unrecognisable. Ultimately, all the victims were buried in the cemetery of martyrs, a sombre testament to the tragedy that had befallen the community.

The helicopter crash near Shusha remains a profound collective trauma for the Azerbaijani community from the Shusha region, particularly the residents of the city of Shusha and the village of Khalfali. Eyewitnesses recount their panic and horror at the sight of the downed helicopter, with one noting, "We were in a panic and what we saw was horrifying. All the families of the victims are in mourning. The collective grief of the community was palpable, as 20 families held funerals for the victims, who included representatives of the intelligentsia, scientists, teachers, musicians, and entire families".

Gilad Hirschberger defines collective trauma as "a cataclysmic event that shatters the basic fabric of society".³⁵ The downing of the helicopter by Armenian militants epitomises such a tragedy for the people of Shusha and Khalfali. The brutal targeting of civilians attempting to return home inflicted a severe psychological shock on the entire Azerbaijani community in these areas, leading to long-term depression and inactivity among many. In the collective memory of these communities, the tragedy and the images of the young, talented specialists, and members of the intelligentsia who perished remain vivid. The heroic crew members of the Mi-8 helicopter – Commander Viktor Seryogin, second pilot Shafa Fatulla Axundov, and on-board mechanic Arastun Ispendi Mahmudov – are remembered as national heroes of Azerbaijan.³⁶

Investigating the Mi-8T USSR-24137 helicopter crash near Shusha town, a tragic event of the First Karabakh War has been a significant challenge. The research unveils untold stories not previously covered in the media or explored in social anthropological research. The author explored the accounts of eyewitnesses to the crash and the passengers of the Mi-8 helicopter's final peaceful flight from Shusha to Aghdam. Upon landing at Aghdam airport, passengers met a crowd unaware of the imminent persecution by Armenian ultranationalists. Those people were very happy when the helicopter arrived, seizing the chance to fly to Shusha. Each of them eagerly tried to secure a seat in the helicopter, unaware that this was a flight to their deaths. Thirty years later, the tragic events of that winter's day remain a nightmare for the respondents.

³⁵ Gilad Hirschberger, *Collective Trauma and the Social Construction of Meaning*, in: *Frontiers in Psychology*, 2018, No. 9, p. 1441, doi:10.3389/fpsyg.2018.01441.

³⁶ Vüqar Əsgərov, *Azərbaycanın Milli Qəhrəmanları*, Bakı, 2005, s. 11–12, 89–90, 139–140.

Eyewitnesses of the terrorist act – residents of Khalfali, Lachin, and Shusha – consistently testified to the cruelty of the Armenian military units. Respondents and eyewitnesses from Khalfali described the horrifying scene:

The helicopter, burning in the sky, was falling rapidly. The anti-aircraft gun broke through the door of the helicopter, as a result, people fell from the sky, and it was the most terrible thing I have ever seen in my life ... The aftermath was equally traumatic, with parts of bodies scattered around, hanging on trees and electrical wires. The burning helicopter and parts of bodies emitted an unbearable smell, which lingered for months. Locals avoided passing near the crash site ...

Fig. 6. Sara Aliyeva

Numerous interviews conducted by the author indicate that these communities are still experiencing profound psychological trauma. The death of innocent civilians and the unpunished crimes committed by Armenian militants remains deeply troubling. Aghakerim Mammadov, the uncle of the young scholar Sara Aliyeva, significantly contributed to the research for this article by revealing critical details of the tragic event. He recalled waiting for Sara to return to Shusha when the helicopter was directed to land. Suddenly, it was shot, causing a few passengers to fall out. The helicopter veered away from the inhabited area and caught fire. Despite their will to help, they were unable to reach the victims due to ongoing shooting from Armenian forces. Aghakerim Mammadov expressed regret and sorrow that they couldn't reach the helicopter to potentially save some lives.

The aftermath was devastating as they attempted to identify the victims. They found only parts of bodies, and those who had fallen out of the helicopter were barely recognisable. Families were forced to bury fragments and ashes. For months and years, Aghakerim couldn't rid himself of the smell of burning, which seemed to permeate his nose, nails, and hair. He had to sell his car and dispose of his clothes to escape the lingering odour. During

the interview, he was visibly shaken and mentioned that he could still recall that terrible smell, highlighting the enduring impact of the traumatic event on his psyche.

The passengers of the last peaceful flight before the terrorist act remember the faces of compatriots who died in that terrible attack. Armenians continue to spread false information, claiming the helicopter was carrying weapons. However, witnesses and former passengers of the Mi-8 helicopter attest that it was a civilian flight carrying Azerbaijani civilians. This deliberate act by Armenian militants aimed to intimidate and create panic among the Azerbaijani population.

Eyewitness accounts provide invaluable insights into the experiences of affected Azerbaijani communities, while a careful examination of media manipulation underscores the systematic nature of disinformation campaigns. Addressing these narratives with clarity and authenticity is essential for acknowledging past injustices, supporting historical accuracy, and fostering understanding, which are vital steps toward building trust and lasting peace in the region

Conclusion

The legacy of the Karabakh conflict continues to cast a long shadow, profoundly impacting generations and underscoring the necessity of documenting and confronting historical injustices. Essential to this process is the acknowledgment of the forced displacement of Azerbaijani populations from both Armenia and the Karabakh region, the extensive destruction of cultural heritage, and the immense human cost of the prolonged conflict. As the region looks toward a future built on justice and reconciliation, addressing these historical wounds becomes vital for achieving long-term healing and fostering a sustainable peace.

One cannot overstate the importance of preserving and revitalizing cultural heritage in these territories. Advances in technology now offer hope for the restoration of destroyed cultural monuments, enabling the reconstruction of architectural wonders, khan's palaces, mausoleums, and other historically significant sites in Karabakh cities such as Aghdere, Aghdam, Askeran, Fuzuli, Jabrayil, Lachin, Khankendi, Khojaly, Zangilan, Shusha and others. Yet, despite the potential to rebuild these structures, the irreplaceable loss of human lives—victims of a conflict that has claimed tens of thousands of people—remains a tragic reminder of the cost of war.

The Karabakh region's cultural and national identity has been shaped by generations of influential Azerbaijani artists, philosophers, scholars, and visionaries who contributed masterpieces to the nation's cultural legacy. This rich tapestry of heritage, spanning music, literature, architecture, fine arts, and artisanal crafts, has been deeply scarred by the long-standing conflict. These Azerbaijani figures not only enriched the culture but

held an intellectual potential capable of advancing the arts and sciences in Azerbaijan. However, the conflict inflicted not only physical destruction but also a substantial loss of intellectual and cultural contributions from those who could have furthered the nation's development.

The Karabakh conflict and the subsequent wars, incited by Armenian ultranationalists, divided the social, economic, and political histories of both Armenians and Azerbaijanis into "before" and "after"³⁷. This division has left a lasting imprint on the collective memory, filled with remnants of a shared history and the painful events that followed. Thousands of Azerbaijani and Armenian lives were claimed by the conflict, creating a collective memory that bears witness to the tragedy and to the hope of justice that remains elusive. The instigators and perpetrators of these acts must be held accountable to prevent the legacy of violence from repeating.

Despite the end of active hostilities, the humanitarian crisis continues as the Armenian side has yet to provide Azerbaijan with maps of the extensive minefields left behind in liberated territories. The danger of unexploded mines poses an ongoing risk to returning Azerbaijani civilians, obstructing resettlement and reconstruction. Addressing the mine threat is essential not only for humanitarian reasons but to enable a safe and sustainable return to these lands. International assistance and cooperation are urgently needed to mitigate this peril, promote safe resettlement, and facilitate long-term recovery for Azerbaijani communities in Karabakh.

In conclusion, this research emphasizes the critical importance of addressing collective and individual memory, not only as a means to preserve history but as a foundation for reconciliation and peace. On one hand, collective memory can serve as a bridge between past and present, facilitating dialogue on peaceful reconciliation and conflict transformation. The stories of individuals, such as those from internally displaced persons (IDPs) and refugees, transmit personal experiences that convey a sense of responsibility toward peace and understanding. These memories can be a powerful resource for envisioning a future free from the violent divisions that have marked the region's past.

However, the same memories also hold the potential to fuel opposing narratives. They may reignite the trauma of the past and justify new cycles of hostility. Thus, addressing the past becomes not only an act of historical inquiry but a responsibility for all stakeholders in the region. Establishing a balanced view requires recognizing the depth of personal loss and the destruction of cultural heritage while acknowledging the shared responsibility to work towards healing and peaceful coexistence.

Literature

1. Abışov Vəqif, *Bakıda Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı*, Bakı, 2017, 220 s. [Vagif Abyshov, *Bakıda Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı*, Bakı].
2. Ahanchi Parvin, "Witnesses" and "Memorizers" in the Nagorno-Karabakh Conflict", in: *Azerbaijan in the World*, ADA Biweekly, No. 4 (24), pp. 3–6.
3. Ahanchi Parvin, "Witnessing the War in Nagorno-Karabakh: Shusha's IDPs testify", in: *Azerbaijan in the World*, 2011, Vol. IV, No. 10, pp. 74–79.
4. Асадов Сабир, *Философия реваншизма или армянская кровожадность*, Баку, 2001, 216 с. [Asadov Sabir, *Filosofiya revansizma ili armyanskaya krovozhadnost*, Bakı].
5. "Азербайджан", 1918, 13 ноября ["Azerbaydzhan", 1918, 13 noyabrya].
6. Əsgərov Vüqar, *Azərbaycanın Milli Qəhrəmanları*, Bakı, 2005, s. 11–12, 89–90, 139–140 [Asgarov Vugar, *Azerbaijanin Milli Gahramanları*, Bakı, 2005].
7. Cornell Svante E., *Small Nations and Great Powers: a Study of ethnopolitical Conflict in the Caucasus*, London: Routledge, 2001.
8. Denber Rachel, *Bloodshed in the Caucasus: Escalation of the Armed Conflict in Nagorno-Karabakh*, New York: Helsinki Watch, September 1992, pp. 19–21.
9. "Final Report of the Commission of Experts Established Under Security Council Resolution 780 (1992)," S/1994/674, 27 May 1994, Annex, para. 130, in: <<https://www.cambridge.org/core/books/abs/investigating-war-crimes-in-the-former-yugoslavia-war-19921994/final-report-of-the-commission-of-experts-established-pursuant-to-security-council-resolution-780-1992-and-annex-summaries-and-conclusions/63FE521611E59D705F8EF89C5FE6AE51>>, [2018-10-12].
10. Геноцид Азербайджанского народа 1918 года. Организаторы и палачи, Баку, 2013, с. 272 [Genocid Azerbaydzhanskogo naroda 1918 goda. Organizatory i palachi].
11. Genocide Garadaghly, in: <https://www.youtube.com/watch?v=9QxImFfw0zU8ab_channel=AhmeDos113:29/5:33>, [2024-09-22].
12. Gunter Michael, *"Pursuing the Just Cause of Their People": A Study of Contemporary Armenian Terrorism*. (Contributions in Political Science 152.) VIII+182 pages, New York: Greenwood Press, 1986.
13. Hirschberger Gilad, "Collective Trauma and the Social Construction of Meaning", in: *Frontiers in Psychology*, 2018, Vol. 9, 1441, doi:10.3389/fpsyg.2018.01441.
14. Hoffman Bruce, *Terrorism in the United States during 1985*, Rand Paper P-7194, Santa Monica, California, 1985.
15. Hyland Francis P., *Armenian Terrorism: the Past, the Present, the Prospects*, Westview Press, 1991.
16. Johannes Rau, *The Nagorno-Karabakh Conflict between Armenia and Azerbaijan, A brief historical Outline*. / J. Rau; trans. P. Tidball, Berlin: Verlag Dr. Koster, 2008, p. 96.
17. Kamran İsmayilov, *Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsi 1918–1920-ci illərdə*, Bakı, 2019, s. 16–17 [Kamran İsmayilov, *Azerbaijancın Zangazur bolgesi 1918-1920-ji illerde*, Bakı].
18. List of losses of Mi-8 and its modifications (2022), in: <https://ru.wikipedia.org/wiki/List_of_losses_of_Mi-8_and_its_modifications> (1992) [2023-11-22].
19. MANPADS: Combating the Threat to Global Aviation, in: <<https://2009-2017.state.gov/t/pm/wra/c62623.htm>>, [2024-11-10].
20. Muxtarova Təranə, *Şuşa harayı*, Bakı, 1996, s. 40 [Mukhtarova Tarana, *Shusha harayı*].
21. On January 28, 1992, an Azerbaijani civilian Mi-8 helicopter was shot down near Shusha (2019), in: <<https://www.youtube.com/watch?v=95pPjhL3mSY&t=271s>>, [2023-09-07].

22. Ramsdan Sonyel Salahi, *Armenian Terrorism: a Menace to the International Community*, London: Cyprus Turkish Association, 1987, p. 47.
23. Szaz Michael, "Armenian Terrorists and the East-West Conflict", in: *Journal of Social, Political and Economic Studies* (Winter 1983), Vol. 8, Iss. 4, pp. 387–394.
24. United Nations, Resolution No. 822 (1993), adopted by the Security Council at its 3205th meeting, on 30 April 1993, in: <<https://digitallibrary.un.org/record/165604?v=pdf>>.
25. United Nations, Resolution No. 853 (1993), adopted by the Security Council at its 3259th meeting, on 29 July 1993, in: <<https://digitallibrary.un.org/record/170257?v=pdf>>.
26. United Nations, Resolution No. 874 (1993), adopted by the Security Council at its 3292nd meeting, on 14 October 1993, in: <<https://digitallibrary.un.org/record/174420?v=pdf>>.
27. United Nations, Resolution No. 884 (1993), adopted by the Security Council at its 3313th meeting, on 12 November 1993, in: <<https://digitallibrary.un.org/record/176731?v=pdf>>.
28. UNHCR web archive, in: <<https://webarchive.archive.unhcr.org/20230518095635/https://www.refworld.org/docid/469f3866c.html>>, [2024-11-11].
29. Wilkinson Paul, "Armenian Terrorism", in: *World Today*, Vol. 39, September 1983, pp. 344–350.
30. "Зона конфликта в Нагорном Карабахе (1988–1994...)", Карта 33, in: <<https://www.iriston.com/>>, [2024-11-22] ["Zona konflikta v Nagornom Karabakche (1988–1994...)"], Karta 33].
31. *К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, 1918–1925: Документы и материалы*, Баку: Азернешр, 1989, с. 334 [*K istorii obrazovaniya Nagorno-Karabachskoy avtonomnoy oblasti Azerbaydzhanskoy SSR, 1918–1925: Dokumenty i materialy*].
32. Леонов Дмитрий, "Карабах: путевые заметки времен чрезвычайного положения", [Leonov Dmitriy "Karabakh: putevyye zametki vremen chrezvychaynogo polozheniya"], in: <<http://www.panorama.ru/gazeta/1-30/p23kar.html>>, [2024-05-29].
33. Нифталиев Ильгар, *Геноцид азербайджанцев в Иреванской губернии (1918–1920)*, Баку, 2017, 188 с. [Il'gar Niftaliyev, *Genocid azerbaydzhantsev v Irevanskoy gubernii (1918–1920)*].

Parvin Ahanchi

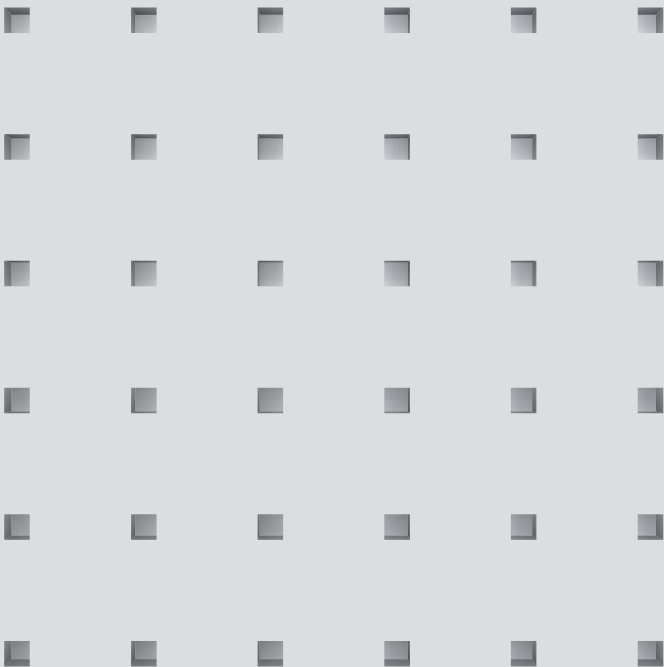
Kalnų Karabacho karas ir etninis valymas liudininko ir tyrėjo akimis

Santrauka

Šis straipsnis grindžiamas liudininkų parodymais apie armėnų ultranacionalistų vykdytą etninį valymą prieš etninius azerbaidžaniečius Karabacho konflikto (Kalnų Karabacho konflikto) ir Pirmojo Kalnų Karabacho karo (1988–1994 m.) metu. Nuo 1988 m. etninis valymas buvo vyraujanti smurto prieš etninius azerbaidžaniečius forma, dėl kurios iš Karabacho regiono ir Armėnijos prievarta buvo iškeldinta maždaug milijonas asmenų. Straipsnyje Kalnų Karabacho konfliktas ir etninis valymas nagrinėjami remiantis žodiniais liudijimais, kuriuose pateikiama nemažai įrodymų apie prieš azerbaidžaniečius vykdytus žiaurumus. Šių žiaurumų istorija ilga – ji apima žiaurius etninius susidūrimus, ypač 1905 m. ir 1918 m. armėnų ir totorių žudynes, masines azerbaidžaniečių žudynes Pietų Kaukaze 1917–1921 m. ir genocidą Karabacho regionuose. Šie įvykiai pasižymėjo didelio masto etniniu smurtu ir masinėmis žudynėmis, kurių metu atimta daug gyvybių, o įtampa tarp armėnų ir azerbaidžaniečių bendruomenių dar labiau sustiprėjo. Užsitęsęs konfliktas ilgiems dešimtmečiams suformavo istorinį ir politinį regiono kraštovaizdį. Straipsnyje taip pat aptariamas mažiau žinomas Kalnų Karabacho konflikto aspektas: sraigtasparnio katastrofa, kurios metu žuvo 44 keleiviai, daugiausia moterys ir vaikai, ir trys igulos nariai. Jame atskleidžiamos žmonių ir aplinkos katastrofos, kilusios dėl etninio valymo ir teroro aktų, įvykdytų per Kalnų Karabacho konfliktą. Azerbaidžaniečių ir armėnų liudininkų parodymai bei istorinė analizė pabrėžia būtinybę pripažinti šiuos žiaurius nusikaltimus ir į juos atsižvelgti, siekiant teisingumo ir susitaikymo.

Reikšminiai žodžiai: Karabacho konfliktas, etninis valymas, armėnų teroristiniai aktai, nusikaltimai žmogiškumui, kolektyvinė trauma, kolektyvinė atmintis

RECENZIJS

Humanity and Ukraine. Resistance Through Language, Culture and Taking up Arms, ed. Oksana Koshulko, Lexington Books: Lanham, 2024.

Jan Brzozowski,

Institute of European Studies, Jagiellonian University,

✉ jan.brzozowski@uj.edu.pl

ORCID: 0000-0001-8517-3485

As of November 2024, this month marks a symbolic 1,000 days since Russia launched its full-scale aggression against Ukraine. It is important to use the term full-scale invasion deliberately, as Russia's incursion began over a decade ago. In February 2014, Russian military forces occupied Crimea and by April 2014, Russia was actively supporting the separatist movement in Donbas by providing weapons and trained soldiers.

The book under review offers a Central and Eastern European perspective on the Russian–Ukrainian conflict – a viewpoint that is often overlooked or marginalised in academic discussions about the origins of the war and potential pathways to its resolution.

The first chapter, authored by Oksana Koshulko and titled *From Wheat Fields to Battlefields: How Russia Forced Ukrainians to Take up Arms to Defend the Homeland*, provides a concise overview of Ukrainian history from the 10th century to the present. Although written in a somewhat emotional tone, it effectively highlights key historical developments. The author accurately illustrates how Russian nationalist propaganda has appropriated Ukrainian culture and history, presenting them as distinctly Russian. A particularly notable example is the case of Volodymyr the Great, Emperor of Kyiv. This cultural appropriation has been a central feature of Russian imperialism and colonial rule, persisting even during the Soviet era.

The second and third chapters, *Archival Exhibitions as Acts of Resistance: Displaying the Experiences of War in Ukraine* and *Ukraine's Cultural Heritage under Russian Fire: Libraries, Archives, Museums, and Monuments as War Targets*, authored by Peter Lester and Hermina Anghelescu, provide a logical continuation of this narrative, exploring the politicisation of history. As a nation fighting for its independence, Ukraine simultaneously grapples with identity issues, with the war effort playing a central role in fostering national cohesion.

In this context, cultural institutions – often quiet and easily overlooked during times of military conflict – are of immense importance to Ukrainians. Particularly upsetting is the account of the joint Polish–Ukrainian exhibition, *Mom, I Don't Want War!* This exhibition compares drawings depicting post-war experiences by Polish children with contemporary illustrations created by Ukrainian children. Despite the 80-year time gap and advances in technology, the similarities between these experiences are alarmingly striking.

Furthermore, Russia's ongoing efforts to destroy Ukrainian museums, archives, libraries and monuments closely mirror Poland's experience with Nazi aggression during the Second World War (1939–1945). This stark parallel highlights the troubling reality: that our civilisation has learned little from its painful history.

The fourth chapter, *What Is 'Zetism'? Putin's Culture War Against Ukraine and the West*, authored by Marek Jedliński, stands out as the most intriguing contribution in the reviewed collection. It offers outsiders a compelling analysis of the ideological underpinnings of Putin's authoritarian regime. Personally, I find this a fascinating account of identity construction: Putin and his allies are assembling a hybrid model of the Russian nation, drawing selectively from elements of Tsarist rule, the Soviet empire, the Second World War and contemporary narratives.

To an external observer, the nationalist rhetoric portraying Russia as the defender of traditional values in opposition to Western secularism and liberalism might appear peculiar. Yet, this ideological framework – at least for now – seems effective. Jedliński convincingly unpacks the 'logic' behind this worldview (though logical only within the context of Russian nationalism), particularly the notion that Ukraine and its people are essential for sustaining this radical nationalist ideology.

The chapter *The Violation of Human Rights in Crimea since 2014 (The Case of Crimean Tatars)*, authored by Oksana Voytyuk, examines Russia's policy of forced assimilation of ethnic minorities, using the Crimean Tatars as a case study. This discussion logically builds on the themes of the previous chapter, as the highly nationalistic Putin regime leaves no space for ethnic minorities. Their only path is forced assimilation, exemplified by figures such as Vladimir Rudolfovich Solovyov and Margarita Simonyan – Jewish-Russian and Armenian-Russian propagandists respectively, who fully align with the regime.

The Crimean Tatars have faced a long history of Russian oppression, beginning with forced resettlement and discrimination under the Romanovs, mass deportation to Siberia during Stalin's rule, and the ongoing political and cultural suppression in Crimea today. However, it is also important to note that ethnic minorities within Russia's officially recognised borders are not exempt from suffering. Groups such as the Buryats, Tuvans and Chechens are currently being exploited as cannon fodder in Russia's military invasion of Ukraine, highlighting their quiet, yet tragic exploitation under the regime.

The next two chapters, *Human Values in Times of Crisis and Uncertainty: A Case Study of Polish Border Communities in Response to the Russian Invasion of Ukraine* by Natalia Bėdyga and *Ukrainian War Refugees in Poland: Trauma, Stress, and Hope* by Piotr Długosz, explore the topic of Ukrainian refugees in Poland from different perspectives. Poland has hosted 1.9 million Ukrainian forced migrants, with nearly 1 million still residing in the country as of November 2024.

Natalia Bėdyga highlights the Polish response to the refugee crisis, emphasising the role of community resilience as a product of a well-developed civil society. In the initial

days and weeks of the mass refugee influx, support systems were primarily managed at the local level. Municipal authorities, NGOs and private businesses worked in close cooperation, while the central government's involvement was minimal.

In contrast, Piotr Długosz focuses on the experiences of Ukrainian female refugees in Poland. Drawing on extensive longitudinal survey data from 2022–2023, he underscores mental health challenges as a critical issue requiring attention from Polish public authorities. This is a particularly important finding, given that Ukrainian refugees in Poland are often portrayed as 'ideal' or 'unproblematic' migrants, actively contributing to the economy through employment or small-scale entrepreneurship. However, war-related trauma and stress remain significant barriers to successful integration. Without systematic support, these challenges may intensify over time, hindering both personal recovery and societal cohesion.

The final two chapters address the broader international implications of Russia's full-scale invasion of Ukraine. In *Ukraine's Accession to the European Union in the Shadow of Moscow's Aggression: Between Theory and Reality*, Tomasz Grzegorz Grosse examines the prospects for Ukraine's EU membership. Meanwhile, Oleksiy Kandyuk, in his essay *Evolution Under Pressure: How Russia's War in Ukraine Transforms the European Union*, explores the impact of the conflict on the European integration project.

Grosse's analysis of Ukraine's potential EU membership draws on the ideas of Zbigniew Brzeziński, the Polish-American politician and academic who advocated for a French-German-Polish-Ukrainian axis within the EU. While such a coalition would be advantageous for Poland and align with American interests in Europe, it poses challenges for Germany and France, who may fear losing their political dominance in the Union. However, the chapter was written before the pivotal event of Donald Trump's re-election as US president, leaving readers curious about how Grosse might comment on the current geopolitical situation and its implications for Brzeziński's proposal. Additionally, while the author's assumption that Ukraine's EU membership would benefit Poland is valid, it may face domestic opposition. The growing share of Ukraine-sceptic voters in Poland could hinder progress on this issue due to shifting political agendas.

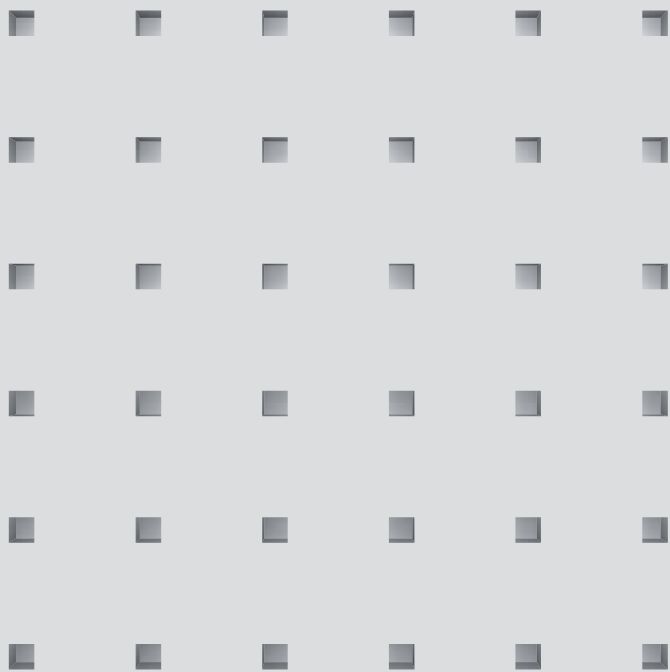
Kandyuk's chapter highlights the EU's strengths, particularly its significant economic power and the success of its sanctions against Russia, a notable achievement in European foreign policy. However, he also underscores the EU's main weakness: the lack of military power and an underdeveloped common defence policy. What the essay lacks, however, is a deeper exploration of how the EU's energy policy has been affected. The push for a green transformation now faces challenges, as the availability of cheap Russian natural gas had been a cornerstone of the road map to achieving net-zero emissions – particularly in Central Europe, including Germany. The current political and economic crisis in Germany raises additional concerns for the EU's broader policy trajectory in this area.

In conclusion, the reviewed monograph is an exceptionally valuable resource for understanding and analysing the current political and economic developments in Ukraine as well as in Central and Eastern Europe. It provides a comprehensive and multifaceted examination of the region, delving into the historical, cultural, economic and geopolitical contexts that shape contemporary events.

The contributions in this volume are particularly significant given the ongoing challenges posed by Russia's aggression against Ukraine, which has far-reaching implications for regional stability and the future of European integration. By addressing topics such as cultural heritage, human rights violations, refugee crises and the broader transformations within the European Union, the monograph not only documents the immediate effects of the conflict, but also provides insights into the long-term consequences for our region.

Moreover, the diversity of perspectives offered by the authors enhances the book's academic and practical relevance. It serves as an essential resource for policymakers, scholars and anyone seeking a deeper understanding of the complex dynamics at play in Ukraine and its neighbouring countries. In a time of profound uncertainty and change, this monograph stands as a timely and crucial contribution to the ongoing discourse on the region's future.

KRONIKA

Didysis pasitraukimas iš Baltijos šalių: emigraciniai procesai Europoje 1944–1949 m.

Dr. Kristina Burinskaitė

LGGRTC Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento direktorė

✉ kristina.burinskaite@genocid.lt

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (LGGRTC), minėdamas aštuoniasdešimtąsias trečiosios Lietuvos emigracijos bangos po 1944 m. metines, 2024 m. spalio 4 d. Vilniuje surengė tarptautinę konferenciją „Didysis pasitraukimas iš Baltijos šalių: emigraciniai procesai Europoje 1944–1949 m.“, kurioje dalyvavo Lietuvos, Latvijos, Estijos ir Vokietijos mokslininkai. Ne tik minėtina data, bet ir šiuolaikiniai geopolitiniai iššūkiai, tarp kurių yra ir emigracija, skatina prisiminti ir mūsų išeivius bei jų istorijas, tyrinėti, kas juos paskatino trauktis, kaip juos priėmė Vakarų šalys, taip pat gyvenusios sudėtingomis pokario sąlygomis, kokios buvo asmeninės ir visos pasitraukusios bendruomenės istorijos emigracijoje pirmaisiais pokario metais. Reikėtų neužmiršti, kokią svarbą vaidmenį išeivija vėliau suvaidins nuolat keliant Lietuvos okupacijos klausimą tarptautinėje plotmėje.

XX a. antrojoje pusėje Lietuvos valstybė ir jos gyventojai išgyveno didžiules politines, ekonomines, demografines, mentalines transformacijas, kurios buvo nulemtos tokių brutalių okupacinių režimų vykdytų priemonių kaip politinės represijos, tremtys, žūtys, Holokaustas, sovietizacija, rusifikacija. Tokia situacija vertė kai kuriuos žmones priimti sudėtingą sprendimą ir trauktis iš Lietuvos. Ne vienas manė, kad tai tik laikina priemonė ir jie greitai galės grįžti į tėvynę, deja... Šalia esančiuose Rytprūsiuose vyko kai kurių etninių grupių, tokių kaip vokiečiai, naikinimas, žmonės bėgo iš ten į Lietuvos teritoriją, o iš Lietuvos vyko lenkų, tarp jų būta ir žydų, ir lietuvių repatriacija į Lenkiją. Fiziniai nuostoliai, repatriacija, emigracija turėjo įtakos visuomenės demografiniai situacijai ir šalies atečiai. Tūkstančių žmonių netektis – tai ir asmeninės tragedijos, ir nuostolis tautai bei valstybei.

Šioje konferencijoje kalbėję istorikai įvairiais aspektais pristatė Baltijos šalių 1944–1945 m. pasitraukimo į Vakarus istorijas. Tai leido susidaryti vaizdinį apie emigracijos tendencijas, jų panašumus ir skirtumus. Svarbi ne tik bendra istorija, statistika, bet ir atskirų žmonių istorijos, jų likimai, kuriems nemažai dėmesio skyrė konferencijos dalyviai. Pavyzdžiui, išeivijos tyrinėtoja dr. Daiva Dapkutė trumpai pristatė emigracijos bangas iki 1949 m., kuo jos buvo panašios ir kuo skirtingos. Ji taip pat atkreipė dėmesį į lietuvių, patekusių į SSRS okupuotas Vokietijos dalis, istorijas: kaip jie ten atsидūrė, koks buvo jų tolesnis likimas, kaip sovietų valdžia su jais elgėsi, koks išlikusiųjų dabartinis santykis su šiuo praeities laikotarpiu. Kitas išeivijos tyrinėtojas, dr. Juozas Banionis, pateikė statisti-

1 pav. Istorikas, išeivijos tyrinėtojas dr. Juozas Banionis kalba apie lietuvių gyvenimą perkeltųjų stovyklose Vokietijoje

LGGRTC darbuotojų nuotrauka

2 pav. Konferencijoje dr. Arūnas Bubnys skaito pranešimą „Sovietų nusikaltimai Rytų Prūsijoje 1944–1948 metais“

LGGRTC darbuotojų nuotrauka

nius duomenis, kokių profesijų, socialinių sluoksnių, amžiaus ir lyties žmonės pateko į didžiausią dipukų stovyklą Hanau. Jis atkreipė dėmesį į lietuvių pastangas puoselėti lietuviybę, į stovyklas perkelti lietuviškas tradicijas, gyvenimo būdą, mokyklines programas, kurti tarsi „mini Lietuvą“. Pranešėjas taip pat atkreipė dėmesį į baltų dipukų pastangas vienytis, kuriant bendras organizacijas ir taip kovojant už savo teises. Taip pat jis atskleidė, koks buvo tolimesnis dipukų kelias suvokus, kad grįžti į Lietuvą artimiausiu laiku nepavyks. J. Banionis diskutavo su kita išeivijos tyrinėtoja D. Dapkute, kiek ši tema yra ištirta. Anot J. Banionio, nepakankamai atspindėtas socialinis, kultūrinis ir ypač moterų vaidmuo puoselėjant lietuviybę stovyklose. Vokiečių istorikas Christianas Pletzingas pasakojo apie latvius pabėgėlius Šiaurės Vokietijoje, Liubeko mieste, jų kasdienybę, nuolatinį maisto, ypač darbo trūkumą, kultūrinį, socialinį gyvenimą, santykį su okupacine britų valdžia. Tačiau jis neužmiršo paminėti ir ten pasilikusių lietuvių, kurių ten būta mažiau, istorijų. Estė Livi Zájedová, gyvenanti ir dirbanti Čekijoje, kalbėjo apie dabartinės Estijos kartos pastangas tirti, įamžinti ir prisiminti šiuos procesus, kuriuos dar labiau aktualizavo tokie tarptautiniai įvykiai kaip karas Ukrainoje. Latvijos istorikas Peteris Kalniņš iš Latvijos okupacijos muziejaus trumpai apžvelgė Latvijos valstybės raidos faktus, demografinės sudėties duomenis, turėjusius įtakos ir šalies migracijos kryptims. Latvijos žmonių pabėgimų nuo

sovietų okupacijos istorija atsispindėjo per Jekabs Kalninš, teisininko, socialdemokrato, 1945 m. pabėgusio į Vakarų Vokietiją, asmeninę istoriją.

Šiuo laikotarpiu Lietuva išgyveno ne tik masinį bėgimą, bet ne emigraciją, kaip pažymėjo pirmasis atkurtos Lietuvos vadovas prof. Vytautas Landsbergis, tačiau ir sovietinės valdžios nulemtus demografinius pokyčius, tokius kaip lenkų ir kitų tautybių žmonių 1944–1947 m. repatriacija į Lenkiją, apie tai konferencijoje kalbėjo istorikė dr. Vitalija Stravinskienė. Ji bendrais bruožais pristatė, kokiais etapais vyko šie procesai, kaip buvo organizuojamas ir kaip realiai vyko žmonių pasitraukimas iš Lietuvos teritorijos. LGGRTC direktorius dr. Arūnas Bubnys kalbėjo apie sovietų vykdytus nusikaltimus Rytų Prūsijoje, lėmusius vokiečių ir lietuvių tautybių asmenų žūtis ir jų pasitraukimą iš šio krašto, jų vietą užėmus atvykėliams iš kitų SSRS vietų. Pasikeitė ne tik žmonės, miestų bei gatvių pavadinimai, bet ir to krašto atmosfera. A. Bubnio pranešimą papildė Klaipėdos universiteto istoriko dr. Hektoro Vitkaus įžvalgos apie to meto įvykių vertinimą šiuolaikinėje lietuvių ir užsienio istoriografijoje, kas lėmė vienokius ar kitokius vertinimus. Jis išskyrė keturias vertinimo ir tyrimo kryptis: 1) kerštas, kaip natūralus ir propagandos suformuotas veiksnys už vokiečių nusikaltimus; 2) valdžios politikos nulemtas ir su jos pritarmu vykdomas lokalizuotas ir sistemingas smurtas, išsiskiriantis didžiuliu prievartaujamų moterų skaičiumi; 3) poveikis Lietuvai, jos gyventojams ir Klaipėdos kraštui, pabėgėlių bangos; 4) atminties politika ir jos vertinimai sovietinio režimo politikos ir masinio teroro kontekste.

Nors dipukų istorija yra šiek tiek primiršta, tačiau dabartiniai tarptautiniai įvykiai ją vėl gali sugrąžinti į istorikų tyrimų akiratį. Ši tema išlieka aktuali ir svarbi, parodanti, kad baltų tautų vienybėje slypi stiprybė, kurios galėtų pasimokyti ir dabartiniai politikai keldami klausimus europinėje erdvėje. Skaityti pranešimai ir iškelti klausimai rodo, kad dar ne viskas yra ištyrinėta ir ne į visus klausimus atsakyta.

Ši konferencija yra LGGRTC indėlis į Baltijos šalių tarptautinį projektą „Europos tragiškoji atmintis. Moterys pabėgėlės ir 1944 m. Didysis pabėgimas“, skirtą paminėti 1944 m. kaip didžiosios emigracijos iš Baltijos šalių aštuoniasdešimtmetį. Projekto tikslas – koncentruotai per 1944 m. moterų emigrančių iš Baltijos šalių istorijas supažindinti ir informuoti apie pabėgėlių problemas, demokratijos poreikį, totalitarinių režimų pavojus, išėivijos galimybes ir emigracijos pavojus, tapatybės išsaugojimą.

Moterys Lietuvos partizaniam kare 1944–1953 m.

Lina Gerdvilytė-Natkevičienė

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos
tyrimo centro vyriausioji specialistė

✉ lina.gerdvilyte@genocid.lt

2024 m. spalio 24 d. Tauragėje tremties ir rezistencijos muziejuje atgijo Lietuvos moterų partizanų istorija. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras surengė tęstinio projekto „Moterys Lietuvos partizaniniame kare 1944–1953 m.“ pristatomąjį renginį. Atliekant tyrimą „Moterys partizanės: Vakarų Lietuvos (Jūros) partizanų srities atvejis“, partizanų patirtys buvo atgaivintos per mokslines išvalgas, pasakojimus, prisiminimus, muziką bei poeziją.

1 pav. Renginio Tauragėje dalyviai

LGGRTC darbuotojų nuotrauka

Istorikės, doktorantės Enrikos Kripienės pranešimas renginio klausytojams suteikė progą prisiliesti prie partizanų kasdienybės ir pajusti, kokius asmeninius išgyvenimus galėjo patirti moterys, kovojančios už laisvę. Buvo keliamas klausimas: ar meilė ir artimi santykiai galėjo būti tikra jausmų išraiška? Ar nevirsdavo jie spąstais, pavojingais tiek pačioms moterims, tiek jų kovos bendražygiams?

Istorikė dr. Greta Paskočiūnaitė pažvelgė į partizaninės kovos epizodus vaiko akimis. Kaip jaustis, kai motina tampa savotiškai paslaptina figūra, dėvinčia uniformą ir kovojančia dėl laisvės? Ką reiškia augti su motina kovotoja? Istorikė kėlė klausimus apie moti-

2 pav. Istorikės doktorantės Enrikos Kripienės pranešimas

LGGTC darbuotojų nuotrauka

nystės ir kovos įsipareigojimų suderinamumą, apie vaiko ir kovojančios motinos santykį. Kas ji buvo – nepažįstama „teta“ su uniforma ar mama?

Raimondas Matemaitis, Tauragės tremties ir rezistencijos muziejaus vadovas, vedė klausytojus partizanės Onos Lešinskaitės-Akacijos gyvenimo keliu. Akacija – viena ryškiausių Lietuvos partizaninio judėjimo figūrų – įkūnijo laisvės troškimą ir drąsą kovoti. Partizaninių kovų ikonografija neįsivaizduojama be nuotraukos, kurioje ji stovi su partizaniška uniforma, pintomis kasomis ir ištikimu šunimi. Ši nuotrauka tapo neatskiriama Lietuvos partizaninio judėjimo įvaizdžio dalimi.

Istorikas Andrius Tumavičius, analizuodamas sukauptus empirinius duomenis, išryškino išskirtinį Vakarų Lietuvos moterų partizanių vaidmenį. Jo pristatyme atskleista, kaip Jūros srities partizanės prisidėjo prie viso Lietuvos partizaninio pasipriešinimo judėjimo ir koks svarbus buvo moterų indėlis šioje srityje.

Tauragėje pirmą kartą suskambo specialiai šiam renginiui sukurta daina „Jūra kyla“ pagal 1948 m. parašytas Palangos gimnazijos moksleivės Jadvygos Žibinskaitės-Vilnelės eiles. Tais pačiais metais jos kūrinys buvo išspausdintas partizanų laikraštyje „Pavergtas pajūris“.

Eilėraščiui muziką sukūrė ir į dainos rūbą įvilko dueto „Olita Duo“ atlikėjai Gabija Kochanskaitė ir Robertas Žymantas. Po septyniasdešimt šešerių metų partizanės eilės vėl atgimė muzikoje, kad įkvėptų ir primintų Lietuvos žmonėms apie nepalaužiamą moterų dvasią ir jų pasiaukojimą laisvei. Netrukus šią dainą galės išgirsti visą Lietuvą, kviesdama prisiminti moterų partizanių laisvės kovas ir iš naujo išgyventi jų troškimą mylėti, gyventi ir būtų laisvomis. „Jūra kyla“ – tai tarsi simbolinis tiltas, jungiantis šių dienų Lietuvą su partizanių laisvės troškimu ir kova už ją.

Tarptautinė mokslinė konferencija „Kengyro sukilimas: priežastys, pasipriešinimas, pasekmės ir atmintis“

Violeta Jasinskienė

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos
tyrimo centro vyriausioji istorikė

✉ violeta.jasinskiene@genocid.lt

Dr. Valdas Selenis

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos
tyrimo centro vyriausiasis istorikas

✉ valdas.selenis@genocid.lt

2024 m. spalio 3–4 d. Lietuvos nacionalinės UNESCO komisijos patalpose (Radvilų g. 6, Vilnius) įvyko tarptautinė mokslinė konferencija „Kengyro sukilimas: priežastys, pasipriešinimas, pasekmės ir atmintis“, skirta paminėti Gulago politinių kalinių sukilimo septyniasdešimtmečiui. Konferenciją organizavo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (LGGRTC), Lietuvos istorijos institutas (LII) ir Lietuvos vyriausiojo archyvaro tarnyba, partneriai – Lietuvos ypatingasis archyvas ir Lietuvos nacionalinė UNESCO komisija.

1954 m. gegužės 16 d.–birželio 26 d daugiau nei penki tūkstančiai ypatingojo lagerio Nr. 4 (Steplagas, Kazachijos SSR) Kengyro skyriaus kalinių sukilo prieš nepakeliamai sunkias kalinimo sąlygas. Prasidėjęs spontaniškai, sukilimas labai greit įgavo organizacinį pobūdį su vadovu papulkininkiu Kapitonu Kuznecovu, sukilimo komitetu ir konspiraciniu centru priešakyje. Sukilėliai perėmė lagerio zoną, vedė derybas su SSRS MVD atstovais, ruošėsi galimam lagerio puolimui. Sukilime aktyviai dalyvavo Ukrainos ir Lietuvos politiniai kaliniai. Sukilimas buvo žiauriai numalšintas pasitelkiant tankus.

Konferenciją atidarė ir sveikinimo žodį tarė LGGRTC generalinis direktorius dr. Arūnas Bubnys, Lietuvos istorijos instituto direktorius dr. Aurimas Švedas ir Lietuvos ypatingojo archyvo direktorius Remigijus Černius. „Apie ypatinguosius lagerius Kazachstano teritorijoje, kurių buvo keletas – Karlage, Steplage ir Pesčianlage, tikrai mažai kas žino. Ir apie patį Kengyro sukilimą Lietuvos visuomenė dar per mažai žino. Mūsų tikslas ir yra įamžinti tuos įvykius įvairiomis priemonėmis: paminklais, parodomis, konferencijomis, knygų leidimu“, – sakė A. Bubnys, sveikindamas visus, atvykusius į konferenciją. Jis akcentavo, kad labai svarbu plėtoti bendrystę tarp įvairių šalių istorikų, atliekant mokslinius ir archyvinis tyrimus – nustatyti kiek įmanoma daugiau Kazachstano ypatinguosiuose lageriuose kalėjusių lietuvių ir kitų tautybių žmonių.

Konferencijoje dalyvavo mokslininkai iš Ukrainos, Kazachstano ir Lietuvos. Pirmoji konferencijos diena buvo skirta Kengyro sukilimo priežastims, įvykių chronologijai, vadovavimo struktūrai, tarpetniniams santykiams nagrinėti. Vienas iš pranešimų skaičius mokslininkų – Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotojas dr. Mindaugas Počius – aptarė trijų didžiųjų Gulago sukilimų – Norilsko, Vorkutos ir Kengyro – universalius veiksnius ir ypatumus. Kazachstano Almatos Č. Valichanovo vardo istorijos ir etnologijos instituto generalinis direktorius prof. dr. Zijabek Kabuldinov supažindino klausytojus su Kengyro sukilimo dokumentais Kazachstano archyvuose. Pažymėjo, kad Kazachstano istorikai kreipėsi į Respublikos prezidentą dėl galimybės mokslininkams gauti prieigą prie dokumentų Kazachstano Respublikos prezidento archyve, kuriame saugoma daugiausia politinių kalinių bylų. Šiuo metu tokia galimybė yra svarstoma ir ateityje archyvas atsivers plačiau. Valstybinio žinybinio Ukrainos saugumo tarnybos (Kijivas) direktorius dr. Andrej Kogut kalbėjo apie Kengyro sukilimo lyderių iš Ukrainos gyvenimiškas trajektorijas, jis pristatė pagrindinius sukilimo vadus ir jų biografijas. Č. Valichanovo vardo istorijos ir etnologijos instituto mokslininkė dr. Nursulu Diusenova (Kazachstanas, Almata) aptarė pagrindines Kengyro sukilimo priežastis. Valstybinio žinybinio Ukrainos Saugumo tarnybos darbuotojas dr. Jaroslav Antoniuk (Kijivas) kalbėjo apie OUN (Ukrainos nacionalistų organizacijos) pagrindinės kovos metodų pritaikymą Steplage.

Po pietų pertraukos Č. Valichanovo vardo istorijos ir etnologijos instituto Visuotinės istorijos ir tarptautinių ryšių skyriaus vedėja dr. Manara Kalybekova (Kazachstanas, Almata) supažindino su Kazachstano archyvų organizavimo ypatumais ir aptarė Kengyro lagerio sukilėlių kasdienybę ir buities sąlygas. Ukrainos NMA Istorijos instituto Sovietinės epochos valstybinio teroro istorijos skyriaus mokslinis sekretorius dr. Roman Podkur (Kijivas) pristatė Kengyro politinių kalinių ukrainiečių kolektyvinį portretą. Ukrainos nacionalinio atminties instituto (Luckas) Vakarų tarpreigioninio skyriaus vyr. specialistė dr. Lesia Bondaruk kalbėjo tema „Meilė ir Gulagas: Kengyro vaikai“ – apie lagerio sąlygomis užsimezgusius romantinius santykius, šeimas, jų likimus. Pirmąją konferencijos dieną apibendrinančioje diskusijoje svečias iš Kazachstano prof. dr. Zijabek Kabuldinov pasiūlė Lietuvos mokslininkams bendradarbiauti rengiant knygą apie Kengyro sukilimą.

Antroji konferencijos diena buvo skirta Kengyro sukilimo įamžinimo problematikai. Konferenciją moderavo dr. Andrej Kogut. Prelegentai perskaitė pranešimus, kaip Kengyro sukilimas atsispindi memuaristikoje ir istoriografijoje. Prof. Rasa Čepaitienė (LII, LGRTC) supažindino klausytojus su atminties apie Gulagą evoliucija Lietuvos istorinėje kultūroje, Violeta Jasinskienė (LGRTC) aptarė Kengyro sukilimo dalyvių iš Lietuvos atsiminimus, dr. Lesia Bondaruk ir dr. Manara Kalybekova nagrinėjo memuaristiką Kengyro sukilimo istoriografijoje ir sukilimo numalšinimą, atspindėtą dokumentuose bei atsiminimuose. Konferenciją užbaigė Centro „Karta“ leidyklos vyriausiojo redaktoriaus pavaduotoja Agnieška Knyt (Varšuva, Lenkija) pristatydamą lenkiškąją Kengyro sukilimo atmintį Centro „Karta“ archyve saugomų dokumentų ir atsiminimų pagrindu.

1 pav. Susitikimas su Seimo pirmininke Viktorija Čmilyte-Nielsen Seime

Rūtos Rimšeliienės nuotrauka

2 pav. Konferencijos dalyviai

Aldonos Jakavonienės nuotrauka

Konferencijos baigiamojoje diskusijoje kalbėta apie Kengyro sukilimo konspiracinį centrą – jo organizavimą, struktūrą, lyderius, etnines pagrindžio grupes, J. Stalino ir L. Berijos mirties reikšmę Kengyro sukilimui, lagerio sukilimų įtaką Gulago sistemos žlugimui. Planuojama išleisti leidinį, sudarytą iš konferencijos pranešimų lietuvių ir anglų kalbomis.

Renginio dalyviai lankėsi Lietuvos Respublikos Seime, kur vyko susitikimas su Seimo pirmininke Viktorija Čmilyte-Nielsen.

Tarptautinė mokslinė konferencija atspindi labai svarbų etapą Kengyro sukilimo nagrinėjimo tematikoje – pereinama nuo istorinės atminties įamžinimo prie išsamių tarptautinių mokslinių tyrimų atskleidžiant Kengyro sukilimo reikšmę.

Tadas Jaskelevičius, 1941 m. birželio 23 d. sukilimas Panevėžio apskrities Krekenavos, Naujamiesčio, Raguvos ir Ramygalos valsčiuose, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 2024, 424 p.

XX a. gausus kovų už Lietuvos nepriklausomybę epizodų. Vienas iš jų – 1941 m. Birželio sukilimas. Nors jau praėjo daugiau kaip 80 metų, bet šis įvykis vis dar nėra iki galo ištirtas.

Knygoje pateikiamas naujas požiūris į Birželio sukilimo tyrinėjimus. Įvykiai analizuojamuose valsčiuose nagrinėjami kompleksiskai. Šalia paties sukilimo įvykių tyrimo taip pat gvildenama: sukilėlio sąvokos problematika, sukilėlių likimas vokiečių ir antrosios sovietinės okupacijų laikotarpiais, sovietinių represinių struktūrų pareigūnų persekiojimo praktika sukilėlių ir jų artimųjų atžvilgiu, sukilimo dalyvių socialinis portretas. Taip pat pateikiamos trumpos sukilėlių biografijos.

Šią knygą autorius skiria ne tik akademinėi bendruomenei, bet ir nagrinėjamų vietovių gyventojams, besidomintiems savo krašto istorija.

Leidinį recenzavo istorikas Andrius Tumavičius.

Sukilimas Kazachstano stepėje. Kengyro politinių kalinių atsiminimai, sudarytojai Valdas Selenis, Violeta Jasinskienė, Linas Jašinauskas, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 2024, 264 p.

Leidinyje publikuojami 1954 m. gegužės 16 d. prasiđėjusio Kengyro sukilimo – vieno didžiausių Gulago lagerių kalinių sukilimų – dalyvių ir su jais solidarizavusių Džezkazgan Rudniko kalinių atsiminimai, laiškai ir biografijos. Didžioji dalis atsiminimų spausdinami pirmą kartą. Pateikiami pagrindinės lagerio organizacijos narių, aktyviai dalyvavusių valdant sukilėlių perimtą lagerį, ruošiantis galimam puolimui,

užsiimant kitomis veiklomis, atsiminimai. Leidinyje taip pat skelbiami autentiški Elenos Kirlytės laišakai, kuriuos ji parašė ir išsiuntė iš karto po sukilimo.

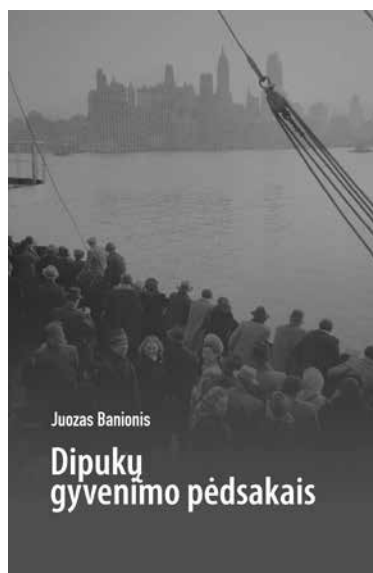
Skelbiami atsiminimai ne tik liudija apie Kengyro sukilimą, jo dalyvių siekius, nuotaikas, požiūrį į sovietų valdžią, sukurtą įkalinimo ir politinės santvarkos oponentų naikinimo sistemą, bet ir atskleidžia itin griežtą ypatingojo lagerio režimą, sunkiai pakeliamas kalinimo ir darbo sąlygas, kalinių nepasidavimą juos gniuždančiai sistemai, tautinio ir religinio identiteto išsaugojimą, pokyčius Gulage po sukilimo.

Leidinyje iliustruotas politinių kalinių nuotraukomis iš Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro Atminimo programų skyriaus bei Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus fondų.

Juozas Banionis, *Dipukų gyvenimo pėdsakais*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 2024, 176 p.

Šis leidinys – apie totalitarizmo režimų – nacių ir sovietų – išblokštus iš tėvynės lietuvius – dipukus, kuriuos Antrajam pasauliniam karui pasibaigus priglaudė DP (*displaced persons*) stovyklos.

Pirmojoje dalyje publikuojami LYA atrasti žinomo žurnalisto ir rašytojo Aleksandro Merkelio, 1944 m. su masine lietuvių traukimosi banga atsidūrusio Vokietijoje ir drauge su kitais tėvynainais išgyvenusio karo pabėgėlio – politinio tremtinio dalia, užrašai. Antrojoje leidinio dalyje – apžvalginis straipsnis apie 1945–1949 m. DP lietuvių gyvenimą. Jame nušviečiama, kaip karo ir ideologijų išblaškyti lietuviai, atsidūrę Vakarų Vokietijoje, organizavosi į Lietuvių tremtinių bendruomenę. Pagrindinę dėmesį kreipiant į Hanau DP stovyklą, straipsnyje atskleidžiami DP gyvenimo kasdienybės fragmentai, lietuvių tremtinių poreikių švietimui ir kultūrai įgyvendinimo nuotrupos, tremtinių moterų organizavimasis.

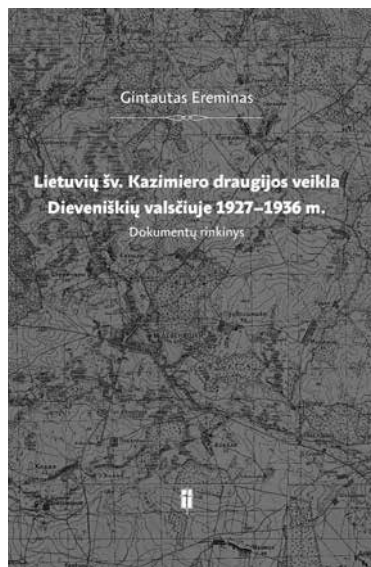
Prieduose pateikta keletas dokumentų, siejamų su lietuvių dipukų gyvenimu, schemas, atspindinčios lietuvių DP stovyklų, švietimo įstaigų išsidėstymą Vokietijoje, bei 1949 m. paskelbtos Lietuvių chartos, reikšmingos dipukams, tampant jiems politiniais emigrantais, tekstas.

Gintautas Ereminas, *Lietuvių Šv. Kazimiero draugijos veikla Dieveniškų valsčiuje 1927–1936 m. Dokumentų rinkinys*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 516 p.

Šioje knygoje – išsamiam ir unikaliame dokumentų rinkinyje – atskleisti iki šiol nežinomi svarbūs lietuvių kalbos, švietimo, valstybės, rezistencijos istorijos aspektai. Pateikta žinių apie XX a. pirmosios pusės kultūrinę priespaudą Lenkijos tuo metu okupuotoje Lietuvos dalyje. Nauji archyviniai duomenys naudingi tiek lituanistikai (kalbotyrai, istorijai, kultūrologijai), tiek visuomenei. Atskleista ir Rytų Lietuvos švietimo įstaigų bei bibliotekų istorija, ir lietuvių kalbos, kultūros istorijos dalis apie prieš 90 metų gyvavusius seniausios indoeuropiečių kultūros židinius.

Remiantis Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje Rankraščių skyriuje saugoma Šv. Kazimiero draugijos fondo medžiaga, siekiama rekonstruoti draugijos veiklą Vilniaus krašte, šiuo atveju – Dieveniškų valsčiuje.

Knyga suteiks reikalingų žinių kiekvienam, besidominčiam Rytų Lietuvos krašto lietuvybės saugojimo istorija.

Apie autorius

Dr. RASA ČEPATIENĖ – kultūros istorikė, Lietuvos istorijos instituto vyresnioji mokslo darbuotoja, Europos humanitarinio universiteto (Vilnius) profesorė, LGGRTC vyresnioji patarėja. Devynių monografijų autorė ar sudarytoja, daugelio mokslinių publikacijų autorė. Mokslinių interesų sritis: kultūros paveldo studijos, kolektyvinės atminties studijos, urbanistinės studijos, sovietinė kultūra ir postsovietinė transformacija.

Dr. AZIM MALIKOV – socialinis antropologas ir istorikas, besidomintis įvairiomis tapatybės konstravimu, nacionalizmu, atminties politikos, istorinių migracijų, islamo ir šventųjų giminės linijų Vidurinėje Azijoje ir Afganistane temomis. Jis ypač daug dėmesio skiria vietos istorijai ir dalijasi žiniomis apie Vidurinės Azijos visuomenių praeitį.

Dr. JURIJ LATYŠ – istorijos mokslų kandidatas (istorijos mokslų daktaras), Londrinos valstybinio universiteto vizituojantis profesorius, Džordžo Vašingtono universiteto nereziduojantis mokslinis bendradarbis, perkeltasis asmuo iš Ukrainos. Daugiau nei 100 mokslinių straipsnių autorius. Mokslinių interesų sritys: atminties studijos, istoriografija, Ukrainos istorija, sovietiniai ir posovietiniai tyrimai.

Dr. PARVIN AHANCHI – Baku aukštosios naftos mokyklos docentė, Azerbaidžano nacionalinės mokslų akademijos A. A. Bakikhanov istorijos ir etnologijos instituto vyriausioji tyrėja. „Branobel“ ir kitų pirmojo naftos bumо Azerbaidžane naftos gavybos įmonių archyvinių rinkinių ekspertė. 1993 m. Maskvos valstybiniame M. V. Lomonosovo universitete jai suteiktas istorijos mokslų daktarės laipsnis. Tarptautinė karjera: 1996 m. mokslinė stažuotė Makso Planko istorijos institute Getingene, o 2008–2009 m. – Viskonsino universiteto ir Kalifornijos universiteto Centrinės Azijos studijų „Fulbright Scholar“ stipendininkė ir garbės narė.

Dr. HANA BAŽENOVA – istorikė ir teisės mokslininkė. Visuotinės istorijos srities istorijos mokslų daktarė (Kijevo nacionalinis Taraso Ševčenkos universitetas) ir istorijos srities humanitarinių mokslų daktarė (Liublino katalikiškasis Jono Pauliaus II universitetas). Nuo 2013–2018 m. – Liublino Rytų ir Vidurio Europos instituto docentė. Daugelio tarptautinių konferencijų ir seminarų dalyvė. Mokslinių interesų sritys: Ukrainos vidaus ir užsienio politika bei politinė sistema, istorijos politika ir atminties politika Rusijoje ir Ukrainoje, Lenkijos, Rusijos ir Ukrainos istorija. Daugelio publikacijų, tarp jų ir monografijos „Varšuvos imperatoriškojo universiteto istorikai 1869–1915 m.: švietimas, mokslas ir politika, Liublinas 2014 m. oraz Liublinas 2016 m.“, leidimų rusų ir lenkų kalbomis autorė.

Dr. ALEKSEJ KAMENSKICH – Brėmeno universiteto Rytų Europos studijų centro kvietinis mokslinis bendradarbis, asociacijos „Perm Memorial – Europa e. V.“ valdybos narys. Iki 2022 m. kovo mėn. dirbo Permės aukštosios ekonomikos mokyklos Permės filialo docentu, tyrinėjo atminties politiką šiuolaikinėje Rusijoje, dėstė visuomenės istorijos, kritinio mąstymo ir istorinių tyrimų metodologijos kursus. Prasidėjus Rusijos invazijai į Ukrainą, buvo priverstas išvykti iš Rusijos. Dalyvavo keliuose trumpalaikiuose mokslinių tyrimų projektuose Brėmeno (Hanso Koschnicko stipendijų programa), Mainco (Gerdos Henkel fondo stipendija) ir Amsterdamo (Atminties studijų asociacijos stipendija) universitetuose. Šiuo metu gyvena Maince, bendradarbiauja su Brėmeno universiteto Rytų Europos studijų tyrimų centru, rengia spaudai sovietų rašytojo ir politinio kalinio Kirilo Uspenskio (Kostsinskio) lageryje rašytus dienoraščius (1960–1964 m.). Pagrindinės mokslinių interesų sritys: politinių represijų istorija buvusioje SSRS, atminties politika Rytų Europoje ir posovietinėje Rusijoje, istorinės vaizduotės figūros ir schemos politinėje retorikoje.

Notes on Authors

Dr RASA ČEPAITIENĖ – a historian of culture, senior research fellow at the Lithuanian Institute of History, professor at the European Humanities University (Vilnius) and senior adviser at the Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania. She is author and co-author of nine monographs and many academic publications. Fields of academic interests are Soviet culture and post-Soviet transformation, cultural heritage studies, collective memory studies and urban studies.

Dr AZIM MALIKOV – Assistant Professor, Department of Asian Studies at Palacký University, Olomouc, Czech Republic, is a social anthropologist and historian with wide-ranging interests in identity construction, nationalism, politics of memory, historical migrations, Islam and sacred lineages in Central Asia and Afghanistan. He especially focuses on issues related to local history and the production of knowledge about the past in Central Asian societies.

Dr YURII LATYSH – Candidate of Historical Sciences (PhD in History), Visiting Professor at the State University of Londrina, Non-Resident Fellow at The George Washington University, displaced person from Ukraine; author of more than 100 academic articles. His research interests are memory studies, historiography, history of Ukraine, Soviet and post-Soviet studies.

Dr PARVIN AHANCHI – Associate Professor Baku Higher Oil School Leading Researcher of the Azerbaijan National Academy of Sciences, A. A. Bakikhanov Institute of History and Ethnology. She is an expert on the archival collections of Branobel and other oil producing companies of the first oil boom in Azerbaijan. She was awarded a doctoral degree in history in 1993 at M. V. Lomonosov Moscow State University in 1993. Furthermore, her international career includes a Research Fellowship at Max Planck Institute (Göttingen) of History in 1996, and during 2008–2009 she was a Fulbright Scholar and Honorary Fellow in the Central Asian Studies Program at the University of Wisconsin and University of California.

Dr HANNA BAZHENOVA – historian and juridical scholar. Doctor of History in the field of general history (Taras Shevchenko National University of Kyiv) and Doctor of Humanities in the field of history (The John Paul II Catholic University of Lublin). From 2013–2018, she was Assistant Professor at the Institute of East-Central Europe in Lublin and has participated in many international conferences and seminars. Research interests are the domestic and foreign policy and the political system of Ukraine; politics of history and

politics of memory in Russia and Ukraine; history of Poland, Russia and Ukraine. She is the author of numerous publications, including Russian and Polish editions of the monograph *Historians of the Warsaw Imperial University 1869–1915: Education, Science and Politics*, Lublin 2014 and Lublin 2016.

Dr ALEKSEY KAMENSKIKH – Guest Fellow in the Centre for East-European Studies at the University of Bremen, a board-member of the “Perm Memorial – Europe e. V.” association. Until March 2022 an Associate Professor at the Perm branch of the Higher School of Economics, researching the politics of memory in contemporary Russia, teaching courses in public history, critical thinking, and the methodology of historical research, he was forced to leave Russia with the beginning Russia’s invasion of Ukraine. He participated in a series of short-term research projects at universities in Bremen (Hans Koschnick fellowship program), Mainz (Gerda Henkel Foundation fellowship), and Amsterdam (Memory Studies Association grant). Now living in Mainz, he collaborates with the Research Center for East European Studies at the University of Bremen preparing for publication the camp diaries (1960-1964) of a Soviet writer and political prisoner Kirill Uspensky (Kostsinsky). Main fields of research interest are history of political repressions in the former USSR, politics of memory in East Europe and post-Soviet Russia, figures and schemes of historical imagination in political rhetoric.

Gairės autoriams

BENDRIEJI PRINCIPAI. Visų žurnalui siūlomų tekstų autoriai pateikia duomenis apie save – vardas, pavardė, mokslo laipsniai, el. pašto adresas korespondencijai, institucinė prieskyra. Teikiamuose straipsniuose turi būti suformuluotas tyrimo tikslas, nurodyti uždaviniai, įvardytas objektas, metodas, aptartas nagrinėjamos problemos ištirtumo laipsnis. Taip pat tikimasi, kad bus nurodomi šaltiniai, paisoma citavimo tikslumo, pateikiami ir pagrindžiami tyrimų rezultatai, daromos išvados. Tyrimo metodologija, teksto stilius ar diskurso tipas (straipsnio struktūra, argumentavimo modelis) yra autorių laisvo pasirinkimo dalykas. Su straipsniu pateikiama: reikšminiai žodžiai (iki 5 žodžių lietuvių ir anglų bei kita pageidaujama kalba); santrauka (pasirinktinai lietuvių, anglų, vokiečių arba prancūzų kalbomis) iki 2000 spaudos ženklų.

Tekstai ir jų priedai priimami tik elektroniniu pavidalu (siunčiant el. paštu leidyba@genocid.lt, ar asmeniškai įteikiant laikmeną; dėl išimčių būtina tartis su vyriausioju redaktoriumi). Failai rengiami *Microsoft Office* ir su juo suderinamomis programomis (formatai: *.doc, *.docx, *.rtf, *.xls, *.vsd), iliustracijos – programomis, kurios leidžia išsaugoti medžiagą formatais: *.gif, *.jpg (*.jpeg), *.tif, pastaruoju formatu – be suspaudimo. Tekstas rengiamas pagal lietuviškus rašmenų kodavimo standartus, kuriuos palaiko *Microsoft Office 2000* ir vėlesnės versijos, šriftais *Times New Roman* arba *Palemonas*, 12 pt dydžiu, 1,5 li intervalu.

Optimali publikuojamo straipsnio apimtis – 1 autorinis lankas (40 000 spaudos ženklų, įskaitant išnašų tekstą ir tarpus). Jei siūlomos medžiagos (straipsnių ir šaltinių publikacijų) apimtis viršija 1 autorinį lanką, dėl galimybės ją paskelbti reikia tartis su vyriausioju redaktoriumi. Minimali publikuojamo straipsnio apimtis – 0,5 autorinio lanko. Į autoriinį lanką įeina straipsnio tekstas, priedai (šaltiniai, lentelės, schemas, žemėlapiai ir pan.), iliustracijos, dvi santraukos (lietuvių ir anglų kalbomis, o reikalui esant – ir kita užsienio kalba, parinkta atsižvelgiant į tikėtiną publikacijos adresatą). Mokslinio veikalo recenzijos ir apžvalgos rekomenduojama apimtis yra 5000 – 11 000 ženklų. Kronika (mokslinio įvykio / renginio apžvalga) rekomenduojamas ilgis yra 2000–5000 ženklų.

Publikaciją sudaro faksimilė ar originalo perrašas, grindžiamas sistemiškais ir atski-roje komentarų padalioje aptartais principais, esant reikalui – vertimas į lietuvių kalbą ir tekstologiniai bei dalykiniai (istoriniai, kalbiniai ir kt.) komentarai.

MOKSLINIS APARATAS. *Genocidas ir rezistencija* laikosi toliau aptartos citavimo, nuorodų pateikimo ir literatūros sąrašo sudarymo tvarkos, kurią rekomenduojame mūsų autoriams.

1. Cituojant lietuvišką šaltinį, citata žymima kabutėmis, kitakalbės citatos pateikiamos kursyvu. Cituojant kabutėse skyrybos ženklas (kablelis, taškas) po citatos rašomas už kabučių, pvz., A a a „b b b“. Tik tuomet, kai sakiny s ir prasideda, ir baigiasi citata, skyrybos ženklas rašomas prieš paskutines kabutes, pvz., „A a a, a a a.“ Vidinės kabutės rašomos viengubos, pvz., „A a a ,b b b' a a a“.

- 1.1. Kai citata yra didesnės apimties negu kelios eilutės, ji iškeliamą į atskirą pastraipą.

Iškeltinės citatos pateikiamos be kabučių, jos atskiriamos tarpu tarp eilučių ir renka-
mos mažesniu šriftu.

1.2. Visos darbo autoriaus korekcijos citatoje žymimos laužtiniais skliaustais [aaa].
Pateikiant citatą ne nuo sakinio pradžios, ji pradedama rašyti mažąja raide, pradžioje
daugtaškis nerašomas. Kai citata baigiama anksčiau nei cituojamo sakinio pabaiga, po
jos rašomas daugtaškis laužtiniuose skliaustuose [...].

1.3 Citatas kitomis kalbomis rekomenduojama pateikti išverstas į lietuvių kalbą. Prirei-
kus citatos pateikiamos ir originalo kalbomis, tada jas rekomenduojama išversti.

2. Metai rašomi arabiškais skaitmenimis ir santrumpa m., pvz., 1861 m.; dešimtmečiai
rašomi arabiškais skaitmenimis arba visu žodžiu, pvz., 8-as dešimtmetis arba aštun-
tas dešimtmetis, 7-ame dešimtmetyje arba septintame dešimtmetyje; amžiai rašomi
romėniškais skaitmenimis ir santrumpa a., pvz., XVI a.; kai laiko tarpas rašomas pil-
nai, tarp arabiškų ir romėniškų skaitmenų rašomas ilgasis brūkšnys be tarpelių, pvz.,
1815–1831 m.; VI–XX a.; kai metai pateikiami skliausteliuose, santrumpa m. nerašoma,
pvz., (1900) arba (1579–1832).

2.1. Pilna data gali būti rašoma ilguoju arba trumpuoju būdu. Trumpuoju būdu rašoma
arabiškais skaitmenimis tokia tvarka: metai, mėnuo, diena; skaičiai atskiriami trum-
pais brūkšneliais, pvz.: 1987-06-16. Ilguoju būdu metai ir diena rašoma arabiškais skai-
tmenimis su santrumpomis m. ir d., mėnuo visu žodžiu, pvz., 1987 m. birželio 16 d.

3. Lotynišku alfabetu rašyti asmenvardžiai pateikiami originalo rašybos forma su pilnais
vardais, kitais alfabetais užrašyti asmenvardžiai transliteruojami į lotynišką alfabetą
pagal Lietuvių kalbos komisijos patvirtintas taisykles. Pirmą kartą paminėjus pilną as-
menvardį, toliau rašoma tik pavardė, o esant reikalui (kai sutampa kelių asmenų pa-
vardės) – pavardė su inicialu. Dievų, šventųjų, karalių, imperatorių, kunigaikščių, po-
piežių, kardinolų, arkivyskupų ir vyskupų vardai tradiciškai rašomi lietuviškai.
4. Nelietuviški vietovardžiai pateikiami pagal dabar nusistovėjusią tvarką – transkribuoti
lietuviškai, vadovaujamosi Valstybinės Lietuvių kalbos komisijos nutarimais. Klaidin-
gai ar pagal senąsias normas parašyti vietovardžiai – pagal dabartinę vartoseną. Su-
trumpintos vietovardžių formos rašomos pilnos. Išimtiniais atvejais paliekama origi-
nalo rašyba, kai vietovardžio tarimas ir rašymas lietuviškoje literatūroje įvairuoja, turi
seną tradiciją arba yra visiškai nežinomas, neįtrauktas į žinybus ar enciklopedijas.
5. Didžiąja raide rašomi tikriniai vardai ir išskirtinę reikšmę turintys pavadinimai bei ter-
minai. Jeigu juos sudaro daugiau nei vienas žodis, didžiąja raide rašomi visi žodžiai,
pvz., Bažnyčia, Švč. Gailestingumo Motina, Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis.
5.1. Religinii bendrijų pavadinimuose didžiosiomis raidėmis rašomi visi pavadinimo
žodžiai, pvz.: Romos Katalikų Bažnyčia, Evangelikų Liuteronų Bažnyčia ir kt.
6. Knygų ar kitų leidinių, filmų, paveikslų, įmonių pavadinimai tekste rašomi kursyvu, iš-
skyrus tuos atvejus, kai pastarieji teikiami išplėstiniu būdu, tai yra su bendriniu žodžiu ar
santrumpa ir simboliniu pavadinimu kabutėse, pvz., uždaroji akcinė bendrovė „Sapnas“.
Straipsnių, eilėraščių ar teksto smulkesnių dalių pavadinimai rašomi kabutėse.

7. Lotyniškų alfabetu rašyti institucijų pavadinimai tekste išverčiami, prireikus skliaustuose ar išnašoje kursyvu pateikiant originalią formą. Simboliniai pavadinimai rašomi originalo forma, kitais alfabetais užrašyti asmenvardžiai transliteruojami į lotynišką alfabetą.
8. Išnašos dedamos puslapio apačioje (*footnotes*), numeruojamos arabiškais skaitmenimis; išskyrus atvejį, jei tekste yra viena išnaša, ji gali būti pažymėta žvaigždute; taip pat panašiu būdu galima išskirti teksto turiniui nepriklausančią išnašą, pvz., nuorodas apie tekste pristatomo tyrimo rėmimą, projektą, kurio metu parengtas tekstas ir kt. Tekste išnašos ženklas dedamas prieš skyrybos ženklą, pvz., ---¹; „---“¹. Iškeltinėje (atskira pastraipa teikiamoje) citatoje išnašos ženklas dedamas po paskutinio skyrybos ženklo. Straipsnyje ar publikacijoje (jos komentare) taikoma ištisinė išnašų numeracija.
9. Bibliografija (šaltiniai, literatūra) teikiama išnašose. Kitakalbių leidinių aprašas pateikiamas originalo kalba ir rašmenimis; nelotyniško alfabeto antraštiniai duomenys transliteruojami į lotynišką alfabetą, antraštiniai duomenys kirilica pateikiami originalo forma arba transliteruoti į lotynišką alfabetą. Esant reikalui laužtiniuose skliaustuose galima pateikti pavadinimo ar kitų duomenų vertimą į lietuvių kalbą.

Трацевскис Р., *Истинная история Литвы XX века*, Вильнюс, 2014.

[Tracevskis R., *Istinaja istorija Litvy XX veka*, Vilnius, 2014]

9.1. Duomenys leidinio aprašui imami iš leidinio antraštinio puslapio ir pateikiami be sutrumpinimų ar korekcijų.

9.2. Knygų ir kitų leidinių apraše pirmiausia nurodoma autoriaus pilnas vardas (vardai) ir pavardė; skyrybos ženklais neskiriama. Toliau nurodomas knygos pavadinimas kursyvu; atskiriamas kableliu. Toliau nurodoma leidimo vieta (ne daugiau du miestai), leidykla ar leidėjas, metai. Leidimo vieta nuo leidyklos ar leidėjo atskiriama dvitaškiu; leidėjas nuo metų atskiriamas kableliu. Knygos puslapis nurodomas po metų; atskiriamas kableliu ir rašomas po lietuviškos santrumpos p.:

Aurimas Švedas, *Istoriko teritorija*, Vilnius: Aukso žuvys, 2020, p. 13.

9.3. Kai knygos ar straipsnio autoriai yra keli, jie nurodomi atskiriant kableliu. Kai knygos ar straipsnio autorių arba sudarytojų yra daugiau negu trys, nurodomas tik pirmasis ir santrumpa laužtiniuose skliaustuose [et al.] Kai knygos antraštiniame puslapyje autorius nėra iškeltas į priekį, nėra įrašytas arba tik spėjamas, jį aprašo pradžioje galima nurodyti laužtiniuose skliaustuose; atskiriama kableliu:

Sigita Černevičiūtė, Monika Kareniauskaitė, *Pati kalta? Smurto prieš moteris istorija XX a. Lietuvoje*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2021.

Arvydas Anušauskas [et al.], *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.

9.4. Jei autorius yra pasirašęs slapyvardžiu, jis irgi apraše nurodomas laužtiniuose skliaustuose prieš slapyvardį; skyrybos ženklu neskiriama:

[Juozas Lukša] Juozas Daumantas, *Partizanai*, Chicago: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1984.

10. Kai knyga ar leidinys turi prasminę paantraštę, tai ji nurodoma po pavadinimo ir rašoma kursyvu kaip ir pavadinimas; atskiriama dvitaškiu:
Vytautas Merkys, Motiejus Valančius: Tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo, Vilnius: Mintis, 1999.
- 10.1. Kai knyga ar leidinys turi paantraštę, nurodančią tos knygos ar leidinio žanrą, tai ji nurodoma po pavadinimo ir rašoma stačiai; atskiriama dvitaškiu:
Sigita Černevičiūtė, Saulius Kaubrys, Kartuvių kilpa, kulka ir dujų kamera: Mirties bausmė Lietuvoje 1918–1940 metais: Monografija, Vilnius: Gimtasis žodis, 2014.
11. Kai vienoje išnašoje nurodomi keli to paties autoriaus veikalai, autorius antrą ir kitus kartus nurodomas pilnu vardu ir pavarde:
Tomas Vaiseta, Nuobodulio visuomenė: Kasdienybė ir ideologija vėlyvuoju sovietmečiu (1964–1984), Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, Naujasis Židinys, 2014; Tomas Vaiseta, Vasarnamis: Vilniaus psichiatrijos ligoninės socialinė istorija (1944–1990): Monografija, Vilnius: Lapas, 2018; Tomas Vaiseta, Orfėjas, kelionė pirmyn ir atgal: Romanas, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2016.
12. Kai knygoje ar leidinyje niekur nėra nurodyta leidimo vieta, metai, tai žymima santrumpomis laužtiniuose skliaustuose, pvz., be vietos – [s. l.], be metų – [s. a.]; rekonstruota tikroji kontrafakcijų leidimo vieta ir metai nurodomi laužtiniuose skliaustuose.
13. Kai knyga ar leidinys turi sudarytoją, rengėją, vertėją ir pan., jis, jo pareigos (funkcija) ir iš kokios kalbos versta nurodoma po pavadinimo tokia pilna formuluote, kokia yra pažymėta cituojamoje knygoje, ir rašoma stačiai; atskiriama kableliu:
Lietuvių klausimas Rusijos imperijoje XIX–XX a. pradžioje, sudarytojas Rimantas Vėbra, Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 201.
Mindaugo knyga: Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių, parengė ir į lietuvių kalbą išvertė Darius Antanavičius, Darius Baronas, Artūras Dubonis (atsakomasis sudarytojas), Rimvydas Petrauskas, Vilnius: LII leidykla, 2005, p. 105.
14. Keliatomio leidinio tomas žymimas lietuviška santrumpa t. po bendrojo pavadinimo ir arabišku skaitmeniu; atskiriamas kableliu. Tomo ar dalies pavadinimas rašomas kursyvu; atskiriamas dvitaškiu:
Lietuvos gyventojų genocidas, t. 1: 1939–1941 (A–Ž), Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1997.
15. Kai leidinys priklauso kokiai nors serijai, paprastai išnašose tai nežymima, tačiau, esant reikalui, ji nurodoma skliaustuose prieš leidimo vietą: pateikiama santrumpa ser., serijos pavadinimas kursyvu, po kablelio serijos tomas arba numeris; atskiriama kableliu:
The Unknown War: Anti-Soviet Armed Resistance in Lithuania and Its Legacies, edited by Arūnas Streikus, (ser. Europa Country Perspectives, 6), London and New York: Routledge, 2002.
- 15.1. Kai leidinys turi redakcinę kolegiją arba priklauso serijai, turinčiai redakcinę kole-

giją, redakcinės kolegijos sudėtis, esant reikalui, nurodoma prieš leidimo vietą; atskiriama kableliu:

Daiva Krištopaitienė, *Kristijono Donelaičio raštų leidimai: tekstologinės problemos*, (ser. *Lietuvių tekstologijos studijos*, I), redakcinė kolegija: Ilona Čiužauskaitė, Loreta Jakonytė, Kristina Mačiulytė, Jurgita Ūsaitytė, Mikas Vaicekuskas (vyr. redaktorius), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.

16. Cituojant antrą kartą iš eilės, nurodoma kursyvinė santrumpa *Ibid.* Cituojant antrą ar kelintą kartą ne iš eilės, nurodomas autorius ir kursyvinė santrumpa *op. cit.*:

Aurimas Švedas, *op. cit.*, p. 126.

Ibid., p. 29.

17. Cituojant to paties autoriaus daugiau nei vieną tekstą antrą ar kelintą kartą ne iš eilės, nurodomas autorius ir sutrumpintas teksto pavadinimas. Jeigu autoriaus nėra, pateikiamas sutrumpintas pavadinimas:

Tomas Vaiseta, *Vasarnamis...*, p. 101.

The Unknown War, p. 52.

18. Mokslinių periodinių leidinių pavadinimas nurodomas kursyvu, leidimo vieta, metai, tomas arba (ir) numeris (kai yra tomo arba numerio paantraštė – ji atskiriama dvitaškiu ir rašoma kursyvu), numerio sudarytojas (jeigu yra išskirtas leidinyje) rašomas stačiai:

Acta Academiae Artium Vilnensis, Vilnius, 2006, t. 41: *Šventųjų relikvijos Lietuvos kultūroje*, sudarytoja Tojana Račiūnaitė, p. 145.

Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis, Vilnius, 2011, t. 35, p. 213.

Lituanus, Chicago, 2010, t. 56, Nr. 1, p. 10.

19. Žurnalų, laikraščių pavadinimas nurodomas kursyvu, stačiai – metai, tomas arba numeris, puslapiai. Laikraščių data nurodoma prieš numerį trumpuoju būdu. Kartais nurodoma, tačiau nėra būtina, leidimo vieta ir leidėjas; dažniausiai tai taikoma užsienio, regioniniams ar seniesiems leidiniams:

Naujasis Židinyš-Aidai, 2011, Nr. 5, p. 317–327.

Pasaulio lietuvis, Lemont, 1997, Nr. 2, p. 11–13.

Viltis: Visuomenės, literatūros ir politikos laikraštis, Vilnius, 1913-01-06 (19), Nr. 3 (790), p. 2.

20. Cituojant straipsnius ar kitokius tekstus iš mokslinių periodinių, tęstinių ir panašių leidinių, žurnalų, laikraščių nurodomas autorius, straipsnio pavadinimas kabutėse, leidinys, kuriame straipsnis spausdintas; leidinys išskiriamas kursyvu. Straipsnio ar kito teksto pavadinimas nuo leidinio atskiriamas santrumpa „in.“.

Enrika Kripienė, „Juozas Šibaila-Merainis“, in: *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 2021, Nr. 2 (50), p. 80–106.

Tetiana Boriak, „Holodomoras 1932–1933 m.: Ukrainos genocidas dokumentuose, atmintyje ir sakytiniuose šaltiniuose“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2022, nr. 5, p. 13.

Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė, „Žydai“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra: Tyrinėjimai ir vaizdai*, sudarė Vytautas Ališauskas, Liudas Jovaiša, Mindaugas Paknys, Rimvydas Petrauskas, Eligijus Raila, Vilnius: *Aidai*, 2001, p. 796–809.

Antanas Alekna, „Vyskupas Valančius ir blaivybė“, in: *Vienybė: Savaitinis laikraštis*, Kaunas, 1918-03-07, nr. 7, p. 102–105.

21. Rankraštiniai dokumentai aprašomi tokia tvarka: dokumento pavadinimas, metrika – vieta, data, numeris (rekonstruoti ar kiti archyvine apraše neminimi duomenys nurodomi laužtiniuose skliaustuose), po santrumpos in: rašomas archyvo pavadinimas, fondo, aprašo, bylos, lapų santrumpos – f., ap., b., l. Kartu įrašyti dokumentų rinkiniai ar rankraštinės knygos nurodomos pagal aukščiau nurodytus bibliografinių aprašų pavyzdžius, išskyrus tai, kad po sudarymo metų įterpiamas archyvo ar bibliotekos pavadinimas, signatūra ir kiti duomenys:

Monikos Alūzaitės tardymo protokolas, 1951-01-16 įrašas, in: *Lietuvos ypatingasis archyvas* (toliau – *LYA*), f. K-1, ap. 58, b. 28598/3, t. 3, vokas nr. 6, l. 6–2.

LSSR Glavlito partinės organizacijos susirinkimo protokolas, 1964-03-17, in: *LYA*, f. 7759, ap. 2, b. 8, l. 9v.

22. Elektroninių leidinių aprašas rengiamas pagal aukščiau nurodytas bibliografinio aprašo taisykles. Prieinamų per internetą dokumentų apraše pateikiama internetinė prieiga, pabaigoje skliaustuose pateikiama vėliausia nuorodos tikrinimo data:

Įdomioji Lietuvos istorija: Lietuvos valstybingumo istorija nuo seniausių laikų iki mūsų dienų, Vilnius: Elektroninės leidybos namai, 2004.

Mingailė Jurkutė, „Du Noreikos: Optinis taikiklis prieš titnago kirvuką informaciniuose karuose“, in: <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/mingaille-jurkute-du-noreikos-optinis-taikiklis-pries-titnago-kirvuka-informaciniuose-karuose.d?id=86454141>, [2022-12-13].

- 22.1. Antrą kartą ne iš eilės cituojant elektroninius leidinius, vadovaujamosi anksčiau nustatytomis bibliografinio aprašo taisyklėmis:

Įdomioji Lietuvos istorija.

Ibid.

Mingailė Jurkutė, *op. cit.*

23. Kai rengiant tekstą šaltinių ir literatūros pasitelkta daugiau nei nurodoma išnašose, pabaigoje gali būti pateikiamas literatūros sąrašas. Jis sudaromas aprašų abėcėlės tvarka ir rengiamas pagal nurodytas bibliografinio aprašo taisykles, išskyrus tai, kad literatūros sąraše pirmiau nurodoma autoriaus pavardė, paskui vardas; kablelis po pavardės nerašomas.

24. Užsienio leidinių bibliografinis aprašas rengiamas pagal lietuviškus principus.

25. Kartu su straipsniais ir publikacijomis pateikiamos santraukos (šaltinių publikacijų apžvalgos), duomenys apie autorius: akademiniai laipsniai bei vardai, institucija ir miestas bei šalis, kurioje ji įsikūrusi, elektroninio pašto adresas.

Redakcinė kolegija įsipareigoja esant reikalui konsultuoti magistrantus bei doktorantus, jaunos mokslininkus, rengiančius pirmąsias savo mokslines publikacijas.

Visus žurnalo *Genocidas ir rezistencija* straipsnius bei šaltinių publikacijas anonimiškai recenzuoja du recenzentai. Autoriai su recenzijomis supažindinami tik tuo atveju, jei tekstai įvertinti kaip taisytini ir recenzentų pastabos pravarčios korekcijoms atlikti. Redakcinė kolegija neįsipareigoja teikti paaiškinimų atmestų tekstų autoriams. Maksimalus terminas, per kurį redakcinė kolegija priima sprendimą tekstą skelbti, atmesti ar grąžinti taisyti, yra 4 mėnesiai. Šis terminas nėra tiesiogiai susietas su publikavimo laiku, nes pastarasis gali priklausyti nuo teminių numerių formavimo.

Visus spausdinamus tekstus kalbos taisyklų atžvilgiu peržiūri ir, esant reikalui, taiso redaktoriai. Autoriams pateikiami sumaketuoti tekstai elektroniniu formatu korektūrai atlikti ir autorizuoti. Grąžindami redakcinei kolegijai tekstą autoriai paprastu ar elektroniniu parašu, arba elektroniniu paštu patvirtina autorizavimą bei sutikimą, kad tekstas būtų skelbiamas žurnale *Genocidas ir rezistencija* bei prieinamas per asocijuotas duomenų bazines.

Spausdinti tekstai ir iliustracijos, diskelių ir CD pavidalo laikmenos autoriams negrąžinamos.

Kilus neaiškumams dėl medžiagos tematikos, rengimo principų ar kitų su žurnalo *Genocidas ir rezistencija* dalykiniais aspektais susijusių klausimų prašome kreiptis į vyriausiąjį redaktorių.

Redakcinė kolegija

Guidelines for Authors

GENERAL PRINCIPLES. Authors of all texts submitted to the journal provide information about themselves – name, surname, degrees, email address for correspondence, institutional affiliation. Submitted papers must state the aim of the research, the objectives, the object, the method, and the degree of investigation of the problem under study. The research methodology, the style of the text or the type of discourse (structure of the paper, argumentation model) are a matter of free choice for the authors. The article should be accompanied by: key words (up to 5 words in English and Lithuanian, and any other preferred language); an abstract (optionally in Lithuanian, English, German or French) of up to 2000 characters.

Texts and their appendices are accepted only in electronic form (by e-mail to kristina.burinskaite@genocid.lt, or by personal delivery; exceptions may be discussed with the editor-in-chief). Files must be drafted using *Microsoft Office* and compatible software (formats: *.doc, .docx, *.rtf, *.xls, *.vsd), illustrations must be prepared using software that allows the material to be saved in the following formats: *.gif, *.jpg (*.jpeg), *.tif, the latter without compression. The text shall be prepared in accordance with the Lithuanian character encoding standards supported by *Microsoft Office 2000* and later versions, using *Times New Roman* or *Palemonas* font, 12 pt size, 1.5 line spacing.

The optimum length of a published article is 40,000 characters, including footnotes and spaces. If the length of the proposed material (articles and source publications) exceeds 40,000 characters, the possibility of publication should be discussed with the editor-in-chief. The minimum length of an article to be published is 20,000 characters. It includes the text of the article, appendices (sources, tables, charts, maps, etc.), illustrations, and two abstracts (in Lithuanian and English, and, if necessary, in another foreign language, chosen according to the likely audience of the publication). The recommended length of the review and the synopsis of the scientific work is between 5 000 and 11 000 characters.). The recommended length of a chronicle (review of a scientific event/event) is 2000-5000 characters.

The publication consists of a facsimile or transcription of the original, based on the systematic principles discussed in a separate section of the commentary, with a translation into Lithuanian and, where necessary, textual and subject-specific (historical, linguistic, etc.) commentaries.

SCIENTIFIC FRAMEWORK. *Genocidas ir rezistencija* follows the procedures for citation, referencing, and the compilation of the list of references discussed below, which our authors are strongly recommended to follow.

1. When citing a source in English, the quotation should be marked with quotation marks; quotations in other languages should be in italics. When quoting in quotation marks, the punctuation mark (comma, full stop) after the quotation is placed after the quotation marks, e.g. A a a "b b b b". Only when a sentence begins and ends with a quo-

tation is the punctuation mark placed before the last quotation mark, e.g. “A a a, a a a a.” Internal quotation marks are single, e.g. “A a a ‘b b b’ a a a”.

1.1 When a quotation is more than a few lines long, it shall be given in a separate paragraph. Quotations presented in a separate paragraph shall have no quotation marks, be separated by line spacing and set in a smaller font.

1.2 All corrections by the author to the citation shall be indicated by square brackets [Aa]. If the quotation does not start at the beginning of a sentence, it should be lower-cased and shall not be preceded by an ellipsis. Where the quotation ends before the end of the quoted sentence, it is followed by an ellipsis in square brackets [...].

1.3 It is recommended to translate into Lithuanian any quotations in foreign languages. If it is necessary to include quotations in the original language, it is still recommended to have them translated into Lithuanian.

2. Years shall be written with Arabic numerals, e.g. 1861; decades are written with Arabic numerals or the full word, e.g. 1970s or eighties, in the 1960s or in the seventies; centuries are written with Arabic numerals and the abbreviation cent., e.g. 16th cent.; when a time period is written in full, a long dash without spaces is used between the Arabic numerals, e.g. 1815–1831; 6th–20th centuries; when the year is given in brackets, the abbreviation of the word year is not written, e.g. (1900) or (1579–1832).

2.1 The full date may be written in long or short form. The short form shall be written in Arabic numerals in the following order: day, month, year, separated by huphen, e.g.: 06-16-1987. In long form, the day and the year are written in Arabic numerals, the month in full, e.g., 16 June 1987.

3. Surnames written in the Latin alphabet shall be given in their original spelling with their full names; surnames written in other alphabets shall be transliterated into the Latin alphabet in accordance with the rules approved by the Lithuanian Language Commission. After the first mention of a full surname later only the surname is used, and where appropriate (in the case of overlapping surnames) by the surname followed by the first letter of the first name. The names of gods, saints, kings, emperors, princes, popes, cardinals, archbishops, and bishops are traditionally spelled in Lithuanian.
4. Non-Lithuanian place names are given in accordance with the current procedure – they are transcribed in Lithuanian, in accordance with the decisions of the State Commission of the Lithuanian Language. Place names spelled incorrectly or according to the old spelling norms shall be spelled in accordance with their modern-day usage. Abbreviated forms of place names shall be written in full. In exceptional cases, the original spelling shall be retained when the pronunciation and spelling of the place name varies in Lithuanian literature, has an old tradition or is completely unknown or not included in dictionaries or encyclopaedias.
5. Proper names, names and terms with a distinctive meaning shall be capitalized. If such names or terms are made up of more than one word, each constituent word shall be capitalised, e.g., the Church, the Mother of Mercy, the Lithuanian Reform Movement.

6. The names of books or other publications, films, paintings and companies shall be italicised in the text, except where they are given in an expanded form, that is, with a common word or abbreviation and the symbolic name in quotation marks, e.g. private limited liability company “Sapnas”. Titles of articles, poems or smaller textual elements shall be given in quotation marks.
7. Names of institutions written in Latin alphabet shall be translated in the text, with the original form in italics in brackets or footnote, as appropriate. Symbolic names shall be written in their original form, and personal names written in other alphabets shall be transliterated into the Latin alphabet.
8. Footnotes shall be placed at the bottom of the page, numbered in Arabic numerals; except if there is a single footnote in the text, which may be marked with an asterisk. Similarly, a footnote not belonging to the content of the text may be distinguished in a similar way, e.g., references to the sponsorship of research presented in the text, the project on which the text was based, etc. In the text, the footnote mark is placed before a punctuation mark, e.g. ---1; “---”1. In citation given as a separate paragraph, the footnote mark is placed after the last punctuation mark. Footnotes shall be numbered consecutively within the article or publication (its commentary).
9. Bibliography (sources, references) shall be given in footnotes. The description of publications in other languages shall be given in the original language and characters; non-Latin titles shall be transliterated into Latin, Cyrillic titles shall be given in their original form or transliterated into Latin. Where appropriate, a translation of the title or other data into Lithuanian may be given in square brackets.

Трацевскис Р. *Истинная история Литвы XX века*, Вильнюс, 2014.

[Tracevskis R. *Istinaja istorija Litvy XX veka*, Vilnius, 2014]:

9.1. The data for the description of the publication shall be taken from the title page of the publication and shall be presented without abbreviations or corrections.

9.2. The description of books and other publications shall first of all indicate the author's first name(s) and surname; no punctuation shall be used in between. Next, the title of the book shall follow in italics, separated by a comma. This is followed by the place of publication (no more than two cities), the publishing house or publisher and the year. The place of publication is separated from the publishing house or publisher by a colon; the publisher is separated from the year by a comma. The page of the book is indicated after the year; it is separated by a comma and followed by the Lithuanian abbreviation p.:

Aurimas Švedas, *Istoriko teritorija*, Vilnius: Aukso žuvys, 2020, p. 13.

9.3. Where a book or article has been written by several co-authors, they are listed one after another, separated by a comma. Where there are more than three co-authors or compilers of a book or article, only the first author or compiler shall be indicated, followed by the abbreviation in square brackets [et al]. Where the author is not highlighted, not listed, or merely assumed on the title page of the book, he or she may be indicated in square brackets at the beginning of the description, separated by a comma:

Sigita Černevičiūtė, Monika Kareniauskaitė, *Pati kalta? Smurto prieš moteris istorija XX a. Lietuvoje*, Kaunas: Vytautas Magnus University, 2021.

Arvydas Anušauskas [et al.], *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.

9.4. If the author has signed with a pseudonym, it shall also be indicated in the description in square brackets before the pseudonym; no punctuation is used:

[Juozas Lukša] Juozas Daumantas, *Partizanai*, Chicago: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1984.

10. When a book or publication has a subtitle, it is given after the title, is italicized like the title and separated by a colon:

Vytautas Merkys, *Motiejus Valančius: Tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo*, Vilnius: Mintis, 1999.

10.1. When a book or publication has a subtitle indicating the genre of the book or publication, it shall be indicated after the title and shall be written in an upright font, separated by colon:

Sigita Černevičiūtė, Saulius Kaubrys, *Kartuvių kilpa, kulka ir dujų kamera: Mirties bausmė Lietuvoje 1918–1940 metais: a Monograph*, Vilnius: Gimtasis žodis, 2014.

11. When one footnote refers to several works by the same author, the author is referred to by his/her full name the second and subsequent times:

Tomas Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė: kasdienybė ir ideologija vėlyvuoju sovietmečiu (1964–1984)*, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, Naujasis Židinys, 2014; Tomas Vaiseta, *Vasarnamis: Vilniaus psichiatrijos ligoninės socialinė istorija (1944–1990): a monograph*, Vilnius: Lapas, 2018; Tomas Vaiseta, *Orfėjas, kelionė pirmyn ir atgal: a novel*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2016.

12. When the place and year of publication are not indicated anywhere in the book or publication, it shall be indicated by abbreviations in square brackets, e.g., without place – [s. l.], without year – [s. a.]; the reconstructed actual place and year of publication of counterfactuals shall be indicated in square brackets:

13. When a book or publication has a compiler, editor, translator, etc., their position (function) and the language from which it was translated shall be indicated after the title in the full wording as it appears in the book cited and shall be written upright, separated by a comma:

Lietuvių klausimas Rusijos imperijoje XIX a. – XX a. pradžioje, compiled by Rimantas Vėbra, Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 201.

Mindaugo knyga: Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių, compiled and translated into Lithuanian by Darius Antanavičius, Darius Baronas, Artūras Dubonis (compiler in chief), Rimvydas Petrauskas, Vilnius: LII leidykla, 2005, p. 105.

14. The volume of a multi-volume publication shall be indicated by Lithuanian abbreviation t. after the general title and an Arabic numeral, separated by a comma. The title of a volume or part of a volume shall be written in italics and separated by a colon:

Lietuvos gyventojų genocidas, Vol. 1: 1939–1941 (A–Ž), Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1997.

15. When a publication belongs to a series, it is usually not indicated in the footnotes, but, if necessary, it may be indicated in parentheses before the place of publication: the abbreviation ser. is given, the name of the series is in italics, and the volume or number of the series is given after the comma; it is separated by a comma:

The Unknown War: Anti-Soviet armed resistance in Lithuania and its legacies, compiled by Arūnas Streikus, (ser.: *Europa Country Perspectives*, 6), London and New York: Routledge, 2002.

- 15.1. Where a publication has an editorial board or belongs to a series with an editorial board, the composition of the editorial board shall, where appropriate, be indicated before the place of publication; to be separated by a comma:

Daiva Krištopaitienė, *Kristijono Donelaičio raštų leidimai: tekstologinės problemos* (ser. *Lithuanian textological studies*, 1), editorial board of Ilona Čiužauskaitė, Loreta Jakonytė, Kristina Mačiulytė, Jurgita Ūsaitytė, Mikas Vaicekuskas (editor-in-chief), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.

16. The second consecutive quotation is in italics *Ibid.* If quoted for the second or more non-consecutive time, the author and the abbreviation *op. cit.* in italics shall be indicated:

Aurimas Švedas, *op. cit.*, p. 126.

Ibid., p. 29.

17. When quoting more than one text by the same author for the second or more non-consecutive time, the author and the abbreviated title of the text are to be indicated. If there is no author, the abbreviated title is given:

Tomas Vaiseta, *Vasarnamis...*, p. 101.

The Unknown War, p. 52.

18. The title of scientific periodicals is given in italics, the place of publication, the year, the volume and/or issue (in the case of a subtitle of a volume or issue, it is separated by a colon and is written in italics), the compiler of the issue (if written in the publication) is given in straight font:

Acta Academiae Artium Vilnensis, Vilnius, 2006, Vol. 41: *Šventųjų relikvijos Lietuvos kultūroje*, compiled by Tojana Račiūnaitė, p. 145.

Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis, Vilnius, 2011, Vol. 35, p. 213.

Lituanus, Chicago, 2010, Vol. 56, No. 1, p. 10.

19. The title of journals and newspapers is indicated in italics, and the year, volume or issue, and pages are in given in upright font. The date of the newspapers is indicated before the issue in short form. The place of publication and the publisher are sometimes, but not necessarily, indicated; this is usually the case for foreign, regional or old publications:

Naujasis Židinyš-Aidai, 2011, No. 5, pp. 317-327.

Pasaulio lietuvis, Lemont, 1997, No. 2, pp. 11-13.

Viltis: *Visuomenės, literatūros ir politikos laikraštis*, Vilnius, 1913-01-06 (19), No. 3 (790), p. 2.

20. When quoting articles or other texts from scientific periodicals, regularly issued and similar publications, journals, newspapers, the author, the title of the article is given in quotation marks, the publication in which the article was published, and the publication is written in italics. The title of the article or other text is separated from the publication by the abbreviation in:

Enrika Kripienė, „Juozas Šibaila-Merainis“, in: *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 2021, No. 2 (50), p. 80–106.

Tetiana Boriak, „Holodomoras 1932–1933 m.: Ukrainos genocidas dokumentuose, atmintyje ir sakytiniuose šaltiniuose“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2022, No. 5, p. 13.

Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė, „Žydai“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra: Tyrinėjimai ir vaizdai*, compiled by Vytautas Ališauskas, Liudas Jovaiša, Mindaugas Paknys, Rimvydas Petrauskas, Eligijus Raila, Vilnius: Aidai, 2001, p. 796–809.

Antanas Alekna, „Vyskupas Valančius ir blaivybė“, in: *Vienybė: Savaitinis laikraštis*, Kaunas, 1918-03-07, No. 7, p. 102–105.

21. Handwritten documents are described in the following order: document name, metrics – place, date, number (reconstructed or other data not mentioned in the archival description are given in square brackets), after the abbreviation in: the name of the archive is written, the name of the fund, description, file, abbreviations of pages – fund, descr. p. Collections of documents or manuscript books bound together shall be cited according to the above examples of bibliographic descriptions, except that the name of the archive or library, signature and other data shall be inserted after the year of compilation:

Monikos Alūzaitės tardymo protokolas, transcript of 16-01-1951, in: *Lietuvos ypatingasis archyvas* (hereinafter – *LYA*), f. K-1, descr. 58, file No. 28598/3, Vol. 3, envelope No. 6, p. 6–2.

LSSR Glavlito partinės organizacijos susirinkimo protokolas, 1964-03-17, in: *LYA*, f. 7759, descrip. 2, file No. 8, p. 9v

22. The description of electronic publications follows the above rules for bibliographic descriptions. The description of documents accessible via the Internet includes the Internet access, with the latest date of checking the link in brackets at the end.

Įdomioji Lietuvos istorija: Lietuvos valstybingumo istorija nuo seniausių laikų iki mūsų dienų, Vilnius: Elektroninės leidybos namai, 2004.

Mingailė Jurkutė, „Du Noreikos: Optinis taikiklis prieš titnago kirvuką informaciniuose karuose“, in: <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/mingaille-jurkute-du-noreikos-optinis-taikiklis-pries-titnago-kirvuka-informaciniuose-karuose.d?id=86454141>, [2022-12-13].

- 22.1. For the second non-consecutive citation of electronic publications, the rules for bibliographic description set out above shall apply:

Įdomioji Lietuvos istorija.

Ibid.

Saulius Lapinskas, *op. cit.*

23. Where the sources and literature used in the preparation of the text are more extensive than those indicated in the footnotes, a list of references may be given at the end. The list of references should be in alphabetical order of the descriptions and follow the rules for bibliographical descriptions, except that the author's surname should be given first, followed by his or her first name; the comma after the surname should not be written.
24. The bibliographical description of foreign publications shall be prepared in accordance with the Lithuanian principles.
25. Articles and publications are accompanied by abstracts (summaries of the source publications), details of the authors: academic degrees and names, the institution and the city and country in which it is based, and an e-mail address.

The Editorial Board undertakes to advise, where necessary, postgraduate and doctoral students and young researchers preparing their first scientific publications.

All articles and source publications in *Genocidas ir rezistencija* journal are peer-reviewed anonymously by two reviewers. Authors are only informed of the reviews if the texts have been assessed as being in need of revision and if the reviewers' comments may contribute to necessary corrections. The Editorial Board does not undertake to provide explanations to the authors of rejected texts. The maximum time limit for the Editorial Board to decide whether to publish, reject or return a text for revision is 4 months. This deadline is not directly linked to the timing of the eventual publication, which may depend on the formatting of thematic issues.

All texts to be published are reviewed from a linguistic point of view and, if necessary, corrected by editors. Authors are provided with the typeset texts in electronic format for proofreading and authorisation. When returning the text to the editorial board, authors shall confirm their authorisation and consent to its publication in *Genocidas ir rezistencija* and access through associated databases by simple or electronic signature or by e-mail.

Printed texts and illustrations, discs and CDs are not returned to the authors.

In case of any uncertainties concerning the subject matter, the principles of preparation or any other issues related to the subject matter of the *Genocidas ir rezistencija* journal, please contact the Editor-in-Chief.

Editorial Board

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LGGRTC leidinys

2024, 2(56)

Į anglų kalbą vertė ir korektūrą skaitė UAB „Metropolio vertimai“

Lietuvių kalbos redaktorė **Sigita Šimelionytė**

Maketo autorė **Evelina Garliauskienė**

Maketavo **Dalė Dubonienė**

Pirmame viršelyje – Paminklas Holodomoro aukoms Kyjive.

Rūtos Trimonienės nuotrauka, 2012 m.

Paminklas politinių represijų aukoms atminti. Permė, Ostrovskij rajonas,

Egošichos kapinės, 1996 m.

Roberto Latypovo nuotrauka <http://www.pmem.ru/index.php?id=5454>

„Nukritę lapai“. *Menashe Kadishman instaliacija*, Berlyno Holokausto muziejus

<https://www.jmberlin.de/en/libeskind-building>

Ketvirtame viršelyje – Holokausto memorialas Berlyne.

Asmeninė Rasos Čepaitienės nuotrauka

Represijų aukų muziejus, Uzbekistanas,

<https://uzbekistan.travel/en/o/museum-victims-repressions/>

Memorialinis paminklas Holodomoro aukoms. Kyjivas, Mykhailivska aikštė.

Wikipedia nuotrauka

Per bombos sprogimą tragiškai žuvę: Kamala Abbasova, jos vyras,
jų mažasis sūnus, motina.

Asmeninė Parvin Ahanchi nuotrauka

2024-12-05. Tiražas 200 egz. 18,75 sp. l.

Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,

Didžioji g. 17, 01128 Vilnius,

leidyba @genocid.lt

www.genocid.lt

Spausdino UAB „Petro ofsetas“

Naujoji Riovonių g. 25C,
03153 Vilnius